

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА**

ISSN 2307-3179 (Print)

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Випуск 53-54

Київ – 2025

**ВІСНИК
АГРАРНОЇ
ІСТОРІЇ**

53-54'2025

Науковий журнал

Редакційна колегія:

М.А. Журба (*головний редактор*),
В.А. Вергунов, В.О. Доценко,
М.П. Жолоб, І.А. Коляда, С.С. Падалка,
О.В. Потильчак, В. Сукарев

**BULLETIN OF
AGRARIAN
HISTORY**

Editorial Board Members:

Zhurba M. (*Editor-in-chief*),
Dotsenko V., Koliada I.,
Padalka S., Potylchak O., Sukarev V.,
Vergunov V., Zholob M.

53-54'2025

Scientific journal

УДК 94:63(100)

В 53

DOI: 10.31392/VAN-2025.53-54

Засновник:

Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

*Свідоцтво про державну реєстрацію:
КВ № 19525 – 9325 Р від 13.11.2012 р.*

Відповідно до наказу Міністерства освіти і
науки України № 894 від 10.10.2022 р. журнал
включено до Переліку наукових фахових
видань України (категорія «Б») з історичних
наук (спеціальність В9 / 032 Історія та
археологія)

Ідентифікатор медіа: R30-04514

Журнал індексується в міжнародній
наукометричній базі Google Scholar

Офіційна інтернет-сторінка видання:
<https://agrarian-history.com.ua>

Адміністратор сайту:

С. Діхтяр

Адреса редколегії:

03037, м. Київ,
вул. Освіти, 6, каб. 16
тел.: (097) 130-91-96;
e-mail: zholobb@gmail.com

Друкується за рішенням:

Вченої ради історичного факультету
УДУ імені Михайла Драгоманова
(протокол № 5 від 25.12.2025 р.)

Підп. до друку 27.12.2025

Формат 70 x 108 1/16.

Папір офсет. Друк. різогр.

Ум. автор. арк.: 26

Наклад 50 прим.

Друк: ТОВ «ТВОРИ»

*Автори опублікованих матеріалів несуть повну
відповідальність за підбір, точність наведених фактів,
цитат, економіко-статистичних даних, імен та інших
відомостей.*

З М І С Т

ДЕМІФІЛОГІЗОВАНА КЛІО: ХИМЕРИ ІСТОРІОПИСАННЯ

Журба М.А., Доценко В.О., Жолоб М.П., Цибін О.С.	«Откуда есть пошла Руская земля». Боротьба за спадщину Русі: історичні маніпуляції Російської Федерації та утвердження української національної ідентичності (довкола відзначення Росією 1150-річного ювілею своєї державності у 2012 р.).....	9
Шаповал Ю.І.	Як російська агресія змінює погляди українців на минуле.....	20
Чеканов В.Ю.	Історичний простір в українській та російській історіографіях: порівняльний аналіз.....	43

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Пилипчук Я.В.	Локальний мультикультуралізм. Етнорелігійні громади міста Полонного у XII – XIX стюююю.....	50
Бабенко Р.В.	Монгольські походи на землі Великого Внязівства Литовського в XIII ст. В контексті встановлення протекторату над землями Південно-Західної Русі.....	62
Перепелюк О.М.	Церковний спів як об'єкт імперської синодальної реформи: стандартизація та витіснення народних елементів (кінець XVIII – XIX ст.).....	74
Крупенко О.В., Жугров Д.В.	Зміни в демографічній структурі населення Лівобережної України протягом «довгого XIX ст.».....	83
Мигалевич М.І.	Листування Тита Реваковича та отців-василіян як джерело до побутової історії українських емігрантів у Бразилії.....	92
Бідун Ю.В.	Вплив Першої світової війни на діяльність Київської духовної семінарії (1914 – 1916 рр.).....	101
Шарпаций В.Г.	Всеукраїнське агрономічне товариство у 1920-х рр. (від створення до кримінального переслідування).....	109
Боровський А.А.	Повсякденний вимір господарської діяльності німецької спільноти України (20-і рр. XX ст.).....	123
Свистович С.М.	Національні райони в УСРР 1920 – 1930-х років як інструмент трансляції радянської політики етнічним меншинам.....	133
Лотоцький О.В.	Кадрова політика СРСР в медичній сфері Східної Галичини у 1939 – 1941 рр.....	141
Чекиш Н.В.	Регіональна табірна мережа для військовополонених на Київщині у 1946 – 1950 роках	148
Чумак В.О.,	Творчість Юрія Ілленка в контексті становлення українського поетичного кінематографа (1960 – 1990 рр.).....	167

Чаленко А.В.	Освітній простір Ніжинського державного педагогічного інституту імені М.В. Гоголя у добу «застою» у контексті фемінізації та русифікації (1965 – 1985 рр.).....	175
Коляструк О.П.	Влада і суспільство у перше десятиріччя незалежності України: проблема відчуження.....	190
Готра Я.І.	Українські культурні спілки на території Чеської республіки (1990 – 2000-і рр.).....	201
Падалка С.С.	Сільські промисли як фактор розвитку ринкової економіки та змін повсякденного життя населення України (1990 – 2000-і роки).....	207
Сапегін М.Л.	Історико-культурні трансформації в Україні: період 1990 – 2010 років.....	225
Коляда І.А., Семеній Б.А.	Митець Богдан Ступка і генерал Валерій Залужний. Вплив епохи та соціально-культурного середовища малої батьківщини на становлення особистості: порівняльний аспект.....	234

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Кучменко Е.М., Давиденко Ю.М., Бровко А.Г.	З історії еволюції партійно-політичних систем у Великій Британії (історіографічний огляд).....	249
Приходько М.М.	Каси Стефчика: деміфологізація історії кредитної самопомогі (1909 – 1925 рр.).....	257
Мальований О.О., Степчук Я.В.	Наслідки репресивної політики Штазі для суспільства НДР: соціально-психологічний вимір тотального контролю	266
Журавльова Л.В.	М'яка сила в космічній політиці США: державне стимулювання ринку за першої президентської каденції Б. Обама.....	272
Білан С.О., Онiкієнко Д.П.	Західна Європа як ключовий гравець у переформатуванні світових аграрних ланцюгів.....	281
Лановюк Л.П., Силка О.З.	Сучасна дипломатія та інформаційні технології: взаємодія, ризики та можливості.....	292

ІСТОРІЯ НАУКИ І ТЕХНІКИ

Апостол Т.М.	Вивчення місцевого клімату вітчизняними дослідниками у становленні природно-сільськогосподарського районування (остання третина ХІХ ст. – 1918 р.).....	305

Нижник С.В. Генетично модифіковані рослини: наукове бачення
академіка О. О. Созінова і сучасні біотехнологічні реалії 318

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Комар В.Л. Вийти з методологічних нетрів на світло теоретичної
історії. (Рецензія на книгу Чеканова Всеволода
Юрійовича «Просторово-часовий вимір історієписання:
методологія і дослідницькі практики». Вінниця:
«Твори», 2025. 488 с.) 328

CONTENT

DEMYTHOLOGIZED CLIO: CHIMAERAS OF HISTORIC WRITING

Zhurba M.,	“Where did the Rus Land Come from?” The Struggle for the	
Dotsenko V.,	Heritage of Russia: Historical Manipulations of the Russian	
Zholob M.,	Federation and the Assertion of Ukrainian National	
Tsybin O.	Identity (in the Circumstances of Russia’s Celebration of	
	the 1150th Anniversary of its Stateship in 2012).....	9
Shapoval Yu.	How Russian Aggression is Changing Ukrainians' Views on	
	the Past.....	20
Chekanov V.	Historical Space in Ukrainian and Russian	
	Historiographies: Comparative Analysis.....	43

HISTORY OF UKRAINE

Pulypchuk Ya.	Local Multiculturalism. Ethno-Religious Communities of	
	the City of Polonne in 12th – 19th Centuries.....	50
Babenko R.	Mongolian Campaigns on the Land of Grand Duchy of	
	Lithuania in the 13th Century in the Context of the	
	Establishment of the Protectorate over the Lands of South-	
	Western Rus'	62
Perepeliuk O.	Church Singing as an Object of Imperial Synodal Reform:	
	Standardization and the Elimination of Folk Elements	
	(Late 18th – 19th Centuries).....	74
Krupenko O.,	Changes in the Demographic Structure of the Population of	
Zuhrov D.	Left-Bank Ukraine throughout the “Long 19th Century”	83
Myhalevych M.	Correspondence between tit Revakovykh and the Basilian	
	Fathers as a Source for the Home History of Ukrainian	
	Emigrants in Brazil	92
Bidun Yu.	The Impact of World War I on the Activities of the Kyiv	
	Theological Seminary (1914 – 1916).....	101
Sharpatyi V.	All-Ukrainian Agronomic Society in the 1920s	
	(from Creation to Criminal Prosecution).....	109
Borovskiy A.	Everyday Dimension of Economic Activity of the German	
	Community of Ukraine (20th Years of the 20th Century).....	123
Svystovych S.	National District in the Ukrainian SSR in the 1920s – 1930s	
	as a Tool for Transmitting Soviet Policy to Ethnic	
	Minorities.....	133

Lototskyi O.	Personnel Policy of the USSR in the Medical Sector of Eastern Galicia in 1939 – 1941.....	141
Chekysh N.	The Regional Camp Network for Prisoners of War in the Kyiv Region, 1946 – 1950.....	148
Chumak V.	The Work of Yuriy Illienko in the Context of the Formation Ukrainian Poetical Cinema (1960 – 1990).....	167
Chalenko A.	The Educational Space of Nizhyn State Pedagogical Institute Named after M.V. Gogol during the Era of «Stagnation» in the Context of Feminization and Russification (1965 – 1985).....	175
Koliastruk O.	Authority and Society in the First Decade of Ukraine's Independence: the Problem of Alienation.....	190
Hotra Ya.	Ukrainian Cultural Associations in the Territory of the Czech Republic (1990 – 2000).....	201
Padalka S.	Rural Industries as a Factor in the Development of the Market Economy and Changes in the Everyday Life of the Population of Ukraine (1990s and 2000s).....	207
Sapehin M.	Historical and Cultural Transformations in Ukraine: the period of 1990 – 2010.....	225
Koliada I., Semenii B.	Artist Bohdan Stupka and General Valerii Zaluzhnyi. The Influence of the Epoch and Social-Cultural Environment of the Small Homeland on the Formation of Personality: a Comparative Aspect.....	234

WORLD HISTORY

Kuchmenko E., Davydenko Yu., Brovko A.	From the History of the Evolution of Party-Political Systems in Great Britain (Historiographic Review).....	249
Prykhodko M.	Stefchyk's Credit Unions: Demythologizing the History of Credit Self-Help (1909 – 1925).....	257
Malovanyi O., Stepchuk Ya.	The Consequences of the Stasi's Repressive Policy for GDR Society: the Socio-Psychological Dimension of Total Control.....	266
Zhuravlova, L.	Soft Power in US Space Policy: State Stimulation of the Market during B. Obama's First Presidential Term.....	272
Bilan, S., Onikiienko D.	Western Europe as a Key Player in the Reshaping of Global Agricultural Supply Chains.....	281
Lanoviuk L., Sylka O.	Modern Diplomacy and Information Technologies: Interaction, Risks, and Opportunities.....	292

HISTORY OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

- Apostol T.** Study of Local Climate by Domestic Researchers in the Formation of Natural and Agricultural Zoning (the Last Third of the 19th Century – 1918)..... 305
- Nyzhnyk S.** Genetically Modified Plants: Scientific Vision of the Academician O. Sozinova and Modern Biotechnological Realities 318

REVIEWS

- Komar V.** Out of the Methodological Wilds into the Light of Theoretical History. (Review of the book by Vsevolod Yurievich Chekanov "Spatio-Temporal Dimension of Historiography: Methodology and Research Practices". Vinnytsia: "Tvory", 2025. 488 p.)..... 328

ДЕМІФІЛОГІЗОВАНА КЛІО: ХИМЕРИ ІСТОРІОПИСАННЯ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.53-54.1>

УДК 94:159.953+161.201.3(470+571):477)«2012»:[94(367)«8/13»]

«ОТКУДУ ЕСТЬ ПОШЛА РУСКАЯ ЗЕМЛЯ». БОРЬБА ЗА СПАДЩИНУ РУСИ: ІСТОРИЧНІ МАНІПУЛЯЦІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ТА УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (ДОВКОЛА ВІДЗНАЧЕННЯ РОСІЄЮ 1150-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ СВОЄЇ ДЕРЖАВНОСТІ У 2012 Р.)

Журба Михайло Анатолійович

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії та археології
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: m.a.zhurba@udu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9691-8913>

Доценко Віктор Олегович

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: dozenkov@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0106-1385>

Жолоб Михайло Петрович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: zholobb@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0003-0745-8412>

Цибін Олександр Станіславович

кандидат економічних наук,
науковий співробітник відділу наукових досліджень,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: ciba.view@gmail.com
<http://orcid.org/0009-0007-1809-5393>

***Анотація.** У статті проаналізовано історичну політику Російської Федерації крізь призму маніпуляцій спадщиною Київської Русі та використання історичного наративу як інструменту легітимації її експансії. Розглянуто особливості відзначення Росією у 2012 р. 1150-річчя «зародження російської державності», яке було пов'язане з інтерпретацією подій 862 р. та міфологізацією постаті Рюрика. Показано, що ця символічна дата не має належного наукового підґрунтя і є результатом традиційної для російської історіографії*

норманської концепції, сформованої ще в імперський період. Досліджено реакцію українського наукового середовища, громадянського суспільства та державної влади на російські комеморативні практики, зокрема спроби протиставити їм власні моделі вишанування державотворчих процесів Русі-України. Особливо розглянуто започаткування практик відзначення Дня Української Державності як елементу утвердження українського національного історичного наративу. Зроблено висновок, що боротьба за інтерпретацію спадщини Київської Русі є важливою складовою інформаційної війни, а деконструкція російських історичних міфів – необхідною умовою зміцнення української національної ідентичності та державної безпеки.

Ключові слова: *Русь, українська ідентичність, інформаційна війна, історична міфологія, історична пам'ять.*

Постановка проблеми. Російсько-українська війна, що триває з 2014 р. і набула повномасштабного характеру з 24 лютого 2022 р., виявила не лише геополітичні, а й глибоко ідеологічні й історичні підстави збройної агресії Російської Федерації проти України. Одним із головних інструментів легітимації експансіоністської політики Кремля стала маніпуляція історією, передусім завдяки популяризації концепту «русского мира» та міфологемами про спільну «тисячолітню державність трьох східнослов'янських народів». У цьому контексті особливого значення набуває аналіз процесів формування офіційного історичного наративу Росії у пострадянський період, коли історична політика стала невід'ємною складовою державної ідеології. Пошуки «символічних дат» для утвердження спадковості російської державності від Київської Русі є частиною інформаційно-ідеологічного фронту російсько-української війни. У світлі сучасних подій питання деколонізації історичного знання, критики імперських версій минулого та пошуку автентичної української національної історичної традиції набуває особливої ваги. Саме тому вивчення формування ідеологем російської історичної політики, зокрема її наративів про витoki державності, є не лише академічним завданням, а й елементом національної безпеки. Уміння протистояти спробам привласнення української історії є важливим кроком до утвердження історичної суб'єктності України на тлі триваючої війни.

Мета дослідження – проаналізувати історичну політику Російської Федерації у контексті спроб легітимації сучасної імперської експансії через міфологізацію минулого, зокрема шляхом відзначення у 2012 р. ювілею, пов'язаного із потребою обґрунтування давніх (1150-літніх) витоків російської державності, а також охарактеризувати реакцію України на цей виклик.

Виклад основного матеріалу. У 2000-х рр. в Росії почала активно формуватися «історична політика» – держава почала системно використовувати історію як інструмент ідеологічного впливу. Наука, освіта, культура, засоби масової інформації були спрямовані на утвердження офіційної версії минулого, яка наголошувала на ролі Росії як цивілізаційного ядра слов'янського світу. Відбувалося формування консервативного наративу, в якому історія мала стати інструментом легітимації сьогодення. Історики мали обґрунтовувати концепцію «русского мира», що позиціонує Росію як природний та історичний центр для всіх російськомовних і православних народів колишнього СРСР.

У цьому контексті активізувалися і пошуки символічних історичних дат, здатних зміцнити державний міф і посилити легітимність чинної влади. Саме тому

спроба визначити витoki російської державності й зафіксувати їх у вигляді ювілейної дати набувала особливої ваги. Пошуки владою Росії початків історії власної держави в період президентської каденції Д. Медведєва врешті вилилися у не надто помпезне святкування 21-23 вересня 2012 р. 1150-ліття російської державності, яке відбулося уже після повернення В. Путіна на посаду президента Російської Федерації [Касьянов, Смолий, Толочко, 2013, с. 115, 124].

Що ж це за дата – 862 р. – від якої російські високопосадовці вирішили відраховувати вік власної держави? Це час появи варяга Рюрика (чимало істориків вважають, що це цілком міфічний персонаж) у Новгороді. Від цього «новгородського сидіння» у Російській Федерації намагаються виводити свою «державність», цілком серйозно запевняючи, що «першою столицею» Русі був саме Новгород, згодом варяги цю «столицю» в 882 р. начебто «перенесли» до Києва, а звідти Андрій Боголюбський нібито «переніс» її в 1169 р. до Володимира-на-Клязьмі, звідки у XIV ст. вона перемістилася уже до Москви [Шумило]. Тож, зусиллями розробників «кремлівської» схеми російської історії, наразі ми маємо цікаву концепцію «бродячої спадковості» російської державності, зважати на яку свого часу мусив навіть М. Грушевський. От тільки класик української історіографії, описуючи перебіг подій на українських землях у XIII ст., зміщав увагу з Києва не на Володимиро-Суздальське князівство, як узвичаїлися робити російські історики, а на Галицько-Волинське князівство, як новий центр державотворчих потуг українського народу [Грушевський, 2014, с. 204].

Загалом давньоруські джерела не дають підстав вважати 862 рік часом заснування у Східній Європі нової держави. Постає питання: то звідки ж російські ідеологи взяли цю дату?

Щоб зрозуміти це, необхідно звернутися до реалій становлення Російської імперії. Батьком цієї держави був Петро I, який став на шлях модернізації Московії. Він зробив ставку на залучення іноземних, передусім німецьких спеціалістів. Вихідці з Німеччини зайняли вищі державні посади в імперії. Наприклад, у XIX столітті німецьке населення Росії становило всього 1 %, однак серед керівництва Міністерства закордонних справ німців було 57%, Військового міністерства – 46%, серед керівництва Міністерства пошти й шляхів сполучення – 62% і т. д. Онімечилася навіть династія Романових. Так, відома імператриця Катерина II була стовідсотковою німкенню, навіть народилася і виховувалася в Німеччині.

Такий стан речей потребував ідеологічного виправдання. У Російській академії наук почала розроблятися так звана норманська теорія. Вперше її оприлюднив для широкої публіки офіційний імперський історіограф німець Гергард Фрідріх Міллер у 1749 р. на день народження цариці Єлизавети Петрівни, виступивши з доповіддю «Походження племені та імені російського». Основна думка, що прозвучала в цій доповіді, така: початки російської державності сягають 862 р., коли предки новгородців покликали до себе на правління варягів Рюрика, Синеуса й Трувора.

З того часу в російській історіографії й утвердилася норманська теорія походження Давньоруської держави. З неї випливало, що місцеве населення було нездатне самотійно створити для себе державу. Для цього необхідно було закликати варягів, сиріч німців. Що, зрештою, успішно й робилося в Російській імперії. Попри антипатріотичність теорії з нею мусили рахуватися такі головні представники

російської історіографії як В. Татищев, М. Карамзін, М. Погодін, С. Соловйов, В. Ключевський та ін. [Кралюк].

Слід зазначити, що ідея відзначення 1150-ліття російської державності висловлювалася не лише всередині Росії, але й, зокрема, стала наріжною для членів створеного у 2010 р. в Києві проросійського Громадянського форуму Росії, України та Білорусі [В Киеве и Севастополе...]. Тому, уже тоді, щоб завадити проникненню в Україну ворожих російських комеморативних практик, небайдужі громадяни українського суспільства мусили «зіграти на випередження». Так, історик і релігієзнавець С. Шумило з групою однодумців намагався ініціювати відзначення у 2010 р. 1150-річчя міжнародного дипломатичного визнання Київської держави та початку її християнізації, що пов'язана із хрещенням у 860 р. князя Аскольда, запропонувавши запровадити святкування Дня давньоукраїнської державності. Науковець письмово звертався до депутатів Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Адміністрації Президента, але все було марно. На той час Президентом України вже став В. Янукович, який, мов папуга, повторював усе, що йому повідомляли з Москви. Попри це, ініціативу С. Шумила підтримав Патріарх Філарет, ініціювавши в УПЦ-КП канонізацію київського князя Аскольда [Шумило].

3 березня 2011 р. Д. Медведев видав указ № 267 «Про святкування 1150-ліття зародження російської державності». Його текст доволі скупо, лише стандартною для подібних документів формулою, обґрунтовував смисл події: «З метою подальшої консолідації російського суспільства та у зв'язку із відзначенням у 2012 році 1150-ліття зародження російської державності» [Касьянов, Смолій, Толочко, 2013, с. 118].

Прикметно, що план основних заходів з підготовки і проведення 1150-річчя зародження російської державності, який був затверджений розпорядженням Уряду Російської Федерації від 6 лютого 2012 р., поряд із меморіалізацією пам'ятних місць, організацією археологічних досліджень і публікацією наукових видань у Росії, передбачав надання 400 тис. рублів організаторам проведення у Ялті «V Кримського лінгвістичного конгресу» [План основних заходів...].

Під час підготовки до відзначення 1150-річчя російської державності росіянами уперше на офіційному рівні було заявлено, що компетенція російської історії збігається із територією, на яку розповсюджується державна влада [Касьянов, Смолій, Толочко, 2013, с. 123]. Директор Інституту історії Росії А. Сахаров в інтерв'ю 2011 р., що було надане з приводу підготовки до святкування у 2012 р. 1150-річчя з для заснування російської державності наголосив, що державність зародилася на Русі не тільки у Києві, але й на півночі – у Давньому Новгороді. Тож, на думку академіка, російська державність не вела свою тяглість виключно від київського періоду [Гриневич]. Така позиція дослідника, ймовірно стала відгомном дискусій, що на початку 2000-х рр. розгорталися у середовищі російських істориків та археологів навколо обговорення з В. Путіним потреби створення нової російської національної ідеї. Тоді президента Російської Федерації найбільше цікавило питання про місце Києва в російській історії і з чого розпочинати цю історію після проголошення Україною незалежності. Реагуючи на занепокоєння В. Путіна (який за своєї першої президентської каденції на питання: «чий Крим?», поки ще упевнено, принаймні публічно, відповідав – «український»), щодо неможливості легітимного обґрунтування тяглості російської історії через відсутність у межах адміністративних кордонів Росії «матері міст руських», історики одноставно

наголошували на помітній ролі у середньовічних державотворчих процесах Новгороду [Шнирельман, 2011, с. 377]. У зв'язку з цим, у декого склалося хибне враження, що політичні еліти Росії готові до демонтажу не просто російських імперських і радянських інтерпретацій Київської Русі як «спільного минулого трьох східнослов'янських народів», але й значною мірою традиційного наративу російської історії, який неподільно володів «київським періодом» [Касьянов, Смолій, Толочко, 2013, с. 123]. Насправді ж консенсусу відносно трактовки події від якої було вирішено здійснювати відлік російської державності серед представників наукової думки Росії досягнуто не було. До прикладу, керівник Староладозької археологічної експедиції А. Кіріпніков дотримувався цілком імперських поглядів, зазначаючи, що держава, заснована Рюриком, називалася у різні століття по-різному – Київська Русь, Московська держава, Російська імперія, СРСР, Російська Федерація, але існувала вона безперервно, незважаючи на ворожі навали, лиха, смути та революції [Ткаченко, 2012, с. 149].

В Україні ініціативу російської влади щодо відзначення 1150-ліття російської державності з одного боку сприйняли як спробу «привласнення» історії зародження держави Русь, а з іншого применшення ролі Києва у середньовічних державотворчих процесах на території Східної Європи. Тож, підготовка до ювілейних заходів у Росії послугувала важливим чинником сплеску у середовищі українських учених інтересу до потреби розгляду питань національної ідентичності українців. Публіцистичними виступами на проголошення ювілею російської державності відізначалася низка українських вчених – А. Свидзинський, М. Жуйкова, В. Степанков, П. Кралюк, О. Палій та ін. [Ткаченко, 2016, с. 25]. Саме в 2011 р., як реакція на заклик, що містила назва розміщеної на сторінках газети «День» статті І. Лосева «Росія готується до 1150-річчя російської держави. Хто в Україні відповість на цей виклик?» розпочалася популяризація запропонованих В. Білінським у книзі «Країна Моксель або Московія» підходів до спростування традиційної концепції російської історії [Лосев, 2011; Білінський, 2011].

З науковою критикою хибності обрання точки відліку для майбутнього відзначення у Російській Федерації ювілею російської державності із статтею «Початки Русі. Довкола 862 р.» у весняному номері «Українського історичного журналу» за 2012 р. виступив доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України М. Котляр. Учений зазначав: «У вітчизняній та й у світовій науці роком створення давньоруської державності вважається 882-й. Що ж стосується 862-го, то це був час, коли в північно-західному регіоні Русі утворилося невелике переддержавне об'єднання слов'ян і угро-фінів під проводом найнятого ними на службу варязького конунга. Перерости в Давньоруську державу воно не могло, адже це був лише клаптик її майбутньої величезної території. Головний осередок творення давньоруської державності виник на Наддніпрянщині, і першим свідченням цього є історія про Кия, Щека і Хорива» [Котляр, 2012, с. 37]. Якщо ж говорити про початок культурної консолідації Русі й спробу її «націоналізації» як «руської» – від терміну «Русь», але жодним чином не «російської» – від терміну «Росія», то це взагалі буде уже середина XI ст. Саме тоді стараннями Ярослава Мудрого відбулось перетворення Русі у територіальну спільність, було утверджено звід законів – «Руську правду», уведено єдину законну сакральну мову на усіх підлеглих князю

володіннях, а об'єднуючим ідеологічним центром став Софійський собор у Києві. До цього часу «русь» була лише іноземною правлячою верхівкою з примітивною соціально-політичною організацією, що періодично збирала данину для своїх князів, однак не була стабільно пов'язана з конкретною територією [Ткаченко, Якуба, 2021, с. 298].

Національно свідома частина українського суспільства, яка була ознайомлена з особливостями підготовки російської влади до відзначення 1150-річчя російської державності, не плекала сподівань на відхід російського суспільства від імперського сприйняття свого минулого. У зв'язку з цим, на противагу росіянам, окремі представники влади та активної частини громадянського суспільства запропонували 2012 р. відзначити 1160-річчя державності України, адже згідно «Повісті временних літ» 852 р. частина території сучасної України розпочала називатися Руською землею (Руссю-Україною). Таким чином, небайдужі до власної історії українці вирішили використати класичний прийом національної історіографії зразка XIX ст., коли її творці намагалися заглибити існування власних народу і держави подальше у минуле, тим більше якщо на нього зазіхали сусідні народи. З відповідною пропозицією на засіданні Верховної Ради України, що відбулося 16 листопада 2012 р., виступила депутат Л. Григорович. Проте її ініціатива набрала тільки 79 голосів підтримки і не була включена до порядку денного [Депутат запропонувала...].

Позбавлений чіткості підхід до ідейної наповненості відзначення ювілею, що був сформований за каденції Д. Медведєва, явно не поділяв В. Путін, який, ставши 7 травня 2012 р. президентом Російської Федерації, на головні урочистості з нагоди відзначення 1150-річчя російської державності, що через кілька місяців після інаугураційних заходів відбулися у Новгороді, не прибув. Варто відзначити, що не приїхали на святкування ані прем'єр-міністр, ані спікери палат Державної думи [Касьянов, Смолій, Толочко, 2013, с. 124]. В. Путін не був прихильником ідеї відмови вважати події, які відбувалися у серці Київської Русі, другорядними для формування офіційної версії історії Росії. Цьому сприяли геополітичні амбіції російського президента, які були ним сформульовані у так званій мюнхенській промові на конференції з питань політики безпеки 10 лютого 2007 р., та засвідчені вторгненням Російської Федерації до Грузії у серпні 2008 р. Прикметно, що в оприлюдненій 12 липня 2021 р. на сайті президента Росії статті «Про історичну єдність росіян і українців», яка мала ідеологічно обґрунтувати майбутнє повномасштабне вторгнення російських військ до України, В. Путін, згадуючи давньоруський Новгород, зробив це поза контекстом гаданої причетності цього міста до зародження російської державності. Натомість він відзначив: «Київський князівський стіл займав чільне місце у Давньоруській державі. Так повелося з кінця IX століття. Слова Віщого Олега про Київ: “Хай буде це мати містам руським” – зберегла для нащадків “Повість временних літ”» [Путин].

Подібною із В. Путіню думки дотримувалися члени Громадянського форуму Росії, України та Білорусі, які, влаштувавши 18 вересня 2012 р. у Києві та Севастополі конференції, долучилися до відзначення Росією 1150-річчя російської державності. Їх учасники майже одногласно визнали «значимість спільної історії, необхідність зміцнення єдності та інтеграції братніх східнослов'янських народів».

Так, директор Фонду гуманітарних стратегій М. Павлів заявив, що «інтеграція – єдиний шанс України, Білорусії та Росії вижити».

Коментуючи підсумки заходів, їх організатор С. Пантелєєв зазначив: «Завдяки історичній даті 1150-річчя утворення Давньоруської держави, даті, важливій для всіх трьох спадкоємців Русі – Росії, України та Білорусії, ми вийшли на проблеми сучасних міждержавних відносин. Абсолютно не випадково і в Києві, і в Севастополі у центрі уваги опинилася тема будівництва майбутнього Євразійського союзу» [В Києве и Севастополе...].

Якщо святкування 1150-річчя російської державності В. Путін фактично проігнорував, то у відзначенні 1160-літнього ювілею він взяв активну участь. 21 вересня 2022 р. президент Російської Федерації виступив на концерті у Великому Новгороді з нагоди святкування 1160-річчя зародження російської державності. В. Путін зазначив: «Великий Новгород, Рюрикове городище, Стара Ладога, Ізборськ – все це колиска Русі, виток нашої цивілізації і нашої держави, нашої культури, освіти. Звідси, з півночі починалися походи дружинників першої російської династії Рюриковичів. Йшли торгові каравани з варягів у греки. Створювалася Русь. Найбільша держава Європи того часу, що об'єднала слов'янські, фіно-угорські, тюркські та інші племена. Від Ладоги до Балтики, від Новгорода та Пскова до Києва та Чернігова, Азова, Чорного моря, Криму» [Путин поздравил...]. Промова В. Путіна чітко продемонструвала спробу представити Росію як безперечного спадкоємця всієї Давньої Русі. Така риторика – це виправдання претензій рашистів на території України. Йдеться про спробу зафіксувати у свідомості росіян, що Росія нібито має історичне право на простір колишньої Київської Русі як на власну «цивілізаційну зону». Також В. Путін у своїй промові здійснив спробу вбудувати Крим і Чорноморський та Азовський регіони у «спільну давньоруську історію». Позиціонуючи їх як органічну частину історичної Русі, а отже, з його точки зору, й Росії, В. Путін фактично підкріпив тезу про «історичну правомірність» анексії Криму у 2014 р. та подальше захоплення інших територій України.

Одним із виявів реакції української влади та суспільства на російську агресію стало започаткування практик вшанування подій, що були пов'язані із середньовічним українським державотворенням.

Так, у зв'язку з 1000-річчям упокоєння києво-руського князя Володимира Великого Президент П. Порошенко 25 лютого 2015 р. видав указ «Про вшанування пам'яті князя Київського Володимира Великого – творця середньовічного європейської держави Руси-України». Цій події згодом були присвячені заходи по всій Україні, такі як наукові конференції, урочистості з ушанування пам'яті князя, карбування монет і випуск марок на його честь.

Метою цих заходів мало бути збереження й утвердження традицій української державності, нагадування про роль історичної спадщини Руси-України в їх становленні, визнання важливості прийняття християнства для розвитку українського суспільства як невід'ємної частини європейської цивілізації [Порошенко оголосив...].

Ініціативи з вшанування історичної спадщини Київської Русі-України, що почалися ще за часів Президента П. Порошенка, знайшли свій логічний розвиток у проголошенні Дня Української Державності, що відбулося 24 серпня 2021 р. на урочистому засіданні Верховної ради до Дня Незалежності України. Президент В.

Зеленський з трибуни парламенту зазначив: «Ми починаємо відзначати День Української державності. Її точкою відліку ми вважаємо рік заснування Києва – столиці Київської Русі-України, яку недаремно називають місцем, де все починається. Зародження нашої державності ми відзначатимемо в день розквіту нашої державності – у День хрещення Київської Русі-України» [Рада має зробити...]. 28 липня 2022 року Україна вперше відзначила День Державності разом із Днем хрещення Київської Русі та Днем пам'яті Володимира Великого, а 14 липня 2023 р. Верховна Рада проголосувала за перенесення свята з 28 на 15 липня через прив'язку державного свята до церковного і перехід Церкви з Юліанського на Григоріанський календар [Панасюк, Коропецька]. Це свято було покликане стати символом неперервності української державної традиції. Саме тому його впровадження засвідчило глибоке усвідомлення владою та суспільством значення історичних коренів у боротьбі за суверенітет і європейську ідентичність України.

Можемо обережно припустити, що однією з причин встановлення українською владою відзначення Дня Української Державності стала потреба в реагуванні на широке святкування 2021 р. у Росії 800-ліття з дня народження Олександра Невського – культової особи в пантеоні героїв російської історії. От тільки, якщо російська влада вихваляла антизахідну спрямованість діяльності Олександра та толерувала його орієнталістську позицію – співпрацю з Ордою, то українське суспільство пов'язало відзначення Дня Української Державності із Володимировим хрещенням, завдяки якому, князь, попередньо відмовившись стати адептом «східних» релігій – іудаїзму та ісламу, доєднав Україну-Русь до кола провідних європейських держав.

Якщо для Росії відзначення ювілеїв постанови власної державності врешті зумовлювалося потребою утвердити імперські амбіції правлячої верхівки та необхідністю легітимізувати авторитарну владу В. Путіна в очах російського суспільства, яке з 2012 р. розпочало дедалі швидше втрачати можливості публічного висловлення опозиційних настроїв, то у випадку України возвеличення власних державотворчих процесів через призму історії Київської Русі стало реакцією на посилення агресії з боку путінської Росії.

Висновки. Історична політика Російської Федерації у пострадянський період набула характеру системного інструменту геополітичного впливу й ідеологічного домінування. Спроба легітимізувати російську державність через символічну дату 862 р., яку пов'язують із міфологічною фігурою Рюрика, є виявом прагнення Кремля привласнити історичну спадщину Київської Русі. Такі наративи слугують не лише внутрішній мобілізації російського суспільства, а й створенню ідеологічного підґрунтя для агресивної зовнішньої політики, зокрема для виправдання вторгнення в Україну. На противагу імперським наративам Росії, в Україні Київську Русь розглядають як першу форму української державності. Реакцією на російські комеморативні ініціативи стали українські спроби започаткувати відзначення власних ювілеїв, що мали бути пов'язані із знаковими подіями державотворчих процесів – від ініціатив у 2010 – 2012 рр. до офіційного впровадження Дня Української Державності у 2021 р.

Таким чином, боротьба за історичну спадщину набуває важливого значення у російсько-українській війні, де історія стає не лише предметом наукових дискусій, а й інструментом державної безпеки та ідентичності. Усвідомлення важливості

національного історичного наративу є необхідною умовою для формування суб'єктної позиції України у протистоянні з імперським реваншизмом сучасної Росії.

Список використаних джерел та літератури

- Білінський, В., 2011. Про що мовчать байкарі російської історії. *День*. № 200. 4 листопада.
- В Киеве и Севастополе состоялись конференции, приуроченные к 1150-летию русской государственности. URL: <https://inforos.com/?module=news&action=view&id=31769>
- Гриневиц, В. Війни пам'ятей як конфлікт постколоніального та імперського дискурсів. URL: <https://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/memory-wars-imperial-discourses/>
- Грушевський, М., 2014. «Звичайна схема „руської“ історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства». *Український історичний журнал*. № 5. С. 199-208.
- Депутат запропонувала Раді вважати, що українська державність на 10 років древніша за російську. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/1283918-deputat-zaproponuvala-radi-vvazhati-shcho-ukrayinska-derzhavnist-na-10-rokiv-drevnisha-za-rosijsku>
- Касьянов, Г., Смолій, В., Толочко, О., 2013. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ. 128 с.
- Котляр, М. Ф., 2012. Початки Русі. Довкола 862-го року. *Український історичний журнал*. № 2. С. 28-41.
- Кралуко, П. 2012 рік: 1150-ліття російської державності чи 1160 років Русі-України? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24327939.html>
- Лосев, І., 2011. Росія готується до «1150-річчя російської держави». Хто в Україні відповість на цей виклик? *День*. № 132-133. 29 липня.
- Панасюк, Л., Коропецька А. День української державності: коли та чому ми його відзначаємо. *Українська правда*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/07/28/255511/>
- План основных мероприятий по подготовке и проведению 1150-летия зарождения российской государственности. URL: https://rg.ru/uploads/attachments/64/90/26/153_plan.pdf
- Порошенко оголосив князя Володимира творцем української державності. URL: https://lb.ua/news/2015/02/26/296903_poroshenko_obyavil_knyazya_vladimira.html
- Путин, В. Об историческом единстве русских и украинцев. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181>
- Путин поздравил россиян с 1160-летием зарождения Российской государственности. URL: <https://ria.ru/20220921/pozdravlenie-1818508909.html>
- Рада має зробити День Української державності вихідним – Зеленський. *Українська правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/08/24/7304842/>
- Ткаченко, В. М., 2016. Неподільна спадщина Давньої Русі (про святкування 1150-річчя зародження російської державності). *Проблеми всесвітньої історії*. № 1. С. 24-51.
- Ткаченко, В. М., Якуба, В. В., 2021. Війни історичної пам'яті: «newer more» чи «если надо – повторим»? (начерки історичної політики Росії). Київ: Видавництво Політія. 344 с.
- Ткаченко, В. О., 2012. праздновании 1150-летия зарождения российской государственности: взгляд с Украины. *Україна-Європа-світ*. С. 149-167.
- Шнирельман, В., 2011. Презедынты и археология, или Что ищут политики в древности: далекое прошлое и его политическая роль в СССР и постсоветское время. *Империя и нация в зеркале исторической памяти*. Москва. С. 357-405.
- Шумило, С. Путінські спотворення історії та 1165-річчя давньоукраїнської державності. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/02/14/163650/>

References

- Bilinskiy, V., 2011. Pro shcho movchat baikari rosiiskoi istorii. *Den*. № 200. 4 lystopada. [in Ukrainian].
- Deputat zaproponuvala Radi vvazhaty, shcho ukrainska derzhavnist na 10 rokiv drevnisha za rosiisku. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/1283918-deputat-zaproponuvala-radi-vvazhati-shcho-ukrayinska-derzhavnist-na-10-rokiv-drevnisha-za-rosijsku> [in Ukrainian].
- Hrushevskiy, M., 2014. «Zvychaina skhema „russkoi“ istorii y sprava ratsionalnoho ukladu istorii skhidnoho slovianstva». *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 5. S. 199-208. [in Ukrainian].

-
- Hrynevych, V. Viiny pamiatei yak konflikt postkolonialnoho ta imperskoho dyskursiv. URL: <https://uamoderna.com/blogy/vladislav-grinevich/memory-wars-imperial-discourses/> [in Ukrainian].
- Kasianov, H., Smolii, V., Tolochko, O., 2013. Ukraina v rosiiskomu istorychnomu dyskursi: problemy doslidzhennia ta interpretatsii. Kyiv. 128 s. [in Ukrainian].
- Kotliar, M. F., 2012. Pochatky Rusi. Dovkola 862-ho roku. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2. S. 28-41. [in Ukrainian].
- Kraliuk, P. 2012 rik: 1150-littia rosiiskoi derzhavnosti chy 1160 rokiv Rusi-Ukrainy? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24327939.html> [in Ukrainian].
- Losiev, I., 2011. Rosiia hotuietsia do «1150-richchia rosiiskoi derzhavy». Khto v Ukraini vidpovist na tsei vyklyk? *Den*. № 132-133. 29 lypnia. [in Ukrainian].
- Panasiuk, L., Koropetska A. Den ukrainskoi derzhavnosti: koly ta chomu my yoho vidznachaiemo. *Ukrainska pravda*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2023/07/28/255511/> [in Ukrainian].
- Plan osnovnykh meropriyati po podgotovke i provedeniyu 1150-letiya zarozhdeniya rosiiskoi gosudarstvennosti. URL: https://rg.ru/uploads/attachments/64/90/26/153_plan.pdf [in Russian].
- Putin pozdravil rosiyan s 1160-letiem zarozhdeniya Rossiiskoi gosudarstvennosti. URL: <https://ria.ru/20220921/pozdravlenie-1818508909.html> [in Russian].
- Putin, V. Ob istoricheskom yedinstve russkikh i ukraintsev. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/66181> [in Russian].
- Rada maie zrobyty Den Ukrainskoi derzhavnosti vykhidnym – Zelenskyi. *Ukrainska pravda*. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/08/24/7304842/> [in Ukrainian].
- Shnirelman, V., 2011. Prezidenti i arkeologiya, ili Chto ishchut politiki v drevnosti: delecoe proshloe i yego politicheskaya rol v SSSR i postsovetsoe vremya. *Imperiya i natsiya v zerkale istoricheskoi pamyati*. Moskva. S. 357-405. [in Russian].
- Shumylo, S. Putinski spotvorennia istorii ta 1165-richchia davnoukrainskoi derzhavnosti. URL: <https://www.istpravda.com.ua/columns/2024/02/14/163650/> [in Ukrainian].
- Tkachenko, V. M., 2016. Nepodilna spadshchyna Davnoi Rusi (pro sviatkuvannia 1150-richchia zarozhdenia rosiiskoi derzhavnosti). *Problemy vsesvitnoi istorii*. № 1. S. 24-51. [in Ukrainian].
- Tkachenko, V. M., Yakuba, V. V., 2021. Viiny istorychnoi pamiaty: «newer more» chy «esly nado – povtorym»? (nacherky istorychnoi polityky Rosii). Kyiv: Vydavnytstvo Politiia. 344 s. [in Ukrainian].
- Tkachenko, V. O., 2012. prazdnovanii 1150-letiya zarozhdeniya rosiiskoi gosudarstvennosti: vzglyad s Ukraini. *Ukriina-Yevropa-svit*. S. 149-167. [in Russian].
- V Kieve i Sevastopole sostoyalis konferentsii, priurochennie k 1150-letiyu russkoi gosudarstvennosti. URL: <https://inforos.com/?module=news&action=view&id=31769> [in Russian].

**“WHERE DID THE RUS LAND COME FROM?” THE STRUGGLE FOR THE HERITAGE OF
RUSSIA: HISTORICAL MANIPULATIONS OF THE RUSSIAN FEDERATION AND THE
ASSERTION OF UKRAINIAN NATIONAL IDENTITY (IN THE CIRCUMSTANCES OF RUSSIA’S
CELEBRATION OF THE 1150TH ANNIVERSARY OF ITS STATESHIP IN 2012)**

Mykhailo Zhurba

Doctor of Historical Sciences,
Professor, Head of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Viktor Dotsenko

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Mykhailo Zholob

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Tsybin Oleksandr

Candidate of Economic Sciences,
Researcher of Department of Scientific Research,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article analyzes the historical policy of the Russian Federation through the prism of manipulation of the heritage of Kyivan Rus and the use of historical narrative as a tool for legitimizing its expansion. The features of Russia's celebration of the 1150th anniversary of the "birth of Russian statehood" in 2012, which was associated with the interpretation of the events of 862 and the mythologizing of the figure of Rurik, are examined. It is shown that this symbolic date does not have a proper scientific basis and is the result of the Norman concept traditional for Russian historiography, formed back in the imperial period. The reaction of the Ukrainian scientific community, civil society, and state authorities to Russian commemorative practices is investigated, in particular, attempts to contrast them with their own models of honoring the state-forming processes of Rus'-Ukraine. The introduction of practices for celebrating the Day of Ukrainian Statehood as an element of establishing the Ukrainian national historical narrative is separately considered. It is concluded that the struggle for the interpretation of the heritage of Kyivan Rus is an important component of the information war, and the deconstruction of Russian historical myths is a necessary condition for strengthening Ukrainian national identity and state security.*

Keywords: *Rus, Ukrainian identity, information war, historical mythology, historical memory.*

ЯК РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ ЗМІНЮЄ ПОГЛЯДИ УКРАЇНЦІВ НА МИНУЛЕ

Шаповал Юрій Іванович

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник

відділу теорії та історії політичної науки,

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, м. Київ

e-mail: shapoblu@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-2883-6403>

Анотація. *Мета дослідження* - показати, як сучасна війна спричинила переоцінку міфу про «один народ», як змінилась кардинальна частина історичного наративу, девальвуюючи «феномен Переяслава» (твердження про нібито багатовікові прагнення українців бути разом з Росією), чому нинішня російська агресія поклала край неорадянському гранд-наративу про Другу світову війну, як війна змінює уявлення про тих, кого заведено називати визначними чи великими українцями. **Методологія дослідження** спирається на принципи історичного аналізу, порівняльний підхід, аналіз культурних і суспільних наративів. **Наукова новизна.** На сьогодні є чимало публікацій, присвячених феномену політики пам'яті. Натомість доба війни, розпочатої Росією проти України у 2014 році і посиленої у 2022 році ще потребує уваги. Пропонована стаття є однією з перших спроб охопити ключові аспекти проблеми трансформації образу минулого під впливом війни Росії проти України. **Висновки.** Російська агресія спричинила переоцінку міфу про «один народ», про нібито багатовікові прагнення українців бути разом з Росією, чому нинішня російська агресія поклала край неорадянському гранд-наративу про Другу світову війну, як війна змінює уявлення про тих, кого заведено називати визначними чи великими українцями. Гібридна та повномасштабна війни Росії проти України девальювали ідею братерства російського та українського народів як частину національної пам'яті. Російська влада активно використовує радянські міфи про Другу світову війну як засіб пропаганди, їхньою метою є виправдання нинішньої війни проти України. **Українське суспільство** через особистий досвід війни дедалі більше відходить від традиційного радянського і пострадянського наративу про Другу світову війну, виявляючи його архаїчність, примітивізм і неправдивість. Дедалі більше українців почали визнавати внесок борців за незалежність: від гетьманів козацької доби до діячів визвольного руху ХХ століття. Війна стала каталізатором інтелектуальної і культурної емансипації України та ширшого переосмислення історії у світі.

Ключові слова: Україна, Росія, агресія, політика пам'яті, гранд-наратив, «один народ», Друга світова війна, історичні діячі.

Постановка проблеми. Якби потрібен був спойлер до цієї статті, то ним могли б бути ось такі слова німецького історика Східної Європи, професора Карла Шльогеля: «Україна як незалежна держава, як самобутня нація, була і досі залишається не по-справжньому закріпленою у свідомості... Україну завжди розглядали як частину, провінцію чи задвірки Росії... Україні довелося своє місце незалежного суб'єкта у сім'ї народів виборювати спочатку через повстання на

Майдані, а тепер через опір російському агресору... І тепер ми, на свій сором, мусимо визнати, що лише розв'язана Росією повномасштабна, жорстока війна проти України змусила нас повернути цю велику європейську країну, суверенну державу та 40-мільйонний народ із багатою історією на „ментальну мапу“ німців». [Schlögel, 2022].

Тут варто зробити корективу не лише щодо 40-мільйонного народу, оскільки ця цифра значно поменшала. Російська агресія суттєво вплинула на «ментальну мапу» не лише німців та інших народів, а й самих українців. Війна відкоригувала їхні погляди на минуле країни і до певної міри змінила сам спосіб пригадування минулого. До того ж, починаючи з 2014 року, сформувалась нова пам'ять - про війну. Ця пам'ять відсунула на другий план чимало дискусійних питань, мнемонічних конфліктів, що вирували нещодавно в Україні.

Свого часу соціолог Олександр Вишняк на снові аналізу даних соціологічних опитувань виокремив чотири моделі історичної пам'яті:

- 1) західноукраїнська (галицько-волинська) антиімперська та антирадянська, або ж національно-демократична;
 - 2) донбаська російсько-радянська антинаціональна, або російсько-радянська;
 - 3) центральноукраїнська національна антиімперська, але не радянська, або суперечлива національно-проросійська;
 - 4) південно-східна радянсько-українська, або ж радянсько-проросійська.
- [Судин, 2021, с. 68].

Вишняк запропонував класифікацію моделей історичної пам'яті, які структуровані довкола двох осей: проукраїнськість - проросійськість та радянськість - антирадянськість. Особливістю його концепції є те, що моделі історичної пам'яті мають виразну регіональну прив'язку.

Були й інші класифікації конфліктних моделей пам'яті: «радянської», «національно-патріотичної» та «ліберальної». Антиукраїнські політики ділили країну масовими маніпуляціями історії, які десоверенізували свідомість, підважували основи державності. Криза ідентичності стала виявом стану невизначеності щодо усталеної загальноукраїнської системи суспільно-політичних цінностей, гострої конфронтації різновекторних політичних сил і, як наслідок, – неможливості визначення оптимального напрямку розвитку суспільства. [Яблонський, 2019, с. 6].

З початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 році українське суспільство переживає глибоку трансформацію. Російська агресія стала каталізатором масового переосмислення історії, особливо стосунків з Росією, радянського минулого, а також ролі національних героїв та радикальну зміну символічного простору. Війна перетворила пам'ять на поле боротьби – не лише зі зброєю, а й зі словами, символами, назвами.

Мета дослідження. Обрана для цієї розвідки тема доволі розлога і багатоаспектна. У цій статті, використовуючи метод історичного аналізу, порівняльний підхід, аналіз культурних і суспільних наративів, я хочу показати, як сучасна війна спричинила переоцінку міфу про «один народ» (і що стало тригером такої переоцінки), як змінилась кардинальна частина історичного наративу, девальвуюючи «феномен Переяслава», твердження про нібито багатовікові прагнення українців бути разом з Росією, чому нинішня російська агресія поклала

край неорадянському гранд-наративу про Другу світову війну, як війна змінює уявлення про тих, кого заведено називати визначними чи великими українцями.

Історіографічний огляд. Існує чимало публікацій, присвячених феномену політики пам'яті. Натомість доба війни, розпочатої Росією проти України у 2014 році і посиленої у 2022 році ще потребує уваги. І цю роботу вже розпочато. [Ovenden, 2023; «Суміш невігластва та агресії»..., 2021; Bowman, 2022; Міхеєва, 2025; Gabowitsch, & Homanyuk, 2025; Кузьо, 2018].

Виклад основного матеріалу.

«Один народ»?

Важко нині повірити, але опитування засвідчують, що рейтинг Путіна серед українців з моменту його приходу до влади у 2000 році і до 2014 року дорівнював (з невеликими відхиленнями) 59% [Вагнер, 2019]. Путін регулярно бував у Києві та зустрічався з Віктором Януковичем та Леонідом Кучмою. За перші сім місяців 2004 року він з'їздив до України п'ять разів (зокрема, у травні – це був перший закордонний візит після переобрання). За п'ять днів до першого туру президентських виборів в Україні Путін приїхав вшосте з початку року. Офіційно метою його поїздки була участь у заходах, присвячених 60-річчю вигнання нацистів з території України, але фактично це була підтримка Януковича.

26 жовтня 2004 року Путін провів пряму лінію з Києва з громадянами України. Упродовж годинного ефіру, який одночасно транслювався на трьох загальнонаціональних телеканалах – «Першому національному», «1+1» та «Інтері», Путін відповідав на питання щодо відносин Росії та України. Кілька питань було поставлено українською мовою. Путін показово відмовився від пропозиції ведучого перекласти їх, сказав про красу української мови та процитував рядки Тараса Шевченка. У ході ефіру здебільшого він використав зворот «в Україні», а не «на Україні».

Путін заявив: більш ніж через десять років після розпаду СРСР Росія усвідомлює, що колишні союзні республіки тепер окремі держави, і відносини з ними повинні розвиватися як з рівноцінними партнерами. На першому етапі сама Росія мала зрозуміти, що держави, що виникли на пострадянському просторі, – це не квазіпострадянські утворення, а незалежні повноцінні країни, і до них відповідним чином потрібно ставитися. У ході ефіру Путін також постійно наголошував, що Росія поважає суверенітет і цілісність України не буде втручатися у внутрішньополітичні процеси у сусідній країні. Цілком лояльно і доброзичливо Путін висловлювався про США і Євроунію, наголошував на відданості Росії європейському шляху розвитку [Ровно 20 лет назад..., 2024].

10 лютого 2007 року у промові на безпековому форумі в Мюнхені Путін обвинуватив Захід і НАТО у порушенні нібито попередніх обіцянок не просуватись на Схід (хоча таких обіцянок фактично не було). Фахівці оцінили цю промову як ідеологічне підґрунття ревізіонізму та легітимізації силових дій [Radchenko, 2023]; [Grigas, 2016]. Промова читалась як ідейна передмова для подальших агресивних дій Росії (Грузія 2008 року, Україна 2014 рік).

На той момент Україна пережила перший Майдан. Потім був другий. Українці підтвердили свою відданість демократії і європейським цінностям, а Путін змінив риторичку. 12 липня 2021 року на сайті Президента Росії з'явилась його стаття

(російською та українською мовами) «Про історичну єдність росіян та українців». Цей текст – суцільна претензія до України і обвинувачення Заходу у розігруванні української карти. На думку Путіна, «сучасна Україна – цілком і повністю дітище радянської доби. Ми знаємо і пам'ятаємо, що вона значною мірою створювалася за рахунок історичної Росії» [Путін, 2021]. І вже після цього у статті мовилося: «Ми з повагою ставимося до української мови та традицій. До прагнення українців бачити свою державу вільною, безпечною, благополучною. Переконали, що справжня суверенність України можлива саме у партнерстві з Росією... Разом ми завжди були і будемо багаторазово сильнішими та успішнішими. Адже ми один народ» [Путін, 2021].

Микола Рябчук абсолютно точно зауважує, що теза про «один народ» не є винаходом ані Путіна та його ідеологів, ані імперських українофобів XIX століття, творчу спадщину яких вони тепер розвивають: «Уявлення про “один” двосдиний і, звісно, православний славено-руський народ було сформоване на межі XVII – XVIII ст[оліття] українськими інтелектуалами-кліриками на службі в Петра Першого і широко проникло в масову свідомість не лише росіян, а й українців – головню завдяки своєму квазірелігійному характеру, значно зрозумілішому і прийнятнішому для домодерної свідомості, ніж концептуально складна й абстрактна ідея громадянської нації» [Рябчук, 2023].

Після появи путінської статті в Україні було проведено кілька значущих опитувань, зокрема Центром Разумкова та Групою «Рейтинг». Центр Разумкова повідомляв, що Лише 12,5 % українців погодилися з тезою про відсутність історичної основи для окремого українського народу; 70% не погодилися, 17% – не визначилися. [Переважна більшість українців не згодна..., 2021]. Погодилися з тезою по регіонах: Схід: 22 %, Південь: 19 %, Центр: 12 %, Захід: 0,4 %. По вікових групах: у людей віком 60+ згода трохи вища (16 %), але незгода переважає у всіх вікових категоріях (від 66 % до 75 %). Щодо твердження, що територія сучасної України створена за рахунок територій історичної Росії: згодні тільки 7 %, не згодні – 76 % [Переважна більшість українців не згодна..., 2021].

За даними соціологічної групи «Рейтинг», 55 % українців не згодні з тезою Путіна про «один народ», 41 % – згодні. Спадкоємицею Київської Русі Україну вважають 75%, ще 8% дотримуються думки, що нею є Росія, 9% не вважають правонаступницею жодну з двох країн. Для усіх вікових груп та більшості електоратів наступницею Київської Русі є Україна [Понад половина опитаних не погоджуються..., 2021].

Звісно, на сьомому році війни 41% згодних з тезою про «один народ» міг декого шокувати. Проте невдовзі росіяни своїми злочинними діями самі зробили все, щоб відсотки серйозно змінилися. У квітні 2022 року група «Рейтинг» зафіксувала, що 91% українців не підтримує тезу, що «росіяни та українці – це один народ». Підтримка такої ідеї ще фіксується серед 23% мешканців Східного регіону та 13% старших опитаних. Натомість в інших макрорегіонах та вікових групах підтримка такої тези була майже відсутня [Восьме загальнонаціональне опитування..., 2022].

Масштабована Росією війна дала потужний імпульс українцям на ментальне визволення з російських колоніальних пут. Справа в тім, що самі росіяни затіяли розмови про «ментальну війну» проти Заходу. І оголосили такою війною власні кримінальні дії в Україні. Кожна імперія в той чи інший спосіб використовує

елемент стратегічної невизначеності, намагаючись приховати свої реальні плани і наміри. Росія, вдаючись до грубої сили, реалізуючи «повернення питомих руських земель» через своє *ius ad bellum* (право на ведення війни), в першу чергу плекала антизахідну риторичку.

Ця риторика заснована на прагненні «відродити» Росію як носія особливого культурно-цивілізаційного коду, як світоча православної цивілізації (реанімована ідеологема «Москва – Третій Рим»), як «гаранта» безпеки і стабільності євразійського простору. Проте на заваді цьому «відродженню», яке відбувається із використанням конвенційних військових, економічних і гібридних кіберінформаційних спроможностей має бути стратегічний ворог.

Таким ворогом, за старою доброю російсько-радянською традицією, є Захід. Кожна держава, яка поділяє / сповідує євроатлантичні цінності та орієнтири, є цільовим ворогом Росії. Оскільки становить пряму перешкоду її експансіоністським прагненням. Невдовзі особисто Путін, російські пропагандисти і політики почали (всупереч зоровому глузду) заявляти, що Росія не напала на Україну, а на її території воює з НАТО. І це – ментальна війна.

Сам термін «ментальна війна» належить Андрію Ільницькому, який з 2015 року став радником міністра оборони Російської Федерації. У березні 2021 року, виступаючи у ролі експерта з інформаційного протистояння, він запровадив у військово-політичний дискурс поняття «ментальна війна» [Самигін, 2022]. До підміни понять російською пропагандою (стовідсотково в стилі роману Джорджа Орвелла «1984») не звикати. Але при цьому російські автори ще й намагаються переконати в якомусь винятковому, ментально обумовленому правдолюбстві Росії – на протигагу брехливому «колективному Заходу» і українцям.

Ось одне з тверджень: «Укронацисти під керівництвом британців та американців усі свої військові дії реалізують, насамперед пророкуючи медіаефект. Ми – навпаки! Інформаційно ми лише обрамляємо військові дії. Дуже дозовано та дбайливо. Ми – люди правди, люди довгої волі!» [Самигін, 2022]. Концепція «ментальної війни» проти Заходу має спекулятивне цілепокладання. Це – маніхейський поділ світу на «своїх» і «чужих», маркування «інакшого» як приписово ворожого, і означення «свого» ментально-символічного простору («лоно Російської цивілізації»), який має бути підконтрольний Москві. До нього, зокрема, мають належати пострадянські держави і в першу чергу Україна. Росія конче потребує нового Версалю або нової Ялти. Адже черговий розподіл сфер впливу на світовій шахівниці міг би підтвердити статус Москви як однієї із «наддержав», як глобального «гравця».

Ось що, зокрема, твердять пропагандисти «ментальної війни»: «[...] У 1990-х Росія була близька до повної загибелі, програш у холодній війні став катастрофою, але ми змогли повернутися за стіл історії багато в чому не завдяки, а всупереч. У поточному протистоянні із Заходом на карту поставлено практично все, іншого шансу Росія не матиме. Перемога дозволить повернути втрачене у 1990-х і навіть більше: вона дасть майбутнє, шанс та перспективу розвитку; програш – позбавить стратегічної ініціативи та значної частини суб'єктності, запустить процес консервації, занурення у стазу. У разі програшу – що неможливо – станеться остаточна втрата імперських принципів і традицій, перетворення з великими втратами на звичайну регіональну державу. У найгіршому варіанті – громадянська

війна та ядерний конфлікт із Заходом із взаємним знищенням західної та східної європейських цивілізацій. Тому сьогоднішнє протистояння із Заходом – тотальна гібридна війна, яку нам не можна програти» [Самигін, 2022].

При цьому інтерпретована на догоду власному месіанству і нібито непохитній величчі, російська історія стала однією з причин і одним з інструментів легітимізації нинішньої війни Росії проти України. То ж зовсім не випадково вранці 26 лютого 2022 року на одному з головних пропагандистських російських сайтів «РИА Новости» вийшла запланована раніше стаття «Наступление России и нового мира». Два дні на захоплення України і ось така констатація: «Україна повернулася до Росії. Це не означає, що буде ліквідована її державність, але вона буде перебудована, перебудована і повернута до свого природного стану частини “русского мира”» [Орлова, 2022]. Матеріал оперативно видалили. Проте зберігся не лише лінк у веб-архіві.

Цитована теза добре законсервована у головах кремлівських нотаблів. А також (як не парадоксально) у головах частини російських інтелектуалів (включно з деякими опозиціонерами, «хорошими русскими»). Ця теза домінує у свідомості так званого простого народу Росії. «Россия – страна не земледельческая и не торговая, а военная. Ее призвание – быть грозой мира и собирать народы под своим крылом» [Шаповал, 2013а]. Це – слова з передмови царя Ніколая II-го до підручника історії для кадетських корпусів.

Цю тезу царя-невдахи у 2019 році повторив один з тодішніх путінських ідеологів: «Неможливий, протиприродний та контрїсторичний розпад Росії був хоч і з запізненням, але твердо зупинений. Впавши з рівня СРСР до рівня РФ, Росія перестала розпадатися, почала відновлюватися і повернулася до свого природного і єдино можливого стану великої, зростаючої і збираючої землі спільноти народів» [Сурков, 2019].

Зрозуміло, «збирання земель» без України неможливо. Українці це зрозуміли. А у квітні 2022 року їм пояснили про те, чим насправді буде згадане «збирання земель». Йдеться про одіозну публікацію Сергєйцева, розміщену на сайті «РИА Новости» [Сергєйцев, 2022]. Тімоті Снайдер назвав цю статтю «посібником з геноциду у війні з Україною» [Snyder, 2022]. Сергєйцев писав про те, що Україна потребує «денацифікації», «деукраїнізації», «деєвропеїзації». Фактично це програма фізичного, політичного і культурного нищення українців і України на 25 років: «Бандерівська верхівка має бути ліквідована, її перевиховання неможливе. Соціальне “болото”, що активно і пасивно її підтримало дією і бездіяльністю, має пережити тягар війни і засвоїти пережитий досвід як історичний урок і спокутування своєї провини. Ті ж, хто не підтримував нацистський режим, постраждав від нього та розв'язаної ним війни на Донбасі, мають бути консолідовані та організовані, мають стати опорою нової влади, її вертикаллю та горизонталлю. Історичний досвід показує, що трагедії та драми воєнного часу йдуть на користь народам, які спокусилися і захопилися роллю ворога Росії» [Сергєйцев, 2022].

До всього цього залишалось додати щось про велику російську культуру, якою дехто так захоплювався і захоплюється донині. І сталося. Директор всесвітньовідомого Музею «Ермітаж» Піотровський в інтерв'ю у червні 2022 року виразно проілюстрував, з ким російські «майстри культури»: «Зі ставленням до військових дій теж все не так просто. З одного боку, війна – це кров і вбивство, а з

іншого – самоствердження людей, самоствердження нації. Кожна людина хоче самоствердитись. І у своїй позиції стосовно війни, безсумнівно, самостверджується. Ну і ми всі виховані таки в імперській традиції, а імперія поєднує безліч народів, об'єднує людей, знаходячи якісь спільні та важливі для всіх речі» [«Все мы милитаристы и имперцы...» 2022].

Після такого роду заяв ілюзії розвіялись. Російська імперія дійсно завжди об'єднувала народи «спільними та важливими для всіх речами», тобто обманом, кров'ю, насильством. Відтак розмови про «один народ» це не балаканина. Це реальна смертельна загроза. Ще одне підтвердження того, що деспотизм, перманентна брехня, відсутність лицарства і честі, ненависть до усього світу і прагнення бути загрозою для нього – ось що таке реальна Росія. Цим імпліцитно пишався, пишається і буде пишатися російський народ. Усвідомлення цього форсувала війна і це вплинуло на зміни у національній пам'яті України.

Нового Переяслава не буде

Росія почала свій «аншлюс» (захоплення Криму і Донбасу) саме через 360 років після Переяславської Ради. Вона, як відомо, відбулася у січні 1654 року, а через 300 років Центральний комітет КПРС визнав за необхідне оприлюднити тези з нагоди такої річниці Переяславської події. Власне, тези з'явилися наприкінці 1953 року і відтоді почалося їх обговорення, а потім почалися заходи у рамках відзначення 300-ліття. «Цим історичним актом, – підкреслювалося у тезах, – була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі» [ЦК КПРС, 1954, с. 3].

У 1954 році за підписом К.Осипов¹ у московських журналах «Дружба народов» і «Октябрь» з'явилися статті про значення Переяславської події. «В непорушній єдності зі своїм старшим братом, російським народом, український народ будує своє щасливе життя»², – переконував К.Осипов [Осипов, 1954а, с. 102].

«Новим Переяславом» назвав це пишне святкування один з найцікавіших українських дослідників ХХ століття Іван Лисяк-Рудницький у своїй статті 1956 року. Він, зокрема, писав: «Міти про Переяслав, хоч далекі від історичної правди, відігравали важливу роль в політичній ідеології Росії т[ак] зв[аного] “петербурзького періоду”»: вони легітимували приналежність України до імперії й допомагали маскувати факт завоювання й поневолення. Не менше значення мала Переяславська легенда і для тієї частини українського суспільства, що стала на шлях активної співпраці з імперією, себто для русифікованих і подворянщених нащадків козацької старшини. Легенда про те, що їхні предки буцімто добровільно приступили під “високу руку православного царя”, дозволяла їм почувати себе в імперії не на положенні поневоленої нації, але як відлам всеросійської провідної верстви та вірою-правдою служити монархові» [Лисяк-Рудницький, 2019, с. 324].

¹ К. Осипов – це псевдонім радянського письменника, літературного критика, економіста та військового історика Іосіфа Мироновича Купермана (1900 – 1955). Він був кандидатом історичних наук, членом Союзу письменників СРСР, активно публікувався в радянській пресі під різними псевдонімами, включно з К. Осипов.

² Осипов, К. (1954). Великая годовщина. (К 300-летию воссоединения украинского и русского народов. *Октябрь*, 1, 93 -102.

Лисяк-Рудницький вказав і на те, що в українській історичній традиції акцентують усі ті моменти, що наближають її до Московщини-Росії, а зате старанно замовчують і затирають усе те, що її від неї віддаляє. Москва знов прагне перевишколити Україну на молодшого спільника в рамках всеімперської організації [Лисяк-Рудницький, 2019, с. 322-333].

У 1966 році Михайло Брайчевський написав статтю «Приєднання чи Возз'єднання». Він доводив фальшивість тез московської версії Переяславської угоди 1654 року. До 1930-х років вважалося, що це було об'єднання феодалів для поневолення українського народу. З 1937 року з'являється сталінська версія - що російський царат був рятівником від поневолення шляхетською Польщею. А вже в 1947 році була запроваджена теорія «російського старшого брата». Брайчевський дійшов таких висновків:

- Феодалні порядки були реставровані в повній мірі та в найжорсткіших формах повного і завершеного кріпацтва, що межувало з рабовласництвом.

- На зміну дрібнобуржуазному сільськогосподарському виробництву знову прийшло латифундіальне, засноване на застосуванні кріпосної праці.

- Політична автономія України була ліквідована остаточно в другій половині XVIII століття.

- Значний крок назад зроблено у сфері культурного життя. Країна з майже стовідсотковою грамотністю перетворилася на країну з майже суцільною неписьменністю. Найталановитіших українців зараховують до переліку діячів російської культури.

- Українська мова була заборонена ще на початку XVIII століття спеціальним указом Петра I, виданим у 1720 році.

«Возз'єднання двох братніх народів», тут було ні при чим. Це був результат класової змови з російським царизмом української шляхти та старшини, яка заради своїх класових інтересів зрадила свою національність, інтереси своєї країни, свого народу. Переяславська угода – це, за Брайчевським, «акт загарбання лівобережних земель України російським царизмом, вияв колоніальних тенденцій, притаманних йому упродовж всього його існування» [Брайчевський, 1972, с. 66]. Стаття викривала фальшивий стрижень політико-історичних наративів - від тверджень про те, що приєднання до Росії було меншим злом перед перспективою бути поглинутою Польщею або Туреччиною і закінчуючи тезою про те, що без Росії Україна не виживе і не буде вільною.

«Російський царизм розглядав Україну як частину своїх споконвічних володінь, що нібито ще за часів Київської Русі знаходилася під владою російської корони (дім Мономаха). Приєднання України до Росії в 1654 р[оці] відповідно оцінювалося як повернення цих володінь [...]. Головний принцип політики царизму щодо України полягав у поступовому поширенні на неї порядків, що панували в самій Московщині» – так Брайчевський підкреслював принизливе становище України після Переяслава [Брайчевський, 1972, с. 57].

Брайчевський вказав на ще один суттєвий момент, назвавши «найдивовижнішим» намагання історіографії 1940 – 1950 років переконати читача в тому, що Богдан Хмельницький трохи не з колиски мріяв про «возз'єднання з братнім російським народом» [Брайчевський, 1972, с. 53].

Наприклад, вже згаданий К.Осипов у своїй статті в журналі «Дружба народів» запевняв: «Український народ радісно зустрів звістку про возз'єднання, що відбулося, яке стало здійсненням його вікових прагнень і надій» [Осипов, 1954b, с. 270].

Вже після колапсу Радянського Союзу, у 2002 році, в Україні з'явилась підстава говорити про «третій Переяслав». Підставу дала поява 13 березня Указу Президента України Леоніда Кучми «Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року». Указ набрав чинності пізніше – з 25 лютого 2003 року, коли була уточнена його остаточна редакція, а головою Організаційного комітету був призначений Дмитро Табачник [Про відзначення 350-річчя Переяславської..., 2003].

Президентський указ наштовхнувся на протест із боку української інтелігенції і діаспори в країнах Заходу. Засоби масової інформації почали друкувати протестні листи, підписані шанованими людьми, у тому числі компетентними істориками. Щодо тексту указу мало хто висловлювався. Автори засуджували саму ідею відзначення ювілею Переяславської ради на державному рівні. Засудження аргументувалося матеріалом, який можна згрупувати у дві історичні проблеми: Переяслав як політичний символ і «переяславська концепція» в національній політиці Кремля щодо України.

Станіслав Кульчицький у своїй газетній статті відверто підтримав Указ і закликав до діалогу з російськими істориками. Щоправда, при цьому констатував: «Переяславський міф в імперській оболонці обслуговував Російську імперію. Його радянська модифікація обслуговувала СРСР. У цих державних утвореннях Україна сиділа, як комаха в бурштині, не маючи змоги поворухнутися. Тільки за цієї умови міф зберігав свою переконливість. Кожен, хто висловлював сумнів, повинен був виступити проти могутньої держави, наразившись на звинувачення у мазепинщині, петлюрівщині або бандерівщині» [Кульчицький, 2002].

Кульчицький також робив висновок про те, що українська політична нація не може консолідуватися на русофобії, а екстремістські оцінки спільної історії України і Росії суперечать національним інтересам українського народу. Врешті-решт, «в історії існує об'єктивна істина, яку треба поважати за всіх умов» [Кульчицький, 2002]. Хоча добре відомо, що жодної «об'єктивної істини» у сфері історії не існує, реалії життя все-таки перемогли: українці отримали незаперечні докази того, що росіяни консолідують свою націю на основі українофобії, обвинувачення українців (тобто колишніх братів) у «мазепинщині, петлюрівщині або бандерівщині» стали нормою в Росії і підставою для геноцидної війни, а Табачник з віце-прем'єра-міністра України перетворився на беззастережного зрадника і русофіла. За цих умов Переяславський міф, тобто наратив про вікову дружбу росіян і українців, як своєрідний Карфаген мав бути зруйнованим.

Опитування, проведені Центром Разумкова у червні 2024 року, показують, що ідея історичного братерства між українцями та росіянами в українському суспільстві поступово втратила підтримку – наразі її практично немає. Лише 3% опитаних українців погоджуються із судженням, що «українці і росіяни завжди були і залишаються братніми народами», а в 2017 році з таким твердженням були згодні 27% опитаних [Ідентичність громадян України..., 2024]. Соціологи наголошують, що істотно зросла частка тих, хто дотримується думки, що українці і росіяни ніколи

не були братніми народами (з 16% до 44%). Частка тих, хто вважає, що українці і росіяни вже не є братніми народами, хоча були такими раніше, знизилася з 50% до 46% [Ідентичність громадян України..., 2024].

«Особливо помітні зміни порівняно з 2017 року відбулися у Східному та Південному регіонах. Якщо у 2017 році 52% жителів Сходу вважали, що «українці і росіяни завжди були і залишаються братніми народами», то у 2024 році цю точку зору тут поділяють лише 7%. [Ідентичність громадян України..., 2024]. Також у Південному регіоні частка тих, хто так вважає, зменшилася з 45% до 7%. У Південному регіоні більшість опитаних тепер вважають, що українці і росіяни раніше були братніми народами, але вже такими не є (66%)», – йдеться у результатах опитування [Ідентичність громадян України..., 2024].

Сучасні радикальні російські історики вбачають в українцях не більш як етнічну химеру, що виникла в результаті духовно-психологічної і культурної мутації, а українській історичній науці взагалі відмовляють у праві на існування. Російські політики стверджують, що українці не народ і Україна – не держава [Шаповал, 2020]. Війна виразно показала першоімпульс таких тверджень: Росія прагне тотально знищити і українців, і українську державу.

Друга світова війна: ревізія неорадянського гранд-наративу

Агресія Росії проти України покладає край неорадянському гранд-наративу, згідно якого світ має повернутися до Ялтинсько-Потсдамської системи розподілу сфер впливу. При цьому Росія зображує себе головним переможцем Другої світової війни і через це нібито має право входити до клубу найвпливовіших країн світу. Культ і міфи «Великої Вітчизняної війни» поширювалися Брежнєвим починаючи з середини 1960-х років, а за часів Путіна пропаганда зробила їх новою релігією владного режиму. Як слушно зауважує Тарас Кузьо, мілітарний міф має важливе значення для виховання у росіян почуття власної ексклюзивності.

Важливим компонентом цього міфу стало уславлення Сталіна, а путінське керівництво обрало своєю ідеологічною основою «оксамитовий сталінізм». Цей міф дозволяє відвертати увагу від злочинів проти людяності, вчинених Сталіним та його клевретами. За оцінкою дослідників, «оксамитовий сталінізм», замаскований під патріотизм, залишається старою сумішшю російського православ'я, державного націоналізму та самодержавства [Кузьо, 2018 с. 163].

На травень 2025 року в сучасній Російській Федерації встановлено не менше ніж 131 монумент Сталіну. З них 116 було встановлено за президентства Путіна [Міхальков, 2025]. За повідомленнями ВВС, 63% росіян ставилися до Сталіна з «великою прихильністю» і лише 15% підтримували курс на десталінізацію. [Гвіндадзе, 2023] За даними bne IntelliNews, аналіз 60 000 згадок у соцмережах щодо пам'ятників Сталіну показав 49% і 49% нейтральних, лише 2% негативних [«Russians have mixed feelings...», 2025].

Свого часу (з 1917 року) за ленінським дорученням Сталін виконував роль куратора України і відзначився українофобією. [Шаповал, 1993, с. 9-27; Schulze Wessel, 2022]. У путінській Росії уславлення Сталіна як керівника і полководця супроводжується випадками проти України, антиукраїнським націоналізмом, перманентними спробами принизити її роль в нацистсько-радянській (в Росії це «Велика вітчизняна») війні 1941 – 1945 років.

Ще у 2010 році на одній із зустрічей з журналістами Путін сказав: «Щодо наших відносин з Україною... Я дозволю з вами не погодитися, коли ви зараз сказали, що якби ми були поділені, ми не перемогли б у війні. Ми все одно б перемогли, бо ми є країною переможців» [Путін: Росія перемогла б у війні..., 2010].

Долучаючи журналістів і широку публіку до власних історичних «відкриттів», він стверджував, що статистика часів Другої світової нібито свідчить, що найбільші втрати понесла саме Росія – понад 70%: «Це означає, що війну виграно, не хочу нікого ображати, за рахунок індустріальних ресурсів Російської Федерації. Це історичний факт, це все в документах» [Путін: Росія перемогла б у війні..., 2010]. В яких саме документах новий російський самодержець вичитав те, про що казав, не відомо.

Варто нагадати: на кінець листопада 1942 року німецькі окупанти загарбали близько 2 мільйонів квадратних кілометрів території тодішнього Радянського Союзу, яку населяло 85 мільйонів людей, з яких в Україні було 41,7 мільйони. Німці окупували лише 17% території Росії з населенням у 27 мільйонів людей. Втрати СРСР становлять до 40% сукупних втрат, заподіяних всім учасникам Другої світової війни, разом узятим. Матеріальні втрати України дорівнюють приблизно 40% тодішніх загальносоюзних втрат. Загальні демографічні втрати Україні у війні (включно з убитими, померлими від хвороб і голоду, жертвами концтаборів, депортованими, евакуйованими, тими, хто відійшов разом з німцями) становлять до 14 мільйонів осіб [Смолій, 2011, с. 778]. Від 1 січня 1941 року до 1 січня 1945-го населення України зменшилось з 40,9 мільйонів до 27,3 мільйонів [Смолій, 2011, с. 737]. А Путін твердить, що росіяни постраждали найбільше.

Ближчим до істини був все-таки репортер газети «Saturday Evening Post» Едгар Сноу. У січні 1945 року він надрукував матеріал під час своєї подорожі Україною. Зокрема, писав, що війна, яку дехто схильний називати «російською славою», мала б бути «по-справедливості визнана насамперед українською війною... Міста, промисловість, землеробство та людність жодної іншої європейської країни не зазнали таких тяжких нищень» [Грицак, 1996, с. 262].

Говорячи про власну «Перемогу» в Другій світовій війні, Путін і російська пропаганда старанно оминали і оминають очевидні факти. По-перше, цей успіх коштував надто дорого: на одного вбитого німецького солдата – чотирнадцять полеглих радянських. По-друге, програма ленд-лізу допомогла Радянському Союзові забезпечити продовольчу, логістичну і технологічну перевагу над Третім Рейхом. По-третє, перемога над нацизмом є результатом дій і жертвності всіх 15 тодішніх радянських республік, а не лише Росії.

Основні бойові дії тривали на території України і Білорусі. Там був найбільший спротив. Там нацистські загарбники і їх союзники понесли найвагоміші втрати. Путінська приватизація перемоги на Німеччиною, як всієї пережитої тоді біди, є нічим іншим, як готовністю відмовлятися від раніше ним же проklamованих тез про «дружбу народів», «братерство», «єдність» etc. заради теперішніх антиукраїнських мобілізаційно-пропагандистських наративів.

Повернімося у недалеке минуле. 28 квітня 2015 року Путін під час свого візиту до Санкт-Петербурга відвідав те, що назвали «масштабною панорамою «Битва за Берлін». Важко назвати це по-іншому, аніж як манією величі. Росіяни самі для себе в реальних пропорціях(!) відновили фасадну частину Рейхстагу. Ось на східцях цього

театрального (чи картонного) Рейхстагу Путін фотографувався. Росіяни самі для себе визначили «перших прапороносців над Рейхстагом» - Грігорія Булатова, Віктора Правоторова та Івана Лисенка [«На то и шука...», 2015]. При цьому, ясна річ, забули про українця-прапороносця Олексія Береста і про те, що була не одна, а кілька груп прапороносців.

Таким чином, Путін схвалив впровадження партикулярного російського проєкту щодо Другої світової війни, в якому перемога над нацизмом повинна виглядати як перемога Росії та росіян. Саме на цю ідею працюють ресоветизовані підручники та інші публікації, сучасні російські комеморативні практики, символічний простір. Україні та українцям в цій пропагандивній кампанії відведено переважно роль зрадників і колаборантів. Ось чому останніми роками (а масштабована війна прискорила цей процес) в українському історичному наративі неодмінними стали нагадування про участь українців в різних арміях світу в Другій світовій війні. Це важливо для розуміння того, що без українців не було б перемоги над нацизмом.

Поточна російсько-українська війна переконливо підтверджує репутаційні вади сталінської Червоної армії, що про них не було дозволено згадувати в СРСР. Російська армія воює за лекалами радянської армії, а своїми серійними злочинами в Україні та в інших країнах, своїм внутрішнім розвитком довела, що є тоталітарним поліцейським утворенням. Такою самою була і сталінська Росія. Так само, як і сьогодні, не шкодувала людських життів, виборюючи перемогу монбланами трупів. Росіяни сьогодні не подають повної інформації про власні жертви або брешуть. Так само було і під час нацистсько-радянської війни, а тому все ще достеменно точна цифра загиблих невідома.

Восени 1943 року кінорежисер і письменник Олександр Довженко записав у щоденнику: «Розповідають, що в Україні починають уже готувати для мобілізації 16-річних, що в бій женуть погано навчених, що на них дивляться як на штрафників, нікому їх не жаль» [Шаповал, 2013b]. Українців називали «чорносвітками», оскільки вони воювали у домашньому одязі без найменшої підготовки. А тепер придивімося, що виробляють в ім'я мобілізації (латентної чи відкритої) сьогоднішні російські військовики. Тепер зрозуміло, що марно у 1943 році з'явилась спеціальна директива, що вимагала ширше використовувати таке джерело поповнення військ, як мобілізація військовозобов'язаних з раніше окупованих німцями українських регіонів. Тепер деякі з цих регіонів окуповані рашистами, а методи мобілізації не змінилися.

Розвідка Великої Британії проаналізувала російську кампанію з викрадення українських дітей. Як зазначили у розвідці Британії, Росія призиває молодих українців до російської армії, щойно їм виповнюється 18 років, причому значна частина з них була викрадена з незаконно окупованих українських територій ще в дитинстві. В аналізі зауважили, що понад 19,5 тисяч українських дітей були примусово переселені або депортовані російською владою на материкову частину Росії та незаконно окуповану територію Криму, а за деякими відкритими джерелами загальна кількість депортованих становить до 35 тисяч осіб. За оцінками розвідки Британії, 6 тисяч українських дітей було переселено до мережі “перевиховних таборів”, звідки їх відправляють до військових навчальних центрів, коли вони досягають пізнього підліткового віку. Зазначається, що російське вище керівництво,

принаймні частково, «розглядає викрадених українських дітей як потенційне джерело як поточного, так і майбутнього персоналу для російської армії» [Кричківська, 2025].

Як і сталінська Червона армія, путінська «друга армія світу» ще більшою мірою (внаслідок втрат) перетворилась на своєрідний «коктейль»: там є і професійні військові, і найманці, і мобілізовані (з-поміж них студенти з тимчасово окупованих територій в ОРДЛО), і Росгвардія, і ув'язнені («зеки», яких свого часу відверто, на відеокамеру у пенітенціарних закладах вербував до приватної військової компанії «Вагнер» колишній путінський кухар Пригожин, зрештою знищений диктатором) тощо.

Не маючи сили і спромоги здолати українських захисників на землі, в повітрі, на морі, росіяни часом вдаються до злочинної тактики «вогняного валу». Таким «валом» Червона армія покривала нацистську армію, не жаліючи попутно мирних мешканців в ім'я доцільності. Так само гатила і по своїх, помиляючись, як це і тепер роблять росіяни. Проте то була війна проти реального ворога. А нині кремлівський диктатор ворога собі і своїй країні вигадав. Тепер, безжально руйнуючи мирні міста, містечка, селища і села, «воюючи» з лікарнями, дитсадками, пологовими будинками, навчальними закладами, готелями, кафе, торгівельними центрами, намагаючись «стерти» Україну, Кремль воює з вигаданими нацистами.

Російська армія, спадкоємиця Радянської армії, пишалася своєю дисципліною, своїм героїзмом, згуртованістю. Російський історичний наратив ряснів прикладами з російсько-турецьких війн, Першої світової війни, «Великої Вітчизняної війни», але дійсність демонструвала зовсім протилежне.

Сутність російського імперіалізму, трансформованого під «захист прав російськомовного населення України» залишилася тою самою, що й 200-300 років тому. А спадкоємці комунізму, його апологети наочно довели, що їх нацистські партнери були «учнями» в порівнянні з тим, на що здатні представники російського «глибинного народу».

Як наслідок, осмислення підсумків Другої світової війни тепер в Україні відбувається з геть іншого ракурсу. Війна Росії проти України, розпочата у 2014 році безсумнівно зумовить остаточний крах міфу «Великої Вітчизняної війни». Дискурс «великої Перемоги» вже девальвований новітніми злочинами росіян і тими, що їх вони ще встигнуть накоїти. Цей працює на дерусифікацію історії Другої світової війни, на відновлення реалістичних уявлень про цю зовсім неоптимістичну трагедію.

Історичні celebrities: зміни і пріоритети

У жовтні 2022 році соціологічна група «Rating» проводила опитування, яке мало визначити найвидатніші постаті в історії України. Лідером рейтингу «Народний ТОП» вчоргове став Тарас Шевченко (63,9%).

До першої п'ятірки найвидатніших українців також увійшли Володимир Зеленський (29,8%), Леся Українка (19,6%), Богдан Хмельницький (17,3%) та Степан Бандера (12,8%). Також в десятці «Народного ТОПу» Михайло Грушевський (11,6%), Іван Франко (10,1%), Іван Мазепа (8,8%), В'ячеслав Чорновіл (8,7%) та Валерій Залужний (7,7%).

До другої десятки увійшли Григорій Сковорода (6,7%), Василь Стус (3,4%), Володимир Великий (2,6%), Ярослав Мудрий (2,5%), Леонід Кравчук (2,5%), Іван Сірко

(2,4%), Віталій Кличко (2,2%), Олександр Усик (2,2%), Андрій Шевченко (1,8%) та Петро Сагайдачний (1,8%).

В третій десятці: Роман Шухевич (1,7%), Леонід Кучма (1,5%), Тарас Бульба (1,5%), Іван Котляревський (1,4%), Ліна Костенко (1,3%), Ігор Сікорський (1,2%), Петро Порошенко (1,2%), Михайло Коцюбинський (1,1%), Микола Амосов (0,9%) та Павло Скоропадський (0,9%).

Всього респонденти вказали 148 імен. Разом з тим близько 8% опитаних не змогли назвати (згадати) жодного видатного українця [Народний ТОП: найвидатніші українці..., 2022]. Звертає на себе увагу і те, що серед найвизначніших українців опинився гоголівський персонаж Тарас Бульба, себто особа вигадана.

У березні 2023 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) опублікував результати січневого (того самого року) дослідження про ставлення до більшості історичних постатей. Серед жителів України спостерігається консенсус: більшість жителів України в усіх соціально-демографічних категоріях та в усіх регіонах України (із невеликими відмінностями) мають позитивне ставлення до українських історичних постатей, що грали роль у становленні української нації та української держави, і різко негативно сприймають російських / радянських політичних лідерів та діячів.

Зокрема (у порядку зниження балансу позитивного / негативного ставлення серед тих, хто знає таку історичну постать):

До Михайла Грушевського позитивно ставляться 90%, негативно – 3%, 4% не визначилися, і 3% не знають такого. Данила Галицького позитивно сприймають 80%, негативно – 2%, не визначилися – 8%, і 10% не знають такого. До Ярослава Мудрого позитивно ставляться 87%, негативно – 3%, не визначилися – 8%, а 2% не знають такого. Позитивне ставлення до В'ячеслава Чорновола мають 86%, негативне – 5%, не визначилися – 3%, 5% жителів країни не знають такого. Богдана Хмельницького позитивно оцінюють 89%, негативно – 7%, не визначилися – 4%, і 1% не знають про такого. Левка Лук'яненка позитивно сприймають 68%, негативно – 4%, не визначилися – 7%, і 21% не знають такого. До Павла Скоропадського позитивне ставлення мають 71%, негативне – 4%, не визначилися – 9%, і 16% не знають такого. Івана Мазепу позитивно сприймають 84%, негативно – 7%, не визначилися – 6%, і 2% не знають такого. До Андрея Шептицького позитивно ставляться 54% жителів країни, негативно – 8%, не визначилися – 8%, і 34% не знають такого. Позитивне ставлення до Олени Теліги мають 46%, негативне – 3%, не визначилися – 7%, і 44% не знають такої. До Степана Бандери позитивне ставлення висловили 83%, негативне – 11%, не визначилися – 5%, і 1% не знають такого. До Романа Шухевича позитивно ставляться 67% жителів країни, негативно – 9%, не визначилися – 8%, і 17% не знають такого. До Симона Петлюри 64% ставляться позитивно, 18% – негативно, 11% – не визначилися, і 7% не знають такого. До Нестора Махна позитивне ставлення мають 55%, негативне – 24%, не визначилися – 9%, і 12% не знають такого. Позитивне ставлення до Леоніда Брежнєва висловили 27%, негативне – 65%, не визначилися – 6%, і 1% не знають такого. До Микити Хрущова позитивно ставляться 23%, негативно – 67%, не визначилися – 7%, і 3% не знають такого. Позитивне ставлення до Петра Першого мають 18%, негативне – 71%, не визначилися – 7%, і 3% не знають такого. До Катерини Другої позитивно ставляться 13%, негативно – 80%, не визначилися – 5%, і 2% не знають такої. До

Леніна позитивно ставляться 8%, негативно – 86%, не визначилися – 4%, і 2% не знають такого. Позитивне ставлення до Сталіна мають 6%, негативно – 90%, не визначилися – 3%, і 1% не знають такого [Київський міжнародний інститут соціології, 2023].

Важливо порівняти ці результати з результатами опитувань щодо найвизначніших постатей в історії Росії. У червні 2017 року Левада-центр (до слова, визнаний в Росії іноземним агентом) провів опитування і лідером рейтингу став Сталін (38%). Путін та Пушкін поділили друге місце (по 34%), далі йшли Ленін (32%) і Петро I (29%) [Интерфакс, 2017]. Під час аналогічного опитування у 2012 році перші п'ять місць рейтингу посідали ті самі особи, але їхні імена розташовувалися в іншому порядку. На першому місці так само був Сталін (42%), далі прямували Ленін та Петро I (по 37%), Пушкін (29%), Путін (22%) [Интерфакс, 2017].

Повторне дослідження, проведене в травні 2021 року, показало цікаву динаміку: 39% респондентів назвали Сталіна як найвидатнішу історичну особистість, частка тих, хто вважав Пугіна видатною особистістю, знизилася з 34% (у 2017) до 15% [Таиров, 2021]. Симпатія до диктаторів, як бачимо, домінує серед росіян. В цьому не було б проблеми (зрештою, це право росіян обирати собі життя за умов диктатури), якби в російському істеблішменті не реагували на рейтинги українських визначних особистостей.

Дуже виразно це простежується на прикладі російських підручників. Андрій Турчак, перший заступник голови Ради Федеральних зборів Росії, заявив наприкінці березня 2022 року: «Треба скоріше перевести звільнені території України на російські стандарти освіти... Тема підручників, які ми виявили в українських школах – волосся стає дибки від того, що ми бачили. Зрозуміло, і пропаганда жорстокості, і антиросійських ідей. Буквально з ніг на голову перевернута наша спільна історія, в тому числі історія Великої Вітчизняної війни» [Шевченко, 2022].

Росіяни почали вилучення та знищення книг з української історії, знищення архівів й історичних пам'яток, скасування викладання історії в навчальних закладах на тимчасово окупованих українських територіях тощо. У бібліотеках тимчасово окупованих територій почалися вилучення української історичної та художньої літератури, яка не збігається з постулатами кремлівської пропаганди. До «екстремістської» літератури відносять шкільні підручники історії України, наукову та популярну історичну літературу. Знайдені книжки вилучаються, знищуються на місці або вивозяться у невідомому напрямку. Та найцікавіше, окупанти мали цілий перелік заборонених до згадування імен. Серед них: Мазепа, Петлюра, Бандера, Шухевич, Чорновіл [Рашисти на окупованих територіях вилучають..., 2022].

Як тепер поглянути на рейтинги наведених вище опитувань в Україні, легко помітити, що саме ці імена були названі опитаними українцями. Немає сумніву, що війна посприяла популярності цих імен. Проте шлях до цього був непростим.

Почався він після «помаранчевого» Майдану. У грудні 2006 року Інститут політики «Українське демократичне коло» провів опитування. Воно показало, що майже кожен четвертий мешканець України нічого не знає про Павла Скоропадського, кожен шостий – про Михайла Грушевського, кожен десятий – про Івана Мазепу, кожен п'ятнадцятий – про Степана Бандеру. Коментуючи ці результати, Ярослав Грицак писав: «У колективній свідомості українців уживаються

взаємовиключні історичні постаті: Брежнєв – з Грушевським, Ленін – з Мазепою серед позитивних героїв, і Бандера зі Сталіним – серед героїв негативних. Зрозуміло, таке «поєднання не поєданого» значною мірою є наслідком регіональних поділів: Брежнєв і Ленін є героєм для Сходу України, а Чорновіл і Мазепа – для Заходу і т.д. Але приклад з двома найпопулярнішим (більше 50%, голосів) фігурами – Хмельницьким і Петром I – показує, що проблема полягає не так у регіональності, як у амбівалентності (двозначності) історичної пам'яті».

У 2008 році телеканалом Інтер було організовано програму «Великі українці», що переводила історичні події у формат популярного телевізійного шоу. Щоправда, на початку трапився казус, оскільки тодішній лідер Компартії України Петро Симоненко запропонував номінувати Леніна «найбільшим українцем». Проте фінал був вражаючим: лідирував Бандера і (за словами Грицака, який був запрошений до цієї програми як експерт), «і то з таким великим відривом, що будь-які зміни у фінальному шоу були уже практично неможливими. На програмі ми очікували і були готові до гострої дискусії про Бандеру-переможця, і боротьби за друге місце між Амосовим та Шевченком» [Грицак, 2008].

Проте сталося не так. За гроші Дмитра Табачника (в чому він публічно зізнався) і «регіоналів» Ярославові Мудрому для першого місця було «куплено» 500 тисяч голосів, а Миколі Амосову було додано рівно стільки голосів, щоб він міг витіснити Бандеру на третє місце [Кіпіані, 2008]. Цей фінал Грицак коментував з певним оптимізмом: «Порівняння з опитуваннями 2002 – 2006 р. показує, що насправді програма «Великі Українці» привела лише до одної суттєвої зміни: вона перетворила Бандеру з антигероя у найбільшого українського героя [...]. Якщо зробити поправку на гіперактивних галичан і забрати невинувато високо зманіпульовані рейтинги Ярослава Мудрого та Амосова, то результати голосування повертаються до більш-менш нормального і звичного стану: з Шевченком і Хмельницьким “нагорі”. Є ще одна, значно менша, однак важлива зміна: зі «списку десятих» випали імперські та радянські постаті-символи – Петро I, Ленін і Брежнєв [...]. Потішає однак іронія ситуації: «фратуючи» українців від Бандери, «регіонал» Табачник перетворив Ярослава Мудрого з «русько-російсько-православно-імперського» символу у центральний символ українства й європейського вибору» [Грицак, 2008].

Зрушення з українським історичним «іконостасом» несуть в собі потребу подальших широких дискусій. Наприклад, відомо про активні антибандерівські настрої в теперішній Польщі, що інструменталізуються в першу чергу правими політиками. Справа не тільки в тому, що «забувають» про те, що до 450 тисяч поляків служили у Вермахті, не говорячи вже про інші форми польської колаборації під час Другої світової війни [Лепяж, 2025; Jedlecki, 2025; Friedrich, 2005].

Справа ще й у тому, що, наприклад, відсутнє розуміння Бандери як конкретної особи і діяча і Бандери як символу боротьби за незалежність України. Глибоко хибним є уявлення (розповсюджене не лише в Польщі), що Бандера користувався і користується незаперечною популярністю в усіх регіонах України, а в українських школах змалечку виховують бандерівців з антипольськими інтенціями. Це зовсім не так. В оцінках Бандери були і повинні бути різні підходи і нюанси. І це нормально, бо коли є однозначні оцінки будь-якого політичного діяча, це не може не викликати сумнівів і підозр.

Приклад Бандери (зрозуміло, не лише його) – добрий привід замислитись над тим, яку пам'ять про видатних українців ми маємо формувати. Ця пам'ять ні в якому разі не має бути антагоністичною, оскільки вона пропагує маніхейські погляди на себе та інших, а також висуває претензії на абсолютну істину. Національна пам'ять не може бути космополітичною, спрямованою на моралізацію історії шляхом абстрагування від конкретних історичних контекстів і надання переваги перспективам жертв. На моє переконання, найкращий вибір для України це агонічна пам'ять. На моє переконання, найкращий вибір для України це агонічна (від грец. *agon* – «боротьба», «змагання») пам'ять. Вона робить видимим політичний аспект у суперечливих версіях минулого, а також зосереджується на ролі винуватців і спостерігачів у конкретних історичних ситуаціях, враховує амбівалентність, притаманну історичним реаліям, рефлексує над умовністю власних (не чийхось!) формулювань. Ця пам'ять, не втрачаючи свого об'єднавчого характеру, надає голос тому, що зазвичай замовчується, і часом підриває навіть власні наративи, пропонуючи, наприклад, амбівалентні історії, які спонукають до різко протилежних інтерпретацій. Проте до такої критичної саморефлексії ми ще маємо допрацюватись.

Висновки. Російсько-українська війна змінила ставлення українців до власного минулого. Українці почали більше цікавитись історією, яку російська агресивна пропаганда і значною мірою російська гуманітарна наука прагне перекроїти на свій лад, окупації адміністрації просто забороняють. У березні 2023 року Київський міжнародний інститут соціології (КМІС) опублікував результати дослідження, яке показує, що понад дві третини – 69 % – жителів країни почали більше цікавитися історією України за останні 10 років. 69 % опитаних відповіли, що їхній інтерес до історії зріс упродовж останнього року [Київський міжнародний інститут соціології, 2023].

Війна перетворила здавалося б далекі і абстрактні історичні події на реальні особисті переживання, змушуючи українців бачити в них дзеркало власної долі та боротьби. Цінності, такі як мир, стабільність, домівка та людське життя, стають надзвичайно важливими, що призводить до глибокого переосмислення минулого.

Російська агресія в рішучий спосіб змінила погляд на мілітарну частину історії Росії, на її *ius ad bellum* (право на ведення війни), а також на *jus in bello* (правила ведення війни). Немотивована путінська війна і воєнні злочини, вчинені російською армією, в черговий раз показують суть насильницьку, терористичну російського імперського мислення.

Однією з основоположних міфологем радянських часів була міфологема «братерства російського та українського народів». Гібридна та повномасштабна війни Росії проти України девальвували ідею братерства російського та українського народів як частину національної пам'яті.

Російська агресія справді стала каталізатором для переосмислення і навіть ревізії – неорадянського «гранд-наративу» про Другу світову війну, особливо в українському контексті. Стало очевидно: офіційні інтерпретації, які подавалися і частиною людей сприймалися як безумовна правда, мали численні спотворення. Російська влада активно використовує радянські міфи про Другу світову війну як засіб пропаганди, їхньою метою є виправдання нинішньої війни проти України. Українське суспільство через особистий досвід війни дедалі більше відходить від

традиційного радянського і пострадянського наративу про Другу світову війну, виявляючи його архаїчність, примітивізм і неправдивість.

Війна виразно підкреслила історичне право України на захист власного суверенітету і власних цінностей. Пережиті Україною два Майдани і російська агресія змінили уявлення українців про багатьох визначних історичних діячів. Дедалі більше українців почали визнавати внесок борців за незалежність: від гетьманів козацької доби до діячів визвольного руху ХХ століття. Особи, які раніше були маргіналізовані або табуовані, тепер стають частиною офіційного історичного наративу, частиною колективної пам'яті та історичної свідомості.

Війна вплинула на зміцнення національної та культурної ідентичності українців, коли люди об'єднуються навколо спільної боротьби за свободу та самовизначення. Війна стала каталізатором інтелектуальної і культурної емансипації України та ширшого переосмислення історії у світі. Йдеться не лише про «зміни поглядів», а й про новий глобальний історичний дискурс, де Україна отримує більш видиме і суб'єктне місце.

Список використаних джерел та літератури

Bowman, V. (2022, April 27). Kyiv pulls down Soviet-era monument symbolising Russian-Ukrainian friendship. *The Telegraph*. <https://www.telegraph.co.uk/world-news/2022/04/27/kyiv-pulls-soviet-era-monument-symbolising-russian-ukrainian/>.

Gabowitsch, M. & Homanyuk, M. (2025). *Monuments and Territory. War Memorials in Russian-Occupied Ukraine*. Budapest - Vienna - New York, Central European University Press.

Grigas, A. (2016). *Beyond Crimea: The new Russian empire*. New Haven, Yale University Press.

Jedlecki, P. (2025, Lipiec 17). "Nasi chłopcy" byli w Wehrmachcie. Czy nam się to podoba, czy nie. *Wyborcza.pl*. <https://katowice.wyborcza.pl/katowice/7,35063,32110394,nasi-chlopцы-byli-w-wehrmachcie-czy-nam-sie-to-podoba-czy.html>.

Friedrich, K-P. (2005). Collaboration in a 'Land without a Quisling': Patterns of Cooperation with the Nazi German Occupation Regime in Poland during World War II. *Slavic Review*, 64, 4, 711-746. <https://www.jstor.org/stable/3649910>.

Ovenden, R. (2023, April 23). Putin's War on Ukrainian Memory. *The Atlantic*. https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2023/04/russia-war-ukraine-occupation-libraries-archives/673813/?utm_source=chatgpt.com.

Radchenko, S. (2023). Putin's histories. *Contemporary European History*, 32(4), 539–552. *Russians have mixed feelings about Stalin, but only 2% condemn him. (2025, August 20)*. bne IntelliNews. https://www.intellinews.com/russians-have-mixed-feelings-about-stalin-but-only-2-condemn-him-poll-397111/?utm_.

Schlögel, K. (2022). Die Ukraine war und ist nicht im Bewusstsein. *Schwäbisches Tagblatt*. 25. Mai. <https://www.tagblatt.de/Nachrichten/Die-Ukraine-war-und-ist-nicht-im-Bewusstsein-547507.html>.

Snyder, T. (2022, April, 8). Russian's genocide handbook. *Thinking about...*, <https://snyder.substack.com/p/russias-genocide-handbook>.

Schulze Wessel, Martin. (2022, April 3). Wie Stalin einst gegen eine ukrainische Nation kämpfte. *Spiegel Geschichte*. <https://www.spiegel.de/geschichte/ukraine-die-vorgeschichte-des-kriegs-in-osteuropa-a-4c1b17d0-6012-422b-ade7-7db96d00e7e2>.

Вагнер, А. (2019, Август 20). От любви до ненависти – один шаг. *Радио свобода*. <https://www.svoboda.org/a/30117767.html>.

Восьме загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (2022, Квітень 8). Rating Group, 8 квітня. <https://www.ratinggroup.ua/news/vosmoy-obschenacionalnyy-opros-ukraina-v-usloviyah-voyny-6-aprelya-2022>.

«Все мы милитаристы и имперцы. Война - это самоутверждение нации». Директор Эрмитажа Михаил Пиотровский дал интервью «Российской газете». (2022, Июнь 25). Медуза. <https://meduza.io/feature/2022/06/24/vse-my-militaristy-i-impertsy-voyna-eto-samoutverzhdenie-natsii>.

Грицак, Я. (1996). *Напис історії України: формування модерної української нації XIX–XX*

століття. Київ, Генеза.

Грицак, Я. (2008, Травень 22). Великі українці. Післямова. *Zaxid.Net*. https://zaxid.net/veliki_ukrayintsi_pislyamova_n1054240?utm_source=chatgpt.com.

Гвіндадзе, С. (2023, Листопад 15). «Люди хочуть бачити пам'ятник Сталіну». Чому в Росії зникають меморіали жертвам репресій. *BBC Україна*. https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c0d2rz2e0veo?utm_.

Ідентичність громадян України: тенденції змін (2024, Липень 24). Разумков центр. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r>.

Интерфакс. (2017, Іюнь 26). *Сталин стал лидером в опросе россиян а самых выдающихся личностях в истории. Путин и Пушкин – на втором месте*. <https://www.interfax.ru/russia/568025>.

Кіпіані, В. (2008, Травень 20). Як вкрали «Великого українця». *Українська правда*. <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/05/20/3442506/>.

Київський міжнародний інститут соціології. (2023, Січень) *Історична пам'ять. Результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт*. (стор. 2-3). https://kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt-UA_fin.pdf.

Кричківська, У. (2025, Вересень 3). Розвідка Британії проаналізувала викрадення РФ українських дітей. *Європейська правда*. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2025/09/3/7219352/>.

Кузьо, Т. (2018). *Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет*. Пер. з англ. Андрія Павлишина. Київ, ДУХ І ЛІТЕРА.

Кульчицький, С. (2002, Серпень 30). Три Переяслави. *Дзеркало тижня*. https://zn.ua/ukr/SOCIUM/tri_pereyaslavi.html?utm_.

Лесяж, Я. (2025, Вересень 3). «Наші хлопці». Поляки у Вермахті – зрадники чи жертви? *DW*. <https://www.dw.com/uk/nasi-hlopci-ak-vistavka-pro-polakiv-u-vermahti-rozdilila-polsu/a-73855436>.

Лисяк-Рудницький, І. (2019). *Історичні есе*. В 2 т. Видання 2-е. Упорядник Я. Грицак. Київ, ДУХ І ЛІТЕРА.

Міхальков, С. (2025, Червень 3). Сталін повертається в Росію: майже 90% пам'ятників тирану встановлено за часів Путіна. *Ї*. https://www.ji-magazine.lviv.ua/2025/mihaljkov-stalin-overtayetsya-v-rosiyu.htm?utm_.

Міхєєва, О. (2025, Липень 30). Окупація як процес і соціальний порядок (досвіди окупованих в Херсонській та Запорізькій областях). *Україна модерна*. <https://uamoderna.com/war/okupatsiia-iak-protses-i-sotsialnyi-poriadok-dosvidy-okupovanykh-v-khersonskii-ta-zaporizkii-oblastiakh/>.

Народний ТОП: найвидатніші українці всіх часів (2022, Жовтень 14). Rating Group. <https://www.ratinggroup.ua/news/narodnyy-top-vydayuschiesya-ukraincy-vseh-vremen-8-9-oktyabrya-2022>.

«На то и щука, чтобы карась не дремал». (2015, Апрель 28). *Lenta.ru*. <http://lenta.ru>.

Орлова, В. (2022, Лютий 28). РосЗМІ задалегідь написали статтю про перемогу над Україною: думали завоювати за два дні. *УНІАН*. <https://www.unian.ua/war/roszmi-zazdalegid-napisali-stattyu-pro-peremogu-nad-ukrajinoju-dumali-zavoyuvati-za-dva-dni-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11721490.html>.

Осипов, К. (1954а). Великая годовщина. (К 300-летию воссоединения украинского и русского народов). *Октябрь*, 1, 93 -102.

Осипов, К. (1954б). Воссоединение двух братских народов. *Дружба народов*, 1, 263 – 272.

Переважна більшість українців не згодна з тезою Путіна про «один народ». (2021, Серпень 11). Укрінформ. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3295951-perevazna-bilsist-ukrainciv-ne-zgodna-z-tezou-putina-pro-odin-narod.html?utm_.

Понад половина опитаних не погоджуються із викладеним у статті Путіна тезами. (2021, Липень 27). Дзеркало тижня. https://zn.ua/ukr/POLITICS/sotsiolohi-diznalis-skilki-ukrajintsiv-vvazhajut-sebe-i-rosijan-jedinim-narodom.html?utm_.

Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 року. Указ Президента України із змінами, внесеними згідно з Указом Президента № 162.2003 від 25.03.2003. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/238/2002#Text>.

Путін: Росія перемогла б у війні і без України. (2010, Грудень 16). Українська правда. <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2010/12/16/5679727/>.

Путін, В. (2021, Липень 12). Про історичну єдність росіян та українців. *Сайт Президента Росії*. <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>.

Рашисти на окупованих територіях вилучають з бібліотек і спалюють українські книжки. Серед заборонених – «Справа Василя Стуса» Вахтанга Кініані. (2022, Березень 24). *INSHE.TV*. <https://inshe.tv/society/2022-03-24/667293/>.

Ровно 20 лет назад Путин провел прямую линию для украинцев. Он цитировал Тараса Шевченко, говорил «в Украине» и заверял, что возвращать СССР не нужно. (2024, Октябрь 26). *Meduza*. <https://meduza.io/feature/2024/10/26/rovno-20-let-nazad-putin-provel-pryamuyu-liniyu-dlya-ukraintsev-on-tsitiroval-tarasa-shevchenko-govoril-v-ukraine-i-zaveryal-chto-vozvraschat-sssr-ne-nuzhno>.

Рябчук, М. (2023, Січень 24). Гуртування довкола прапора. Стаття друга. *Збруч*. https://zbruc.eu/node/114402?utm_.

Самигін, Д. (2022, Травень 13). Порядок денний після 9 травня: тоталітарна «народна імперія» у ментальній війні проти Заходу. *Укрінформ*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3482236-poradok-dennij-pisla-9-travna-totalitarna-narodna-imperia-u-mentalnij-vijni-proti-zahodu.html>.

Сергейцев, Т. (2022, Апрель 3). Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости*. <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>.

Смолій, В. (Ред.). (2011). *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси*. Книга друга. Київ: Наукова думка.

Судин, Д. (2021). Множинність моделей історичної пам'яті в українському суспільстві. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 65-90.

«Суміш невігластва та агресії»: російські та українські історики - про статтю Путіна. (2021, Липень 14). *BBC News Україна*. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-57825840>.

Сурков, В. (2019, Февраль 11). Долгое государство Путина. *Независимая газета*. http://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html.

Таиров, Р. (2021, Июнь 21). Доля россиян, назвавших Путина среди самых выдающихся личностей в истории, сократилась вдвое с 2017 года. *Forbes*. https://www.forbes.ru/newsroom/obshchestvo/432761-dolya-rossiyan-nazvavshih-putina-sredi-samyh-vydayushchih-sya-lichnostey?utm_.

ЦК КПРС (1954). *Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією*. Київ, Політвидав України.

Шаповал, Ю. (1993). *Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії*. Київ, Наукова думка.

Шаповал, Ю. (2013а, Січень 5). В кінці і на початку. *Дзеркало тижня*. <https://zn.ua/columnists/v-konce-i-v-nachale.html#>.

Шаповал Ю. (2013b, Травень 9). Гітлер, Сталін і Україна: безжальні стратегії. *Історична правда*. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/05/9/123358/>.

Шаповал, Ю. (2020). Чи шкодить радянська історія безпеці сучасної України? В *Боротьба за людей в умовах гібридної війни: матеріали другого Харківського міжнародного безпекового форуму* (м. Харків, 29-30 листопада 2019). (с. 33-35). За ред. Проф. І.П.Рущенка. Харків, Видавець О.В.Мірошніченко.

Шевченко, Ю. (2022, Март 29). Ход освобождения Украины. *ИА Красная весна*. https://rossaprimavera.ru/article/4bbd7b45?utm_.

Яблонський, В. М. (Ред.). (2019). *Політика історичної пам'яті в контексті національної безпеки України. Аналітична доповідь*. Київ, НІСД.

References

«Na to y' shhuka, chtoby karas' ne dremal». ["That's what pike is for, to keep the crucian carp awake"]. (2015, Aprel' 28). *Lenta.ru*. <http://lenta.ru>. [in Russian].

«Sumish neviglastva ta agresiyi»: rosijs`ki ta ukrayins`ki istory`ky` - pro statyyu Putina. ["A mixture of ignorance and aggression": Russian and Ukrainian historians on Putin's article]. (2021, Ly`pen` 14). *BBC News Ukrayina*. <https://www.bbc.com/ukrainian/features-57825840>. [in Ukrainian].

«Vse my my`ly`tary`sty y` y`mperczy. Vojna - eto samoutverzhdny`e nacy`y`». Dy`rektor Ermy`tazha My`hay`l Py`etrovsky`j dal y`nterv`yu «Rossy`jskoj gazete». (2022, Y`yun` 25). *Meduza*. ["We are all militarists and imperialists. War is the self-affirmation of a nation." Hermitage Director Mikhail Piotrovsky gave an interview to Rossiyskaya Gazeta. (2022, June 25)]. <https://meduza.io/feature/2022/06/24/vse-my-militaristy-i-impertsy-voyna-eto-samoutverzhdnyie-natsii>. [in Russian].

- CzK KPRS (1954). Tezy` pro 300-richchya vozz'yednannya Ukrayiny` z Rosiyyeyu. [Theses on the 300th anniversary of the reunification of Ukraine with Russia]. Ky`iv, Polityv`dav Ukrayiny`. [in Ukrainian].
- G`vindadze, S. (2023, Ly`stopad 15). «Lyudy` xochut` bachy`ty` pam'yatny`k Stalinu». Chomu v Rosiyi zny`kayut` memorialy` zhertvam represij. BBC Ukrayina. ["People want to see a monument to Stalin." Why memorials to victims of repression are disappearing in Russia]. https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c0d2rz2e0veo?utm_. [in Ukrainian].
- Gry`czak, Ya. (1996). Nary`s istorii Ukraïny`: formuvannya modernoi ukrains`koï nacji XIX–XX stolittya. [Hrytsak, Y. (1996). An Outline of the History of Ukraine: The Formation of the Modern Ukrainian Nation in the 19th–20th Centuries]. Ky`iv, Geneza. [in Ukrainian].
- Gry`czak, Ya. (2008, Traven` 22). Vely`ki ukrayinci. Pislyamova. [Great Ukrainians. Afterword]. Zaxid.Net. https://zaxid.net/veliki_ukrayintsi_pislyamova_n1054240?utm_source=chatgpt.com. [in Ukrainian].
- Identy`chnist` gromadyan Ukrayiny`: tendencyi zmin (2024, Ly`pen` 24). Razumkov centr. [Identity of Ukrainian citizens: trends of change]. <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/identychnist-gromadian-ukrainy-tendentsii-zmin-cherven-2024r>. [in Ukrainian].
- Kipiani, V. (2008, Traven` 20). Yak vkraly` «Vely`kogo ukrayincy». [How the "Great Ukrainian" was stolen]. Ukrayins`ka pravda. <https://www.pravda.com.ua/articles/2008/05/20/3442506/>. [in Ukrainian].
- Kry`chkovs`ka, U. (2025, Veresen` 3). Rozvidka Bry`taniyi proanalizuvala vy`kradennya RF ukrayins`ky`x ditej. Yevropejs`ka pravda. [British intelligence analyzed the Russian Federation's abduction of Ukrainian children]. <https://www.euointegration.com.ua/news/2025/09/3/7219352/>. [in Ukrainian].
- Kul`chy`cz`ky`j, S. (2002, Serpen` 30). Try` Pereyaslavy`. [Три Переяслави]. Dzerkalo ty`zhnya. https://zn.ua/ukr/SOCIUM/tri_pereyaslavi.html?utm_. [in Ukrainian].
- Kuz`o, T. (2018). Vijn Putina proty` Ukrayiny`. Revolyuciya, nacionalizm i kry`minalitet. [Putin's War Against Ukraine. Revolution, Nationalism, and Criminality]. Per. z angl. Andriya Pavly`shy`na. Ky`yiv, DUH I LITERA. [in Ukrainian].
- Ky`yivs`ky`j mizhnarodny`j insty`tut sociologiyi. (2023, Sichen`) Istory`chna pam`yat`. Rezul`taty` sociologichnogo opy`tuvannya dorosly`h zhy`teliv Ukrayiny`. Anality`chny`j zvit. (stor. 2-3). [Historical memory. Results of a sociological survey of adult residents of Ukraine. Analytical report.]. https://kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt-UA_fin.pdf. [in Ukrainian].
- Lepyzh, Ya. (2025, Veresen` 3). «Nashi hlopci». Polyaky` u Vermaxti – zradny`ky` chy` zhertvy? ["Our Boys." Poles in the Wehrmacht - Traitors or Victims?]. DW. <https://www.dw.com/uk/nasi-hlopci-ak-vistavka-pro-polakiv-u-vermahti-rozdilila-polsu/a-73855436>. [in Ukrainian].
- Ly`syak-Rudny`cz`ky`j, I. (2019). Istory`chni ese. V 2 t. Vy`dannya 2 - e. [Historical Essays. In 2 vols. 2nd edition - ed.]. Uporyadny`k Ya. Gry`czak. Ky`yiv, DUH I LITERA. [in Ukrainian].
- Mixal`kov, S. (2025, Cherven` 3). Stalin povertayet`sya v Rosiyu: majzhe 90% pam`yatny`kiv ty`ranu vstanovleno za chasiv Putina. [Stalin returns to Russia: almost 90% of monuments to the tyrant were erected during Putin's time]. Yi. https://www.ji-magazine.lviv.ua/2025/mihaljkov-stalin-overtayetsya-v-rosiyu.htm?utm_. [in Ukrainian].
- Mixeyeva, O. (2025, Ly`pen` 30). Okupaciya yak proces i social`ny`j poryadok (dosvidy` okupovany`x v Xersons`kij ta Zaporiz`kij oblastiakh). [Occupation as a process and social order (experiences of the occupied in Kherson and Zaporizhia regions)]. Ukrayina moderna. <https://uamoderna.com/war/okupatsiia-iak-protses-i-sotsialnyi-poriadok-dosvidy-okupovanykh-v-khersonskii-ta-zaporizkii-oblastiakh/>. [in Ukrainian].
- Narodny`j TOP: najvy`datnishi ukrayinci vsix chasiv [People's TOP: the most outstanding Ukrainians of all time]. (2022, Zhovten` 14). Rating Group. <https://www.ratinggroup.ua/news/narodnyy-top-vydayuschiesya-ukraincy-vseh-vremen-8-9-oktyabrya-2022>. [in Ukrainian].
- Orlova, V. (2022, Lyuty`j 28). RosZMI zazdalegid` napy`saly` stattyu pro peremogu nad Ukrayinoyu: dumaly` zavoyuvaty` za dva dni. [RosZMI wrote an article about the victory over Ukraine in advance: they thought they would conquer it in two days]. UNIAN. <https://www.unian.ua/war/roszmi-zazdalegid-napisali-stattyu-pro-peremogu-nad-ukrajinoyu-dumali-zavoyuvati-za-dva-dni-novini-vtorgnennya-rosiji-v-ukrajinu-11721490.html>. [in Ukrainian].
- Osyrov, K. (1954a). Velykaia hodovshchyna. (K 300-letiyu vossoedyneniya ukaynskoho y russkoho narodov). [Great Anniversary. (To the 300th Anniversary of the Reunification of the Ukrainian and Russian Peoples)]. Oktiabr, 1, 93 -102. [in Russian].
- Osyrov, K. (1954b). Vossoedyneniye dvukh bratskykh narodov. [Reunification of two fraternal

peoples]. Druzhba narodov, 1, 263 – 272. [in Russian].

Perevazhna bil'shist' ukrayinciv ne zgodna z tezoyu Putina pro «ody'n narod». [The vast majority of Ukrainians disagree with Putin's thesis about "one nation"]. (2021, Serpen' 11). Ukrinform. https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3295951-perevazna-bilsist-ukrayinciv-ne-zgodna-z-tezou-putina-pro-odin-narod.html?utm_. [in Ukrainian].

Ponad polovy'na opy'tany'x ne pogodzhuyut'sya iz vy'kladeny'm u statti Putina tezamy'. [More than half of those surveyed disagree with the theses presented in Putin's article]. (2021, Ly'pen' 27). Dzerkalo ty'zhnya. https://zn.ua/ukr/POLITICS/sotsiolohi-diznalis-skilki-ukrajintsiv-vvazhajut-sebe-i-rosijan-jedinim-narodom.html?utm_. [in Ukrainian].

Pro vidznachennya 350-richchya Pereyaslavs'koyi kozacz'koyi rady 1654 roku. Ukaz Prezy'denta Ukrayiny' iz zminamy', vneseny'my' zgidno z Ukazom Prezy'denta # 162.2003 vid 25.03.2003. [On the celebration of the 350th anniversary of the Pereyaslav Cossack Council of 1654. Decree of the President of Ukraine with amendments made in accordance with Presidential Decree No. 162.2003 of March 25, 2003]. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/238/2002#Text>. [in Ukrainian].

Putin, V. (2021, Ly'pen' 12). Pro istory'chnu yednist' rosiyan ta ukrayinciv. [On the historical unity of Russians and Ukrainians]. Sajt Prezy'denta Rosiyi. <http://kremlin.ru/events/president/news/66182>. [in Ukrainian].

Putin: Rosiya peremogla b u vijni i bez Ukrayiny. [Putin: Russia would have won the war even without Ukraine]. (2010, Grudden' 16). Ukrayins'ka pravda. <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2010/12/16/5679727/>. [in Ukrainian].

Rashy'sty' na okupovany'x tery'toriyax vy'luchayut' z bibliotek i spaluyuyut' ukrayins'ki kny'zhky'. Sered zaboroneny'x – «Sprava Vasy'lya Stusa» Vaxtanga Kipiani. [Racists in the occupied territories are removing Ukrainian books from libraries and burning them. Among the banned ones is "The Case of Vasyl Stus" by Vakhtang Kipiani]. (2022, Berezen' 24). INSHE.TV. <https://inshe.tv/society/2022-03-24/667293/>. [in Ukrainian].

Rovno 20 let nazad Puty'n provel pryamuyu ly'ny'yu dlya ukray'ncev. On cy'ty'roval Tarasa Shevchenko, govory'l «v Ukray'ne» y' zaveryal, chto vozvrashhat' SSSR ne nuzhno. [Exactly 20 years ago, Putin held a direct line for Ukrainians. He quoted Taras Shevchenko, said "in Ukraine" and assured that there was no need to return the USSR]. (2024, Oktiabr' 26). Meduza. <https://meduza.io/feature/2024/10/26/rovno-20-let-nazad-putin-provel-pryamuyu-liniyu-dlya-ukraintsev-on-tsitiroval-tarasa-shevchenko-govoril-v-ukraine-i-zaveryal-chto-vozvrashchat-sssr-ne-nuzhno>. [in Russian].

Ryabchuk, M. (2023, Sichen' 24). Gurtuvannya dovkola prapora. Stattya druga. [Rallying around the flag. Article Two]. Zbruch. https://zbruc.eu/node/114402?utm_. [in Ukrainian].

Samy'gin, D. (2022, Traven' 13). Poryadok denniy j pislya 9 travnya: totalitarna «narodna imperiya» u mental'nij vijni proty' Zaxodu. [The Agenda After May 9: A Totalitarian "People's Empire" in a Mental War Against the West]. Ukrinform. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3482236-poradok-dennij-pisla-9-travna-totalitarna-narodna-imperia-u-mentalnij-vijni-proti-zahodu.html>. [in Ukrainian].

Sergejcev, T. (2022, Aprel' 3). Chto Rossy'ya dolzhna sdelat' s Ukray'noj. [What Russia Should Do with Ukraine]. RY'A Novosty'. <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html>. [in Russian].

Shapoval Yu. (2013b, Traven' 9). Gitler, Stalin i Ukrayina: bezzhal'ni strateg'iyi. [Hitler, Stalin and Ukraine: Ruthless Strategies]. Istory'chna pravda. <https://www.istpravda.com.ua/articles/2013/05/9/123358/>. [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. (1993). Ukrayina 20-50-x rokov: storinky' nenapy'sanoyi istoriyi. [Ukraine of the 1920s-1950s: Pages of Unwritten History]. Ky'yiv, Naukova dumka. [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. (2013a, Sichen' 5). V kinci i na pochatku. [At the end and at the beginning]. Dzerkalo ty'zhnya. <https://zn.ua/columnists/v-konce-i-v-nachale.html#>. [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. (2020). Chy' shkody't' radyans'ka istoriya bezpeci suchasnoi Ukraïny'? [Does Soviet history harm the security of modern Ukraine?]. V Borot'ba za lyudey' v umovax gibry'dnoi viy'ny': materialy' drugogo Xarkivs'kogo mizhnarodnogo bezpekovogo forumu (m. Xarkiv, 29-30 ly'stopada 2019). (s. 33-35). Za red. Prof. I.P.Rushhenka. Xarkiv, Vy'davec' O.V.Miroshny'chenko. [in Ukrainian].

Shevchenko, Yu. (2022, Mart 29). Khod osvobozhdeniya Ukrainy. [The course of the liberation of Ukraine]. YA Krasnaia vesna. https://rossaprimavera.ru/article/4bbd7b45?utm_.

Smolij, V. (Red.). (2011). Ukrayina v Drugij svitovij vijni: poglyad z XXI st. Istory'chni nary'sy'. Kny'ga druga. [Ukraine in World War II: A View from the 21st Century. Historical Essays]. Ky'yiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

Sudy`n, D. (2021). Mnozhynnist` modelej istory`chnoyi pam`yati v ukrayins`komu suspil`stvi. [The plurality of models of historical memory in Ukrainian society]. *Sociologiya: teoriya, metody`, markety`ng*, 3, 65-90. [in Ukrainian].

Surkov, V. (2019, Fevral` 11). Dolgoe gosudarstvo Puty`na. [Putin's Long State]. *Nezavy`sy`maya gazeta*. http://www.ng.ru/ideas/2019-02-11/5_7503_surkov.html. [in Russian].

Tay`rov, R. (2021, Y`yun` 21). Dolya rossiyan, nazvavshy`x Puty`na sredi` samykh vydayushhy`x sya ly`chnostej v y`story`y`, sokraty`las` vdvoe s 2017 goda. [The share of Russians who named Putin among the most outstanding figures in history has halved since 2017]. *Forbes*. <https://www.forbes.ru/newsroom/obshchestvo/432761-dolya-rossiyan-nazvavshih-putina-sredi-samyh-vydayushchihsya-lichnostey?utm>. [in Russian].

Vosme zahalnonatsionalne opytuvannia: Ukraina v umovakh viiny (2022, Kviten 8). Rating Group, 8kvitnia. [Eighth National Poll: Ukraine at War (2022, April 8). Rating Group, April 8.]. <https://www.ratinggroup.ua/news/vosmoy-obschenacionalnyy-opros-ukraina-v-usloviyah-voiny-6-aprelya-2022>.

Y`nterfaks. (2017, Y`yun` 26). Staly`n stal ly`derom v oprose rossiyan a samykh vydayushhy`x sya ly`chnostyax v y`story`y`. Puty`n y` Pushky`n – na vtorom meste. [Stalin tops Russian poll of most prominent figures in history, with Putin and Pushkin in second place]. <https://www.interfax.ru/russia/568025>. [in Russian].

Yablons`ky`j, V. M. (Red.). (2019). Polity`ka istory`chnoyi pam`yati v konteksti nacional`noyi bezpeky` Ukrayiny`. Anality`chna dopovid`. [The Politics of Historical Memory in the Context of National Security of Ukraine. Analytical Report]. Ky`yiv, NISD. [in Ukrainian].

HOW RUSSIAN AGGRESSION IS CHANGING UKRAINIANS' VIEWS ON THE PAST

Yurii Shapoval

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Chief Research Fellow at Department
of Theory and History of Political Science,

I. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies NAS of Ukraine, Kyiv

Abstract. *This study seeks to examine the profound impact of the ongoing war on historical consciousness and collective memory in Ukraine. It explores the reassessment of the myth of a “single people”, the transformation of a key component of the historical narrative, and the subsequent devaluation of the so-called “Pereiaslav phenomenon” – the notion of a centuries-long aspiration of Ukrainians to unite with Russia. The paper also addresses how Russian aggression has undermined the neo-Soviet grand narrative of the Second World War and reshaped perceptions of figures traditionally regarded as prominent or “great” Ukrainians. Methodology.* The research draws upon the principles of historical analysis, a comparative framework, and the study of cultural and social narratives. **Scholarly contribution.** While the phenomenon of memory politics has been extensively examined, the war launched by Russia against Ukraine in 2014, and escalated into full-scale invasion in 2022, remains insufficiently explored in this context. This article represents one of the first attempts to systematically analyze the transformation of historical memory and identity under the conditions of Russian military aggression. **Conclusions.** Russia’s aggression has prompted a critical re-evaluation of the myth of a “single people” and the alleged historical drive of Ukrainians toward unity with Russia. Both the hybrid and full-scale phases of the war have delegitimized the idea of Ukrainian–Russian “brotherhood” as an element of national memory. The Russian state actively mobilizes Soviet myths surrounding the Second World War as instruments of propaganda, aimed at legitimizing its ongoing war against Ukraine. Ukrainian society, through direct experience of war, increasingly distances itself from the Soviet and post-Soviet narratives of the Second World War, exposing their archaism, primitivism, and falsehood. Moreover, there is growing recognition of the contributions of independence fighters – from the hetmans of the Cossack era to leaders of the twentieth-century liberation movement. The war has thus become a catalyst for Ukraine’s intellectual and cultural emancipation, as well as for a broader global reconsideration of historical narratives.

Keywords: Ukraine, Russia, aggression, politics of memory, grand narrative, “one nation”, World War II, historical figures.

ІСТОРИЧНИЙ ПРОСТІР В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЯХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Чеканов Всеволод Юрійович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри державно-правових і гуманітарних наук,

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського, м. Київ

e-mail: vsvld1971@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0651-4267>

Анотація. У статті порушується актуальне і поширене з одного боку і новаторське з іншого боку питання про співвідношення окремих аспектів української та російської історіографії. Предметом даної статті є порівняння підходів до проблеми історичного простору, розглянуте переважно на прикладі доробків провідних науковців національних історичних шкіл – Михайла Грушевського і Василя Ключевського. У статті обидві історіографії аналізуються як приналежні не стільки європейській академічній традиції, скільки сформованій наприкінці XIX ст. історіографії національного відродження, що поширилася у слов'янських країнах, які не мали державного суверенітету на той момент. Російська історіографія представляє собою окремих варіант розвитку, оскільки відродженням в її текстах стало відродження не національної пам'яті про втрачену самостійність, а політичного імперіалізму, який потребував ремінісценцій з історичного минулого. Якщо історики країн Центральної Європи ставали ідеологами національно-визвольних рухів, то російські ставали симпатиками і провідниками урядової політики. У статті запроваджена концепція двох способів поводження історика з історичним простором в процесі створення нарації, яка далі використовується при аналізі ключових доробків української та російської історіографії. Створення національних гранд-наративів відноситься до другого способу, притаманного написанню історії спільнот, в якому простір є постійним чинником. В історіографіях національного відродження цей спосіб стає знаряддям актуалізації історичного знання, включенню його в політичний контекст і подальшому активному використанню в боротьбі за простір – уже не в минулому, а в реальному часі.

Ключові слова: просторово-часовий вимір, історичний простір, національне відродження, Україна, Росія.

Постановка проблеми. До історичного простору ми відносимо локації, в яких розгортається послідовність подій, що ми називаємо історичним процесом. Він відбувається в часі, тому історичний простір і час є взаємозв'язаними поняттями. Вони є формами відображення історичного процесу та утворюють спільний вимір, який можна назвати просторово-часовим [Чеканов, 2025, с. 127]. Події в ньому відображаються двома основними способами.

По-перше, в певних жанрах історичної нарації, наприклад, в біографістиці чи в подієвій історії, стрижнем розповіді є наскрізний сюжет, визначений як тема дослідження і найчастіше відбитий в його назві. Ним може бути, зокрема, маршрут походу або життєвий шлях історичної постаті, котра протягом життя пересувалася

між різними локаціями, іноді доволі хаотично. Для цього способу характерним є те, що сюжет не залежить від локацій, він не прив'язаний до них.

Другий спосіб протилежний першому. Він властивий історіям великих спільнот – етнічних груп, держав, національним історіям тощо. Цьому способу властиве те, що локації здебільшого залишаються незмінними (виключенням є історія єврейського народу, в якій і період його перебування в Палестині, і період розсіяння в діаспорі є однаково важливими). Вони утворюють систему координат, в якій реалізується історія спільноти. Система координат і спільнота виявляються жорстко прив'язаними одна до одної і навіть виявляють ознаки взаємозалежності: простір є не лише географічними рамками, а стає залежним від спільноти, яка його займає. Східний Туркестан і Сінцзян географічно представляють один і той же простір, але історично – ні.

Цей другий різновид історичної нарації складніший за переказ подій: він вимагає постійної уваги до координат, ув'язки їх з подієвою історією. Тут історичний простір, навіть “не залучений” до перебігу подій, стає чинником історичного процесу: багато фактів історії спільноти отримують сенс саме як боротьба за простір. У цій боротьбі були свої переможці і переможені, відповідно, з'являлися опозиції, характерні не для всіх напрямків історичної думки. Ми плануємо розглянути окреслені питання на прикладі провідних науковців української (М.С. Грушевський) і російської (В.О. Ключевський) історіографій.

З початку XIX ст. питання про визначення просторових рамок, а згодом про способи пересування історика в них, стають проблемними в західноєвропейській історіографії. Спершу німецький історик-класицист Л. фон Ранке розширив географічні межі від національних кордонів до смислових рамок, наочно продемонстрованих через простір (“якщо ми *розглянемо* умови античного світу у ранні часи, ми *побачимо* його зайнятим великим числом незалежних народів” і т.д. [Ranke, 1973, p. 169]. Потім його співвітчизник Й.Г. Дройзен запровадив абсолютно нове поняття елліністичного світу. Історики-романтики середини XIX ст. навчилися оживляти історичний простір, “спускаючись” на вулиці, всередину натовпу [Чеканов, 2020, с. 200]. Невдовзі у істориків з'явилася можливість створення широких панорам, віддаляючи погляд на відстань пташиного польоту. З'являється поняття “крила історика” (у О. Дюма в романі “Сорок п'ять”). Історики відчували можливість стати гнучкими, незалежними від рамок, що нав'язувалися недосконалими джерелами або масовою свідомістю з її стандартним мисленням.

Мета статті, з огляду на вищезгадане, полягає в концептуальному дослідженні окресленої проблеми шляхом порівняльного аналізу провідних текстів української та російської історіографії. Висхідна теза розвідки формулюється так: історіографії національного відродження, зокрема українська, формують своє специфічне бачення історичного простору, відмінне від академічної традиції країн Заходу. Воно характеризується поєднанням історичних і політичних питань в одному дискурсі, причому ці останні помітно впливають на його характер. Російська історіографія (окрема від історіографії національного відродження) демонструє окремий варіант розвитку, теж відмінний від академізму західноєвропейської науки, і теж залежний від суспільно-політичної проблематики.

Історіографічний огляд публікацій по нашій темі показує, з одного боку, значну кількість робіт, здебільшого присвячених доробку М.С. Грушевського

(І. Гирич, В. і В. Тельваки, О. Ясь тощо), в меншій мірі – В.О. Ключевського (А. Шапіро), а з іншого – відсутність теоретичного розгляду тих його аспектів, що лягли в основу нашої концепції.

Виклад основного матеріалу. Своєрідний варіант роботи з історичним простором запропонували історики слов'янських країн Центральної Європи, в яких наприкінці ХІХ ст. йшли активні процеси відродження національної, у т.ч. історичної, свідомості у формі “літературно-національних рухів” [Колесник, 2000, с. 204-205]. Сюди можна віднести і українську історіографію. Для істориків, що працювали в парадигмі національного відродження, історичний простір був не просто формою локалізації подій. Він мав динамічний характер, бо не тільки поєднувався з часовими координатами, а відображав мінливу ситуацію націогенезу [Грушевський, 1954, т. 1, с. 1, 15-16]. Рамки її в минулому часто були ширшими за сьогодення, що викликало емоційне ставлення історика до їх скорочення, більш характерне не для класицистів, а для романтиків.

Змістовне наповнення наукової історії України, що писалася в ті роки, залежало від контекстів її висвітлення: наприклад, польсько-литовська доба в аспекті вивчення господарчих реалій висвітлювалася не в географічних рамках України, а в рамках дії Литовського Статуту [Грушевський, 1954, т. 5, с. 137-141]. Те ж відносилось до релігійної історії України: Берестейська унія та процес її впровадження були і залишаються її інтегрованою частиною, однак це не відмінняє того, що Брест географічно не відноситься до України, і частина пов'язаних подій теж відбувалася територіально за її межами.

Історіографія національного відродження відкрила ракурс розгляду історичного простору як простору реалізації національного відродження. Він відбувався в нестабільних, часто скорочуваних географічних рамках. Саме факт їх скорочення став причиною того, що національні історичні школи в країнах Центральної Європи створювали такі версії власної історії, в яких локалізації подій не замикалися в минулому як байдужі до сучасності. Навпаки, вони потрапляли в живий зв'язок із сьогоденням, який виражався в ментальному картографуванні [Колесник, 2012], в полемічному застосуванні створених за його допомогою версій історії, в обґрунтуванні ними територіальних претензій, незгоди з анексіями та в інших формах актуалізації історичного знання.

Своєрідний варіант розвитку історієписання в національній парадигмі представляла собою російська історіографія. Не зазнаючи аналогічних політичних обмежень, вона, проте, до межі ХІХ – ХХ ст. не просунулася від розповідної нарації до науково-дослідної. Можна зробити припущення, що в умовах панування “уваровської тріади” в освіті імперії, створення наукових досліджень, що могли поставити її під сумнів, було неможливе. Дійсно, її формулювання викликало до життя не ідейну опозицію, а “державницьку історіографію”, уособлену М.П. Погодіним [Шапіро, 1993, с. 373]. Навіть слов'янофільська історіографія не була такою ідейною опозицією. Автори ставали симпатиками і провідниками державної політики, хоча могли і критикувати окремі її прояви. Крім того, в російській літературній і науковій традиції відомі факти самоцензури авторів, які старанно уникали можливих обвинувачень в нелояльності. Тому не дивно, що найбільш суттєві новації в ній відбувалися на початку ХХ ст. синхронно з українською історіографією, попри те, що та розвивалася в умовах політичного тиску. Розглянути

спільні і відмінні риси обох історіографій доцільно на прикладах М.С. Грушевського (“Історія України-Руси”) та В.О. Ключевського (“Курс русской истории”).

Обидва автори позиціонували свої найбільші праці як історії спільнот. Хоча цілі ззовні були подібними, але стартові умови відрізнялися. Попередники Грушевського, наприклад, М.М. Аркас, часто були романтиками-аматорами, і їхні доробки не мали властивостей професійних досліджень. Грушевському довелося будувати свою “Історію України-Руси” не лише як концептуальну працю, але і як зведення основних наукових фактів; приділити збільшену увагу функції інформування читача. Складність завдання перед Грушевським полягала в необхідності поєднання двох способів розповіді в одному дискурсі, причому теоретичні задачі перед автором виходили з реалій українського національного відродження початку ХХ ст., тому кількість смислових рівнів “Історії України-Руси” ставила текст на межу цілісності дискурсу.

На початку 1-го тому автор визначає проблематику своєї праці як “образ історичного розвою життя українського народу або тих етнографічно-політичних груп, з яких формується те що ми мислимо тепер під назвою українського народу” [Грушевський, 1954, т. 1, с. 1]. Історик ставить просторові рамки твору в залежність від його спрямованості. Його цікавлять “дві великі творчі сили в життю кожного народу – народність і територія” [Грушевський, 1954, т. 1, с. 7-8]. Не випадково у сучасній історіографії Грушевський характеризується не тільки як дослідник, а ширше – як конструктор [Гирич, 2016]. В окремих доробках йому приписується конструювання ментальних карт і зафіксованих ними опозицій “свій–чужий” в українській національній свідомості [Гирич, 2012]. В інших публікаціях такі сюжети, складені з еволюції територіальної основи, назви і образу (“геоконцепти”) поширюються також і на раніші періоди історії України, причому їх еволюція відбувалася об’єктивно [Галь, 2013, с. 94].

Перед Ключевським такого завдання не стояло. Специфіка російської історичної науки визначається тим, що потреби національного відродження не були актуальними в Росії, яка здавна представляла собою самостійну державу. Найбільший вплив на розвиток російської історіографії справили ідеї повноцінності та рівнозначності її національного минулого Європі. Вони не потребували розробки ідеологічних підвалин, відмінних від офіційних, тому Ключевський спокійно обмежувався “малими справами” і засуджував революційний радикалізм [Шапіро, 1993, с. 533-534].

Обґрунтуванню повноцінності Росії він себе і присвятив. Функцію ж інформування ще раніше взяв на себе його найбільший попередник С.М. Соловйов, автор 29-томної “Истории России”. Нарація Соловйова зберігала свою цінність аж до кінця ХХ ст. саме як зведення фактів, тоді як концептуально насичені розділи (доволі нечисленні у нього) застаріли значно швидше – наприклад, “родова теорія”. Тому перед Ключевським стояла простіша мета: розробити власну, не опозиційну державницькій ідеології концепцію російської історії. Необхідність вдруге переповідати речі, розказані до нього, Ключевського не обтяжувала.

Праця Грушевського демонструє ту ж, по суті, проблему, що і праця Соловйова (до речі, теж незакінчена) – неможливість відмовитися від викладу *всіх* фактів, дотичних до *всіх* смислових рівнів сюжету через невизначеність наслідків такої відмови. Тому обидві праці буквально загрузли в масиві відомостей, особливо

в останніх томах при описі пізніх періодів національної історії, добре забезпечених джерелами.

У Ключевського завдання було суто теоретичне: основну проблему історичної науки він сформулював як пошук балансу між “місцевою” та “загальною” історіями [Ключевський, 1987, т. 1, с. 35-37]. Для Грушевського якраз тут і не було проблеми: національний розвиток українського народу показувався ним під дією зовнішніх впливів, тому “місцева” тематика, пов’язана з їх реалізацією, повністю витісняє “загальну”. Росія ж практично ніколи не втрачала державного статусу і сама формувала систему впливів, поширюваних як всередині її, так і на сусідні землі. У викладі Ключевського історичний простір превалює над часом; помітна фрагментарність у відтворенні політичних подій через акцент на більшій значущості соціально-економічного життя. Наприклад, “основним фактом” давньоруської історії автор визначає “колонізацію земель” (внутрішню), а не військово-політичні завоювання зовнішніх територій. В основу періодизації російської історії Ключевський закрив масові міграції [Ключевський, 1987, т. 1, с. 49-51].

Його картина російської історії істотно відрізняється від картини Соловйова. У того схема тісно залежала від наративної бази, наголос в пам’ятках якої був поставлений на політичні події. В основу ж схеми Ключевського покладена провідна ідея, виражена у ментальності і у території. У випадку Росії це ідея внутрішньої колонізації. За словами автора, основою російської історії є “земля”, співвідношенням з якою визначаються інші шаблі історичної реальності: соціальний, політичний тощо [Ключевський, 1987, т. 1, с. 285-287].

Висновки. Таким чином, проведене дослідження показує різницю між підходами М.С. Грушевського і В.О. Ключевського до історичного простору в їхніх основних творах як обумовлену ситуативним становищем української та російської історіографії на межі XIX – XX ст. У випадку Грушевського поєднання в одному тексті двох способів показу простору випливало з незавершеності дослідних завдань, пов’язаних з функцією інформування читача (згодом автор повернеться до неї в “Ілюстрованій історії України” (1913)), а головне, з необхідністю узгодити їх з потребами формулювання завдань історіографії національного відродження. У випадку ж Ключевського дискурс мав відмінний характер через цілковиту, обумовлену роботою попередників, можливість зосередитися на теоретичних аспектах. Але саме тому Ключевський, попри свої доволі чітко виражені погляди, не спромігся навіть в часи пострадянського ренесансу стати для росіян тим “конструктором” нації, якого українці і сьогодні бачать в постаті Грушевського.

Власне, в доробку цих науковців уже формуються основні параметричні властивості національних історіографій. Вплив Грушевського на наступників мав визначний характер: дискурсивні новації, зокрема у Д.І. Дорошенка, представляли собою не стільки створення альтернативної схеми історії України, скільки корегували ті аспекти, що в нарації Грушевського зазнали негативного впливу через обтяженість тексту різноплановими завданнями. Будучи дипломатом, Дорошенко краще розумівся на зовнішньополітичних аспектах історії України, і виклад їх у нього характеризувався гнучкістю і динамізмом [Дорошенко, 1992, т. 1, с. 213-220]; в ньому не відчувається характерного для нарації “конструктора модерної нації” націоцентризму, який робить виклад зовнішньополітичних подій незграбним. Його

неможливо позбавити від враження, що цілий комплекс міжнародних відносин виник, розвивався і обертався навколо України, а це не зовсім так.

У той же час в російській історіографії сталися зміни, пов'язані з революцією 1917 р. Широке запровадження марксистсько-ленінської ідеології в історичні дослідження супроводжувалося тим, що з 30-х рр. в СРСР практично зникає науковий пошук в історіографії. Натомість, сенсом історієписання стає узгодження викладу історичних подій з панівною ідеологією і з політичними реаліями (в концепції історії СРСР його заснування зображували не лише як закономірний результат політичних процесів у Росії, але і як наслідок процесів на тих історичних просторах, що теж увійшли в СРСР). Історичні контексти при цьому зазнали істотних змін, тому що приналежність просторів сприяла формуванню поняття “народи СРСР”, апріорі надаючи їм додаткового, периферійного значення як молодших співзасновників Союзу.

На цьому тлі самостійні висловлювання російських істориків змінили своє значення: цінність їх теорій заперечувалася чи ставилася під сумнів (наприклад, у випадку М.М. Покровського) і поступово була зведена нанівець. Їх ренесанс у період перебудови носив романтичний характер і принципово не вплинув на процеси в історіографії, які відбувалися уже на інших началах і під іншими впливами.

Список використаних джерел та літератури

- Ranke, L., 1973. *The Theory and Practice of History*. Indianapolis–New York: The Bobbs–Merrill Company, Inc.
- Галь Б., 2013. Геоконцепт “Малоросія” на ментальних мапах XVIII – першої половини XIX ст. *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. Вип.7. С. 93-109.
- Гирич, І., 2016. Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. Київ: Смолоскип.
- Гирич, І., 2012. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. Тернопіль: Навчальна книга–Богдан.
- Грушевський, М., 1954 *Історія України-Руси*. Нью-Йорк: Книгоспілка. Т.1.
- Грушевський, М., 1954 *Історія України-Руси*. Нью-Йорк: Книгоспілка. Т. 5.
- Дорошенко, Д., 1992. Нарис історії України в 2-х томах. Київ: Глобус. Т. 1.
- Ключевский, В.О., 1987. *Сочинения в девяти томах*. Москва: Мысль. Т. 1. Курс русской истории. Часть 1.
- Колесник, І.І., 2012. Ментальне картографування та професія історика: між реальним та уявленим. *Український історичний журнал*. № 5. С. 135-156.
- Колесник, І.І., 2000. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття): навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів. Київ: Генеза.
- Чеканов, В.Ю., 2020. Географічний та хронологічний розподіл історичного матеріалу в романтичній історіографії XIX ст. (на прикладі “Французької революції” Т. Карлайла). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія “Історичні науки”*. Т. 31 (70). № 3. С. 196-202.
- Чеканов, В.Ю., 2025. Історичний простір як вимір національної історії в історіографії історії України. Тези доповіді на Міжнародній мультидисциплінарній науковій інтернет-конференції (м. Тернопіль, Україна – м. Ополе, Польща, 20–21 листопада 2025 року). *Світ наукових досліджень*. Вип. 46. С. 127 – 129.
- Шапи́ро, А.Л., 1993. *Русская историография с древнейших времен до 1917 года: учеб. пособие*. Москва: Культура.

References

- Chekanov, V.Yu., 2020. *Neohrafichniy ta khronolohichniy rozpodil istorychnoho materialu v romantychnii istoriografii XIX st. (na prykladi “Frantsuzkoi revoliutsii” T. Karlaila)*. *Vcheni zapysky*

Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho. Seriya "Istorychni nauky". T. 31 (70). № 3. S. 196-202. [in Ukrainian].

Chekanov, V.Yu., 2025. Istorychnyi prostir yak vymir natsionalnoi istorii v istoriografii istorii Ukrainy. *Tezy dopovidi na Mizhnarodnii multydystryplinarnii naukovi internet-konferentsii (m. Ternopil, Ukraina – m. Opole, Polshcha, 20–21 lystopada 2025 roku). Svit naukovykh doslidzhen. Vyp. 46. S. 127 – 129. [in Ukrainian].*

Doroshenko, D., 1992. Narys istorii Ukrainy v 2-kh tomakh. Kyiv: Hlobus. T. 1. [in Ukrainian].

Hal B., 2013. Heokontsept "Malorosii" na mentalnykh mapakh XVIII – pershoi polovyny XIX st. *Eidos. Almanakh teorii ta istorii istorychnoi nauky. Vyp.7. S. 93-109. [in Ukrainian].*

Hrushevskiy, M., 1954 Istorii Ukrainy-Rusy. Niu-York: Knyhospilka. T.1. [in Ukrainian].

Hrushevskiy, M., 1954 Istorii Ukrainy-Rusy. Niu-York: Knyhospilka. T. 5. [in Ukrainian].

Hyrych, I., 2012. Mizh naukoiu i politykoiu. Istoriohrafichni studii pro vchenykh-kontseptualistiv. Ternopil: Navchalna knyha–Bohdan. [in Ukrainian].

Hyrych, I., 2016. Mykhailo Hrushevskiy: konstruktor ukrainskoi modernoi natsii. Kyiv: Smoloskyp. [in Ukrainian].

Klyuchevskiy, V.O., 1987. Sochineniya v devyati tomah. Moskva: Myisl. T. 1. Kurs russkoy istorii. Chast 1. [in Russian].

Kolesnyk, I.I., 2000. Ukrainska istoriografiia (XVIII – pochatok XX stolittia): navch. posibnyk dlia stud. vyshch. navch. zakladiv. Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].

Kolesnyk, I.I., 2012. Mentalne kartohrafuvannia ta profesiia istoryka: mizh realnym ta uiavlenym. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. № 5. S. 135-156. [in Ukrainian].*

Ranke, L., 1973. The Theory and Practice of History. Indianapolis–New York: The Bobbs–Merrill Company, Inc. [in English].

Shapiro, A.L., 1993. Russkaya istoriografiya s drevneyshih vremen do 1917 goda: ucheb. posobie. Moskva: Kultura. [in Russian].

HISTORICAL SPACE IN UKRAINIAN AND RUSSIAN HISTORIOGRAPHIES: COMPARATIVE ANALYSIS

Vsevolod Chekanov

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of State, Law and Humanities

V.I. Vernadsky Taurida National University, Kyiv

Abstract. *The article is dedicated to the issue of two facets one of which is rather traditional and actual in modern times and the other is kind of novelty in historian science up to date. The whole is the problem of balance between Ukrainian and Russian historiography taken in certain aspects. What is new is the concentration on the issue of historical space viewed and exemplified with the texts by prominent national historians – Mykhailo Hrushevsky in Ukraine and Vasily Kluchevsky in Russia. In the article both personalities are viewed not as ones belonging to Western academic tradition; they are identified as representatives of national renaissance historiography established in countries of Central Europe by the end of XIXth century to memorialize the lost sovereignty and to call forth the national liberation movements. Russian historiography is the separate variant because it developed not upon the memories of lost independence but upon the growing political imperialism which needed reminiscences from the past. Thusly Russian historians were supporters of state policy. The article comprises the new concept of two ways of deal with space in historiography. National grand narratives belong to the second way inherent to the writing histories of big communities. History of communities (nations first of all) pays attention to the space as permanent factor. It never disappears from view of writers. In the national renaissance historiographies it was possible to actualize historical knowledge and to remake it as effective instrument of use in other contexts, mainly political. Its further development spreads to ideological background of the fight for territories – not in past but in real contemporary time.*

Keywords: *space and time dimension, historical space, national renaissance, Ukraine, Russia.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.53-54.4>

УДК 94:2-78(477.43-21)«11/18»

ЛОКАЛЬНИЙ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМ. ЕТНОРЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ МІСТА ПОЛОННОГО У XII – XIX СТ.

Пилипчук Ярослав Валентинович

доктор історичних наук,

старший науковий співробітник відділу науково-аналітичного супроводу освіти,
Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В. О. Сухомлинського,
м. Київ

e-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9809-3166>

Анотація. Ця стаття присвячена етнорелігійним громадам міста Полонного у XII–XIX ст. Городище на території Полонного існувало в X ст., проте відлік історії Полонного як міста варто виводити з середини XII ст. До кінця XII ст. Полонне було містом Київської землі, але потім увійшло у склад Галицько-Волинської держави. За часів Великого Князівства Литовського як і за княжої доби Полонне було населене словянським населенням. Після руйнування Полонного внаслідок набігу кримців у 1617 р. місто перебудовується князями Острозькими та Любомирськими. З невеликого міста воно перетворюється на одне з значних міст Волині. Любомирські у середині XVII ст. створюють Полонську фортецю, яка мала велике стратегічне значення. Власне з XVII ст. Полонне стає мультикультурним та поліетнічним. У місті існувало чотири громади – поляки, татари, євреї та українці. Поляки складали найбільш привілейовану частину населення і жили в фортеці. Татари жили на Новополонному та також несли військову службу. Євреї займалися торгівлею та ремеслами. Українці були здебільшого селянами та мешкали у передмісті. У XVIII ст. Полонне стало одним з центрів хасидистського іудаїзму на Волині і у ньому жили та творили два хасидські цадєка. У XIX ст. євреї будуть становити значну частину населення міста і займатимуть центральні райони міста. Поляки втраять панівне положення в краю після 1793 р. і будуть нечисельними. У XIX ст. промисловий розвиток Полонного і скасування кріпосного права сприятиме міграції до Полонного українського населення. Це спровокує загострення відносин між цими громадами у середині XIX ст. Проте, українці здебільшого будуть проживати у передмістях та селах. Подібно Бердичеву Полонне буде заселено здебільшого євреями. Татари у Полонному жили у XVII–XIX ст. Пам'ять про татар зберіглась у назві Татарська вулиця та Татарський цвинтар. Вони перейшли на словянські мови, але продовжували зберігати мусульманську релігію.

Ключові слова: Полонне, татари, українці, поляки, євреї, церкви, костьол, синагоги.

Постановка проблеми. Полонне є одним з давніх міст на території Хмельниччини поряд з Кам'янцем-Подільським та Бакотою. Для населення міста був характерний мультикультуралізм та поліконфесійність. Сучасна Україна розвивається у контексті загальносвітових трендів. У зв'язку з цим важливо дослідити історію етноконфесійних общин міста. Тривалий час у Полонному разом мешкали українці, поляки, євреї, татари. Попри те що не завжди відносини між цими

громадами були дружніми, але історія кожної громади є важливою сторінкою історії нашого краю.

Метою даної статті є дослідження етнорелігійних общин Полонного у XII-XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Сама назва міста походить від давньослов'янського *rolъ*, котре позначало вільне незалежне місце. Стосовно дати заснування міста, то у історіографії є кілька точок зору. А. Хойнацький, М. Теодорович, З. Розмарін, П. Слободянюк датували заснування міста 966 р. Більш усталеною точкою зору є про 996 р. як про дату заснування міста. Виникнення міста пов'язують з тим, що Полонне як село було приписане до Десятиної церкви за розпорядженням князя Володимира. Цю точку зору підтримували В. Аскаченський, І. Немоловський, А. Сендульський, О. Цинкаловський. Дещо осібно серед прихильників цієї гіпотези є позиція І. Винокура та В. Мегея, котрі відзначали що на території Полонного існувало городище. Це городище мало дерев'яний частокол і з півдня та північного заходу було захищене річкою Хоморою. Фортецю оточували вали та рів. Городище знаходилась у тій частині, яка називалась Воля. Проте, маємо зазначити що поселення на території Полонного існували з часів доби раннього заліза і при такому підході і Санкт-Петербург значно давніший за офіційний 1703 р. Втім, удавлення міст є давньою хворобою пострадянського простору. В 1982 р., керуючись політичною кон'юктурою, святкували 1500-річчя Києва, хоча жодне писемне джерело не давало підстав казати про заснування Києва у такий давній час. Автори «Повесті Временних літ» пов'язували заснування Києва з міфічним Києм, який був списаний з анта Хільбудія, котрий був згаданий у хроніці Прокопія Кесарійського. Стосовно ж Полонного у літописі немає жодних згадок. Вперше місто Полонне згадується під 1169 р. у Лаврентіївському літописі та у 1171 р. у Іпатіївському літописі. Не згадували про Полонне у X-XI ст. У 1172 р. кипчаки спалили Полонне. Отже, можна погодитись з С. Пивоваровим перші достовірні згадки про Полонне датовані XII ст. Полонне згадується як місто приписане до храму Святої Богородиці. Тезу про заснування Полонного у XII ст. обстоювали А. Братчиков, Г. Павлуцький, М. Котляр, М. Тіхоміров, С. Пивоваров. Місто в 1169 та 1171 рр. було атаковано лукоморськими кипчаками хана Тогли. Місто Полонне у той час входило у склад Київського князівства і було одним з його прикордонних пунктів на кордоні з Волиню. У склад Галицько-Волинської держави Полонне увійшло наприкінці XII ст., коли Рюрик Ростиславич князь київський передав Полонне Роману Мстиславичу князю волинському. У 1234 р. Данило Романович на лузі Хоморському поблизу Полонного спіймав Володимира Рюриковича. У 1240 р. після облоги Колодязина монголи здобули Полонне і увели в полон його мешканців. Місто Полонне, на думку І. Крип'якевича та О. Барана відносилось до Болохівської землі. У 1254 р. Войшелк син Міндовга охрестився у монастирі у Полонному, де ігуменом був Григорій. У 1267 р. він же постригся у ченці у тому самому монастирі. Полонський монастир мав знаходитись в урочищі Карпівщина. Те, що Полонне відносилось до володінь волинських князів підтверджується і свідченнями документів. У 1366 р. у угоді між волинським князем Любартом-Дмитром Гедиміновичем та польським королем Казимиром III Полонне згадано як одне з шести мурованих міст. Наступна звітка датована 1395 р. Згідно даним «Хроніки Биховця» великий князь литовський Вітовт подарував місто Полонне Глібу

Святославичу замість втраченої вотчини у Смоленській землі. У 1399 р. цей князь загинув в битві на річці Ворскла. У 1402 р. Полонне згадувалось як один з замків. У 1438 р. Зенько Горинський отримав на Полонщин села. У 1456 р. Андрій Ольгердович надав Полонне як володіння Сенкові Черейському. У 1459 р. Сенко передав Полонне своїй доньці. У 1484 р. Іван Семенович Кобринській судився за Полонне з Семеном Бельським. У 1494 р. місто Полонне було передане з власності великого князя у приватне володіння. Воно увійшло у число 18 провідних міст Волині. Воно стало власністю князів Острозьких, які були українцями за походженням. Оформлення прав власності на місто було оформлено великокнязівською грамотою. Власниками міста стали Михайло та Костянтин Острозькі. У 1497 р. наздогнали Острозькі кримці з ясирем у Полонного. У 1501 р. Полонне було пожаловано Андрію Сангушковичу, родоначальнику князівської династії Сангушків, які були Гедиміновичами за походженням, але до того часу українizувались. У 1508 р. у місті фіксується діючий замок. У 1509 р. місто повернулось у власність Костянтина Острозького. У 1510 р. Костянтин Острозький побудував у Полонному нову фортецю на місці фортифікованого посаду. У 1522 р. він завіз мідь у Полонне для виготовлення дзвонів та гармат. Спадкоємцем Костянтина Острозького став його син Ілля. У 1541 р. право власності на Полонне мала вдова Іллі Острозького Беата Костелецька. На деякий час Полонне потрапило під опіку великого князя литовського. У 1569 р. містом правив новий чоловік Беати поляк Ольбрахт Ласький. У 1570 р. контроль над Полонним переходить на певний час до короля Речі Посполитої. Фактично ж містом керувала Гальшка донька Беати. Деякий час Полонним керував литовець Кшиштоф Радзивілл, котрий був зятем Костянтина-Василя Острозького. Острозькі та Радзивілли утворили коаліцію князів, яка протистояла колонізації земель Великого Князівства Литовського. Голова клану Радзивілу Микола Радзивілл прийняв кальвінізм, а Острозькі до кінця XVI ст. залишались православними. Кшиштоф Радзивілл вказував на занепад міста вказуючи, що у місті усього одна башта, а замок обідраний. Після нього Полонним правив Костянтин-Василь Острозький. Після його смерті Полонним керував Олександр Острозький. За Острозьких Полонне було невеликим містом, де був 121 дим. Більшість населення займалась сільським господарством. У Полонному було тільки 23 ремісників та торгівців. У 1518 р. великий князь литовський і король польський Сигізмунд I Старий дали Полонному право проводити ярмарок. Ярмарок проводився 22 грудня кожного року. З 1573 р. на постої в Полонному знаходились п'ятигорські черкеси (кабардинці), які перебували на службі у Острозьких. У 1583-1603 рр. Януш Острозький вів будівництво у Полонному. У 1583 р. реєстром був зафіксований усього 71 дим у Полонному. Місто було значне менше за Остропіль. У 1593 р. місто Полонне згадував російський мандрівник Трифон Коробейніков. Тоді ж Януш Острозький розпочинає будівництво костелу-каплиці Успіння Святої Діви Марії. З XVI ст. у Полонному селяться євреї. У 1603 р. місто отримало Магдебурзьке право. За привілеєм князів Острозьких Полонне отримало право не сплачувати протягом 20 років податків. Містяни мали будувати будинки за польським зразком. У 1605 р. кримці взяли ясир з сел поблизу Полонського замку. В 1610 р. був заснований Монастир Успення Пресвятої Богородиці. Його заснував архимандрит палагойський Леонтій серб за походженням. У 1617 р. Полонне було спалене кримцями, яких очолював калга-султан Девлет-Гірей. Костел-каплиця

Успіння Святої Диви Марії був зруйнований кримцями. У 1618 р. костел Святої Ганни був зруйнований. Він був відбудований у 1646 р. Острозькі доклали зусиль, щоб відбудувати місто. Вже у 1620 р. у місті було 823 дима. У 1620 р. був складений докладний опис Полонного, оскільки володіння у місті були поділені між доньками князя Острозьких. У місті був князівський замок та передмістя. Замок був відділений від передмістя ровом. За ровом містився вал. Був дерев'яний міст перед ровом. Перед воротами була дубова дерев'яна башта на вісім граней. Поряд з нею була мала башта. Замокними об'єктами була велика ізба, світлиця, цейхгауз з гарматами. У 1629 р. у Полонному стало 970 димів. Реально Полонне перейшло на магдебурзьке право в 1620 р. У 1620 р. війтом став пан Норовський. Помічниками війта були присяжні українці Ярош, Іван та Юсько. Міським писарем був пан Красиловський. Місто отримало свій герб. Символом міста стало зображення Мартина Турського, який зображений на коні як лицар який відрізає частину свого плаща щоб допомогти жебракові. Деякий час у місті продовжували існувати інститути сотників і десятників, які були пережитками давньоруської доби. Місто до перебудови Любомирськими складалось з Старого Полонного (Воля), Нового Полонного та передмістя. Старе місто складалось з 4 сотень, а Нове з 3 сотень. Кількість будинків складала у Полонному 902, з яких 7 були порожніми. До міського плебсу належало 240 паркаників та 218 коморників. На думку І. Рибачок, усього у Полонному мешкало у 1620 р. 8358 осіб. Серед них було 57 ремісників. У 1621 р. Полонне перейшло у власність Станіслава Любомирської як посаг Софії Острозької. Він перебудував міський замок. Був збудований замок Кшиштопор. У 1635 р. кількість ремісників збільшилась до 194. При Любомирських у місті виникає цехова організація. На території міста було 4 млини. Перед Національно-Визвольною війною українського народу Полонне було одним з десяти найбільших міст Волині. За податним реєстром було 970 димів. Поблизу Полонного знаходились приміські села Бортники та Горошки. Набувши статус міста з магдебурзьким правом місто мало різноетнічне населення. Українці мешкали у Старому Полонному та передмістях. Православні церкви знаходились поза межами міських форифікацій. Українці у більшій своїй масі були селянами та міським плебсом. Проте, були і служиві. Так згадувались стрільці та гайдуки Загорський, Васько, Ванько, Собаченя, Хибовський, Мисько Поберезник. Головуючу позицію у місті займали поляки. У Полонному мешкали 33 польські родини з яких 14 були шляхетськими. Це були родини Гозджиковських, Янковських, Свошовських, Сарницьких, Бобовських, Шиських, Шобанських. Більшість з них проживала на Юридиці і не підлягала владі міського магістрату. Близько п'ятої частини населення міста складали євреї. Вони мешкали в центральній частині міста. Там знаходилась дерев'яна синагога. Були у місті і татари. Татари мали статус служилих. У містах Волині вони з'явилися після битви під Вишневцем 1512 р., коли Костянтин Острозький взяв у полон частину кримських татар. Він їх оселив на прикордонні Волинського воєводства для охорони від набігів правителів Кримського ханства. У Полонному знаходилось 21 чи 31 татарський будинок. Місце, де компактно мешкали татари, отримало назву Татарської вулиці. Також у Полонному був татарський цвинтар. У джерелах згадується Милна татарський піп. Можливо, поляки спотворили мулла. Відомостей про існування мечеті у місті не зберіглось, Можливо, мечеть знаходилась поза межами міста. Те, що вона мала бути вказує ще той фактор що поряд з Полонним

була татарська громада і в селі Лабунь і в Старокостянтинові. У Старокостянтинові було 60 будинків татар. Моживий і варіант, що мечеть для полонських татар могла знаходитись в Старостянтинові. Татари у XVIII-XIX ст. спілкувались польською мовою. Вони продовжували притримуватись ісламу. У XVII ст. вони розмовляли суржилом української та біларуських мов. Кримськотатарською мовою вони мали розмовляти у XVI ст. Православне населення ставилось до них вороже звинувачуючи їх у сатанізмі та чаклунстві. Це було зумовлено тим, що мусульмани сповідували іншу релігію та були лояльні полякам. Варто зазначити, що либки (литовські татари) виставляли 600 вершників у військо Речі Посполитої з усієї території держави. Татари наприкінці XIX ст. мали асимілюватись з поляками, оскільки розмовляли польською мовою і як служиві були шляхтою [Пивоваров 2016, с. 31-55; Баран 2015, с. 263-265; Пивоваров 2015; Винокур, Мегей 1996, с. 8-26; Журко 1996, с. 37-39; Ричков 2008, с. 122-124; Полонне минуле та сучасне 2008, с. 13-39-108; Якубович, Кралюк, Щепанський 2016, с. 108, 111-112; Якубович 2010, с. 111].

У 1621 р. Полонне перейшло від Ганни Острозької до Софії Острозької. Остання вийшла заміж за Станіслава Любомирського. Перед 1646 р. Станіслав Любомирський перебудовує місто. Замість старих фортифікацій Мацей Трапола збудував фортецю у вигляді пентагона за староголандською бастионною системою у частині міста яка було відоме як Воля. Це зміцнило обороноздатність міста. У Полонному була зала з 400 жовнірів. В. Антонович описав Полонську фортецю. Гарматні позиції захищались брустверами. Полонська фортецю височіла над Старим містом. Перед бастионами знаходились міські вали та рів. Залишки валів зникли у 1888 р. 4 основних бастиони Полонської фортеці знаходились поблизу річки Хомори. Полонне мало три брами – північну, південну та західну. Фортифікації міста були знищені у 1706 р. під час перебування тут російських військ. Фортифікації було відбудовано в 1711 р. Кошти за ремонт було стягнуто росіянами з магната Єжи Любомирського. Остаточно відбудовано Полонську фортецю було у 1769 р. Перший архітектурний план Полонного датований 60-х рр. XVIII ст. Окрім Полонного було ще плани сіми волинських міст. Полонська фортеця позначена як Фортеця або Воля. У 1792 р. Полонне стало одним з опорних пунктів польських повстанців. У центрі міста знаходився родовий замок магнатів Любомирських, який було збудовано за наказом Каспара Любомирського. Костел Святої Анни знаходився на крайньому південному бастионі Полонської фортеці. У центрі міста містилась міська ратуша з ринковою площею. У Полонській фортеці було 60-80 гармат. Полонне за правління магнатів Любомирських стало схоже на аналогічні міста у Польщі і набуло європейського вигляду. У 1642 р. Станіслав Любомирський маєтки полонські віддав своєму сину Костянтину. В 1646 р. костелу Святої Анни були пожаловані ряд угідь. У 1638 р. загони запорожців Якова Острянина не бились поблизу Полонного. Проте вплив художнього твору Миколи Гоголя "Тарас Бульба" був таким, що проник у історіографію і як факт облога Полонного постулювалась у краєзнавчій літературі. Насправді, Полонська фортеця перебувала у облозі в 1648 р. Оточили Полонне війська Максима Кривоноса та союзі йому кримці. Коли розпочались події Хмельниччини то значна кількість католицької шляхти та євреїв знайшли притулок у Полонному. Львівський архієпископ у своєму листі від 1648 р. повідомляв, що кримці спалюють села поблизу Полонного. Оборону міста очолив полонський

староста пан Яндзецький. Під його керівництвом знаходилось 1200 жовнірів та 700 вершників. Окрім поляків обороняли місто і євреї. 20 липня 1648 р. до Полонного підійшли війська Максима Кривоноса. Стосовно кількості вояків, то джерела подають цифри від 8 до 40 тис. Феодосій Софонович вказує завідомо нереальну цифру 40 тис. Нікіфор Плещєєв також вказує нереальну цифру 36 тис. під керівництвом Кривоноса та Головацького. Куди більш реально цифра у 8 тис. козаків яку повідомляє Самійло Величко. Натан Гановер же нічого не повідомляє про чисельність козаків та татар, проте вказує що до оборони були залучені жовніри мобілізовані з українського православного населення. 21 липня М. Кривонос заволодів Старим Полонним та передмістям Нового Полонного, яке було поблизу фортечного пентагону. Православні мешканці Полонного перейшли на бік козаків. 22 липня православні жовніри відкрили М. Кривоносу браму фортецю. За даними Натана Гановера та Мейєра з Щебржешіна православні першою справою почали вирізати євреїв. Козаки та татари прорвалися у фортецю з півдня та півночі. Під час штурму загинув равтн Самсон Остропольський разом з 300 євреями. Католиків та євреїв вирізали, а Полонне стало опорним пунктом козаків на Волині. Була зруйнована місцева синагога. Різанина у Полонному була настільки резонансною, що після цього Богдан Хмельницький заборонив Максиму Кривоносу влаштовувати щось подібне у інших містах. У 1649 р. козаки знову зайняли Полонне. Це зробили люди Данила Нечая. За умовами Зборовського договору Полонне опинилось поза межами Гетьманщини. У 1649 р. Станіслав Любомирський побудував Костел Святої Ганни. У 1651 р. Полонне деякий час контролювали козаки. Вони зруйнували замковий костел-каплицю Успіння Святої Діви Марії. У 1716 г. Єжи Домінік Любомирський відбудував костел Святої Ганни. В 1653 р. поляки воювали у Полонного з кримцями та козаками Дем'яна Лисовця. В 1655 р. польська шляхта вимагає від короля розмістити у Полонному війська. В 1656 р. козаки під час "Шведського Потопу" в Речі Посполитій беруть Полонне під свій контроль. В 1658-1661 рр. Полонне знаходилось під контролем козаків Івана Виговського. У 1661 р. поляки зайняли Полонську фортецю. Згідно умов Андрусівського перемир'я 1667 р. Полонне було повернуто до складу Речі Посполитої. В 1672 р. один з полків правобережного гетьмана Миколи Ханенка ховався в Полонській фортеці від кримців та османів. У 1672 р. українці Полонного послали до паволоцького полковника Григорія Гамалії з проханням взяти місто під свій контроль. Проте місто знаходилось під контролем поляків. У 1684 р. євреї отримали право будувати будинки у Полонській фортеці. У 1702 р. українці Полонщини взяли участь у повстанні Семена Палія. Єжи Любомирський ж тоді закликав волинську шляхту зосередитись у Полонному. У 1704 р. у Полонному знаходився загін козаків лівобережного козацького гетьмана Івана Мазепи. Частина Поділля та Волині була включена до складу Гетьманщини подібно часам Івана Виговського. У 1706 р. поблизу Полонного відбулось зіткнення між шведами та росіянами. У Полонному знаходилась шведська залога. Росіяни під приводом О. Меншикова захопили місто. Лояльний росіянам польський король Август II Фрідріх Веттін (у польській історіографії Август II Сас) надав Полонне у власність Олександрові Меншикову. Місто стало опорним пунктом росіян на Волині. Там були розквартировані склади провіанту. У 1707 р. у Полонне прибули війська під командуванням Бориса Шереметьєва. У 1708 р. шведи вибивають росіян з Полонщини. У 1709 р. для

протидії прошведським польським військам Станіслава Лещинського поблизу Полонного Борис Голіцин зконцентрував у Полонного 10 тис. військо. У тому ж році проїздом Полонне відвідав сам Петро І. У 1711 р. під час підготовки Прутського походу в Полонному перебувало два полка під командуванням Петра Ласі. У 1716 р. Єжи Домінікій Любомирський відбудував костел-каплицю Діви Марії. Єжи Домінікій Любомирський побудував Хресто-Воздвиженську церкву, а в 1725 р. Стрітенську церкву. Це були греко-католицькі церкви. У 1718 р. при костелі Святої Ганни була заснована ієзуїтська місія. Ієзуїтам була надана будівля, стайня та льох поблизу замкового валу. У 1734 р. поблизу Полонного діяли гайдамацькі загони отамана Верлана. У 1750 р. поблизу Полонного діяв загін гайдамацьких отаманів Чуприни та Чорноуса. Проти них діяв загін Єжи Марцина Любомирського у який входила місцева шляхта. Поляки перемогли повстанців і тріумфально в'їхали до Полонного ведучи разом з собою полонених. Військо Марцина Любомирського складалося з 600 вершників, 750 піхотинців та 1 тис. мобілізованих українців-селян. У них було 18 гармат. У 1768 р. росіяни вже воювали проти польських військ Барської конфедерації. У травні того року Полонне стало опорним пунктом для наступу росіян на силу конфедератів. Дещо пізніше Полонська фортеця стала в'язницею для полонених поляків, які зазнавали там катувань. Під повстання 1768 р. власник Полонного Єжи Марцин Любомирський виступив на боці Барської конфедерації. У 1779 р. Полонне було повернено у власність Любомирських. У березні 1769 р. Полонне стало опорним пунктом росіян під час наступу на османські володіння. Там зупинився Олександр Прозоровський. Проїздом бував у Полонному Петро Румянцев. У 1772 р. росіяни вивезли з Полонської фортеці гармати. У 1773 р. парафія Костелу Святої Ганни була перенесена до костелу-каплиці Успіння Святої Діви Марії. У 1776 р. Марцин Любомирський домогся від короля привілею на проведення чотириденного ярмарку. У 1777 р. Полонне стає власністю Каспара Любомирського. В 1780 р. він помирає, а його удова Барбара Любомирська виходить заміж за Калікста Понінського. Доньки ж Каспара виходять заміж за графів з родів Валевських, де Вітте, Потоцьких. У 1781 р. у Полонному був Станіслав II Август Понятовський правитель Речі Посполитої та австрійський імператор Йозеф II Габсбург. Їх пишно прийняв у себе Калікст Понінський. Ще за життя Каспара Любомирського Любомирські частину своїх маєтностей продали Валевським. Адам Валевський отримав полонські помістя. Він наказав заснувати село Адамівка. Тадеуш Валевський облюбував Гамарню та побудував там мисливську садибу у 1826 р. У 1792 р. була організована Торговицька конфедерація учасники якої проголосили війну Російській імперії. У цьому році Полонне інспектував Кароль Сераковський, який дійшов висновку про те що у місті має бути 30 гармат та 2200 чоловік залоги. Якість фортифікацій інспектор оцінив високо. Польські війська очолив Йозеф Антон Понятовський. Поляки зайняли Полонне і зміцнили фортецю. На початку червня 1792 р. польське військо зазнало поразки у битві під Деревичами і польське військо було змушене відійти з Полонного на більш західні території. У Полонному зупинився загін Михайла Кречетнікова. У 1793 р. внаслідок Другого поділу Речі Посполитої Полонне увійшло до складу Російської імперії. Полонне перебувало у складі Ізяславського намісництва. У 1797 р. Полонне увійшло до складу Волинської губернії. У 1805 р. деякий час перебували російські військові, які брали участь у війні проти Наполеона Бонапарта. У 1806 р. сам Михайло Кутузов кілька раз

відвідав Полонне. У Полонному протягом XIX ст. знаходились склади російських військ, а також їхні військові. У 1825 р. декабристи Литовського корпусу на території Полонщини були готові до виступу проти самодержавства, але розгром Чернігівського полку лоялістами Миколи I змусив їх відмовитись від своїх планів. У 1831 р. Микола I скасував Магдебурзьке право у своїх володіннях і місто Полонне втратило своє самоврядування. У 40-х рр. XIX ст. відбулось зіткнення між українцями та росіянами у Полонному, оскільки російські офіцери гвалтували українських жінок. У середині XIX ст. росіяни наказали руйнувати фортифікації Полонного, не вбачаючи у них потреби. У той же час почалась індустріалізація Полонного. У Понінці була збудована паперова фабрика. У 1845 р. у Полонному було засновано каретну фабрику. В 1803 р. у Полонному було засновано приходське училище, а в 1839 р. там було засновано Повітове Дворянське училище. Зі зростанням міста загострились відносини між українцями та євреями. Приводом до цього стало те, що у 1855 р. єврей-вихрест Хаїм Іці демонстративно проїхав повз євреїв, які залишились у іудейській вірі. Це виклакало у євреїв бажання помститись і вони напали на нього. Побитий вихрест розповів про події місцевому священику. Проти полонських євреїв була порушена карна справа. Євреї ж викрали церковне майно. За це у в'язницю було кинуте 20 євреїв, які три роки чекали вироку. У 1858 р. більшість євреїв відпустили по домівкам, проте двох заслали в Чернігівську губернію, а Моті Шварцман був засуджений на 20 років заслання де помер на 5 рік. Стосовно євреїв, то у другій половині XVIII ст. серед полонських євреїв поширилась реформістська течія іудаїзму – хасидизм. У 1791 г. Шмуель Беркович відкрив у Полонному єврейську друкарню. У Полонному жив Йехуда Лейб Мохія. У 1770 р. він написав працю «Голос Йехуди». Лідером полонських євреїв у пізній Речі Посполиті був Яків-Йосип Коген. Він переїхав у Полонне у 1770 р. До того він зазнав переслідувань у Шаргороді та Рашкові. Тільки у Немирові він у 1752-1770 рр. вільно проповідував хасидизм. Яків Йосеф був учнем Бешта. У Полонному був виданий «Толдот», який був першою хасидською книгою, яка була видана у 1780 р. У 1781 р. була видана нова книга «Бен Порат Йосеф». У 1782 р. була видана книга «Цафнат Панаех». Ще йому приписують «Ктонет пасім» виданий посмертно. Помер Яков Йосеф у 1784 р. Євреї-ортодокси палили його книги. Обидва цих хасидських цадека поховані на єврейському цвинтарі у Полонному по шляху на Понінку. У 1847 р. у Полонному налічувалось 2647 євреїв. Згідно всеімперського перепису у Полонному у 1897 р. мешкало 7910 євреїв, що складало близько половини населення міста. На початку XX ст. полонську єврейську громаду очолював Яків Шімсон з Шепетівки. У 1887 р. у Полонному відкрились єврейські хедери (початкові школи). У 1889 р. славутський єврей Моше Шапіро заснував фабрику «Фарфор та Фаянс». У 1895 р. Моше Бричкін налагоджує керамічне виробництво на Горошках. Таким чином, євреї стояли у витоків полонської кераміки. У 1906 р. у Полонному мешкало 15 тис. чоловік, які мешкали у 2135 дворах. Найбільшим було значення євреїв. Власниками полонських підприємств були родини Шапіро, Канчик, Гольдсман, Зусьман, Шпільберг, Вайнзоф, Губерман. Євреї жили на території від центра міста до вокзала, який зараз знаходиться на території залізничної станції Полонне. Варто зауважити, що у 1905 р. відбувся єврейський погром у місті. Він був організований імперською владою. У 1900 р. в Полонному діяли єврейські організації «Полаей Сіон» та «Бунд». У 1912 р. євреї провели у Полонному таємну конференцію, яку

накрила жандармерія. Перед Першою світовою війною 95 % бізнесу у Полонному належало євреям. Стосовно поляків то вони складали аристократію. Це були Дунін-Карвіцькі, Гутенг-Чапські, Доморадські, Дорожинські, Поцейки, Прушинські. Українці були переважно сільським населенням і мешкали в передмістях. У 1863 р. вибухло чергове польське повстання. У травні 1863 р. повстанське військо на чолі з Едмундом Ружицьким заняли Полонне. Проте православні священики, а з ними і українське населення відмовились підтримати повстання. Тільки польська громада і ксьондз Тарнавський схвально поставились до повстанців. На початку червня 1863 г. загін Ружицького був розбитий у битві під Мирополем. У середині XIX ст. Полонщина стала володінням польських магнатів Карвіцьких. Ганна Валевська була уроджена Карвіцька, а власність на Полонне перейшла до Францішека Карвіцького. Ян Дунін-Карвіцький син Францішека розбудував Гамарню. У 1879 р. у Полонному було 1 тис. будинків, 13 синагог, 9 церков та костел. На урочищі Карпівщина була заснована церква Успіння Богоматері. При цій церкві існував жіночий монастир. У 1720 р. на Мар'яні була заснована церква Покрови Пресвятої Богородиці. Нинішня Покровська церква заснована у 1910 р. Стрітенська церква була побудована у 1725 р. У 1729 р. у Бортниках була заснована Церква Різдва Святої Богородиці. Церква Святої Трійці була побудована у центрі Полонської фортеці. Церква Святих Петра та Павла була побудована на Новополонному отцем Арсенієм Ковалевським у 1775 р. На горі у Старополонному була заснована у 1786 р. Церква Преображення Господнього. Кладовищенська церква була заснована на Бортницькому цвинтарі отцем Матвієм Сольським. Церква Ікони Богоматері Почаївської була заснована настоятелем Стефаном Хойнацьким і пізніше стала називатись Хресто-Воздвиженською. У 1795 р. греко-католицьку Церкву Успіння Богоматері російська влада передала православним. У 1856-1857 рр. Станіслав Карвіцький наказав розбудувати парк над річкою Хоморою. З того часу існує Полонський парк. У 1866 р. Полонне стало волосним центром Новоград-Волинського повіту Волинської губернії. У 1873 р. через Полонне було прокладено Києво-Брестську залізницю. У 1882 р. у Полонному було споруджено броварню. У 1875 р. було збудовано чавуноливарний завод [Пивоваров 2016, с. 55-108; Ричков 2008, с. 124-144; Бенцианов 1996, с. 66-69; Караван 1996, с. 52-54; Журко 1996, с. 37-39; Полонне минуле та сучасне 2008, с. 39-108; Кондрова 2004; Нахман Гольдштейн из Черина 2015; Cholewinski 2021, s. 237-261].

Висновки. Таким чином, ми прийшли до наступних висновків. Городище на території Полонного існувало в X ст., проте відлік історії Полонного як міста варто виводити з середини XII ст. До кінця XII ст. Полонне було містом Київської землі, але потім увійшло у склад Галицько-Волинської держави. За часів Великого Князівства Литовського, як і за княжої доби, Полонне було населене слов'янським населенням. Після руйнування Полонного внаслідок набігу кримців у 1617 р. місто перебудовується князями Острозькими та Любомирськими. З невеликого міста воно перетворюється на одне з значних міст Волині. Любомирські у середині XVII ст. створюють Полонську фортецю, яка мала велике стратегічне значення. Власне з XVII ст. Полонне стає мультикультурним та поліетнічним. У місті існувало чотири громади – поляки, татари, євреї та українці. Поляки складали найбільш привілейовану частину населення і жили фортеці. Татари жили на Новополонному та також несли військову службу. Євреї займалися торгівлею та ремеслами. Українці

були здебільшого селянами та мешкали у передмісті. У XVIII ст. Полонне стало одним з центрів хасидистського іудаїзму на Волині і у ньому жили та творили два хасидські цадека. У XIX ст. євреї будуть становити значну частину населення міста і займатимуть центральні райони міста. Поляки втратять панівне положення в краю після 1793 р. і будуть нечисельними. У XIX ст. промисловий розвиток Полонного і скасування кріпосного права сприятиме міграції до Полонного українського населення. Це спровокує загострення відносин між цими громадами у середині XIX ст. Проте, українці здебільшого будуть проживати у передмістях та селах. Подібно Бердичеву Полонне буде заселено здебільшого євреями. Татари у Полонному жили у XVII-XIX ст. Пам'ять про татар зберіглась у назві Татарська вулиця та Татарський цвинтар. Вони перейшли на словянські мови, але продовжували зберігати мусульманську релігію.

Список використаних джерел та літератури

- Баран, О., 2015. Розвиток мережі міських осередків Галицько-Волинської держави XIII – першої половини XIV ст. *Княжа доба: історія і культура*, 9, 241-272.
- Бенцианов С. Л., 1996. Еврейские страницы в истории Полонного *Полонному 1000 років. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 15-17 червня 1995 року*. Полонне: Полонська района рада народних депутатів, 66-69.
- Винокур І. С., Мегей В. П., 1996. Археологічні дослідження в м. Полонному (1992-1993 рр.) *Полонному 1000 років. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 15-17 червня 1995 року*. Полонне: Полонська района рада народних депутатів, 8-26.
- Журко О. І., 1996. Полонне Магдебурзьке *Полонному 1000 років. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 15-17 червня 1995 року*. Полонне: Полонська района рада народних депутатів, 37-39.
- Караван С. Л., 1996. Польське повстання 1863 р. на Полонщині // *Полонному 1000 років. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 15-17 червня 1995 року*. Полонне: Полонська района рада народних депутатів, 52-54.
- Кондрова Г., 2004. *Історія храмів Полонного*. Полонне: Авторграф.
- Нахман Гольдиштейн из Черина, 2014. *Ранний хасидизм. Учение Бааль-Шем-Това согласно трудам его учеников*. Т. I. М.: Леаим.
- Петров М. Б., 1996. До історії Полонного кінця XV – першої половини XVIII ст. // *Полонному 1000 років. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. 15-17 червня 1995 року*. Полонне: Полонська района рада народних депутатів, 33-37.
- Полонне минуле і сучасне*, 2008. Полонне: Приватна друкарня.
- Ричков П., 2018. Просторова еволюція міста-фортеці Полонного за писемними та картографічними джерелами *Архитектурна спадщина Волині*, 6, 121-144.
- Пивоваров С. В., 2015. Літописне м. Полонне і князь Володимир Великий: до питання про першу писемну згадку *Князь Володимир та його доба. Культурно-мистецькі надбання Київської Русі. XIII Несторівські студії*. URL: <https://kplavra.kyiv.ua/sites/default/files/Konferensii/nesterovski/1446645084.pdf>
- Пивоваров С. В., 2016. *Минущина Полонного (історико-краєзнавчий нарис)*. К.: НАККІМ.
- Якубович М. М., Кралюк П. М., Щепанський В. В., 2018. *Татари Волині. Історія, культура, контакти*. Вінниця: Твори.
- Якубович М. М., 2010. Татарсько-мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI-XIX ст.: історична-ретроспектива. *Наукові записки Національного університету Острозька академія*, 2, 186-196.
- Cholewinski L., 2021. Twierdza w Połonnem w latach 1790-1792. *Wschodni rocznik humanistyczny*, T. XVIII, № 3., 237-264.

References

- Baran, O., 2015. Rozvytok merezhi mis'kyx osередkiv Halyc'ko-Volyns'koyi derzhavy XIII – pershoi polovyny XIV st. [Development of network of cities of Halych-Volyhnia state in 13th – first half of 14 century] *Knyazha doba: istoriya i kul'tura*, 9, 241-272. [in Ukrainian].
- Bencianov S. L., 1996. Evrejskye stranicy v istorii Polonnoho [Jewish pages in history of Polonne] *Polonnomu 1000 rokiv. Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferenciyi. 15-17 chervnya 1995 roku*. Polonne: Polons'ka rajona rada narodnyx deputativ, 66-69 [in Russian].
- Cholewinski Ł., 2021. Twierdza w Polonnem w latach 1790-1792 *Wschodni rocznik humanistyczny*, T. XVIII, № 3., 237-264 [in Polish].
- Karavan S. L., 1996. Pol's'ke povstannya 1863 r. na Polonshhyni [Polish uprising of 1863 at Polonne region] *Polonnomu 1000 rokiv. Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferenciyi. 15-17 chervnya 1995 roku*. Polonne: Polons'ka rajona rada narodnyx deputativ, 52-54 [in Ukrainian].
- Kondrova H., 2004. *Istoriya xramiv Polonnoho* [History of churches of Polonne] Polonne: Avtorhraf. [in Ukrainian].
- Naxman Hol'dshtejn yz Cheryna, 2014. *Rannyj xasydyzm. Uchenye Baal-Shem-Tova sohlasno trudam eho uchenykov, T. 1* [Early Hasidism. Faith of Baal Shem Tov according studies of his students, Vol. 1] M.: Lexaym. [in Russian].
- Petrov M. B., 1996. Do istoriyi Polonnoho kincy XV – pershoi polovyny XVIII st. [To the history of Polonne at the end of 15th – first half of 18th century] *Polonnomu 1000 rokiv. Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferenciyi. 15-17 chervnya 1995 roku*. Polonne: Polons'ka rajona rada narodnyx deputativ, 33-37 [in Ukrainian].
- Polonne mynule i suchasne*, 2008 [Polonne is past and present]. Polonne: Pryvatna drukarnya. [in Ukrainian].
- Pyvovarov S. V., 2015. Litopysne m. Polonne i knyaz' Volodymyr Velykyj: do pytannya pro pershu pysemnu zhadku [Polonne and prince Volodymyr the Great: to the question of first mention] *Knyaz' Volodymyr ta joho doba. Kul'turno-mystec'ki nadbannya Kyivs'koyi Rusi. XIII Nestorivs'ki studiyi*. URL: <https://kplavra.kyiv.ua/sites/default/files/Konferensii/nesterovski/1446645084.pdf> [Elektronnyj resurs] [in Ukrainian].
- Pyvovarov S. V., 2016. *Mynuvshyna Polonnoho (istoryko-kraeyznachij narys). [Past of Polonne (historical sketch)]*. K.: NAKKKIM. [in Ukrainian].
- Rychkov P., 2018. *Prostorova evolyuciya mista-forteci Polonnoho za pysemnymi ta kartohrafichnymi dzherelamy* [Space evolution of city-fortress according narrative and cartographic sources] *Arxitekturna spadshhyna Volyni*, 6, 121-144 [in Ukrainian].
- Vynokur I. S., Mehej V. P., 1996. Arxeologichni doslidzhennya v m. Polonnomu (1992-1993 rr.) [Archelological studies in Polonne city (1992-1993)] *Polonnomu 1000 rokiv. Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferenciyi. 15-17 chervnya 1995 roku*. Polonne: Polons'ka rajona rada narodnyx deputativ, 8-26 [in Ukrainian].
- Yakubovych M. M., 2010. Tatars'ko-musul'mans'ke naseleння Pivdenno-Sxidnoyi Volyni XVI-XX st.: istorychna-retrospektyva [Tatarian-Muslim of Southern-Eastern Volyhnia 16-20 century: historical retrospective] *Naukovi zapysky Nacional'noho universytetu Ostroz'ka akademiya*, 2, 186-196 [in Ukrainian].
- Yakubovych M. M., Kralyuk P. M., Shhepans'kyj V. V., 2018. *Tatary Volyni. Istoriya, kul'tura, kontakty*. [Volyhnia Tatars. History, Culture, Contacts]. Vinnycya: Tvory. [in Ukrainian].
- Zhurko O. I., 1996. Polonne Mahdeburz'ke [Magdeburg law in Polonne] *Polonnomu 1000 rokiv. Materialy mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferenciyi. 15-17 chervnya 1995 roku*. Polonne: Polons'ka rajona rada narodnyx deputativ, 37-39 [in Ukrainian].

LOCAL MULTICULTURALISM.

ETHNO-RELIGIOUS COMMUNITIES OF THE CITY OF POLONNE IN 12TH-19TH CENTURIES

Yaroslav Pylypchuk

Doctor of Historical Sciences,

Senior Researcher of Department of Scientific and Analytical Support of Education,

V. Sukhomlynskyi State Scientific and Educational Library of Ukraine, Kyiv

Abstract. This article is dedicated to the ethno-religious communities of the city of Polonne in the 12th-19th centuries. The settlement on the territory of Polonnoy existed in the 10th century, but the history of Polonne as a city should be dated from the middle of the 12th century. By the end of the 12th century Polonne was a city of Kyiv land, but later became part of the Galicia-Volyn state. During the time of the Grand Duchy of Lithuania, as well as during the Kyiv Rus epoch, Polonne was inhabited by a Slavic population. After the destruction of Polonne as a result of the Crimean raid in 1617, the city was rebuilt by the princes Ostrozhsky and Lubomyrsky. From a small town, it turns into one of the major cities of Volyn. Lubomyrskyi in the middle of the 17th century. create the Polonne fortress, which was of great strategic importance. Actually from the 17th century. Polonne is becoming multicultural and multi-ethnic. There were four communities in the city - Poles, Tatars, Jews and Ukrainians. Poles were the most privileged part of the population and lived in fortresses. Tatars lived in Novopolonne and also served in the military. Jews were engaged in trade and crafts. Ukrainians were mostly peasants and lived in the suburbs. In the 18th century Polonne became one of the centers of Hasidic Judaism in Volyn, and two Hasidic tsadeks lived and worked there. In the 19th century Jews will make up a significant part of the city's population and will occupy the central areas of the city. Poles will lose their dominant position in the region after 1793 and will be outnumbered. The industrial development of Polonne and the abolition of serfdom will contribute to the migration of the Ukrainian population to city in the 19th century. This will provoke aggravation of relations between these communities in the middle of the 19th century. However, Ukrainians will mostly live in the suburbs and villages. Like Berdychev, Polonne will be populated mostly by Jews. Tatars lived in Polonne in the 17th-19th centuries. The memory of the Tatars is preserved in the name Tatar street and the Tatar cemetery. They switched to Slavic languages, but continued to keep the Muslim religion.

Key words: Polonne, Tatars, Ukrainians, Poles, Jews, churches, churches, synagogues.

МОНГОЛЬСЬКІ ПОХОДИ НА ЗЕМЛІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В XIII СТ. В КОНТЕКСТІ ВСТАНОВЛЕННЯ ПРОТЕКТОРАТУ НАД ЗЕМЛЯМИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РУСІ

Бабенко Роман Вікторович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії та археології

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: r.v.babenko@udu.edu.ua

***Анотація.** В статті розглядаються монгольські походи на землі Великого Князівства Литовського, розкривається їх причини, перебіг та наслідки для Південно-Західної Русі. Встановлюються політичні наслідки для долі земель регіону. Аналізуються причини провалу формування союзних стосунків між руськими і литовськими князями. Визначається роль політики Золотої Орди в регіоні, способи і важелі впливу на княжу владу і особливості формування про монгольської політики з боку княжої влади.*

***Ключові слова:** князі, темник, походи, Галицьке князівство, Золота Орда, литовські землі, Литва.*

Постановка проблеми. Формування структури монгольського протекторату над землями Південно-Західної Русі впродовж XIII ст. залежали від багатьох чинників. Це боротьба за владу в Монгольській імперії, а потім і в Золотій Орді, бажання одних князів отримати прихильність ординської адміністрації, а інших здобути незалежність, тощо. Їх переплетіння часто викликало настільки складні наслідки, що розв'язати їх могли тільки заходи силового характеру з боку монгольської влади. Дії галицьких князів, по розширенню своїх володінь і суверенної влади, співпали з часом становлення Литовської державності. Це змінило характер дипломатичних стосунків між ними і викликало незадоволення правителів Золотої Орди, що проявилось в військових акціях проти Литви спрямованих на розрив мирних стосунків і підтримці взаємної політичної напруги.

Мета – дослідити характер і перебіг монгольських походів на Литву і їх вплив на розвиток взаємовідносин земель Південно-Західної Русі з Золотою Ордою і Литвою в XIII ст.

Історіографічний огляд. Дана проблема знаходиться на перетині досліджень присвячених історії Русі, Литви і Золотої Орди. Тому історіографічний огляд може бути окремим об'єктом дослідження. Між тим загальних робіт присвячених проблематиці зовнішньополітичних військових акцій Золотої Орди в проблематиці становлення монгольського протекторату над Південно-Західною Руссю немає. Але все ж в кожному дослідженні політичної історії Галицько-Волинського князівства і Південно-Західної Русі в XIII ст. так чи інакше розглядаються стосунки з Литвою і Золотою Ордою. Серед вітчизняних дослідників варто відзначити праці М. Грушевського, І. Крип'якевича, Л. Войтовича, М. Котляра, О. Головка. Монгольські походи на Литву знайшла своє відображення і роботах присвячених історії становлення ВКЛ – дослідження В. Пашуто, Гудавичюса Едвардаса та

колективна монографія Історія Литви. Існує ще маса статей, де побіжно згадуються ці походи.

Виклад основного матеріалу. Після завершення Великого західного походу 1237 – 1240 рр. були практично визначені кордони Монгольської імперії на сході Європи. Князівства Русі в тій чи іншій мірі потрапили в політичну залежність від завойовників і змушені були змінити підходи до стосунків з сусідніми народами. Людські і матеріальні втрати у війні з монгольськими завойовниками вкрай негативно відбилися на і так ослабленій міжусобними війнами Південно-Західній Русі. Цим, прагнули скористатися колись відносно «дружні» європейські сусіди, які намагалися розширити межі свого впливу на схід Європи. Польське і Угорське королівства претендували на «спірні» з їх точки зору землі Галицького князівства, а землі Волинського князівства були омріяною здобиччю литовських князів. В період об'єднання племен з 1201 по 1236 рр. литовці 14 разів нападали на землі Русі і змогли окупувати частину територій. Це спричинило формування сильної і централізованої влади в Литві [Zigmantas, 2000, с. 47].

Завдяки вдалим перемовинам 1245 р. в Золотій Орді Данило Романович отримав від Бату-хана ярлик – право на правління в своєму князівстві. [Літопис, 1989, с. 406] Це означало що він зберіг територіальну цілісність свого володіння, зміг самостійно формувати вектори зовнішньої політики, проводив власну внутрішню політику і зберіг армію. Відносна свобода дій Данила по відношенню до монголів завершилася 1252 р., коли встановилися мирні стосунки між Сараєм і Каракорумом. Це послабило позиції Галицького князя в Золотій Орді. У відповідь він активно починає діяти на дипломатичному фронті³ лобіюючи ідею створення анти ординської коаліції. До неї він прагнув залучити польських князів, папу Інокентія IV (військові потужності католицького заходу)⁴ та ВКЛ. Стосунки з литовцями і великим князем Мендовгом почалися з початку 30-х рр. XIII ст., коли той розпочав процес об'єднання литовських племен. З початку свого правління цей литовський князь, отримував допомогу Романовичів у боротьбі з іншими племінними литовськими вождями. Данило теж був потребував союзу з Мендовгом у протистоянні з Угорщиною. Відтак союз між цими князями був не ситуаційним а природним і тільки поглиблювався. Проте, періодично виникали все ж військові протистояння, що завершилися врешті вигідною угодою з Литвою в 1254 р. За умовами договору син Данила - Роман одержав володіння в литовських землях Чорну Русь (анексовану Данилом в 1252 р), Новгородок і Слонім [Літопис, 1989, с. 411]. Це відкривало можливість впливу на внутрішню і зовнішню політику Литви. [Котляр, 2002, с. 295].

Його заходи викликали занепокоєння в Золотій Орді. В 1254 р. розпочинаються демонстраційні каральні вторгнення монгольських військ під командуванням темника Куремси в межі прикордонних земель Південно-Західної Русі. Але бажаного результату – залякати і привести до покори Данила Галицького не досягли [Літопис, 1989, с. 413]. Смерть Бату-хана і подальша боротьба за ханський стіл

³ Однак, вивчення дипломатичних відносин Галицько-Волинської Русі ускладняється відсутністю справжніх текстів політичних угод XIII ст. [Котляр, 2002, с. 276].

⁴ З метою проведення хрестового походу на Золоту Орду він проводить коронацію в 1253 р. [Котляр, 2002, с. 305].

в Сараї відволікли на деякий час увагу ординців від проблем з контролем над землями Південно-Західної Русі⁵.

Галицько-волинський князь вирішив скористатися моментом і організував в 1256 р. похід на землі Київського князівства, яке за згодою Сарая контролювали володимиро-суздальські князі. Щоб мати гарантований успіх Данило Романович заручився підтримкою литовського князя Мендовга [Пашуто, 1950, с. 283].

Місцем збору мав бути Возвягіль (Див. карту – м. Звягль) [Возвягель, 2018], звідти війська планували розгортати похід на Київ [Літопис, 1989, с. 417]. Це місто входило до території «Болохівської землі», що була буфером між Київським і Галицько-Волинським князівством. Згідно археологічних матеріалів, населення було нащадками древлян, полян і, можливо, уличів [Войтович, 2015, с. 43-104]. Очільники міст добровільно визнали протекторат Золотої Орди і вийшли з під влади князівської влади [Літопис, 1989, с. 399]. Не дочекавшись литовських союзників, Данило Галицький вирішив сам захопити місто. Гарні укріплення, захистить міщан не змогли [Городище, паспортна інформація]. Коли війська Мендовга, серед яких був і син Данила – Роман, які запізнилися на допомогу Данилові, підійшли до міста Возвягля то побачили тільки згарища. Це спричинило конфлікт між союзниками, що переросла в локальну війну на Волині. Проте вона завершилася військовою поразкою литовців [Літопис, 1989, с. 417]. В даному випадку літописець вказує, що литовські вожді самі стали ініціаторами конфлікту, оминувши схвалення Мендовга. Відповідно це не призвело до розриву дипломатичних стосунків з Данилом Галицьким. Причина цього конфлікту не зовсім зрозуміла, можливо, литовці не отримали частину очікуваних трофеїв. Таким чином, широко задуманий похід на Київ не здійснився.

Після нетривалої боротьби за владу після смерті Бату-хана Золоту Орду очолив його брат – Берке (1256 – 1266). Першими кроками в руському векторі його політики став курс на обмеження самоврядування і автономії князівств. Ознакою цього стала передача в 1256 р. Придніпровського улусу від Куремси темнику Бурундаю. Згідно літопису, завданням його орди було внесення розколу між імовірними союзниками Данила – литовцями і поляками. Польські князі могли допомогти збройними силами, а литовський князь міг відтягнути на себе увагу монгольських сил у виснажливій партизанській боротьбі в лісах. З цією метою Бурундай провів два грабіжницьких походи в 1258 р. – на Литву, а в 1259 – на Польщу [Бабенко, 2012, с. 40-49].

На відміну від звичайної практики проводити військові акції взимку, похід 1258 р. розпочався влітку [Літопис, 1989, с. 420]. Тому війська рухались не замерзлими річищами, а сухопутними шляхами. Очевидно, що метою монголів була те тільки здобич, а й демонстраційно-політичний захід по поверненню Галицько-Волинської Русі у сферу впливу Золотої Орди. Значний відрізок маршруту походу на Литву 1258 р. проходив через територію руських земель від середньої течії Дніпра (району річок Ворскли і Псел) до берегів р. Німан [Егоров, 1985, с. 188]. На вимогу ординців Данило особисто мав взяти участь у поході як союзник. Але, литовці

⁵ Дата смерті Бату-хана точно не відома, імовірно – зима 1253 – 1254 рр. [Тизенгаузен, 1884, с. 428, 505-506].

тримали в заручниках його сина – Романа, що ставило князя перед складним вибором. Бажаючи зберегти добрі стосунки з литовцями, він відправив в похід замість себе свого брата – Василька Романовича Волинського князя. Останній, очевидно, зрадив можливості відімістити литовцям, за те, що вони пограбували, його володіння в 1256 р. Князь Василько вирушив з Берестя і самостійно напав на литовські землі де захопив значну здобич [Літопис, 1989, с. 420]. Тільки на правому березі р. Німан він долучився до золотоординських військ. Об'єднані сили розорювали центральну Литву аж до Нельшанської землі⁶ [Егоров, 1985, с. 188]. Загалом, літопис вказує про значні спустошення литовських земель [Літопис, 1989, с. 420-421]. Розлючені такою підступною зрадою, литовські князі Войшелк і Товтивіл захопили Новгородок і вбили сина Данила – князя Романа Даниловича. Це в свою чергу спровокувало атаку військ Данила Романовича на Чорну Русь проти Войшелка. У результаті розгорнулася справжня війна [Яценюк, 2014, с.74].

Литовці не наважилися виступити проти золотоордино-руського війська і союзники пограбували і понищили поселення на правобережному березі Німану. Наступною жертвою стали ятвяги (поліщуки), що проживали на лівобережжі Німану [Ятвяги, 2004]. Впродовж XII – XIII ст. їх племена неодноразово здійснювали грабівницькі напади на землі волинського князівства. Точкові удари по їх центрах не давали бажаного результату. Розсіюючись по лісах вони уникали великих битв. Тому лише тотальна зачистка з залученням значних сил, в даному випадку, військ Золотої Орди, могла вирішити давню проблему. Звідси воно повернуло на південь і, увійшовши в межі Волині, досягло Дорогочина на Західному Бузі. Про подальше пересування союзних військ відомостей немає. Є припущення, що вони попрямували через галицько-волинські землі у придніпровські степи [Егоров, 1985, с. 189].

В результаті цього походу Золота Орда досягла своєї мети. Галицько-Волинська Русь і Литва опинилася в стані війни. Данило Романович втратив шанс по об'єднанню усіх земель Південно-Західної Русі. Бурундай високо оцінив вклад Волинського князя у проведенні походу, проте залишився не задоволений тим, що Данило особисто не взяв участі в поході, навіть незважаючи на велику здобич передану темнику [Літопис, 1989, с. 420].

В результаті цього походу терпимі відносини між Волинню і Литвою вкрай зіпсувалися. Данило втратив контроль над землями ятвягів, які в 1259 р. були розділені між Мендовгом і Тевтонським орденом [Баранаскас, 2012, с. 29-44]. Ще гіршими були моральні наслідки походу. Данило пережив страшне розчарування у своїх планах по створенню сильної Галицько-Волинської держави [Грушевський, 1993, с. 90]. Це підкосило його здоров'я і, можливо, згодом стало причиною смерті.

Цей захід мав своє продовження. За чотири роки, в 1262 р. скориставшись нагодою, вже помститися Мендовг. Він направив два невеликих загони на землі Волинського князівства. Перший загін загалом, досяг успіху – пограбувавши околиці міста Кам'янця,⁷ невеликий литовський загін зміг відійти у Литву. Другий загін, що одночасно з першим

⁶ Нальшанська земля займала північний захід сучасної Білорусі та крайній схід сучасної Литви (від Німану нижче за Гродно і до Західної Двіни в районі Даугавпілса і від Крево до Вільнюса) [Пашуто, 1959, карта 1].

⁷ Точно не локалізований. Точно заходився у Волинському князівстві. За однією з версій це сучасне місто Камінь-Каширський де правили малолітні Данило і Василько. А іншою – Камінь – місто на р. Горинь [Крип'якевич, 1984, с. 8].

«пустошив» землі навколо міста Мельниці⁸ був атакований військами князя Василька і відступав до міста Небля⁹. Тут він потрапив в пастку на озері і був розбитий¹⁰ [Літопис, 1989, с. 423].

Русько-литовські стосунки залишалися складними до смерті обох великих князів – Мендовга (5 серпня 1263 р. чи 12 листопада 1263 р.) і Данила Галицького 1264 р. [Літопис, 1989, с. 424]. Після цього поступово стосунки почали нормалізуватися. Після смерті Данила великим князем став Шварно Данилович. З літописних джерел можна зробити висновок про доволі зважену його зовнішньополітичну діяльність. Він був у мирних відносинах з литовським князем Войшеликом. Даниловичі навіть почали претендувати на Литовське князівство. [Грушевський, 1993, с. 94]. З іншого боку, литовці розширюючи свою володіння на Русі, зушені були спиратися на місцеві сили, до яких пристосовувались литовські князі. [Гудавичюс, 2005, с. 68] А відсутність рейдів монгольських військ в межі Галицько-Волинської Русі вказує на мирний характер стосунків з Золотою Ордою.

Все змінилося, коли після смерті Шварна в 1269 р. Галицько-Волинське князівство очолив Лев Данилович (? – 1301). Сконцентрована на вирішенні внутрішніх проблема золотоординська влада не приділяла особливої уваги «руським питанням». На кону стояло збереження єдності самої Золотоординської держави. В кінці 60-х рр. XIII ст. значно зріс вплив темника Ногай¹¹. Берке передав Придніпровський улус, де кочував Бурундай Ногаю, з метою проведення великого вторгнення в межі Візантійської імперії в 1264 р. [Егоров, 1985, с. 33]. Здійснивши вдалий похід він залишився тут на постійному місці дислокації і організував ставку на Дунаї в районі м. Іскачі [Тизенгаузен, 1884, с. 117]. За наявності значних людських і матеріальних ресурсів, він не тільки став найсильнішим серед темників, а й мав вплив на всю Золотоординську політику.

За відсутності централізованого контролю Лев Данилович спробував захопити нові території. Цьому сприяв конфлікт між золотоординськими ханами Ногаєм і Телебугою. Шукаючи союзників в протистоянні, вони обидва йшли на поступки галицькому князю і задовольняли його прохання у військовій допомозі. Вона знадобилася після військового конфлікту між ВКЛ і Волинським князівством. Литовський князь Тройден (1270 – 1282 рр.), почав здійснювати часті воєнні напади невеликими загонами на володіння Володимира Васильковича. В помсту за смерть своїх братів, які загинули в часи волинсько-литовських воєн, ще за часів Мендовга. Проте, Лев не втручався в конфлікт і його землі не страждали від литовських набігів. Ситуація різко змінилася 14 квітня 1274 року, коли Тройден підступно напав на Дорогочин – важливий торговельний центр на маршруті зі Львова до Торуні та Прибалтики. Місто було спалене, а його мешканці знищені [Літопис, 1989, с. 428].

⁸ Мельниця — село в Україні, у Велицькій сільській територіальній громаді Ковельського району Волинської області [Мельниця, wikipedia].

⁹ Нобель зараз село у Локницькій сільській громаді Вараського району рівненської області [Нобель, wikipedia].

¹⁰ Літописець зі знанням справи дає унікальний опис бойового строю литовців – вони стояли в три ряди за щитами [Літопис, 1989, с. 423].

¹¹ Ногай за різними джерелами міг бути правнуком Джучі. Точно рік його народження не відомий. Е. Хара-Даван вказує 1242 р. [Хара-Даван, 1991, с. 176].

У відповідь в 1275 р. Лев Данилович звернувся до Менгу-Тимур-хана про допомогу у війні проти Литви. Золотоординський хан погодився і відправив галицькому князю військо [Літопис, 1989, с. 429]. Очевидно, дуже спокусливо виглядала можливість, відновити контроль на західними руськими землями, не допустити їх потрапляння під протекторат Ногая і отримати згодом доступ до європейських територій. Важко напевно, визначити розмір і склад цих військ. Сама згадка в літописі про очільника монголів – воєводу Ягурчина свідчить про направлення на допомогу Левові баскацьких загонів. Ім'я явно співзвучне з титулом ординського чиновника «яргучі», що відповідав також за охорону кордонів [Тизенгаузен, 1941, с. 29, 73]. Вони формувалися з найманців різноплемінного населення, об'єднаних в поліцейські загони, з традиційним поділом монгольського війська по десятинній системі [Бабенко, 2002, с. 38-41]. Однак, для виконання поставлених завдань їх, очевидно, було не достатньо. Тому хан також наказав виступити в похід і інших князів – з Брянського князівства Романа Михайловича і Олега Романовича, смоленського князя Гліба Ростиславовича, князів пінських і туровських, Луцького князя Мстислава і Волинського князя Володимира [Літопис, 1989, с. 428-429].

Цей похід проходив взимку 1275 – 1276 рр. Збройні сили князів Південно-Західної Русі і Золотоординські війська об'єдналися біля міста Слуцьк у кінці 1275 р.¹² Тут було прийняте рішення рухатись кількома паралельними колонами до міста Новгородка, що з точки логістики і кормової бази було правильним рішенням. Війська галицького князя з ординцями рухались самостійно, що давало йому певну свободу дій. Він перший підійшов до точки збору і не чекаючи союзників-князів, сам розпочав штурм міста. Літописний Новгородок – можлива столиця племінного об'єднання дреговичів, як і інші давньоруські міста, знаходився на високому останці з крутими схилами і складався з дитинця і посаду і мав потужні укріплення. Висота валів становила більше 5 м, а рови мали глибину до 10-12 м [Гуревич, 1962, с. 559]. Галицький князь прагнув відновити особистий контроль над цим потужним економічним центром, який періодично знаходився під контролем галицьких князів. В 1258 – 1259 рр. – Роман Данилович, а 1268 – 1269 рр. його брат Шварно Данилович.[Новогрудок, Енциклопедія] Мешканці міста були, очевидно, впевненні в своїй безпеці, бо ніяких вимог здатися літописець не згадує. Але галицький князь дуже поспішав і замість перемовин розпочався штурм. Очевидно, що Лев Данилович прекрасно знав сильні слабкі оборони міста, тому за два дні воно було захоплене. Була спалена житлова та передзамкова частина Новгородка (Новогрудка), але сам Новогрудський замок (оборону якого очолив брат Тройдена Сірпутис) вистояв [Гудавичюс, 2005, с. 71].

Це викликало розкол в планах союзників. Не отримавши очікуваних трофеїв від грабунків, руські князі відчували себе ошуканими, залишили розташування табору і повернулися в свої князівства [Літопис, 1989, с. 429]. В даному випадку дії Лева Даниловича можна виправдати. Новгородок історично входив до сфери впливу Галицького князівства і він не мав на меті його руйнувати. Натомість вірогідним був

¹² Не всі руські князі одночасно підійшли до Слуцька. Мстислав зі своїм військом здійснив рейд по Полісся до м. Копиля. Війська Романа і Гліба запізнилися і йшли прямо на Новгородок. Всі три князі підійшли до міста, коли воно вже було захоплене Левом і монголами [Літопис, 1989, с. 429].

план по розширенню його володінь за рахунок де окупації земель, що знаходились під подвійним підпорядкуванням їх з Литвою. Таким чином, з позиція Лева монгольські війська у цьому поході були інструментом в далекоглядних планах розширення меж його держави. Врешті Між Галицько-Волинською Руссю і Литвою в 1276 р. було укладено мир. Тройден почав активно заселяти землі Чорної Русі військовими поселенцями - біженцями з Прусії з метою посилення своїх позицій в спірних з Руссю землях [Гудавичюс, 2005, с. 71].

Ці спільні заходи Лева Даниловича з офіційним Сараєм були відомі Ногаю. Він також прагнув встановити контроль над Південно-Західною Руссю. За його зусиль з 70-х рр. XIII ст. Сарай поступово відходив від політики контролю над всією Руссю, концентруючись на північно-східних князівствах [Греков, 1988, с. 128]. Тому заходи Менгу-Тимур-хана по підтримці зав'язків з західними князівствами, з точки зору Ногая, виглядало як втручання в його сферу інтересів і як результат зазіхання на його владу. Він не міг перешкодити походу, але сприяв невдалому військовій операції 1274-1275 рр. [Бодрухин, 2002, с. 208]. Не виключено, що, відмова князів, продовжити участь у цьому поході була ініційована Ногаєм. Загалом, темнику необхідно було продемонструвати очевидність своєї присутності, через проведення спільної грабіжницької військової кампанії з руськими князями. Ця пропозиція походу на Литву, надійшла Левові в 1277 р. мотивуючи бажанням захистити руські землі від литовських набігів [Літопис, 1989, с. 431]. Привід і час втрутитися в справи Південно-Західної Русі темник знайшов дуже вдалий.

В 1277 р. відбулось чергове загострення бойових дій на Північному Кавказі. Тут активізувався Хулагуїдський Іран, правителі якого прагнули встановити повний контроль над регіоном. Тут вони мали значну підтримку з боку місцевого населення – ясів (алани). Яси не задоволені, політикою Золотої Орди в регіоні, були готові перейти на бік Хулугаїдів. Крім того, частина аланів, відкрито знаходилася на боці Ногая, що значно посилювало позиції темника в регіоні [Бубенок, 2004, с. 247].

Взимку 1277 р. Золота Орда ввела свої війська у межі Північного Кавказу. Це виглядало як превентивний каральний похід Менгу-Тимур-хан саме проти ясів. В результаті цієї операції було захоплено і спалено столицю ясів м. Дедяків 8 лютого 1277 р. Цей успіх в значній мірі забезпечила піхота яку надали більшість князів Північно-Східної Русі [Грушевський, 1993, с. 186].

Використовуючи сприятливий момент, Ногай ініціював похід на литовські землі. Лев, не дивлячись на щойно заключений мир з Литвою у 1276 р., погодився на пропозицію. Очевидно, йому дуже не подобалася військова активність литовців на його кордонах. Правда сам він участі в акції не взяв, а відправив до монголів військові дружини Мстислава, Володимира і Юрія Левовича [Літопис, 1989, с. 429].

Війська Ногая, очолені тисячником Мамшієм розпочали наступ на Литву взимку 1277 – 1278 рр. Руські війська повинні були приєднатися до монголів біля Новгородка. Після погрому 1275 р. часу на відновлення інфраструктури було замало і монголи випередили князів, і самі захопили місто [Літопис, 1989, с. 430]. Свідчень тотального винищення населення, проте не має. Дослідження матеріальної культури свідчать швидше, про безперервність функціонування міста [Гуревич, 1962, с. 557-575]. Захоплення, очевидно, завершилося виплатою данини. Тому війська руських князів не розраховуючи вже на здобич повернули на Городно. Не дійшовши до міста, об'єднані руські сили зупинилися біля Волковийська на ночівлю. Мстислав і Юрій зі своїми

загонами самостійно, вирішили пограбувати околиці міста. Їх авантюра не вдалась і міщани всіх пов'язали. Тільки за перемовин Володимира з міщанами їх відпустили [Літопис, 1989, с. 431]. Місто мало потужні укріплення і сил в князів було замало для такої авантюри [Зеруго, 1975, с. 9-22]. Штурм Гродно теж був невдалий – пруський гарнізон не тільки відбив напад, а й змусив союзників відступити [Гудавичюс, 2005, с. 73]. Виходячи з організації походу і його незначних успіхів, можна припустити, що головною метою походу була перевірка Ногаєм лояльності князів Південно-Західної Русі.

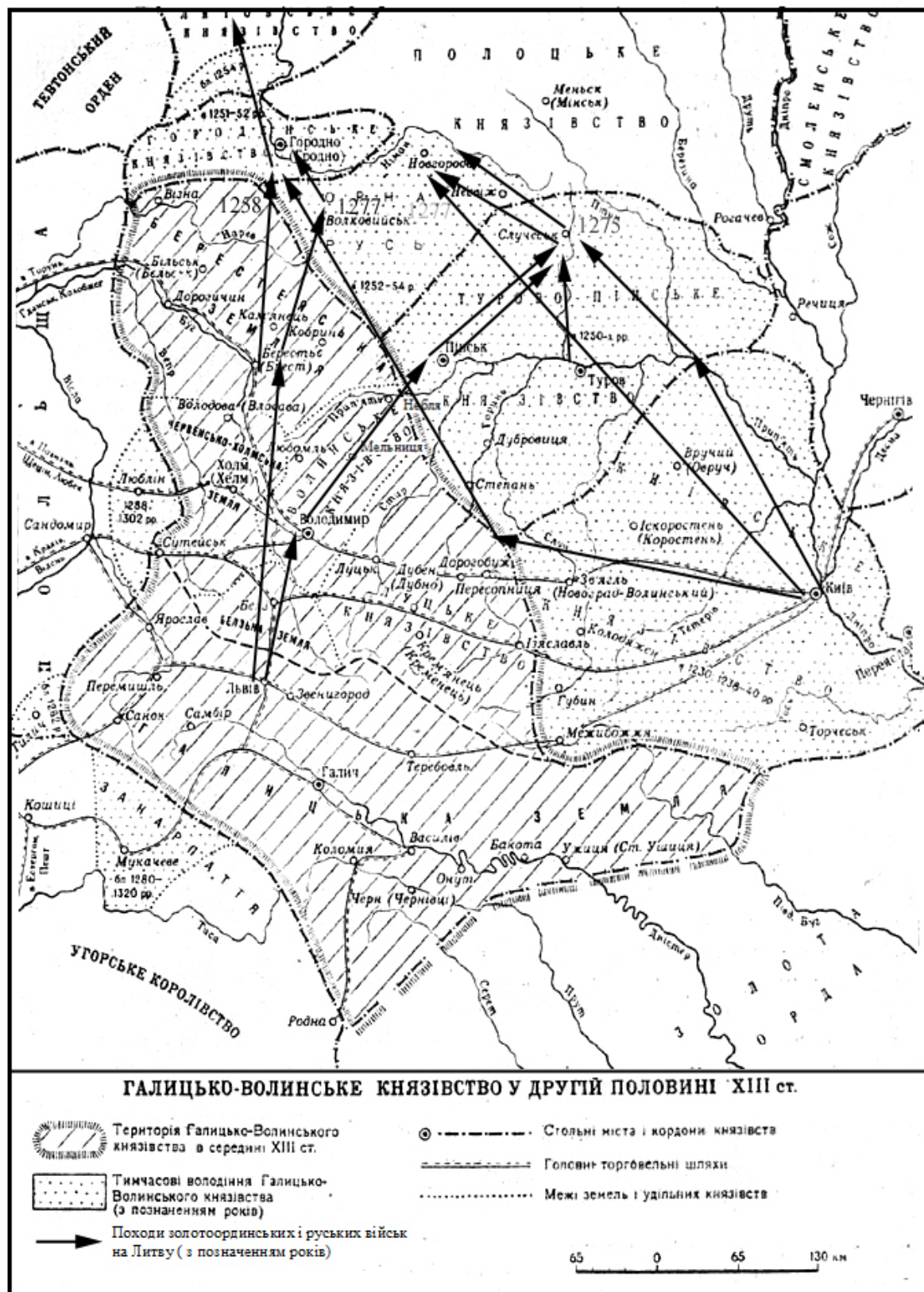
Зростаючий вплив темника в Золотій Орді і прогресуюча хвороба патрона Лева – Менгу-Тімур-хана, який помер в липні 1280 р.¹³ змусили галицького князя все ж шукати підтримки в Ногай [Тизенгаузен, 1884, с. 154] Лев Данилович втрутився в боротьбу за владу в Польщі і знову потребував військової підтримки. Цього разу він звернувся за допомогою прямо до Ногая, причому поїхав до нього особисто. Ногай задовольнив прохання Галицького князя і направив йому на допомогу війська. Проте здійснити задумане йому не вдалося [Літопис, 1989, с. 432].

Закріпивши конфлікт з Литвою Ногай вирішив розколоти і галицько-польські стосунки. Лев претендував на польський стіл і співпраця з монголами була йому вигідна. Він відправив військо очолене воєводами ханського походження – Кончаком (молодший брат Телебуги-хана), Газаном – внучатий племінник Куремси), Кубатаном (восьмий син Менгу-Тімур-хана). Ногай і на цей раз наказав іншим південно-руським князям йти в похід з Левом. Як свідчить літопис, Лев йшов «радо з монголами», а Мстислав Луцький, Володимир Володимирський і син Мстислава Данило йшли «неволею татарською». Але похід зими 1280 – 1281 р. для Лева завершився повним провалом [Літопис, 1989, с. 432].

З приходом до влади в Золотій Орді хана Телебуги, боротьба за владу в самій монгольській державі тільки посилювалася. Князівства Південно-Західної Русі не були критично важливі для виживання Золотої Орди, але контроль над ними визначав політичний статус учасників боротьби за владу в Золотій Орді.

Висновки. Таким чином, можна зазначити, що монгольські походи на землі ВКЛ, були зумовлені бажанням усунути гіпотетичну можливість створення анти монгольської коаліції в регіоні в складі Галицько-Волинської Русі, Польщі і Литви. Наслідком стало посилення конфлікту між потенційними союзниками, який переріс в династичні чвари за владу над Південно-Західною Руссю, литовськими і польськими землями. Князі переорієнтувалися з анти монгольського вектору політики на союзні відносини задля досягнення своїх зовнішньополітичних інтересів.

¹³ За іншими даними, він помер в 1282 р. Проте Еннувейрі вказує 1280 р. Окрім того, він один з не багатьох вказує, що смерть хана настала в результаті прориву гнійного нариву в горлі. Плутанина щодо дати смерті Менгу-Тімур-хана могла виникнути тому, що повідомлення про його смерть надійшло в Єгипет в 1282 р. Саме дату повідомлення про смерть хана, а не реальну дату, більшість арабських авторів використали під час написання своїх праць [Тизенгаузен, 1884].

Список використаних джерел та літератури

- Бабенко, Р. В., 2002. Розвиток нових владних установ Золотої Орди на Русі. *Наукові записки. Київ-Переяслав-Хмельницький*. Випуск 47. С. 18-28.
- Бабенко, Р. В., 2012. Боротьба Данила Галицького за незалежність проти Золотої Орди та її наслідки. *Всесвітня історія очима українських істориків присвячена науковому педагогічному доробку фундаторів кафедри, професорів М.Ф. Александри та А.Ф. Трубайчука: зб. наук. статей учасників конференції, Київ, 8 грудня 2011 р.* С. 40-49.
- Баранаскас, Т., 2002. Новогрудок у XIII ст.: Історія і Міф. *Castrum, urbis et bellum: збірник наукових праць: присвячується пам'яті професора Міхаса Ткачова, Баранавічы*. С. 29-44.
- Бодрухин, В. М., 2002. Українська державність удільної доби (XII – XIV). Луганськ: Вид-во, СХУ ім. В. Даля. 304 с.
- Бубенок, О. Б., 2004. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII – XV вв.). Киев: «Истина». 324 с.
- Войтович, Л., 2015. Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Випуск 19. С. 43-104.
- Головко, О. Б., 2004. Держава Романовичів та Золота Орда (40 – 50-ті pp. XIII ст.). *Український історичний журнал*. № 6. С. 3-16.
- Греков, И. Б., 1988. О характере ордыно-русских отношений второй половины XIII – начала XIV в. *Древности славян и Руси*. М.: Наука. С.125-131.
- Грушевський, М. С., 1993. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. К.: Наук. думка, т. 3. 592 с.
- Гудавичюс, Э., 2005. История Литвы. Том I: С древнейших времен до 1569 года. М.: Фонд имени И. Д. Сытина, BALTRUS. 680 с.
- Гуревич, Ф. Д., 1962. К истории древнего Новогрудка. *Swiatowit*. Warszawa. Т. XXIV. S. 557-575.
- Городище літописного міста Возвягель. Паспортна інформація. URL: https://www.pslava.info/ZvjagelM_HillfortLitopysnogoMistaVozvjage_PasportnaInformacija,136941.html
- Древній Звягель: Легенди та історії Новограда-Волинського. URL: <https://www.04141.com.ua/news/2156622/drevnij-zvangel-legendi-ta-istorii-novograda-volinskogo>
- Егоров, В. Л., 1985. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. М.: Наука. 246 с.
- Зеруго, Я. Г., 1975. Древний Волковский. X – XIV в. Мн.: Наука и техника. 144 с.
- Котляр, М., 2002. Данило Галицький. Біографічний нарис. К., Видавничий дім «Альтернативи». 328 с.
- Кралюк, П., 2004. Ятвяги та боротьба Галицько-Волинського князівства за Полісся. *День*. Випуск 151.
- Крип'якевич, І., 1984. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наукова думка, 1984. 176 с.
- Літопис Руський, 1989. К.: Дніпро, 1989. XVI +591 с.
- Новогрудок. Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=Elu&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Novohrudok_mst
- Пашуто, В. Т., 1959. Образование Литовского государства. М.: Издательство Академии наук СССР. 531 с.
- Пашуто, В. Т., 1950. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. М.: Издательство Академии Наук СССР.
- Тизенгаузен, В. Г., 1884. Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из сочинений арабских. СПб.: Издано на иждивения графа С.Г. Строганова. Т. I. 563 с.
- Тизенгаузен, В. Г., 1941. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Извлечения из персидских сочинений. М.-Л.: Изд-во АН СССР. Т. II. 305 с.
- Хара-Даван, Э., 1991. Чингис-Хан как полководец и его наследие. Элиста: Калмыцкое книжное издательство, 1991. 222 с.
- Яценюк, Г., 2014. Від підданства до війни: взаємини князя Данила Романовича з золотоординськими ханами у 1246 – 1260 pp. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Rok 12. Zeszyt 6. С. 63-78.
- Zigmantas K., Kiaupienė J., Kunevičius A., 2000. Establishment of the State. *The History of Lithuania Before 1795*. Vilnius: Lithuanian Institute of History, 2000. С. 45-72.

References

- Babenko, R. V., 2002. Rozvytok novykh vladnykh ustanov Zolotoi Ordy na Rusi. *Naukovi zapysky*. Kyiv-Pereiaslav-Khmelnitskyi. Vypusk 47. S. 18-28. [in Ukrainian].
- Babenko, R. V., 2012. Borotba Danyla Halytskoho za nezalezhnist proty Zolotoi Ordy ta yii naslidky. *Vsesvitnia istoriia ochyma ukrainskykh istorykiv prysviachena naukovomu pedahohichnomu dorobku fundatoriv kafedry, profesoriv M.F. Aleksandry ta A.F. Trubaichuka: zb. nauk. statei uchasnykiv konferentsii*, Kyiv, 8 hrudnia 2011 r. S. 40-49. [in Ukrainian].
- Baranauskas, T., 2002. Novohrudok u XIII st.: Istorii i Mif. *Castrum, urbis et bellum: zbornik naukovykh prats: prysviachaetsta pamiatsi prafesara Mikhasia Tkachova, Baranavichy*. S. 29-44. [in Ukrainian].
- Bodrukhn, V. M., 2002. Ukrainska derzhavnist u dilnoi doby (XII – XIV). Luhansk: Vyd-vo, SNU im. V. Dalia. 304 s. [in Ukrainian].
- Bubenok, O. B., 2004. Alani-asi v Zolotoi Orde (XIII – XV vv.). Kiev: «Istina». 324 s. [in Russian].
- Drevnii Zviahel: Lehendy ta istorii Novohrada-Volynskoho. URL: <https://www.04141.com.ua/news/2156622/drevnij-zvagel-legendi-ta-istorii-novohrada-volynskoho> [in Ukrainian].
- Egorov, V. L., 1985. Istoricheskaya geografiya Zolotoi Ordi v XIII – XIV vv. M.: Nauka. 246 s. [in Russian].
- Grekov, I. B., 1988. O kharaktere ordino-russkikh otnoshenii vtoroi polovini XIII – nachala XIV v. *Drevnosti slavyan i Rusi*. M.: Nauka. S.125-131. [in Russian].
- Gudavichyus, E., 2005. Istorii Litvi. Tom I: S drevneishikh vremen do 1569 goda. M.: Fond imeni I. D. Sitina, BALTRUS. 680 s. [in Russian].
- Gurevich, F. D., 1962. K istorii drevnego Novogrudka. *Swiatowit*. Warszawa. T. XXIV. S. 557-575. [in Russian].
- Holovko, O. B., 2004. Derzhava Romanovychiv ta Zolota Orda (40 – 50-ti rr. XIII st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 6. S. 3-16. [in Ukrainian].
- Horodyshe litopysnoho mista Vozviahel. Pasportna informatsiia. URL: https://www.pslava.info/ZvjagelM_HillfortLitopysnogoMistaVozvjage_PasportnaInformacija,136941.html [in Ukrainian].
- Hrushevskyi, M. S., 1993. Istorii Ukrainy-Rusi: V 11 t., 12 kn. K.: Nauk. dumka, t. 3. 592 s. [in Ukrainian].
- Khara-Davan, E., 1991. Chingis-Khan kak polkovodets i yego nasledie. Elista: Kalmitskoe knizhnoe izdatelstvo, 1991. 222 s. [in Russian].
- Kotliar, M., 2002. Danylo Halytskyi. Biohrafichnyi narys. K., Vydavnychiy dim «Alternatyvy». 328 s. [in Ukrainian].
- Kraliuk, P., 2004. Yatviahy ta borotba Halytsko-Volynskoho kniazivstva za Polissia. *Den*. Vypusk 151. [in Ukrainian].
- Novohrudok. Entsyklopediia istorii Ukrainy. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Novohrudok_mst [in Ukrainian].
- Pashuto, V. T., 1950. Ocherki po istorii Galitsko-Volynskoi Rusi. M.: Izdatelstvo Akademii Nauk SSSR. [in Russian].
- Pashuto, V. T., 1959. Obrazovanie Litovskogo gosudarstva. M.: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR. 531 s. [in Russian].
- Tizengauzen, V. G., 1884. Sbornik materialov otnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordi. Izvlecheniya iz sochinenii arabskikh. SPb.: Izdano na izhdeveniya grafa S.G. Stroganova. T. I. 563 s. [in Russian].
- Tizengauzen, V. G., 1941. Sbornik materialov, otnosyashchikhsya k istorii Zolotoi Ordi. Izvlecheniya iz persidskikh sochinenii. M.-L.: Izd-vo AN SSSR. T. II. 305 s. [in Russian].
- Voitovych, L., 2015. Kordony Halytsko-Volynskoi derzhavy: prodovzhennia diskusii. *Arkeolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*. Vypusk 19. S. 43-104. [in Ukrainian].
- Yatseniuk, H., 2014. Vid piddanstva do viiny: vzaemyny kniazia Danyla Romanovycha z zolotoordynskymy khanamy u 1246 – 1260 rr. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej*. Rok 12. Zeszyt 6. S. 63-78. [in Ukrainian].

Zerugo, Ya. G., 1975. Drevnii Volkoviisk. X – XIV v. Mn.: Nauka i tekhnika. 144 s. [in Russian].
Zigmantas K., Kiaupienė J., Kunevičius A., 2000. Establishment of the State. *The History of Lithuania Before 1795*. Vilnius: Lithuanian Institute of History, 2000. C. 45-72. [in English].

MONGOLIAN CAMPAIGNS ON THE LAND OF GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE 13TH CENTURY IN THE CONTEXT OF THE ESTABLISHMENT OF THE PROTECTORATE OVER THE LANDS OF SOUTH-WESTERN RUS'

Roman Babenko

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of World History and Archeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article examines the Mongol campaigns on the lands of the Grand Duchy of Lithuania, reveals their causes, course and consequences for South-Western Rus'. The political consequences for the fate of the lands of the region are established. The reasons for the failure of the formation of allied relations between the Rus' and Lithuanian princes are analyzed. The role of the Golden Horde's policy in the region, the methods and levers of influence on the princely power and the features of the formation of pro-Mongol policy by the princely power are determined.*

Key words: *princes, temnyk, campaigns, Galician principality, Golden Horde, Lithuanian lands, Lithuania.*

**ЦЕРКОВНИЙ СПІВ ЯК ОБ'ЄКТ ІМПЕРСЬКОЇ СИНОДАЛЬНОЇ
РЕФОРМИ: СТАНДАРТИЗАЦІЯ ТА ВИТІСНЕННЯ НАРОДНИХ
ЕЛЕМЕНТІВ (КІНЕЦЬ XVIII – XIX СТ.)**

Перепелюк Ольга Максимівна

доктор філософії (історія та археологія),

доцент кафедри історії та етнології України

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: perepelu4ka@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7261-5811>

Анотація. У статті здійснено аналіз трансформацій церковного життя та церковного співу на українських землях кінця XVIII – XIX століття крізь призму політичних, соціальних та імперських чинників. Розглянуто специфіку цезаропapistської моделі церковно-державних відносин, характерної для імперської системи управління. **Метою** статті є висвітлення основних напрямів і механізмів уніфікації церковного співу на українських землях у зазначений період. **Методологічну основу дослідження** становить комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів, що дають змогу всебічно проаналізувати процес формування уніфікованої моделі церковного співу в Російській імперії та з'ясувати механізми витіснення й ліквідації народних співочих традицій. Застосовано методи аналізу і синтезу для розгляду окремих складових церковно-співочої традиції та узагальнення їх у цілісну модель, а також джерелознавчий аналіз нормативних документів, міждисциплінарний підхід. Дослідження базується на принципах історизму, науковій об'єктивності, критичного ставлення до джерел та комплексності, що забезпечує виважене висвітлення процесів уніфікації церковного співу та їхніх культурних наслідків. **Наукова новизна** полягає в тому, що у публікації вперше церковний спів розглядається не лише як мистецьке явище, а як інструмент імперської політики, що використовувався для стандартизації та уніфікації релігійної практики відповідно до російського імперського зразка. Введено у науковий обіг раніше не опубліковані історичні джерела. **Висновки.** Ліквідація української державності та автономних інституцій спричинила суттєві зміни в організації церковного життя, зокрема підпорядкування церковних структур державній владі та централізованим імперським нормам. Особливу увагу приділено процесам уніфікації богослужбової практики й церковного співу, які супроводжувалися витісненням або маргіналізацією місцевих традицій, сформованих у попередні століття. Проаналізовано механізми впливу імперської політики на духовну культуру, освіту духовенства та репертуар церковного співу. Обґрунтовано, що ці процеси мали довготривалі наслідки для розвитку української релігійної культури, сприяючи стандартизації церковних практик і водночас послабленню національної та регіональної самобутності.

Ключові слова: історія України, Російська імперія, церква, церковний спів, православ'я, релігія.

Постановка проблеми. Церковний спів як складова богослужбової практики та музичної культури традиційно перебував у тісному зв'язку з політичними, соціальними й культурними процесами. Наприкінці XVIII століття, після інкорпорації більшої частини українських земель до складу Російської імперії, православна церква на українських теренах була включена в імперську систему

церковно-державних відносин із характерною для неї цезаропапістською моделлю управління. Це зумовило докорінні трансформації релігійно-церковного життя, зокрема й у сфері церковного співу.

Проблема полягає в тому, що уніфікація церковного співу за синодальним зразком супроводжувалася поступовим витісненням місцевих традицій і нівелюванням національних особливостей, які сформувалися на українських землях упродовж XVII – XVIII століть. Дослідження цього процесу є важливим для розуміння механізмів культурної асиміляції та ролі церкви в імперській політиці русифікації.

Метою дослідження є з'ясування основних напрямів і механізмів уніфікації церковного співу на українських землях наприкінці XVIII – у XIX столітті, а також аналіз процесу витіснення національних елементів і традицій у межах синодальної моделі Православної церкви Російської імперії.

Аналіз джерел та історіографії. Проблема цілеспрямованого усунення ознак народності в церковному співі на українських землях і його уніфікації за синодальним зразком потребує комплексного аналізу праць з історії, релігієзнавства, музикознавства в контексті імперської політики. Окремі аспекти цієї теми розглядалися в працях українських дослідників Дзюби І. [Дзюба, 1998], Костюк Н. [Костюк, 2007], Кузнець Т. [Кузнець, 2016], Перепелюк О. [Перепелюк, 2021] Формування національного церковно-музичного стилю в Україні XVII – XVIII століть висвітлював Яропуд З. [Яропуд, 2014], звертаючи увагу на роль освітніх та монастирських осередків.

Більша частина інформації для проведення дослідження почерпнута з опублікованих та неопублікованих історичних джерел. Було проаналізовано церковні періодичні видання – «Киевские епархиальные ведомости» та «Западно-Русская начальная школа», а також справи із фондів Київської духовної консисторії та Канцелярії київського митрополита Центрального державного історичного архіву України в м. Київ. Із доступних текстів дізнаємося про секуляризацію церковного співу, вплив італійської музики та регламентацію діяльності церковних хорів у XIX столітті.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XVIII століття українські землі були поділені між Російською та Австрійською імперіями. У першій половині XIX століття близько 80 % українських територій перебували під владою Російської імперії – однієї з найбільших держав того часу з чітко вираженою цезаропапістською моделлю взаємин між церквою і державою. Втрата державності стала визначальним чинником розвитку всіх сфер суспільного життя, зокрема й релігійно-церковної.

У Російській імперії з середини XVII століття розпочався процес секуляризації богослужбово-співочого мистецтва, унаслідок чого церковний спів поступово перестав сприйматися виключно як форма богослужіння і почав розглядатися як різновид вокальної музики. Значний вплив на цей процес справило західноєвропейське, передусім італійське, мистецтво. Провідну роль у формуванні нових стандартів відігравала Придворна співацька капела, яка в XIX столітті фактично визначала музичну політику всієї імперії [Архангельський, 1908, с. 21].

На противагу цьому, в Україні упродовж XVII – XVIII століть сформувався національний церковно-музичний стиль, осередками якого були Києво-Могилянська колегія, духовні семінарії, Києво-Печерська лавра та інші. Церковні піснеспіви були

тісно пов'язані з фольклорною традицією, що сприяло їх поширенню в народному середовищі [Яропуд, 2014, с. 331].

Яропуд З. зазначає, що протягом XVII – XVIII століть в Україні формувався національний церковно-музичний стиль. Осередками цього розвитку були Києво-Могилянська колегія, Львівська, Луцька та Перемишлянська семінарії, Києво-Печерська лавра та інші монастирі; пісні на християнську тематику складалися на тексти, написані книжною церковно-слов'янською мовою. Багато церковних пісень перейняв народ через близькість їх до фольклорних мелодичних та словесних структур. Одним із найбільших центрів культивування церковних пісень була Почаївська лавра. Переконливим свідченням цього є видання Почаївською друкарнею у 1790 році «Богогласника». Поява збірки церковних пісень із текстами та мелодіями мала надзвичайно велике значення для розвитку української музики. Тож видання стало своєрідною антологією понад 200-річної традиції творення пісень релігійного змісту (вийшло чотири видання – авт.) [Яропуд, 2014, с. 331].

Через несприятливі історичні обставини, неможливість національної освіти, майже відсутність видання книг українською мовою, активний, часто насильницький відтік ще з другої половини XVIII століття культурницьких сил з України (переважно до Москви та Петербургу), інтелектуальне й мистецьке життя на українських землях у першій половині XIX століття порівняно із західною Європою та Росією, як слушно зауважив І. Дзюба, відзначалося бідністю, млявістю і духовною провінційністю [Дзюба, 1998, с. 205].

Перша третина XIX століття – це етап зародження нового типу української національної культури, в якій відобразилися процеси романтизму в різних галузях мистецтва, зокрема і в музиці. Важливими його компонентами були: реформування літературної мови, посилення цікавості до національної історії та фольклору, який збирали і публікували ще наприкінці XVIII й протягом XIX століття. Цей процес пов'язаний з принципом народності. Народність була однією з основних категорій романтичної естетики й багато важила для національного відродження. Дотримання принципу народності в українській художній культурі сприяло національному самовираженню й націотворенню. Водночас нова українська культура XIX століття формувалася у взаємодії з ширшими європейськими культурними тенденціями, виявляючи з ними типологічну спорідненість.

Упродовж майже всієї першої половини XIX ст. Православна церква на Правобережній Україні ще зберігала ознаки «народності». Як підкреслюють сучасні дослідники, «ще в 30-40-х рр. XIX ст., хоч формально, але існували традиції виборності православних ієреїв, що швидше нагадувало рудимент колишнього впливу общини на церковне життя, ще продовжувалося вилучення церковних книг українського видання, ще існували національні мотиви церковного співу...» [Кузнець, 2013, с. 211].

Русифікаторська політика самодержавства і секуляризації церкви передбачала ліквідацію цих особливостей. У 1804 році російський імператор Олександр I зазначав: «...во время высочайшаго своего по некоторым губерниям проезда и бывши в церквах... имел неудовольствие слушать пение церковнослужителей... разнообразное, несогласное и произносимое с неприятным криком...» [ЦДІАК, ф. 127, оп. 359. Спр. 88, арк. 2]. Тому 22 грудня 1804 року було видано імператорський указ до Святійшого Правлячого Синоду та Київської дикастерії, у якому наказано

«...дабы пение простое но благопристойное службы божей введено было во всех церквах...» [ЦДІАК, ф. 127, оп. 359. Спр. 88, арк. 11].

До того ж, русифікувати церкву на українських землях потрібно було так, щоб не зменшити її вплив на свідомість народних мас. Більше того, завдання передбачало: викоринити народні традиції, русифікувати і при цьому не відлякати паству, а навіть навпаки – підвищити соціальний статус Православної церкви та посилити її вплив на народні маси. Тому засоби для виконання такого завдання обиралися найбільш дієві [Перепелюк, 2018, с. 78].

Одним із них було збільшення привабливості церковної служби, зокрема її чуттєво-емоційної складової, що досягалося музикальністю церковного співу, художніми зображувальними образами тощо. Як підкреслює Н. Костюк, «якщо ікона – це спів, який можна споглядати, любитися через палітру фарб, ліній та фігур, то церковний спів – це ікона в музичних звуках» [Костюк, 2007, с. 84].

Але українське селянство, яке складало основу православних парафіян, було далеким від освіти, вони не розбиралися у порядку церковної служби, змісту молитов, а відтак найчуттєвіше сприймали церковний хоровий спів. Як підкреслювалося православним духовенством, «Простолудин тем с большою охотою и любовью посещает храм Божий, чем больше надеется услышать там благолепное, душу умиляющее, пение. Он охотно жертвует свою скудную лепту и на школу, которая обучает детей его, между прочим, и церковному пению» [Козлінський, 1894, с. 201].

Розуміючи значення церковного хорового співу, православні священники констатували надто повільний його розвиток. На сторінках церковної преси наприкінці XIX ст. наголошувалося, що Русь православна любить вішати на дзвіницях чимало стопудових дзвонів, а те, що складає суттєву необхідність кожного храму, що слугує найкращою прикрасою храму, тобто «благоустроенное церковное пение» не має поки що підтримки, а тому продовжує залишатися мрією [Козлінський, 1894, с. 203].

У 1816 році Придворною капелою було розроблено стандарт церковного співу, так званий «придворний». З того часу було видано декілька імператорських указів, які забороняли використання на богослужіннях духовно-музичних творів, що не пройшли цензуру та не були схвалені директором Придворної співацької капели. «...За исключением только церквей, в коих искони ведутся другие напевы; т. е. в церквах Греческих, Грузинских, Молдавских, а также: Столповое в Московском, Успенском и Новгородском Софийском Соборах; Демественное – в монастырях и единоверческих церквях, Киевское – в Киевопечерской лавре» [Козлінський, 1894, с. 209].

З 1837 року директором Придворної капели в столиці імперії став Львов О., який розпочав реформаторську діяльність в галузі церковного співу. Церковні хори, організовані на принципах сучасної їм загальноєвропейської музики, отримували можливості для свого розвитку та поширення. Вони виникали не тільки у містах, а до кінця XIX століття і в багатьох селах. Організовувалося спеціальне, систематичне навчання церковно-регентській справі [Галайба, 1999, с. 20]. У 1848 році О. Ф. Львов завершив роботу своїх попередників щодо підготовки «Обіходу» та «Короткого Ірмологію». Виконуючи розпорядження імператора Миколи I – «положить на ноты все, что поется в Придворных Церквах при всех различных Богослужениях во весь

круг года», – 29 липня 1848 року Львов О. звернувся до митрополита Київського і Галицького Філарета з проханням передати древні наспіви з метою «положить на ноты, привести в порядок, чтобы сохранить во всей точности напевы, вошедшие в обычай в каждом месте особо...» [ЦДІАК, ф. 182, оп. 1. спр. 80, арк. 3].

А 30 червня 1849 року видано імператорський наказ, у якому зазначалося: «...Обучение хоров было непременно только теми лицами, кои получили уже, или впредь получают аттестаты от Придворной капеллы, и чтобы об успехах в таковом обучении доставляемы были Святейшему Синоду надлежащие донесения по истечении каждого года» [Київські єпархіальні відомості, 1878, с. 172]. А 19 квітня 1850 року додана така монарша воля: «...не допускать пения в церквах, во время Божественной литургии, вместо причастного стиха, музыкальных произведений новейшаго времени, которые существуют под названием концертов» [Київські єпархіальні відомості, 1878, с. 173]. Щоб позбутися італійського впливу імператори Павло I та Олександр I видали накази, якими заборонялося співати в церквах різного роду концерти, навіть Бортнянського Д., натомість рекомендувалося використовувати простий прадавній спів.

Святійший Синод першим розпочав відновлення давніх церковних богослужбових наспівів: дослідникам було відкрито книгосховища, закликали представників різних єпархій та монастирів доставляти цінні рукописи. Результатом такої діяльності Синоду стало видання п'яти книг нотного давньо-церковного співу: октоїха, ірмолוגію, двох обіходів та «праздников» [Разумовський, 1867, с. 200].

Пізніше за роботу взялися історики музики – Одоевський, Розумовський, Львов О., Потулов та ін., перед якими постало завдання: по-перше, перевірити та дати наукове обґрунтування справжності церковних наспівів у тому вигляді, в якому вони видані Святійшим Синодом; по-друге, гармонізувати ці наспіви. У результаті проведеного дослідження було доведено, що в синодальних книгах відтворено автентичні піснеспіви, яким щонайменше 700 років. Окрім цього, науковим чином пояснювалося, що спів сучасний (початку XIX століття) абсолютно відрізняється від давнього за складом та характером мелодії, ритму і взагалі за законами, на основі яких ці наспіви складені [Лиман, 2004, с. 43].

Таким чином, постало питання про гармонізацію давнього наспіву, але історичні умови зумовили призупинення цього процесу та повернення до італійського співу. Після спроб різних композиторів ця справа так і не увінчалася успіхом. Тільки завдяки невтомній праці Придворної капели і особливо Турчанінова П. (учня Веделя А.) розпочався процес перекладення давніх церковних наспівів на музику (гармонію) та поступовий відхід від італійської музики.

У 1865 році при Святійшому Синоді була утворена комісія під керівництвом князя Костянтина Миколайовича, яка зайнялася обговоренням питань, що стосуються церковного співу. Завданням комісії була організація створення підручників зі співу для шкіл, а також здійснення гармонізації церковних наспівів. Із нез'ясованих причин таке завдання не було виконано. Натомість набагато пізніше Училищна рада при Синоді видала «Церковно-певческий сборник», складений із творів різних композиторів, який включав повне коло церковного богослужіння [Архангельський, 1908, с. 68].

А дещо раніше, 20 серпня 1852 року Київська духовна консисторія отримала такий наказ Святійшого Синоду: «Во избежание народного соблазна, не были

отнодъ петы в церквах такие переложения церковных песнопений, которые не одобрены Святейшим Синодом к употреблению, и чтобы виноваты в непослушании сего регенты подвергаемы были строжайшему взысканию и удалению от сих должностей» [ЦДІАК, ф. 127, оп. 654. спр. 571, арк. 3]. Консисторія зобов'язала повідомити про це рішення наказами усі духовні правління, настоятелів монастирів Київської єпархії, Софійський собор, Економічне правління Митрополичого дому, Правління Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, щоб ті, у свою чергу, донесли регенту Митрополичого хору, регентам Академічного і Семінарського хорів, Київському Академічному і Синодальному Правлінню про таке розпорядження.

Пархоменко Л. зазначає, що 70-ті роки XIX ст. – це загалом похмурий і темний час в історії церковного мистецтва на теренах Російської імперії. Тоді діяли «застережні» циркуляри Святійшого Синоду та цензура петербурзької Придворної капели, керованої Бахметєвим М. Вони пропонували церковним хорам «сучасний» посередньо-трафаретний академічний репертуар (Бахметєв, Львов, Львовський...) відповідно до культивованої знеосібленої манери виконання духовної музики. Молодому поколінню композиторів досить складно було долати регламенти циркулярів. Однак кризова ситуація мала перспективу вирішення шляхом підтримки національно означеної російської музики як з боку критики, фахових музикантів, так і нового покоління регентів, насамперед вихованців Синодального училища [Пархоменко].

У 1879 році, за наказом імператора Олександра II, директор Придворної капели Бахметєв М. видав новий виправлений і доповнений «Обиход» у двох частинах. Ціна за дві частини складала 10 руб [ЦДІАК, ф. 127, оп. 1023, спр. 336, арк. 1].

Суворе регламентація церковно-хорового мистецтва призводить до того, що хори не охоче поповнювалися півчими. Статистичні дані за 1865 рік свідчать, що у 1330 церквах Київської єпархії знаходилося на службі 88 дяків та 2283 причетники. У Митрополичому хорі співали 9 півчих, у хорі Михайлівського монастиря, відомого хоровими традиціями – «аж» 10 осіб [Смишляк, 2013, с. 35].

Криза церковно-хорового мистецтва середини XIX століття проявилася також у його нездатності зберегти цілісність. Як пише в статті 1863 року анонімний захисник традицій давніх розспівів, «...редко какой регент какого угодно хора не считал своим долгом сложить по своему вдохновению напев какой бы то ни было песни церковной, а то и целой службы...» [Київські єпархіальні відомості, 1878, с. 175].

Недарма в 1846 – 1869 рр. Святійший Синод видав додаткові постанови, які часто лише підтверджували, а то й дублювали аналогічні від 1797 – 1817 рр: про синодальну цензуру та заборону співати за рукописними нотними зошитами; друкувати твори, які не схвалив до друку директор Придворної співацької капели; без аналогічного дозволу включати в репертуар нові твори; постанови, що регламентували вживання різних наспівів на богослужіннях при членах монаршої родини. Навчання хорів і керівництво ними з 1849 року покладалися виключно на осіб, які отримали спеціальний дозвіл Придворної капели, або заявили про готовність отримати такий дозвіл. Заборонено було, не вперше, виконувати партесні концерти в певні моменти богослужіння [Смишляк, 2013, с. 38].

У 1870-ті роки знову посилилася цензура Придворної капели і процес уніфікації церковного співу перебував у кризовому стані до 1890-х років, аж поки не

почала збільшуватися кількість церковних шкільних хорів, якими можна було керувати шляхом запровадження єдиної методики навчання церковному співу та затвердження репертуару. У єпархіях імперії у 1892 – 1893 н.р. їх налічувалося 2874, у 1893 – 1894 н.р. – 3200, у 1896 – 1897 н.р. – 4358 хори, з яких 226 діяли у Київській єпархії. Церковні хори діяли в духовних училищах та середніх і вищих навчальних закладах духовного відомства. Щодо співу в сільських церквах, то вплив на нього здійснювався у двох площинах: спів у церкві шкільного хору чи спеціальна підготовка учителів співу та регентів [Перепелюк, 2021, с. 40].

Висновки. Інкorporація українських земель до складу Російської імперії зумовила системні трансформації церковного співу, спрямовані на його уніфікацію та підпорядкування імперським культурним стандартам. У процесі синодальної регламентації було поступово усунуто національні елементи, що сформувалися в українській церковно-музичній традиції попередніх століть.

У Московській державі з середини XVII століття відзначається поширення західного мистецтва. Відбувалися зміни у сприйнятті та розумінні церковного співу: його почали сприймати як вокальну музику в системі загального музичного мистецтва. Церковний спів у Росії зазнав потужного впливу італійської музики, законодавцем моди на яку була Придворна капела.

На противагу такій тенденції на українських землях упродовж XVII – XVIII століття був в ужитку національний церковно-музичний стиль, осередками формування якого були Києво-Могилянська колегія, Львівська, Луцька і Перемишльська семінарії, Києво-Печерська лавра та інші великі православні монастирі і собори.

В умовах українського культурного відродження XIX століття Православна церква попри потужний асиміляторський тиск Росії до 40-х років ще формально зберігала ознаки народності у вигляді традиції виборності єпархіальних священиків та збереження національних мотивів церковного співу. Та все ж імператорські укази 1804 року означали початок регламентації традиції церковного співу. З 1816 року Придворною капелою запроваджено «придворний» стиль церковного співу і заборонено використання духовно-музичних творів, які не пройшли цензуру директора капели. Виключення становили декілька православних монастирів в імперії, у тому числі і Києво-Печерська лавра.

Цілеспрямоване реформування церковного співу з метою його уніфікації розпочав 1837 року директор Придворної капели О. Ф. Львов. Святійший Синод розпочав відновлення церковних богослужбових розспівів і було видано п'ять книг нотного церковного співу. Та ця робота була призупинена, як і невдачею завершилася діяльність створеної 1865 року при Святійшому Синоді комісії з підготовки підручників з церковного співу для шкіл.

У другій половині XIX століття було проведено реформу духовної освіти, яка остаточно викорінила народні традиції та піддала повній регламентації церковний спів.

Список використаних джерел та літератури

Архангельский, И., 1909. Забытый голос по вопросу о реформе церковного пения. *Западно-Русская начальная школа*. № 1. С. 64–75.

Архангельский, И., 1908. Несколько поучительных фактов из истории православного церковного пения в России. *Западно-Русская начальная школа*. № 11–12. С. 20–24.

- Галайба, В., 1999. Життя монастирське. Останнє століття. *Пам'ятки України*. К.. Ч.1. С. 97.
- Дзюба, І., 1998. Між культурою і політикою. Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». Київ: Сфера.
- Извлечения из Высочайших повелений о церковном пении и цензуре духовно-музыкальных сочинений, 1878. *Киевские епархиальные ведомости*. № 15. С. 172–175.
- Костюк, Н., 2007. Зародження та значення церковного співу у православному богослужінні. *Pereyaslavica: Наукові записки*. Вип. 1 (3). *Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.): збірник наукових статей* / Нац. іст.-культ. заповідник «Переяслав»; [ред. колегія М. І. Сікорський [та ін.]. Київ: Міленіум. С. 84–87.
- Кузнец, Т., 2013. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця XVIII – початку XX століття. Умань: Візаві, 2013.
- Кузнец, Т., 2016. Церковний спів в системі духовної освіти Київської єпархії XIX – початку XX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Серія: історія*. Вінниця. Вип. 24. С. 47–51.
- Лиман, І., 2004. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775 – 1861). Запоріжжя: ТанDEM-У. 400 с.
- Пархоменко, Л. О. Легендарний Яків Калішевський в українській хоровій культурі. URL: <https://parafia.org.ua/person/kalishevskiy-yakiv/comment-page-1/> (дата звернення: 12.11.2025).
- Перепелюк, О., 2018. Церковний партесний спів XVIII – XIX століття: українські традиції. *Український історичний збірник*. Вип. 20. С. 76–87. 337
- Перепелюк, О., 2021. Церковний спів: навчання та хорове виконавство в Київській єпархії (XIX – початок XX століття) : монографія. Умань: Сочинський М. М.
- Разумовский, Д., 1867. Церковное пение в России, опыт историко-технического изложения.
- Священник Козлинский С., 1894. О церковном пении в сельских приходских церквях и о мерах к улучшению его. *Киевские епархиальные ведомости*. №8. С. 201–210.
- Смишляк, А., 2013. Церковна музика та церковно-хорове виконавство останньої чверті XIX ст. в оцінках сучасників (на матеріалах епістолярної спадщини П. І. Чайковського). *Сторінки історії*. Вип. 36. С. 34–48.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК, м. Київ).
- Яропуд, З., 2014. Розвиток української духовно-релігійної хорової музики від хрещення до наших днів. *Педагогічна освіта: теорія і практика: зб. наук. праць* Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Кам'янець-Подільський: ПП Зволейко Д. Г. Випуск 17 (2-2014). С.325-335.

References

- Arkhangelsky, I., 1908. Neskolko pouchitelnykh faktov iz istorii pravoslavnogo tserkovnogo peniia v Rossii [Several instructive facts from the history of Orthodox church singing in Russia]. *Zapadno-Russkaia nachalnaia shkola*, 11–12, 20–24. [in Russian].
- Arkhangelsky, I., 1909. Zabytyi golos po voprosu o reforme tserkovnogo peniia [The forgotten voice on the issue of church singing reform]. *Zapadno-Russkaia nachalnaia shkola*, 1, 64–75. [in Russian].
- Centralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, Kyiv (TsDIAK Ukrainy).
- Dziuba, I., 1998. *Mizh kulturoiu i politykoiu* [Between culture and politics]. Kyiv: Sfera, 374 p. [in Ukrainian].
- Halaiba, V., 1999. *Zhyttia monastyrskie. Ostannie stolittia* [Monastic life. The last century]. *Pamiatky Ukrainy*, Part 1, 97. [in Ukrainian].
- Kostiuk, N., 2007. Zarodzhennia ta znachennia tserkovnoho spivu u pravoslavnomu bohosluzhinni [The origin and significance of church singing in Orthodox worship]. *Pereyaslavica: Naukovi zapysky*, 1(3), 84–87. [in Ukrainian].
- Kozlinskii, S., 1894. O tserkovnom penii v selskikh prikhodskikh tserkvakh i o merakh k uluchsheniui ego [On church singing in rural parish churches and measures for its improvement]. *Kievskie eparkhialnye vedomosti*, 8, 201–210. [in Russian].
- Kuznets, T., 2013. *Silske parafialne dukhovenstvo Kyivskoi yeparkhii: uzahalnenyi portret kintsia XVIII – pochatku XX stolittia* [Rural parish clergy of the Kyiv eparchy: A generalized portrait of the late 18th – early 20th centuries]. Uman: Vizavi, 464 p. [in Ukrainian].

Kuznets, T., 2016. Tserkovnyi spiv v systemi dukhovnoi osvity Kyivskoi yeparkhii XIX – pochatku XX st. [Church singing in the system of theological education of the Kyiv eparchy in the 19th – early 20th centuries]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubynskoho*, 24, 47–51. [in Ukrainian].

Lyman, I., 2004. *Derzhavna tserkva i derzhavna vlada: Pivdenna Ukraina (1775–1861)* [State church and state power: Southern Ukraine (1775–1861)]. Zaporizhzhia: Tandem-U, 400 p. [in Ukrainian].

Parkhomenko, L. O., 2025. Lehendarniy Yakiv Kalishevskiy v ukrainskii khorovii kulturi [The legendary Yakiv Kalishevskiy in Ukrainian choral culture]. Available at: <https://parafia.org.ua/person/kalishevskij-yakiv/comment-page-1/> (accessed 12 November 2025). [in Ukrainian].

Perepeliuk, O., 2018. Tserkovnyi partesnyi spiv XVIII–XIX stolit: ukrainski tradytsii [Church part-singing of the 18th–19th centuries: Ukrainian traditions]. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 20, 76–87. [in Ukrainian].

Perepeliuk, O., 2021. *Tserkovnyi spiv: navchannia ta khorove vykonavstvo v Kyivskii yeparkhii (XIX – pochatok XX stolittia)* [Church singing: Education and choral performance in the Kyiv eparchy (19th – early 20th centuries)]. Uman: Sochinskyi M. M., 194 p. [in Ukrainian].

Razumovskii, D., 1867. *Tserkovnoe penie v Rossii: opyt istoriko-tekhnicheskogo izlozheniia* [Church singing in Russia: An essay in historical and technical exposition]. Moscow, 400 p. [in Russian].

Smyshliak, A., 2013. Tserkovna muzyka ta tserkovno-khorove vykonavstvo ostannoï chverti XIX st. v otsinkakh suchasnykh [Church music and church choral performance of the last quarter of the 19th century in contemporary assessments]. *Storinky istorii*, 36, 34–48. [in Ukrainian].

Yaropud, Z., 2014. Rozvytok ukrainskoi dukhovno-relihiinoï khorovoi muzyky vid khreshchennia do nashykh dniv [Development of Ukrainian sacred choral music from Christianization to the present]. *Pedahohichna osvita: teoriia i praktyka*, 17(2), 325–335. [in Ukrainian].

CHURCH SINGING AS AN OBJECT OF IMPERIAL SYNODAL REFORM: STANDARDIZATION AND THE ELIMINATION OF FOLK ELEMENTS (LATE 18th – 19th CENTURIES)

Olha Perepeliuk,

Ph. D. of History and Archaeology,

Associate Professor of Department of History and Ethnology of Ukraine,

Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The article analyses the transformations of church life and church singing in Ukrainian lands of the late 18th – 19th centuries through the prism of political, social, and imperial factors. It examines the specifics of the Caesaropapist model of church-state relations characteristic of the imperial system of government. **The purpose** of this article is to highlight the main directions and mechanisms of the unification of church singing in Ukrainian lands of the late 18th – 19th centuries, as well as to analyse the process of displacement of national elements and traditions within the synodal model of the Orthodox Church of the Russian Empire. **The methodological basis of the study** is a set of general scientific and special historical methods that allow for a comprehensive analysis of the process of forming a unified model of church singing in the Russian Empire and to identify the mechanisms of displacement and elimination of folk singing traditions. **The scientific novelty** lies in the fact that, for the first time, church singing is considered not only as an artistic phenomenon, but also as an instrument of imperial policy used to standardise and unify religious practice in accordance with the Russian imperial model. Previously unpublished historical sources have been introduced into scientific circulation. **Conclusions.** The elimination of Ukrainian statehood and autonomous institutions led to significant changes in the organisation of church life, in particular, the subordination of church structures to state authority and centralised imperial norms. Particular attention is paid to the processes of unification of liturgical practice and church singing, which were accompanied by the displacement or marginalisation of local traditions formed in previous centuries. The mechanisms of imperial policy's influence on spiritual culture, clergy education, and the repertoire of church singing are analysed. It is argued that these processes had long-term consequences for the development of Ukrainian religious culture, contributing to the standardisation of church practices and, at the same time, the weakening of national and regional identity.

Key words: History of Ukraine, Russian Empire, church, church singing, Orthodox Christianity, religion.

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.53-54.7>
УДК 94:314 (477.5) «19»

ЗМІНИ В ДЕМОГРАФІЧНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ «ДОВГОГО ХІХ СТ.»

Крупенко Оксана Василівна

кандидат історичних наук, доцент,
в.о. завідувачки кафедри історії України та політології
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжин
e-mail: daniden2007@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0559-2522>

Жугров Денис Володимирович

здобувач третього (освітньо-наукового) рівня,
спеціальність В9 Історія та археологія,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, Ніжин
e-mail: Ghugrov@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-1873-3290>

Анотація. *Останнім часом помітно зріс інтерес серед дослідників до вивчення проблем історичної демографії. Це допомагає зрозуміти нам довгострокові процеси відтворення населення, вплив війн, міграцій, соціально-економічних змін та культурних факторів на структуру суспільства. Сьогодні Україна переживає одну з найбільших демографічних криз у Європі. Для оцінки наслідків повномасштабної війни нам потрібні історичні паралелі: як населення відновлювалося після попередніх війн, голодоморів, репресій. Це дозволить прогнозувати майбутнє, робити правильні висновки. У статті прослідковуються ті складні трансформації, які відбувалися на території українських земель протягом ХІХ ст., у період бездержавності, процесу націєтворення, модернізаційних перетворень, які охопили всі сфери суспільства. Лівобережні губернії залишалися аграрним регіоном, у якому повільно формувалася сучасна ринкова інфраструктура. Робота з джерелами дозволяє говорити про те, що помітною була тенденція до зростання чисельності населення за рахунок як природнього, так і механічного приросту, хоча перший домінував. Це свідчило про покращення медичного обслуговування, проте тут були серйозні проблеми. Нами виділено ряд соціальних проблем, які негативно впливали на здоров'я людей, наприклад пияцтво. З'ясовано, що важливим чинником, який стимулював зростання народжуваності, був статус сім'ї у суспільстві. Держава й церква доволі суворо контролювала процес розлучення, який засуджувався, особливо на селі. Зроблено висновки, що розвиток промисловості проходив досить швидкими темпами на Півдні та Правобережжі. Лівобережні губернії залишалися виключно аграрним регіоном, де населення в основному займалося сільським господарством, ремеслами й промислами. Промисловість переважно базувалася на галузях по переробці сільськогосподарської продукції. Це визначало характер соціальної структури населення. Притаманною рисою статевого складу населення досліджуваного регіону було домінування жінок над чоловіками.*

Ключові слова: *Лівобережні губернії, модернізація, пореформений період, народонаселення, історична демографія, соціальна структура, мобільність.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження динаміки розвитку соціально-демографічної структури суспільства зумовлена насамперед тим, що в сучасних умовах має тенденція до старіння населення не тільки окремо взятих країн, а й планети в цілому. В умовах російської агресії проти України загострюється демографічна криза, проявами якої є: різке скорочення чисельності населення, пов'язане зі зниженням народжуваності, значною міграцією, особливо працездатної групи людей; швидке старіння нації; падіння рівня життя населення; зменшення кількості сільських жителів.

В Україні темпи скорочення чисельності населення є одними з найбільших серед європейських країн, що є тривожним сигналом для політиків, соціологів, демографів, економістів. За прогнозами вітчизняних дослідників, розробленими Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України, на 2050 рік населення України може зменшитися до 36,3 млн. осіб, хоча є і більш песимістичні прогнози [Пономаренко]. На думку Е. Лібанової, внаслідок міграції українців і ненароджуваності як результат військових дій спостерігається процес демографічного старіння, а втрати наші можуть становити до 10 млн. людей [Погоріла].

Сьогодні суттєво зростає інтерес до вивчення демографічної історії окремих регіонів, особливо в період переходу від традиційного аграрного до модерного суспільства в XIX ст. Зміни в демографічних процесах зазнавали взаємовпливу природно-кліматичних, соціальних, етнопсихологічних, релігійних і особливо економічних чинників. У цілому, протягом «довгого XIX ст.» відбулося зростання кількості населення, що позитивно вплинуло на соціальну структуру. Цьому сприяла внутрішня колонізація, освоєння раніше необжитих земель, припинення військових дій. Схожі процеси спостерігалися в усій Європі, яка переживала демографічний бум. Наводяться дані про зростання чисельності з 190 мільйонів на 1800 рік до 420 мільйонів на 1900 р., що призвело до урбанізаційних процесів, міграції, суттєвих змін у соціальній структурі населення і як наслідок – це посилення вертикальної мобільності [Гладун, 2018, с. 34]. Важливим у цьому напрямку є дослідження демографічних процесів на українських землях, зокрема лівобережних губерній, враховуючи їх історичний контекст, соціально-економічний розвиток в умовах формування модерного суспільства.

Аналіз джерел та останні дослідження. Окреслена проблематика є предметом вивчення багатьох істориків, у першу чергу, демографів, економістів і соціологів. Ґрунтовними дослідженнями є праці О.Гладуна [Гладун, 2018], С.Западнюк [Западнюк, 2013], В.Романцова [Романцов, 2010], І.Сердюка [Сердюк, 2011]. Авторами розглядаються питання про природний та механічний, соціальний рух населення, статеві-вікові та шлюбно-сімейні структури певних демографічних систем, вплив демографічних процесів і структур на економічний розвиток, вивчаються характеристики різних історичних типів відтворення населення, їх принципи відмінності, особливості аналізу національного та мовного складу населення у соціально-демографічному контексті.

Важливим напрямком сучасних наукових праць є дослідження соціально-економічного складу населення українських земель, визначення його особливостей, специфіку змін, встановлення закономірностей еволюції тривалості життя й причин смерті в процесі епідеміологічних переходів [Чирков, 2004], [Свтух. 2004].

Актуальними є теми, присвячені проблемам внутрішньої та зовнішньої міграції [Трудова міграція: чому українці їдуть з країни і як їх повернути?], [Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття, 2019]. Загалом, вивчення демографічного розвитку українських земель певного регіону в історичному вимірі залишається важливим і перспективним напрямком сучасних досліджень. Незважаючи на значний масив наукової літератури, означена у темі статті проблема потребує подальшого комплексного вивчення.

Метою статті є спроба прослідкувати демографічні зміни, які відбувалися протягом XIX ст. на Лівобережній Україні під час переходу суспільства до нових ринкових умов.

Виклад основного матеріалу. Протягом другої половини XIX ст. спостерігалася тенденція до зростання населення лівобережних губерній. Можемо говорити про стабілізацію політичного й економічного становища на українських землях у XVIII – XIX ст., яка позитивно вплинула й на демографію. Військові дії практично не зачепили більшості українських регіонів, оскільки у XVIII ст. майже припинилися татарські набіги. Це був час накопичення демографічного потенціалу.

Зокрема, кількість жителів повітів регіону збільшилася майже у 1,6 разів, а населення міст – у 1,7. Варто зазначити, що динаміка чисельності мешканців окремих губерній мала свої відмінності, що пояснюється специфікою їх природно-кліматичних умов, географічного розташування і станом економічного розвитку. Наприкінці XIX ст. природний приріст населення у Харківській губернії дорівнював 29540 або 29,7%, у Полтавській – 27526 або 20,6%, у Чернігівській – 38637 або 32,7%, що пояснюється домінуванням сільських жителів, які мали багатодітні сім'ї, і де для обробки землі необхідно було багато робочих рух [Захарків, 2007, с. 11].

У цілому, для українських земель був характерний традиційний тип відтворення населення, при цьому спостерігалася досить висока смертність – близько 35 %, зокрема серед немовлят було 320 на 1000 новонароджених. Загальний коефіцієнт народжуваності складав майже 50 ‰, приблизно 7,5 дітей на одну жінку. Тривалість життя чоловіків становила 29 років, а жінок - 30 [Рудницький, 2020, с. 36].

У Чернігівській губернії у пореформений період спостерігалася стійка тенденція до збільшення кількості дітей віком до 10 років. Це доводить, що у аграрних губерніях населення зростало переважно за рахунок природного приросту. Згідно перепису 1897 р. дітей шкільного віку 7-11 років нараховувалося понад 216 тис. або близько 10% від загальної кількості. За віковими категоріями населення мало таку структуру: до 10 років – 29,31%, 10-19 – 21,89%, 20-29 – 14,65%, 30-39 – 12,10%, 40-49 – 8,86%, 50-59 – 6,60%, 60-69 – 4,22%, 70-79 – 1,79%, 80 років і старше – 0,54% [Смертность младенцев в Европейской России в 1867 – 1881 гг. в возрастах от рождения до пяти лет, 1889, с. 24-25]. Слід зазначити, що смерть маленької дитини була великою втратою і горем для батьків. Український народ завжди вважав, що діти – це дар Божий. Шлюб укладався з метою саме створити сім'ю і завести «потомство». Хоча, у незаможних сім'ях, де постійно відчувалися матеріальні проблеми, ставлення до дітей було доволі суворе, а поява ще однієї не завжди була бажаною. У селах, практично за відсутністю фахової лікарської допомоги, як правило, помирали хворі діти від народження або через недостатній догляд батьків. На Полтавщині говорили: «Як народиться такий хлопущан харош – та

виживе, як ни є; а як таке ветхеньке – поки пищить, поки його Бог і прийме» [Чмелик, 1999, с. 64].

Матеріали земської статистики дозволяють нам скласти певну фізіологічну характеристику населення Чернігівської та Полтавської губерній, що також багато в чому визначала демографічну ситуацію, яка була наслідком промислового розвитку. У 1897 році було зареєстровано на Чернігівщині понад 9542 осіб із певними фізичними вадами. Наприклад, сліпих від народження – 1356, глухонімих – 2665, німих – 688 і психічнохворих – 1766. Домінували ті, що втратили зір через різні хвороби або нещасні випадки – 13 чоловік на 10 тис. жителів. У Полтавській губернії було виявлено 12 – 18 сліпих, 15 – глухонімих, 9 – психічно нездорових, що разом становило 42 хворих на 10 тис. людей. Для порівняння, у Харківській губернії це 44 особи, у Київській – 41, а загалом у Європейській частині Російської імперії – 45 у розрахунку на 10 тис. жителів [Статистический временник Российской империи, 1882, с. 75-76]. Зауважимо, що достовірних даних про стан здоров'я населення України у визначений період немає, оскільки не було чіткого механізму збору та фіксації саме такої інформації.

Саме шлюбне життя відігравало позитивну роль у збільшенні народжуваності. Церква й держава контролювали шлюб, тому кількість розлучень була порівняно невеликою. «Законними» вважалися тільки ті, що зумовлювалися хворобою одного із подружжя або неможливістю чи небажанням народжувати дітей. Траплялися поодинокі випадки, коли питання про розлучення вирішував сам імператор, що було передбачено Цивільним касаційним департаментом урядового Сенату від 1881 р. за №135. Всі інші спірні питання розглядалися на рівні місцевих судів та церкви. За будь-яких обставин громадська думка та звичаєве право засуджували ініціатора розпаду сім'ї. Дореволюційна статистика доволі чітко фіксувала кількість зареєстрованих шлюбів. У 1893 р. у містах Полтавської губернії було укладено 1808 союзів, а у повітах – 19763, що разом дорівнювало по регіону 21571 подружжя на загальну чисельність населення – 2945338 осіб. Найбільша кількість шлюбів фіксувалася у Полтавському, Гадяцькому, Константиноградському, Кобеляцькому повітах. При цьому переважали соціально однорідні сім'ї, що контролювалися як суспільством, так і церквою. Наприклад, у спеціальних книгах запису священники вказували точні дані про наречених, а саме: вік, соціальний стан, віросповідання, попереднє сімейне положення.

Шлюбна пара	Вік	Соціальний стан	Попередній сімейний стан	Віросповідання
1.хлопець 2.дівчина	35 31	селянин селянка	неодружений удова першого шлюбу	православні
1. хлопець 2. дівчина	26 30	солдат міщанка	неодружений удова другого шлюбу	православні
1. хлопець 2. дівчина	30 29	козак козачка	удівець першого шлюбу дівчина	православні
1. хлопець 2. дівчина	27 25	міщанин міщанка	удівець удова	православні

Наведені приклади були рідше винятками, оскільки близько 70% дошлюбних пар складали нежонаті хлопці та дівчата православного віросповідання. Одружитися таємно було практично неможливо, оскільки все фіксувалося у метричних книгах. Перед укладанням союзу батюшка проводив так званий «шлюбний обшук», тобто збиралася достовірна інформація про молодят, узгоджувалася точна дата весілля, місце проведення церемонії, потрібна була згода батьків і навіть родичів.

Проблема соціального розшарування, безробіття, аграрне перенаселення, особливо у 70 – 80-х рр. XIX ст., та інші фактори загострили проблему пияцтва. На кінець XIX ст. цим питанням активно займалися не тільки вчені, але й психіатри, говорячи про проблему алкоголізму, називаючи це хворобою [Бородин, 1908]. Перехід від аграрного до індустріального суспільства супроводжувався не лише збільшенням виробництва, а й кризовими ситуаціями, що спонукали населення до надмірного споживання горілчаних напоїв. Уряд і підприємці частково намагалися використати це в своїх корисних цілях, наповнюючи як державний бюджет, так і власні кишені, що призводило до збагачення.

Для боротьби з пияцтвом влада вирішила подолати опір монополії, а також збільшити контроль за виробництвом і вживанням алкоголю, запровадивши акцизну систему, яка існувала до 1894 р. Почали застосовувати збір податків із хлібного вина, а саме виробництво горілки та її продаж через питейні заклади або склади, які практично не контролювалися. Це призвело до неоднозначних наслідків. Зміни в законодавстві сприяли розвитку промислового винокуріння та різке скорочення сільськогосподарського, оскільки наприкінці XIX ст. для відкриття таких закладів не потрібен був дозвіл сільських або міських товариств. Крім того, акцизна система виявилася не життєздатною і не змогла покращити економічний розвиток. Ціни на спирт і горілку знизилися, а надходження прибутків до державної казни від їх продажу різко скоротилися. Це, в свою чергу, призвело до погіршення якості продукції, масових фальсифікацій і як наслідок – хвороби і навіть смерті [Полтавські єпархіальні відомості, 1907, с. 122-124].

У другій половині XIX – на початку XX ст. дедалі інтенсивніше проходив процес дроблення сімей, а також утворення нових – заробітчанських і робітничих. Це підтверджує позицію багатьох науковців, що для аграрно-індустріального або перехідного суспільства визначальною була економічна функція [Кравець, 1966, с. 47]. Для українців традиційно властивим залишалося тяжіння до землі, однак, така ситуація, яка склалася, не дозволяла їм реалізувати свої фізичні й матеріальні потреби. Тому цілком природним було те, що селянська сім'я при проблемах малоземелля та безземелля, збереженні кріпосних пережитків змушена була приймати виклики нового часу, пристосовуватися до ринкових умов. Оскільки в основі виробничої діяльності патріархальної родини лежав чіткий статеві-віковий розподіл праці, то в малій сім'ї більшість робіт виконувались спільно, поступово зникали межі між чоловічими і жіночими обов'язками, діти рано залучалися до виробничого процесу. Не дивлячись на такі зміни, чоловік залишався господарем і організатором подвір'я, а жінка – його помічником.

Уповільнені темпи розвитку фабрично-заводського підприємництва гальмували урбанізаційні процеси на Лівобережжі. На середину XIX ст. середня густота населення у Чернігівській губернії становила 31,5 осіб на 1 кв. км., що розподілялися по території нерівномірно. Так, у Ніжинському повіті – 41,4;

Конотопському – 41,2; Борзнянському – 40,9; Кролевецькому – 38,9; Стародубському – 38,2; Новозибківському – 33,7; Чернігівському – 33,2; Глухівському – 31,6; Козелецькому – 30,4; Суразьському – 30,3; Мглинському – 29,1; Сосницькому – 28,4; Городнянському – 26,3; Новгород-Сіверському – 25; Остерському – 18,9 [Домонтович, 1865, с. 730-734]. Проаналізувавши статистику, бачимо, що найбільш заселеними були південні й степові райони, а менше – північний Остерський, половину території якого займали ліси й болота. В інших повітах характерною була нерівномірність щодо розселення людей. Зокрема, у Сосницькому порівняно із лісною частиною густо заселеними була південна або степова, а в Глухівському й Кролевецькому – більша частина населення проживала у південних районах [Статистика Российской империи. Сборник сведений по России, 1890, с. 15].

Протягом ХІХ ст. українські міста, на відміну від західноєвропейських, розвивалися досить повільно. Основними причинами цього були, в першу чергу, феодально-кріпосна система, яка гальмувала промисловий розвиток міст, низька соціальна мобільність, особливо селян. Ситуація змінилася в пореформений час із прискореною індустріалізацією, формуванням ринкових відносин і перетворенням селянської нації на модерну. Однак, це стосувалося міст із розвитком локомотивних галузей промисловості Південної та Правобережної України. На прикладі міст аграрної губернії можемо бачити, якими незначними були доходи містян порівняно з їх прибутками. Це свідчить про те, вони переважно займалися дрібними промислами й ремеслами, що не приносило великих надходжень. Зі статистичних даних зрозуміло, що найбільше прибутків отримували міста, у яких краще розвивалося промислове підприємництво, зокрема Полтава, Кременчук, Лубни, Миргород, Константиноград, Переяслав.

Витрати і прибутки міст Полтавської губернії на початку ХХ ст.

Міста	Кількість жителів		Витрати	Прибутки
	Чол.	Жін.		
Полтава	12871	10604	46894 р.	36795 р.
Гадяч	3452	3381	2471 р. 35 к.	2388 р. 68 к.
Золотоноша	3651	3578	2476 р. 52 к.	2104 р. 16 к.
Зіньків	4889	4613	3202 р. 23 к.	2475 р. 69 к.
Кобеляки	5629	5717	2830 р. 35 к.	3132 р. 88 к.
Константиноград	1799	1766	1937 р. 70 к.	2446 р. 83 к.
Кременчук	9898	10048	18001 р. 20 к.	23836 р. 36 к.
Лохвиця	3959	4126	2073 р. 71 к.	1763 р. 13 к.
Лубни	1593	1942	2837 р. 87 к.	3089 р. 52 к.
Миргород	5135	4849	2368 р. 46 к.	2453 р. 35 к.
Переяслав	4630	4650	5205 р. 80 к.	5761 р. 78 к.
Пирятин	2448	2730	2027 р. 31 к.	1961 р. 16 к.
Прилуки	5175	5598	2911 р. 73 к.	3207 р. 98 к.
Ромни	2988	3044	7381 р. 27 к.	7957 р. 80 к.
Хорол	2265	2317	1871 р. 92 к.	1478 р. 71 к.
Градище	3451	3870	517 р. 28 к.	888 р. 90 к.
Глинськ	1380	1831	374 р. 85 к.	540 р. 32 к.

Висновки. Отже, проблеми історичної демографії XIX ст. актуальні й потребують подальшого вивчення, оскільки дозволяють зрозуміти причини сучасних демографічних криз, оцінити наслідки війни, розробляти ефективну соціальну політику та зберегти історичну пам'ять. Знання історичних моделей сім'ї дозволяє краще розуміти сучасні трансформації шлюбності, народжуваності та сімейних цінностей. Протягом «довгого XIX ст.» соціальна структура населення зазнала суттєвих трансформацій: збільшення чисельності населення, домінування сільських жителів, переважно в аграрних регіонах, повільна урбанізація.

Список використаних джерел та літератури

- Активна боротьба з алкоголізмом у Росії і роль духовенства у цій боротьбі, 1907. *Полтавські єпархіальні відомості*, № 31, 1 листопада, 122–124.
- Бородин, Д.Н., 1908. Итоги винной монополии и задачи будущего. СПб.: Тип. Самокат.
- Гладун, О.М., 2018. Нариси з демографічної історії України XX століття. Київ.
- Домонтович, М.А., 1865. Материалы географии и статистики России. Черниговская губерния.
- Євтух, В., 2004. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. К.
- Западнюк, С. О., 2013. Міграції населення України: внутрішньо регіональний вимір. *Український географічний журнал*, № 2, 55–61.
- Захарків М.Р., 2007. Зміни у складі населення Лівобережної України в другій половині XIX ст.: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: 07.00.01 «Історія України». Луганськ.
- Кравець, О.М., 1966. Сімейний побут і звичаї українського народу. К.: Наукова думка.
- Погоріла, І. Виходить страшна цифра: демографія оцінила втрати України через війну. URL: https://www.unian.ua/society/demografichna-kriza-libanova-ocinila-vtrati-ukrajini-cherez-viynu-13215282.html#goog_rewarded
- Пономаренко, І.В. Дослідження впливу старіння населення на чисельність та структуру економічно активного населення в Україні та країнах Європи. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1769>
- Романцов, В.О., 2010. Історична демографія України XVIII – початку XXI ст. К.: Вид-во ім. О. Теліги.
- Рудницький, О.П., 2020. Історична еволюція чисельності населення України у світлі теорії демографічного переходу. *Демографія та соціальна економіка*. № 3 (41), 3–16.
- Сердюк, І., 2011. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVII ст. Полтава.
- Смертность младенцев в Европейской России в 1867 – 1881 гг. в возрастах от рождения до пяти лет, 1889. *Временник Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел*, № 65, 17.
- Статистический временник Российской империи, 1882. СПб: Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел, Серия 2, Вып. 19, 101–102.
- Статистика Российской империи. Сборник сведений по России за 1890 г. СПб.
- Трудова міграція: чому українці їдуть з країни і як їх повернути? URL: https://24tv.ua/trudova_migrasiya_chomu_ukrayintsi_z_krayini_i_yak_yih_povernuti_n1026342.
- Українська міграція в умовах глобальних і національних викликів XXI століття: наукове видання, 2019. Львів.
- Чирков, О., 2004. Головні риси розвитку етнічної будови української нації від кінця XIX до XXI ст. *Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри*. Зб. наук. праць. К. 231–239.
- Чмелик, Р., 1999. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції). Львів: Інститут народознавства НАН України.

References

- Aktyvna borotba z alkoholizmom u Rosii i rol dukhovenstva u tsii borotbi., 1907. *Poltavski yeparkhialni vidomosti*, № 31, 1 lystopada. 122–124. [in Ukrainian].
- Borodyn, D.N., 1908. Ytohy vynnoi monopolyy y zadachy budushcheho. SPb.: Typ. Samokat. [in Ukrainian].
- Chmelyk, R., 1999. Mala ukrainska selianska sim`ia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. (struktura i funktsii). [in Ukrainian].
- Chyrkov, O., 2004. Holovni rysy rozvytku etnichnoi budovy ukrainskoi natsii vid kintsia XIX do XXI st. *Ukraina i svit: etnichni, naukovo-intelektualni ta osvichni vymiry*. K., 231–239. [in Ukrainian].
- Domontovich, M.A., 1865. Materialy heohrafiy i statistiki Rossii. Chernihovskaia huberniya. SPb. [in Ukrainian].
- Hladun, O.M., 2018. Narysy z demohrafichnoi istorii Ukrainy XX stolittia. Kyiv. [in Ukrainian].
- Kravets, O.M., 1966. Simeinyi pobut i zvychai ukrainskoho narodu: Istoryko-etnografichnyi narys. K.: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Pohorila, I. Vykhydyt strashna tsyfra: demohrafynia otsynyla vtraty Ukrainy cherez viinu. URL: https://www.unian.ua/society/demografichna-kriza-libanova-ocinila-vtraty-ukrajini-cherez-viynu-13215282.html#goog_rewarded [in Ukrainian].
- Ponomarenko, I.V. Doslidzhennia vplyvu starinnia naselennia na chyselnist ta strukturu ekonomichno aktyvnoho naselennia v Ukraini ta krainakh Yevropy. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1769> [in Ukrainian].
- Romantsov, V.O., 2010. Istorychna demohrafiia Ukrainy XVIII – pochatku XXI st. K.: Vyd-vo im. O. Telihiy. [in Ukrainian].
- Rudnytskyi, O.P., 2020. Istorychna evoliutsiia chyselnosti naselennia ukrainy u svitli teorii demohrafichnoho perekhodu. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika*, № 3 (41), 3–16. [in Ukrainian].
- Serdiuk, I., 2011. Polkovykh horodov obyvately: istoryko-demohrafichna kharakterystyka miskoho naselennia Hetmanshchyny druhoi polovyny XVII st. Poltava. [in Ukrainian].
- Smertnost mladentsev v Evropeiskoi Rossii v 1867 – 1881 hh. v vozrastakh ot rozhdeniya do piati let, 1889. *Vremennik Tsentralnogo Statisticheskogo Komiteta Ministerstva Vnutrennikh Del*, № 65, 17. [in Ukrainian].
- Statistika Rossiskoi imperii. Sbornik svedenyi po Rossii za 1890 h. SPb.
- Statystycheskyi vremennik Rossyiskoi imperii, 1882. SPB: Izdanie Tsentralnogo Statisticheskogo Komiteta Ministerstva Vnutrennikh Del, Seria 2, Vyp. 19, 101–102. [in Ukrainian].
- Trudova mihratsiia: chomu ukraintsi yidut z krainy i yak yikh povernuty? URL: https://24tv.ua/trudova_migrasiya_chomy_ukrayintsi_z_krayini_i_yak_yih_pover_nuti_n1026342. [in Ukrainian].
- Ukrainska mihratsiia v umovakh hlobalnykh i natsionalnykh vyklykiv XXI stolittia: naukovye vydannia, 2019. Lviv. [in Ukrainian].
- Yevtukh, V., 2004. Etnosuspilni protsesy v Ukraini: mozhlyvosti naukovykh interpretatsii. K. [in Ukrainian].
- Zakharkiv, M.R., 2007. Zminy u skladi naselennia Livoberezhnoi Ukrainy v druhi polovyni XIX st.: avtoreferat dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk.: 07.00.01 «Istoriia Ukrainy». [in Ukrainian].
- Zapadniuk, S.O., 2013. Mihratsii naselennia Ukrainy: vnutrishno rehionalnyi vymir. *Ukrainskyi heohrafichnyi zhurnal*, № 2, 55–61. [in Ukrainian].

CHANGES IN THE DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF THE POPULATION OF LEFT-BANK UKRAINE THROUGHOUT THE “LONG 19TH CENTURY”

Oksana Krupenko,

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Acting Head of the Department of History of Ukraine and Political Science
Nizhyn State University named after Mykola Gogol, Nizhyn

Denys Zhuhrov,

Third (Educational and Scientific) Level Graduate,
Specialty B9 History and Archaeology
Nizhyn State University named after Mykola Gogol, Nizhyn

Abstract. Recently, there has been a noticeable increase in interest among researchers in studying issues of historical demography. This helps us understand long-term population reproduction processes and the impact of wars, migration, socio-economic changes, and cultural factors on the structure of society. Today, Ukraine is experiencing one of the most serious demographic crises in Europe. To assess the consequences of a full-scale war, we need historical parallels: how the population recovered after previous wars, famines, and repressions. This will allow us to predict the future and draw the right conclusions. The article traces the complex transformations that took place on Ukrainian lands during the 19th century, during the period of statelessness, nation-building, and modernisation reforms that affected all spheres of society. The left-bank provinces remained an agrarian region, in which a modern market infrastructure was slowly forming. Work with sources allows us to say that there was a noticeable trend towards population growth due to both natural and mechanical growth, although the former dominated. This indicated an improvement in medical care, but there were serious problems here. We have identified a number of social problems that had a negative impact on people's health, such as alcoholism. It has been established that an important factor stimulating the growth of the birth rate was the status of the family in society. The state and the church strictly controlled the process of divorce, which was condemned, especially in rural areas. It was concluded that industrial development was proceeding at a fairly rapid pace in the south and on the right bank. The left-bank provinces remained an exclusively agrarian region, where the population was mainly engaged in agriculture, crafts and trades. Industry was mainly based on the processing of agricultural products. This determined the nature of the social structure of the population. A characteristic feature of the gender composition of the population in the region under study was the dominance of women over men.

Key words: Left-Bank provinces, modernisation, post-reform period, population, historical demography, social structure, mobility.

ЛИСТУВАННЯ ТИТА РЕВАКОВИЧА ТА ОТЦІВ-ВАСИЛІЯН ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ПОБУТОВОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ У БРАЗИЛІЇ

Мигалевич Марія Іванівна

аспірантка кафедри історії України,
археології та спеціальних галузей історичних наук,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль
e-mail: mygalevitch.maria@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0001-4086-8766>

Анотація. Робота присвячена аналізу листування Тита Реваковича з отцями-василіянами, як цінного джерела для дослідження умов життя перших хвиль української еміграції до Бразилії на початку ХХ ст. У центрі дослідження – умови життя переселенців, їх господарська діяльність, культурний розвиток, адаптація до нових природно-кліматичних реалій, а також формування перших українських колоній у штаті Парана. Через призму приватного листування висвітлено труднощі, пов'язані з браком землі, юридичною незахищеністю емігрантів, обмеженим доступом до освіти, медичної допомоги та культурного життя. Епістолярій розкриває роль української греко-католицької церкви в Бразилії, як інституції, яка не лише виконувала духовну місію, а й здійснювала соціальну та освітню роботу. За допомогою епістолярію можна простежити як Тит Ревакович на посаді голови Виділу Товариства св. Рафаїла намагався координувати підтримку емігрантів і сприяв налагодженню зв'язку між Галичиною та бразильськими українськими громадами. В основному він надавав інформаційні послуги та допомогу в сфері культури та освіти: замовляв та відправляв літературу українською мовою, публікував в періодичних виданнях інформаційні статті про життя діаспорян, консультував бажаних переїхати за океан, чи емігрантів, які хотіли залагодити свої справи в Галичині. Ланкою, яка зв'язувала Реваковича з українцями в Бразилії, були отці-василіяни. Саме з ними відбувалася основна частина комунікації, і з їх слів формується зріз побуту та суспільно-культурного життя першої хвилі мігрантів. Наукова новизна полягає у аналізі малодосліджених документів особистого листування, у розкритті їхньої комунікативної функції та значення як інструменту організації еміграційної підтримки. Отримані результати дозволяють глибше зрозуміти механізми взаємодії інтелігенції, Церкви та емігрантських громад, а також виявити важливі аспекти формування української діаспори в Південній Америці.

Ключові слова: українська еміграція, Бразилія, Тит Ревакович, Василіяни, Товариство св. Рафаїла, діаспора.

Постановка проблеми. На початку ХХ с. еміграція українців Галичини до Південної Америки набула масового характеру і вимагала формування інституцій, котрі могли б надати їй більш організованого характеру. В умовах бездержавності опіку над новоствореною діаспорою взяла на себе українська греко-католицька церква. Недостатньо вивченими залишаються питання повсякденного життя переселенців, адаптації в новому середовищі, правового становища, розвитку

культури та освіти та способів збереження національної ідентичності. Також малодослідженим є внесок окремих особистостей у підтримку емігрантів та налагодженні міжконтинентальних комунікацій українських колоністів з Галичиною.

Приватне листування не лише фіксує фактичну інформацію про умови життя емігрантів, а й відображає емоційно-психологічний стан, світоглядні орієнтири, мотивацію діячів. Потреба у ґрунтовному вивченні обширного листування Тита Реваковича з духовенством чину Василя Великого, як джерела, котре містить цінні свідчення про соціально-культурне становище українських колоністів у штаті Парана, зумовлює актуальність дослідження.

Мета статті полягає у аналізі листування Тита Реваковича з отцями-василіянами, як джерела дослідження побутової історії українців у Бразилії на поч. ХХ ст. Ми ставимо перед собою завдання виявити основні проблеми адаптації переселенців у новому соціально-культурному та кліматичному середовищі, а також дослідити роль греко-католицького духовенства, як ключового інституту духовної, освітньо-просвітницької й організаційної підтримки емігрантів.

Історіографічний огляд. Джерельною базою нашого дослідження виступає епістолярій Тита Реваковича, упорядкований В. Соколом. В контексті вивчення джерельної бази питання важливою є робота Кліша А. та Ігнатенко Н., які дослідили публікації в часописі «Руслан» стосовно еміграції до Бразилії.

Для вивчення повсякдення українських діаспорян ми використали праці Гримич М., та Феленчака Ю. Соціально-культурне становище емігрантів зображене в статтях Боднарєнко М., багатій також на статистичні дані, Закревської Я. та Підкуркової І.

Важливою частиною історіографії питання є література, написана представниками діаспори, заснована як на джерелах, котрі зберігаються в Бразилії, так і на спогадах очевидців. Серед них ми виділяємо праці Бурка В. та Гец М.

Виклад основного матеріалу. Злам ХІХ-ХХ ст. в історії України позначився великими хвилями еміграції. Люди, які покидали рідний край, потерпали від браку інформації, були під загрозою стати жертвою грабіжників, шахраїв чи потрапити в рабство [Ревакович, 1908, с. 13]. Це викликало значну стурбованість серед інтелігентів, які намагалися зробити процес еміграції організованим та безпечним.

У 1897 р. місіонери Чину святого Василя Великого прибули до Бразилії [Кліш, Ігнатенко, 2024, с. 111]. Їхньою метою було очолити духовне і культурне життя українців у чужому краю. Отці оселилися Прудентополісі, поселенні, де число діаспори було найбільшим.

Важливою постаттю в історії української еміграції до Бразилії був Тит Ревакович – радник Крайового суду у Львові, громадський та культурний діяч. Він був глибоким знавцем еміграційної тематики, багато спілкувався з представниками новоствореної української діаспори, дбав про їх духовний та культурний розвиток. У 1907 р. він став головою Виділу Товариства св. Рафаїла, яке опікувалося вихідцями з Галичини та Буковини, він був на цій посаді до початку Першої світової війни [Франків, 2008, с. 68]. Під його керівництвом організація досягла значного розмаху: проводила інформаційну роботу, видавала публікації, організовувала мережу довірених осіб для допомоги емігрантам у портах, на вокзалах та в місцях поселення.

Переписка Реваковича з отцями-василіянами, які здійснювали духовну опіку над українцями в Бразилії є цінним та цікавим джерелом, бо розкриває багато аспектів повсякденного життя, розвиток економіки, культури та освіти, настрої, які панували в суспільстві у ті часи.

У листуванні йдеться насамперед про побут українських емігрантів першої (масово почалася з 1895 р. [Феленчак, Valdir, Hevelyn, 2023, с. 66]) та другої хвилі, яка почалася з 1908 р., коли розгорнули велике будівництво залізниці і уряд Бразилії заохочував прибуття нових робітників [Феленчак, Valdir, Hevelyn, 2023, с. 68]. З 1908 по 1914 до країни прибуло близько 18 500 українців [Боднаренко, 2013, с. 14].

За свідченнями о. Маркіяна Шкирпана, еміграція другої хвилі була набагато краще організована: переселенням оплачували дорогу з європейського порту до зазначеного наперед місця в Бразилії, ділянки під нові поселення заздалегідь розплановували, не було вже тривалого скупчення людей у місцях очікування, яке могло тривати місяцями і призводити до смертності від голоду чи хвороб [Сокіл, 2019, с. 656]. Емігранти мали власним коштом оплатити проїзд до порту, з якого рушав корабель. У листуванні найчастіше згадували Бремен, Гамбург і Трієст, при чому радили два перших. Італійські кораблі мали недобру репутацію: погані умови для пасажирів третього класу, «дуже злий харч», сильна хитавиця, переповненість.

Головним напрямком переселення був штат Парана на півдні Бразилії, де кліматичні умови дозволяли господарювати способом, близьким до того, як це робили в Галичині. З епістолярію можна дізнатися про життя українців в таких населених пунктах, як: Куритиба, Прудентополіс, Ріо Кляро, Антоніо Олінто, Жангада, Ірасема, Бон Жардін та ін.

Поселенці отримували шакр – ділянку розміром приблизно 20 га [Гец, 1954, с. 237], влада надавала її не безумовно, а на викуп протягом п'яти років [Ревакович, 1908, с. 11]. Поміж людей ширилися чутки, що борг за землю спишуть, тому вони не спішили з виплатами, і через те наприкінці терміну опинялися в складному становищі, адже швидко треба було зібрати всю суму [Сокіл, 2019, с. 103]. Зазвичай території, які надавалися колоністам, були покриті цілиним лісом. Поселенці мусили самостійно її викорчувати, зробити придатною для землеробства та побудувати житло. Протягом перших півроку новоприбулі отримували державну допомогу [Ревакович, 1908, с. 12], а далі мали жити винятково з праці своїх рук.

В листуванні згадується відчай від потреби вирубувати праліси, Тит Ревакович неодноразово згадував, що лише отці-василіяни допомагали українцям подолати розпач і приступити до праці. У листі до Степана Петрицького він писав про них: «Они перші підтримали на духу упадаючих морально і матеріально Русинів, котрі не хотіли ся навіть брати до викорчовання пралісів бразилійських і котрі, не маючи ні відки помочи, ані поради, ані не чуючи теплого серця для себе у людей чужих в Бразилії, падаючи зовсім духом, попадали в розпуку і тиняючи ся без ціли, вижадали лиш смерти» [Сокіл, 2019, с. 425].

Вирубно-вогневий спосіб підготовки ґрунту вимагав значних фізичних зусиль та супроводжувався ризиком, оскільки можна було травмуватися чи навіть загинути під час повалення дерев, ускладнювалося це тим, що часто стовбури були зв'язані один з одним ліанами, і складно було прогнозувати, як саме вони впадуть [Сокіл, 2019, с. 104]. Небезпечним було також випалювання ділянки. Так описував цей процес отець Клим Бжуховський: «Коли палят ліси, тогди дими, що оден другого не

видит, при тім тріск та гук пукаючого дерева, що оглухнути можна, якби сотки гармат грало» [Сокіл, 2019, с. 104].

Українців селили на території, де мешкали місцеві племена ботокудів, тому збройні сутички з індіанцями були неунікненними. Вони також ставали причиною загибелі колоністів [Феленчак, Valdir, Hevelyn, 2023, с. 68]. Щоправда на момент початку переписки отців-василіян з Реваковичем такі конфлікти вже затихли [Сокіл, 2019, с. 103].

Після розчистки лісу приступали до висаджування сільськогосподарських рослин, як звичних для України гречки, жита, пшениці (від якої згодом відмовилися [Гримич, 2009, с. 15]), до типових для Південної Америки кукурудзи, чорної квасолі, батату. З технічних культур висаджували льон (конопля не росла [Гримич, 2009, с. 19]), чай мате [Сокіл, 2019, с. 126], у пізнішому листуванні згадується, що уряд заохочував культивування тютюну.

Кавові плантації, які належали українцям, у епістолярії не згадуються. Емігрантів застерігали від праці на них. Робітники жили на плантації протягом всього сезону, їжу вони брали в магазинах, котрі належали тому ж таки власнику, в рахунок майбутньої зарплати. Типовою була ситуація, коли в підсумку робітник не лише нічого не заробляв, а й залишався винним. Не маючи можливості виплатити борг, люди тікали з плантацій, за що були жорстко переслідувані. О. Бжуховський згадував, що «до лапання уживали псів» [Сокіл, 2019, с. 119]. О. Кирило Сімків писав: «наш мужик, утікаючи перед грозячою кулькою фазендаря, перепливав широчезну річку, несучи на плечах діти, а на кінці жену» [Сокіл, 2019, с. 476].

Сільським господарством можна було займатися цілий рік, збираючи по два-три урожаї [Гримич, 2008, с. 18]. Однак розбагатіти на цьому було складно, адже в незвичних для українців природних умовах їх часто супроводжували неврожаї. До того ж постійно була загроза шкідників: сарани, мурах, гризунів [Сокіл, 2019, с. 196] папуг та мавп [Сокіл, 2019, с. 105]. «Через три роки люде удержують ся з робіт при залізници, бо третій рік тому тараньча, два роки миши, а сего року щурі стадами, рікою припливають і зїдають збіжа», – писав о. Кирило Сімків у 1910 р. [Сокіл, 2019, с. 496]. Складнішою ситуацію робила постійна нестабільність цін, яку важко було прогнозувати. Загалом готівки було мало і внутрішнє життя колоній засновувалося на натуральному обміні [Сокіл, 2019, с. 105]. Тому господарства функціонували не на виробництво товарів, а на лише на забезпечення потреб сім'ї. Основним джерелом заробітку була залізниця.

Ціни на промислові товари були дуже високими, тому емігрантам радили брати з собою якомога більше речей: одяг, взуття, головні убори, хустки, перини, каструлі, господарський реманент від сокир та молотків до невеликих січкарень [Сокіл, 2019, с. 663].

Емігранти також займалися тваринництвом: тримали велику рогату худобу, коней, овець, свиней, свійську птицю. О. Бжуховський зазначав, що половина господарств мали власні вози, у навіть найубогіших завжди було сало на столі, а кури тут велися настільки добре, що звичним було їх мати понад 100 штук [Сокіл, 2019, с. 120].

Українці здебільшого займалися землеробством і були вельми неохочі до комерції [Сокіл, 2019, с. 104]. О. Маркіян Шкирпан зазначав, що в штаті Парана русини «лиш покладками (курячими яйцями – прим. авт.) торгують», і наголошував,

що добре би було якби з «кто з Русинів знайшов ся з капіталом», як це було в поляків та італійців [Сокіл, 2019, с. 645]. Також він згадував у листі від 08.06.1906 р., що австрійський уряд прагнув розгорнути в Бразилії торгівлю і тому платив субвенції своїм громадянам, які виїхали туди. Допомога надавалася не як стартовий капітал, а як підтримка для вже наявного бізнесу, тому її отримували більш заможні поляки, а не українці. За свідченнями отця, поляки змогли організуватися в торговельне товариство капіталом 70 тис. мілірейсів, дехто вклав у нього 10 і 15 тисяч. «Русинів в Парані нема таких, щоби мали гроші на поготовію», – з сумом констатував він [Сокіл, 2019, с. 651]. Однак в наступному листі від 16.07.1906 р. о. Шкирпан свідчив, що завести свою справу українці таки намагалися. Він згадував молодого чоловіка, який в Прудентополісі збудував млин і тартак, хотів поставити там «колесо турбінове», тому просив надіслати креслення з Галичини, бо не зміг знайти потрібного в Бразилії [Сокіл, 2019, с. 652]. У листі від 21.10.1907 р. розповідається про 10 українських магазинів в Прудентополісі і гасло «Свій до свого», яке ширилося між підприємцями [Сокіл, 2019, с. 662]. У Куритибі цього ж року було четверо крамниць [Сокіл, 2019, с. 472].

Попри всі труднощі, матеріальне становище колоністів з часом покращувалося. Наприклад о. Рафаїл Криницький, перший священник, який осів в Куритибі [Бурко, 1984, с. 21], повідомляв у 1912 р., що українці з Прудентополіса мали два автомобілі, які викликали здивування вкупі з дрібкою страху в тих, хто бачив їх вперше [Сокіл, 2019, с. 323].

Майже у всіх листах, адресованих Реваковичу, згадується брак священників та вчителів. Також була майже цілковита відсутність лікарів, юристів, людей, які добре володіли португальською мовою і могли захищати інтереси українських емігрантів перед бразильською владою. Багато дописувачів наголошують на потребі в медиках та правниках, котрі могли би швидко розбагатіти. «В Бразилії, не дай Господи, двох річей: а) хорувати; б) процесувати ся», – зазначав о. Кирило Сімків [Сокіл, 2019, с. 496]. «Добрий лікар Русин в Парані мігби собі в короткім часі виробити добру клієнтелю. Суть є ще такі місця, де нема жадного доктора», – писав о. Шкирпан [Сокіл, 2019, с. 648]. Станом на 1911 р. ситуація дещо покращилася, адже прибули сестри-служебниці Непорочної Діви Марії. О. Рафаїл Криницький згадував, що в Прудентополісі вони зайнялися лікуванням і за 9 місяців прийняли 430 пацієнтів [Сокіл, 2019, с. 318]. Це число вражає, бо сестер було всього двоє, вони не мали приміщення, обладнаного під лікарню, а ще, окрім турботи про хворих, займалися навчанням дітей.

Товариство св. Рафаїла та отці-василіяни чимало дбали про збереження у емігрантів національної самосвідомості та освіти їх дітей українською мовою. Не раз священники засвідчували, як люди втрачали ідентичність на чужині. О. Кирило Сімків бачив молоде українське подружжя, котре між собою говорило португальською [Сокіл, 2019, с. 472]. Також він розповідав, що парубки після кількох років заробітків на залізниці «байдужні щодо своєї народности і обичаїв» [Сокіл, 2019, с. 498]. Батьки часто були не вельми зацікавлені давати навіть початкову освіту своїм дітям. О. Сімків зазначав, що діти ходили до школи один-два місяці, поки не починали вимагати платню [Сокіл, 2019, с. 477]. В іншому листі він згадував, як хлопець мусив вчитися при місячному світлі, бо батько «жалував сьвітла в хаті» [Сокіл, 2019, с. 484]. Також емігранти не бачили принципової різниці

у виборі між українською і польською мовою навчання. Коли Іван Сосновський написав до Реваковича з проханням надіслати «кілька букварів руских і польських», той йому відповів різко: «Чи ще має їсти Русинів неволя польська і в вільній Америці? Фе! Встидайтеся!» [Сокіл, 2019, с. 522].

Свідченням про те, що не всім українцям було байдуже на освіту дітей є їх звернення до Андрея Шептицького від 25.06.1905 р., передане владиці Реваковичем. «Але наші слабосилі діти тут позбавлені духовної пищі. Звичайно, батьки через рік більше сут по за домом, як дома, бо мусят ходити по далеких роботах, (...) а матери полишаючи ся дома, мають на голові господарство і діти. Не могут про то ні батьки, ні матери того так великого Господом Богом наложеного обов'язку виконати, щоби діти свої добре виховати» [ЦДІАЛ, ф. 664, оп. 1, од. зб. 4, арк. 62], – у словах діаспорян звучить тривога за майбутнє покоління. Хоча школи не були достатньо забезпечені вчительськими кадрами, діаспоряни забезпечили їх функціонування, що стало вирішальним чинником збереження української ідентичності в українців, які виросли та народилися у Бразилії [Підкуркова, 2021, с. 211].

Отці-василіяни та Тит Ревакович присвятили дуже багато часу і зусиль задля просвітництва емігрантів. Основу епістолярію становить спілкування про надсилання літератури та періодичних видань українською мовою для поповнення фондів хат-читалень «Просвіти», перша з яких почала функціонувати в Куритибі у 1902 р. [Закревська, 2010, с. 597]. Видавці в Галичині розуміли, наскільки важливим є питання збереження української ідентичності, тому робили знижки емігрантам, надсилали товар у позику. Не надавала ніяких знижок лише друкарня Ставропігійського інституту.

Також чималу увагу присвячували пошуку людей, які могли б зайнятися в Бразилії роботою на благо культури: вчителів, редакторів місцевих часописів, священників, хормейстерів. У фінансовому плані це становило труднощі для діаспори, адже потрібно було оплатити інтелігентам дорогу та надати кошти на облаштування побуту. Такі вкладення супроводжувалися ризиками: люди могли в останню мить передумати, або навіть переїхати до Бразилії та не виправдати очікувань. Чималу увагу в епістолярії присвячено особі Степана Петрицького, чоловіка, який прибув до Бразилії коштом василіян, але не став узгоджувати з ними подальшу діяльність і не слухав їх порад, також він почав продавати літературу, надану для безоплатного розповсюдження. «Таких інтелігентів бодай Галичина у мори топила, як би мала слати нам до Просвіти», – писав про нього о. Рафаїл Криницький [Сокіл, 2019, с. 319].

Протягом тривалого часу отці-василіяни були єдиними представниками українського греко-католицького духовенства в Південній Америці. Цьому сприяв той факт, що бразильський уряд неприхильно ставився до одружених священників і не впускав їх у свою країну. Ця заборона, а також відносно невеликі можливості василіянського ордену, небажання представників духовенства покидати дім і вирушати аж за океан, бідність новостворених парафій спричинилися до того, що брак греко-католицьких священнослужителів був катастрофічний. У кожному поселенні, де компактно проживали українці, намагалися збудувати церкву, але найчастіше служби в ній правити було нікому. Люди народжувалися, одружувалися і помирали без належних обрядів, церковну службу українською мовою вони могли не чути десятиліттями. Отці змушені були постійно бути в русі, адже їм треба було

охопити велику територію. Наприклад о. Клим Бжуховський з Ірасеми у 1903 р. їхав з місіонерською метою в Аргентину, а у 1910 році він вирушив в Галичину. Після повернення йому не дозволили надовго осісти в милій його серцю Ірасемі, у 1916 р. перевівши до Прудентополіса керувати будівництвом монастиря. Отець повертався в Галичину ще раз у 1926 р. Остаточо осів у Ірасемі він лише з 1929 р. [Бурко, 1984, с. 18].

Дуже зворушливим є опис Великодня у поселенні Антоніо Олінто у 1907 р., коли українці вперше за 12 років мали змогу їсти освячену паску. «Кольоністи вже від півночі тягнулись з пасками на плечах (некотрі і 10 кілометрів від Церкви мешкають). А зібралось їх множество, хати порожні позіставляли, кожний мітив, щоб взяти участь в набоженстві, яко свідками не були вже по виїзді з Галичини», – ділився з Реваковичем о. Клим Бжуховський [Сокіл, 2019, с. 113].

Емігранти просили Андрея Шептицького отримати від Римської курії дозвіл служити греко-католицьким священникам, незважаючи на подружній стан [ЦДІАЛ, ф. 664, оп. 1, од. зб. 4, арк. 19, звор.] Тит Ревакович наводив свідчення Василя Вальковича з Жангади: за 12 років українці мали лише 12 богослужінь рідною мовою [Ревакович, 1908, с. 14]. Через брак духовенства, діаспоряни починали відвідувати римо-католицьку церкву, втрачаючи свою національну ідентичність. Були випадки переходу в православ'я, бо до Бразилії прибували також українці з Наддніпрянщини.

Ревакович висловлював таку саму думку [Ревакович, 1908, с. 1], як і василіяни [Сокіл, 2019, с. 117]: тим селянам, які не в крайній убогості, не треба їхати до Бразилії, адже життя там дуже важке. Дні емігрантів минали в цілоденній виснажливій праці, без підтримки роду, в чужому кліматі, серед незнайомого культурного середовища. Бездержавні українці не могли розраховувати на таку підтримку з Батьківщини, як італійці, німці, англійці. Епістолярій Тита Реваковича є ще одним свідченням про тяжку працю, якою перші діаспоряни здобували краще життя для майбутніх поколінь.

Висновки. Аналіз листування Тита Реваковича з отцями-василіянами засвідчує, що цей епістолярій є важливим джерелом для дослідження раннього етапу української еміграції до Бразилії на поч. ХХ ст. Переписка містить багатий фактаж про життя колоністів, відображає їхнє соціально-економічне становище, способи адаптації до нових умов життя, поєднані з прагненням зберегти релігійну, національну та культурну ідентичності.

Кореспонденція дозволяє встановити, що греко-католицька церква, представлена насамперед отцями-василіянами, виконувала багато функцій: духовну, просвітницьку, організаційну, соціально-захисну, таку, як: опіка над хворими та знедоленими, спонуканням батьків віддавати дітей до школи, відмовлянням від ранніх шлюбів дівчат-підлітків. Греко-католицька ідентичність була переплетена з українською. Духовенство розуміло це і робило все від себе залежне, щоб втримати вірян в лоні церкви, адже це означало також збереження національної самосвідомості та зв'язків з рідним краєм.

Тит Ревакович, як голова Виділу Товариства св. Рафаїла, забезпечував комунікацію між Галичиною та українськими поселеннями в Бразилії, надавав консультації щодо переїзду, брав інформацію про життя в колоніях, дбав про освіту в національному дусі для дітей емігрантів. Завдяки його діяльності було створено

один із перших каналів інтелектуального та культурного зв'язку між Галичиною і діаспорою.

Результати дослідження поглиблюють уявлення про процеси становлення української діаспори в Бразилії, висвітлюють основні проблеми селян, духовенства та інтелігентів, котрі починали жити в Новому світі. Перспективним видається подальше дослідження архівної спадщини василіянських місій, приватних листувань та періодичних видань, що сформували інформаційно-комунікаційний простір української еміграції.

Список використаних джерел та літератури

- Боднарченко, М., 2013. Українська діаспора Бразилії: історія заселення. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. № 1. С. 13-15.
- Бурко, В., 1984. Отці Василіяни в Бразилії. Прудентопіль: Видавництво отців Василіян.
- Гец, М., 1954. Українська імміграція в Бразилії. *Українці у Вільному Світі: Ювілейна книга Українського Народного Союзу, 1894 – 1954*. Джерсі. С. 233-253.
- Гримич, М. 2009. Піонерське землеробство українців Бразилії на початкових імміграційних етапах. *Етнічна історія народів Європи*. Випуск 30. С. 14-22.
- Закревська, Я., 2010. Роль «Просвіти» у збереженні національної самобутності українців Бразилії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2010. Випуск 19. С. 596-601.
- Кліш, А., Ігнатенко, Н., 2024. Часопис «Руслан» як джерело вивчення української еміграції до Бразилії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Сторінки історії*. № 59.
- Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ).
- Підкуркова, І.В., 2021. Проблема збереження етнічної ідентичності української еміграції в Бразилії. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2021. № 4 (51). С. 208-219.
- Ревакович, Т., 1908. До відомости емігрантів руських, що їдуть до держави Парана в Бразилії. Львів.
- Сокіл, В., 2019. Епістолярій Тита Реваковича. Львів.
- Феленчак, Ю.Б., Валдір, Г., Жиззі, Е.П., 2023. Українська діаспора в Бразилії: історія та особливості формування. *Наукові записки Львівського університету бізнесу і права. Серія економічна. Серія юридична*. Вип. 39. С. 64-71.
- Франків, І., 2008. Товариство св. Рафаїла у Львові. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 17. С. 67-72.

References

- Bodnarenko, M., 2013. Ukrainians diaspora Brazylii: istoriia zaselennia [Ukrainian diaspora in Brazil: history of settlement]. *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii*. № 1. S. 13-15. [in Ukrainian].
- Burko, V., 1984. Ottsi Vasyliiany v Brazylii [Basilian Fathers in Brazil]. Prudentopil: Vydavnytstvo ottsiv Vasyliian. [in Ukrainian].
- Felenchak, Yu.B., Valdir, G., Ghizzi, H.P., 2023. Ukrainians diaspora v Brazylii: istoriia ta osoblyvosti formuvannia [Ukrainian diaspora in Brazil: history and features of formation]. *Naukovi zapysky Lvivskoho universytetu biznesu i prava. Serii ekonomichna. Serii yurydychna*. Vyp. 39. S. 64-71. [in Ukrainian].
- Frankiv, I., 2008. Tovarystvo sv. Rafaila u Lvovi [Society of St. Raphael in Lviv]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Vyp. 17. S. 67-72. [in Ukrainian].
- Hets, M., 1954. Ukrainians imihratsiia v Brazylii [Ukrainian immigration to Brazil]. *Ukrainci u Vilnomu Sviti: Yuvileina knyha Ukrainskoho Narodnoho Soiuzu, 1894–1954*. Jersey City, 1954. S. 233-253. [in Ukrainian].
- Hrymch, M. 2009. Pionerske zemlerobstvo ukraintsiv Brazylii na pochatkovykh imihratsiinykh etapakh [Pioneering agriculture of Ukrainians in Brazil during the initial stages of immigration]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. Vyp. 30. S. 14-22. [in Ukrainian].

Klish, A., Ihnatenko, N., 2024. Chasopys «Ruslan» yak dzherelo vyvchennia ukrainskoi emihratsii do Brazyl'ii naprykintsi XX – na pochatku XIX st. [The newspaper «Ruslan as a primary source for examining Ukrainian emigration to Brazil from the late 19th to the early 20th century]. *Storinky istorii*. № 59. [in English].

Pidkurkova, I.V., 2021. Problema zberezhenntia etnichnoi identychnosti ukrainskoi emihratsii v Brazyl'ii [The problem of preserving the ethnic identity of Ukrainian emigration in Brazil]. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia*. № 4 (51). S. 208-219. [in Ukrainian].

Revakovykh, T., 1908. Do vidomosti emigrantiv ruskykh, shcho yidut do derzhavy Parana v Brazyl'ii [For the information of Rus' emigrants going to the state of Paraná in Brazil]. Lviv. [in Ukrainian].

Sokil, V., 2019. Epistolarii Tyta Revakovycha [Epistolary of Tit Revakovykh]. Lviv. [in Ukrainian].

Tsentrалnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Lviv (TsDIAL). [in Ukrainian].

Zakrevska, Ya., 2010. Rol «Prosvity» u zberezhennti natsionalnoi samobutnosti ukraintsiv Brazyl'ii [The role of «Prosvita» in preserving the national identity of Ukrainians in Brazil]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. Vyp. 19. S. 596-601. [in Ukrainian].

CORRESPONDENCE BETWEEN TIT REVAKOVYCH AND THE BASILIAN FATHERS AS A SOURCE FOR THE HOME HISTORY OF UKRAINIAN EMIGRANTS IN BRAZIL

Mariia Myhalevych

Postgraduate Student of the Department History of Ukraine, Archaeology
and Special Branches of Historical Studies

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil

Abstract. *The work is devoted to the analysis of the correspondence of Tit Revakovykh with the Basilian Fathers, as a valuable source for studying the living conditions of the first waves of Ukrainian emigration to Brazil at the beginning of the 20th century. The focus of the study is on the living conditions of the immigrants, their economic activities, cultural development, adaptation to new natural and climatic realities, as well as the formation of the first Ukrainian colonies in the state of Paraná. Through the prism of private correspondence, the difficulties associated with the lack of land, the legal insecurity of emigrants, limited access to education, medical care and cultural life are highlighted. The epistolary reveals the role of the Ukrainian Greek Catholic Church in Brazil, as an institution that not only fulfilled a spiritual mission, but also carried out social and educational work. With the help of the epistolary, it is possible to trace how Tit Revakovykh, as head of the Branch of the Society of St. Rafaela tried to coordinate the support of emigrants and helped establish ties between Galicia and the Brazilian Ukrainian communities. He mainly provided information services and assistance in the field of culture and education: he ordered and sent literature in the Ukrainian language, published informational articles about the life of the diaspora in periodicals, advised those wishing to move overseas, or emigrants who wanted to settle their affairs in Galicia. The link that connected Revakovykh with the Ukrainians in Brazil was the Basilian Fathers. It was with them that the main part of the communication took place, and from their words a cross-section of the everyday life and socio-cultural life of the first wave of migrants is formed. The scientific novelty lies in the analysis of little-studied documents of personal correspondence, in revealing their communicative function and significance as a tool for organizing emigration support. The results obtained allow us to understand more deeply the mechanisms of interaction between the intelligentsia, the Church and emigrant communities, as well as to identify important aspects of the formation of the Ukrainian diaspora in South America.*

Key words: Ukrainian emigration, Brazil, Tit Revakovykh, Basilians, Society of St. Raphael, diaspora.

ВПЛИВ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ (1914 – 1916 РР.)

Бідун Юрій Володимирович

вчитель історії,

Новосілівський академічний ліцей «Ерудит», м. Київ

bidun.yurii.11@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9155-8004>

Анотація. У статті досліджено труднощі, з якими стикнулася Київська Духовна Семінарія після початку Першої світової війни. Автор взяв за мету вивчити те, як військові події 1914 – 1916 рр. вплинули на діяльність цього навчального закладу. Дослідження базується на хронологічному методі та аналізі. Виявлено, що уже в перші роки війни головні проблеми проявилися у двох сферах – у навчально-виховному процесі, а також у погіршенні матеріального становища учнів та викладачів семінарії. Детально прослідковано зміни внутрішнього розпорядку середнього духовного навчального закладу. Проаналізовано проблеми забезпечення і фінансування Київської духовної семінарії. Виявлено, яким чином учні звільнялися від призову до війська. Встановлено, що у 1915 році майно Київської духовної семінарії перевозилося до російського міста Тамбова.

Ключові слова: Перша світова війна, духовна освіта, Київська духовна семінарія, навчальний процес, православна церква, православне духовенство.

Постановка проблеми. Протягом усього XIX – початку XX ст. одним з найкращих середніх духовних навчальних закладів на українських землях була Київська духовна семінарія. В умовах Першої світової війни (1914 – 1918 рр.) навчально-виховний процес тут суттєво ускладнився.

Навчальні заклади сучасної України теж відчувають серйозні труднощі в своїй діяльності. Особливо помітними є зміни навчально-виховного процесу. Але якщо на сході і півдні нашої країни це стало явним після агресії Російської Федерації ще у 2014 р., то населення інших територій відчуло на собі це повною мірою лише після повномасштабного вторгнення 2022 р. Війна, яка триває й нині, уже сама по собі надає нашому дослідженню актуальності. Майже перманентні повітряні тривоги, щоденні спускання в укриття освітянами та учнями, масова допомога армії, проблеми визволення військовополонених, добровільна мобілізація і намагання здобути відстрочки від військової служби, евакуація майна і цивільного населення, постійні зміни в навчально-виховному процесі – усі ці речі з нашого теперішнього повсякдення нагадують події столітньої давнини. З огляду на це, поставлена перед нами мета актуальна як ніколи.

Метою цієї наукової статті є намагання дослідити те, як Перша світова війна вплинула на діяльність Київської духовної семінарії у 1914 – 1916 рр.

Огляд джерел і літератури. Обрана тема забезпечена хорошою джерельною базою, основна маса якої зосереджена в Центральному державному історичному архіві України м. Києва. Значущим є фонд № 712 «Київська духовна семінарія». На

жаль, обрана тема лишилася поза увагою сучасних науковців. Діяльність Київської духовної семінарії в першій половині XIX ст. дослідив С. Ільчишин. Загальний аналіз духовної освіти в XIX – на початку XX ст. здійснила Г. Степаненко. Вищу духовну освіту на українських землях досліджувала Н. Шип. В. Бурега, В. Перерва, В. Рожко, А. Сергієнко, Н. Ципляк розглядали окремі питання функціонування духовних семінарій на українських землях протягом XIX ст.

Виклад основного матеріалу. Перша світова війна не просто ускладнила навчальний процес, вона відразу перервала його на цілий перший триместр 1914/1915 навчального року. Уже 17 вересня 1914 р. навчальні заняття в Київській духовній семінарії (далі – КДС) були припинені, оскільки її споруди були зайняті під лазарет для поранених воїнів. Уроки знову почалися після Різдва, в будівлі I жіночого училища Духовного відомства [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 806, арк. 24]. Викладачі задавали учням багато самостійних завдань на тих три місяці, в які навчання не проводилося. Через це на початку 1915 р. виявилось, що учні відстали від програми курсу лише на 2-3 тижні [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 806, арк. 25].

Про створення на базі КДС лазарету для поранених відомо не так вже й багато. Очевидно, як і чиновники центральних установ духовного відомства, службовці КДС жертвували для справи лазарету 2 % від зарплати [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1914), спр. 756, арк. 2-3]. З цих внесків для семінарії виходила незначна сума – всього 105 руб. на місяць.

Вихованці 6 класу КДС брали безпосередню участь в догляді за пораненими воїнами: допомагали лікарям в операційних і перев'язочних, приносили і привозили поранених на колясках і привозять поранених із палат у перев'язочні, писали листи, читали пораненим, у випадку евакуації поранених із госпіталю супроводжували їх на вокзал, виконували обов'язки «пѣвцов и чтецов» при требах в госпіталі; на ці роботи семінаристи відпускалися у вільний від занять час, а за особливою чергою – і під час вечірніх занять [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1914), спр. 756, арк. 10]. Всі без винятку викладачі і службовці були задіяні до догляду за пораненими. Викладач В. Петрушевський навіть влаштовував «читання з туманними зображеннями» для поранених. В них, в ролі лекторів і співців, брали участь і семінаристи [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1914), спр. 756, арк. 10].

Варто відзначити, що лазарет, який був організований в стінах КДС, перебував під безпосередньою владою Київського комітету всеросійського міського союзу допомоги хворим і пораненим воїнам, що розташовувався в будинку Київської міської думи. Головою комітету був В. І. Бражников, а його заступником В.В. Коноплін. Також в цей комітет входили Л. І. Страдомська, Н. І. Довнар-Запольська і Ю. І. Фальберг [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1914), спр. 756, арк. 8].

Цікаво, що вихованки I Жіночого духовного училища планувалося відпустити додому на період від Різдва і до Пасхи; після Св. Пасхи їхні заняття мали відновлюватися в будівлі II Жіночого духовного училища; вихованки ж II Жіночого духовного училища повинні були закінчити свої заняття до Пасхи. При цьому учениць 1-5 класів обох духовних навчальних закладів пропонувалося перевести в наступні класи без перехідних екзаменів. Про це нам відомо з подання (рос. «представлення») київського митрополита Флавіана [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1914), спр. 756, арк. 17]. Як бачимо, те, що основні будівлі КДС були

облаштовані під військову лікарню вже від початку Першої світової війни, суттєво ускладнило навчальний процес не лише для семінаристів, а й для учениць Першого та Другого Київських жіночих духовних училищ

Ще в січні 1915 р., після трьохмісячної перерви і відновлення занять, правління семінарії просило у вищого керівництва не проводити екзамени в 1-5 класах, щоб присвятити останні дні навчального року повному (до кінця) проходженню програм семінарського курсу [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 806, арк. 24].

24 січня 1915 р. Св. Синод видав постанову, за якою навчальний рік мав закінчитися 15 червня. У відповідь на це правління семінарії просило митрополита Флавіана «взбудити ходатайство» перед Св. Синодом, щоб навчальний рік в КДС був закінчений до 20 травня. Зазвичай, в довоєнні роки, програмний курс (з повторенням найважливіших розділів) закінчувався до 1-5 травня. За розрахунками правління семінарії, у 1915 р. це мало статися до 20-23 травня [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 806, арк. 25]. Врешті-решт, Центральне духовно-учбово управління дозволило закінчити 1914-1915 навчальний рік 20 травня [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 806, арк. 26]. Можемо здогадуватися, що Св. Синод бажав, щоб заняття в семінаріях закінчилися аж в середині червня, аби учні і викладачі мали змогу повністю пройти курс навчальних дисциплін. Правління семінарії вирішило, що краще закінчити навчальний рік на місяць раніше.

Зі слів ректора архімандрита Амвросія і правління семінарії від 23 квітня 1915 р. дізнаємося, що утримувати учнів у гуртожитку стало значно важче, ніж до цього. Через війну ціни на всю продукцію виросли вдвічі-втричі. Особливо це стосувалося Києва, як міста, що близько розташовувалося до фронту і в якому знаходилася величезна кількість лазаретів (в яких до 3000-4000 осіб). Також на ціни тут вплинули щоденні прийоми і відправки у внутрішні губернії полонених і своїх поранених воїнів. Архімандрит наводить приклад з мукою, пуд якої до війни коштував 1 руб. 23 коп., а станом на березень 1915 р. – 1 р. 75 коп. Якщо дрова до війни коштували 28-30-35 руб. за сажень, то в березні 1915 р. – 45-48-50 руб. за сажень. Не менш значущою проблемою була нестача прислуги. В якості слуг, пише ректор, доводилось задовольнятися хлопчиками 15-16 років, які через свій молодий вік більше схильні до «баловства і гуляння», ніж до серйозної роботи. До того ж, цій молодій прислузі доводилося платити більше, ніж старій в попередні мирні роки [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 806, арк. 33].

Відношення від Учбового Комітету при Св. Синоді забороняло службовцям духовно-навчальних відомств йти у відставку чи на пенсію. Як виняток, дозволялося покидати свою роботу лише «через повністю розладнане на службі здоров'я, або через невиліковну хворобу», та й то обов'язково надаючи довідки, які це документально засвідчували [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 804, арк. 25-26].

А також синодальне керівництво дозволяло, і навіть схвалювало, проведення занять в дві зміни: денну і вечірню. Це, на їхню думку, дозволило б не переривати навчальний процес в освітніх закладах духовного відомства [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 804, арк. 29]. В подальшому, як побачимо далі, такий дозвіл дуже згодиться керівництву КДС.

У вересні 1915 р. майно КДС було вивезено до м. Тамбова. Через півроку, 27 травня 1916 р. правління семінарії засвідчило, що воно збережено цілком (рос. «в исправности») [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1916), спр. 834, арк. 182]. Також сюди перевозилися книги з бібліотеки, архів і прилади з фізичного кабінету [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1916), спр. 834, арк. 183-185].

На початку нового 1915/16 навчального року (очевидно, в листопаді) стало відомо, що в семінарії, як і в усіх світських навчальних закладах, заняття планувалося проводити лише до квітня. В зв'язку з цим митрополит Володимир просив у Св. Синоду не проводити перехідних екзаменів та занять у 1-5 класах, а також дозволити закінчити випускні екзамени в 6 класі до квітня навчального року [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 806, арк. 27]. Київський митрополит обґрунтовував свої прохання фактом помітного подорожчання цін на «предмети першої необхідності» і «подорожчанням робочих рук» (тобто оплати праці прислуг).

На початку 1916 р. митрополит повторно прохав перед Св. Синодом про дострокове закінчення навчального року в КДС. Зокрема, малося на увазі закінчення занять в шостому класі на п'ятому тижні Великого Посту, а екзаменів до 1 травня 1916 р. Це звернення було схвалено (рос. «удовлетворено») [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 833, арк. 23]. Було заплановано проводити випускні екзамени для учнів шостих класів з середи 23 березня до середи 4 травня. Екзаменували їх з десяти предметів: гомілетика, дидактика, викривальне богослов'я, церковної історії, священного писання, практичного керування для сільських пастирів, моральне богослов'я, догматичне богослов'я, сектанство, медицина і церковний спів. Також важлива роль належала екзаменаційному твору. Його перевіряли в найперший день [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 833, арк. 23]. Для прийому випускних іспитів створювалася комісія. В ній головував ректор, інспектор чи член правління з викладачів. В багатолюдних семінаріях екзаменаційна комісія могла складатися не з трьох, а лише з двох осіб, тобто з викладача й асистента. Це мали бути викладачі однорідних предметів. Перед іспитами учнів на основі їхніх навчальних успіхів і поведінки розподіляли за розрядами. Комісія в своїх діях керувалася особливою інструкцією, що складалася правлінням семінарії і затверджувалася єпархіальним архієреєм. До речі, про це йшлося в § 131 семінарського статуту (1884 р.). Для КДС така інструкція була складена правлінням і затверджена резолюцією чигиринського єпископа Іренія 28 квітня 1891 р. [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 833, арк. 22].

На педагогічних зборах, 8 серпня 1916 р., розглядалася проблема нестачі засобів на матеріальне утримання вихованців у 1916/1917 навчальному році. Згідно з розрахунками розпорядчих зборів, внесків, що передбачені кошторисом, і звичайної платні за половину пансіону, розмір якого 110 руб., могло вистачити, при тогочасних цінах на товари першої необхідності, не більше ніж на чотири з половиною - п'ять місяців. В такому разі нестача коштів на утримання вихованців протягом п'яти місяців повинна покриватися перерахуваннями з сум, що призначалися на утримання прислуг [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 833, арк. 66].

Відповідно до указу Св. Синоду (від 9 липня 1916 р.) навчальні заняття семінаристів переносилися в будівлю І Київського жіночого училища духовного відомства (тобто, фактично, ситуація попередніх років лишалася незмінною). Такий порядок навчально-виховного процесу планувалося запровадити з 1 вересня 1916 р.

Заняття з вихованцями 1-5 класів повинні були проводитися до 14 листопада того ж року і з 9 січня до 24 березня 1917 року. Після чого вихованці КДС без перехідних екзаменів повинні бути відпущені додому. З учнями 6 класу заняття мали проводити з 1 вересня 1916 р. до різдвяних канікул і з 9 січня 1917 р. до 24 березня, до того ж останній місяць потрібно було виділити на випускні екзамени [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 833, арк. 66].

На засіданні педагогічних зборів 8 серпня 1916 р. вказувалося, що в 1916-1917 навчальному році вихованців буде більше, ніж в попередньому, деє на 100 осіб. Вказувалося, що оскільки семінарія розміщувалася «в чужій і тісній будівлі», то розмістити вихованців не лише в їдальні і в спальнях, але і в класах буде дуже важко. Із заявами про прийняття в КДС зверталися батьки з інших єпархій. Але прийняти їх всіх не було можливості. А деяких приймати не було підстав [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 833, арк. 67]. На нашу думку, такий наплив охочих до вступу був пов'язаним з загрозою мобілізації. Оскільки навчання в КДС давало право на відстрочку від армії, то батьки намагалися віддати сюди своїх дітей, щоб забезпечити їх у майбутньому.

Керівництво КДС дуже скурпульозно слідкувало за успішністю своїх вихованців навіть в період війни. В жовтні 1916 р. ректор семінарії архімандрит Амвросій висловив занепокоєння з приводу того, що в V класі учні старанно вчать, заробляють відмінні бали і без жодних занепокоєнь про майбутнє отримання звання «студента духовної семінарії» переходять в VI клас. У ньому ж вони лінуються, погіршуються їхні старанність і успіхи, оскільки ці учні надіються, що бали, набрані в передостанньому класі, покрийють їхні пропуски (нестачу в балах) і вони закінчать курс семінарії з атестатом «по першому розряду» (тобто відмінно). Через це на педагогічних зборах, що відбувалися 3 жовтня, було ухвалено таке рішення. В тих випадках, коли вихованці, що отримали відмітки першого розряду в V класі, надіючись на ці відмітки в VI класі, починають погіршувати свою успішність, але, не дивлячись на це, планують закінчити семінарію зі званням «студента», викладачі мають ставити їм в свідоцтві за VI клас середній бал, обираючи між «4» і «3», меншу оцінку [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(833), спр. 833, арк. 126].

На цих же педагогічних зборах викладачі V класу заявили, що деякі їхні вихованці (найперше це стосувалося учнів паралельного відділення), неналежно ставляться до своїх учнівських обов'язків: не готують домашнього завдання, не слухають пояснень наставників, навіть під час уроків займаються сторонніми справами і таке інше. Результати такої поведінки відразу далися взнаки: за короткий проміжок часу одні з них встигли отримати чотири незадовільних відмітки, інші – п'ять і більше. На думку викладачів V класу, такі неприємні настрої вихованців передавалися й іншим: помічалася «в'ялість», відсутність «діловитості». Ректор пояснював це тим, що в деяких учнів абсолютно не було бажання вчитися. При інших, більш вигідних обставинах, вони готові були б вийти з семінарії, щоб вступити після IV класу в один з вищих світських навчальних закладів. Але, очевидно, їх втримувала в стінах КДС можливість бути призваними на війну. Зрозуміло, що «знаходячись в семінарії, а душею будучи поза нею» [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 833, арк. 127], ці вихованці не вчать, очевидно, очікуючи вдалого моменту, щоб покинути це місце. На засіданні педагогічних зборів було ухвалено рішення звільнити тих учнів V класу, які за першу чверть навчального року

отримають три двійки, або одну одиницю і одну двійку. Про таку ситуацію семінарія КДС зарання повідомляла батьків чи опікунів [ЦДІАУ, м. Київ, ф. 712, оп. 4(1915), спр. 833, арк. 127].

Варто відзначити, що призовним віком, з якого вихованців духовних навчальних закладів зобов'язувалися відбувати військову службу в лавах армії Російської імперії, були 20 років. Під цей вік підпадали вихованці найстарших класів, зазвичай шостого, бо Київській духовній семінарії навчалися діти віком від 14 до 20 років.

Висновки. Перша світова війна не просто ускладнила навчальний процес в КДС, а перевернула його з ніг на голову. Будівлі на Воскресенському узвозі (куди за 13 років до цього перемістили семінарію з Подолу) були облаштовані під невелику військову лікарню (рос. «лазаретъ»). Тому, від січня 1915 р. і в подальшому, заняття вихованців семінарії проводилися в будівлях Першого Київського жіночого училища духовного відомства.

Наступний прояв війни – постійне намагання скоротити тривалість навчального року. Вже 17 вересня 1914 р. заняття припинилися до зимових канікул. Кінець 1914/1915 навчального року теж був закінчений зарання через війну. Після численних звернень до Св. Синоду, було вирішено передчасно закінчити і 1915/1916 навчальний рік (до травня 1916 р.). Екзамени і випускні іспити також проводилися за прискореною процедурою. Перед 1916/1917 навчальним роком планувалося закінчити перше півріччя до середини листопада 1916 р., а друге – до кінця березня 1917 р.

У вересні 1915 року, очевидно, побоюючись розгортання весняного наступу австро-німецьких військ, було вирішено евакуювати майно КДС до російського міста Тамбова.

Під час війни працювати в духовних закладах освіти стало важче. Це стосувалося не лише КДС, бо вже в 1915 році Св. Синод видає постанову про заборону викладачам звільнятися з роботи без поважної причини.

Ще один прояв війни, що помітно впливав на навчальний процес, – ріст цін і нестача товарів і послуг. Вже навесні 1915 року ректор Амвросій, звітуючись перед Київським митрополитом, скаржився на помітне подорожчання оплати праці прислуг та товарів повсякденного вжитку. За його словами, через війну навіть семінаристів в гуртожитку стало важче утримувати; ціни на продукти і товари зросли як мінімум на третину. А перед 1916/1917 навчальним роком взагалі виявилось, що коштів на утримання учнів не вистачає. Правління семінарії вирішило, що на ці потреби будуть перераховані гроші, які призначалися для слуг.

Учні старших класів КДС були військовозобов'язаними (по віку). Загроза бути мобілізованими нависала над ними усю другу половину XIX ст., але з початком Першої світової війни вона збільшилася в рази. Навчання в КДС давало право на відстрочку від армії. Напевно через це перед 1916/1917 навчальним роком заяв на вступ до семінарії надійшло на 100 більше, ніж зазвичай. І це при тому, що в КДС навіть в мирні роки усього навчалось близько 450-550 учнів.

Війна негативно вплинула на успішність семінаристів. Перш за все це стало помітним на старшокласниках (по учнях п'ятих і шостих класів). Як стверджував ректор Амвросій на педагогічних зборах в жовтні 1916 року, якщо п'ятикласники ще старанно вчать, щоб перейти до шостого випускного класу, то шестикласники

виявляють абияку успішність і поведінку (надіючись на вже зароблені бали на попередньому п'ятому курсі). Вагомим фактором було ще й те, що в мирні роки частина нестаранних учнів «відсіювалася» після четвертого курсу, вступаючи до якогось з вищих світських навчальних закладів. Але в умовах війни, через загрозу мобілізації, це стало для них неможливим.

Ми вважаємо, що падіння рівня успішності, яке спровоковано першими двома роками світової війни, були одними з чинників, що вплинули на суттєве погіршення навчальної дисципліни семінаристів у перші роки революції 1917 – 1921 рр.

Список використаних джерел та літератури

Бідун, Ю. В., 2021. Військова повинність вихованців Київської духовної семінарії. *Потенціал сучасної науки: [матеріали V Міжнародної науковопрактичної конференції м. Київ, 23-24 січня 2021 року]*. Частина I. 26-27.

Бурега, В. В., 2005. Історичний шлях Київської духовної семінарії. *Церковна православна газета. Офіційне видання Української Православної Церкви, № 21 (391)*. 8-9.

Ільчишин, С. В., 2018. *Історія Київської духовної семінарії в 1817-1867 роках: дисертація кандидата богослов'я: 09.00.14*. Київ: Українська Православна Церква, Київська Духовна Академія, Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра, 305 с.

Перерва, В. С., 2014. Церковні школи в Україні (кін. XVIII ст. – XX ст.): забутий світ. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, Том I. 574 с.

Рожко, В. Є., 2004. Волинська духовна семінарія (1796-2004 рр.): Історичний нарис. Луцьк: MEDIA. 256 с.

Сергієнко, А. А., 2011. *Церковні реформи в Російській імперії другої половини XIX ст.: дисертація кандидата історичних наук: 07.00.01*. Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 235 с.

Степаненко, Г. В., 2002. *Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): дисертація кандидата історичних наук: 07.00.01*. Київ: НАН України. Інститут історії України, 225 с.

Центральний державний історичний архів України (Київ) (ЦДІАК України).

Ципляк, Н. О., 2012. *Чернігівська духовна семінарія у соціокультурному та громадському житті Північного Лівобережжя (кінець XVIII – початок XX ст.): автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01*. Чернігів: М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Чернігівський нац. пед. ун-т ім. Т.Г.Шевченка, 19 с.

Шип, Н. А., 2010. Київська духовна академія в культурно-освітньому просторі України (1819-1919). Київ: Фенікс, 436 с.

References

Bidun, Yu. V., 2021. Viiskova povynnist vykhovantsiv Kyivskoi dukhovnoi seminarii [Military service of students of the Kyiv Theological Seminary]. *Potentsial suchasnoi nauky: [materialy V Mizhnarodnoi naukovopraktychnoi konferentsii m. Kyiv, 23-24 sichnia 2021 roku]*. Chastyna I. 26-27. [in Ukrainian].

Buregha, V. V., 2005. Istorychnyj shljakh Kyjivskoj dukhovnoj seminariji [The historical path of the Kyiv Theological Seminary]. *Cerkovna pravoslavna ghazeta. Oficijne vydannja Ukrajinskoji Pravoslavnoji Cerkvy, 21 (391)*. 8-9. [in Ukrainian].

Cerghijenko, A. A., 2011. *Cerkovni reformy v Rosijskij imperiji drughoji polovyny XIX st.: dysertacija kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01* [Church reforms in the Russian Empire in the second half of the 19th century: the dissertation of the candidate of historical sciences]. Kyjiv: Kyjiv. nac. un-t im. T. Shevchenka, 235 s. [in Ukrainian].

Cypljak, N. O., 2012. *Chernighivsjka dukhovna seminarija u sociokulturnomu ta ghromadsjkomu zhytti Pivnichnogho Livoberezhzja (kinecj XVIII – pochatok XX st.): avtoreferat dysertaciji kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01* [Chernihiv Theological Seminary in the socio-cultural and public life of the Northern Left Bank (late XVIII – early XX centuries): the dissertation author's abstract of the candidate of historical sciences]. Chernighiv: M-vo osvity i nauky, molodi ta sportu Ukrajiny, Chernighivskij nac. ped. un-t im. T.Gh.Shevchenka, 19 s. [in Ukrainian].

Iljchyshyn, S. V., 2018. *Istoriya Kyjivskojji dukhovnoji seminarii v 1817-1867 rokakh: dysertacija kandydata boghoslov'ja: 09.00.14 [History of the Kyiv Theological Seminary in 1817-1867: the dissertation of a candidate of theology]*. Kyjiv: Ukrajinsjka Pravoslavna Cerkva, Kyjivsjka Dukhovna Akademija, Svjato-Uspensjka Kyjevo-Pechersjka Lavra, 305 s. [in Ukrainian].

Pererva, V. S., 2014. *Cerkovni shkoly v Ukrajinі (kin. XVIII st. – XX st.): zabutyj svit [Church schools in Ukraine (late XVIII century – XX century): a forgotten world]*. Bila Cerkva: Vydavcej Oleksandr Pshonkivskyj, Tom I. 574 s. [in Ukrainian].

Rozhko, V. Ye., 2004. *Volynsjka dukhovna seminarija (1796-2004 rr.): Istorychnyj narys [Volyn Theological Seminary (1796–2004): Historical Essay]*. Lucjk: MEDIA. 256 s. [in Ukrainian].

Shyp, N. A., 2010. *Kyjivsjka dukhovna akademija v kulturno-osvitjansjkomu prostori Ukrajinj (1819-1919) [Kyiv Theological Academy in the Cultural and Educational Space of Ukraine (1819-1919)]*. Kyjiv: Feniks, 436 s. [in Ukrainian].

Stepanenko, Gh. V., 2002. *Osvitnja dijaljnistj pravoslavnogho dukhovenstva v Ukrajinі (XIX – pochatok XX st.): dysertacija kandydata istorychnykh nauk: 07.00.01 [Educational activities of the Orthodox clergy in Ukraine (XIX – early XX centuries): the dissertation of the candidate of historical sciences]*. Kyjiv: NAN Ukrajinj. Instytut istoriji Ukrajinj, 225 s. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy (Kyiv) (TsDIAK Ukrainy) [Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv) (CSHAK of Ukraine)]

THE IMPACT OF WORLD WAR I ON THE ACTIVITIES OF THE KYIV THEOLOGICAL SEMINARY (1914 – 1916)

Yurii Bidun,

History Teacher,

Novosilky Academic Lyceum “Erudyt”, Kyiv

Abstract. *The article examines the difficulties faced by the Kyiv Theological Seminary after the outbreak of World War I. The author set out to study how the military events of 1914 – 1916 affected the activities of this educational institution. The study is based on a chronological method and analysis. It was found that already in the first years of the war, the main problems manifested themselves in two areas – in the educational process, as well as in the deterioration of the financial situation of students and teachers of the seminary. Changes in the internal regulations of the secondary theological educational institution are traced in detail. Problems of provision and financing of the Kyiv Theological Seminary are analyzed. It was revealed how students were exempted from military service. It was established that in 1915 the property of the Kyiv Theological Seminary was transported to the Russian city of Tambov.*

Key words: World War I, religious education, Kyiv Theological Seminary, educational process, Orthodox Church, Orthodox clergy.

**ВСЕУКРАЇНСЬКЕ АГРОНОМІЧНЕ ТОВАРИСТВО У 1920-Х РР.
(ВІД СТВОРЕННЯ ДО КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ)**

Шарпатий Віктор Григорович

доктор історичних наук,
професор кафедри історії та етнології України,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: sharp5880@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-7597-2061>

Анотація. Мета статті. На основі аналізу архівних джерел та офіційних документів досліджується діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства (ВАТ) упродовж 1920 – 1926 років, метою якого було відродження сільського господарства в часи його занепаду. Згодом із впровадженням курсу на суцільну колективізацію в українському селі та зміною пріоритетів в аграрному секторі товариство стало об'єктом ідеологічного, політичного та кримінального переслідування. **Методологія дослідження** – принципи науковості, історизму, об'єктивності, методи: історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, структурно-системний. **Наукова новизна.** Аналізується процес створення та діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства в Україні у першій половині 1920-х років. Досліджується основні напрямки конструктивної роботи товариства щодо агрономії, селекції, ветеринарії, зоології з метою відродження рослинництва та тваринництва. Проаналізовано формування місцевих органів товариства в українських губерніях, їх матеріальне забезпечення, впровадження сільськогосподарської освіти та політику кредитування сільських господарств. Висвітлюється високий рівень наукової кваліфікації очільників ВАТ і їх активну громадянську позицію. Стверджується, що в середині 1920-х років появляються елементи політизації в роботі товариства, а з впровадженням політики суцільної колективізації в українському селі, методологічні принципи засновників ВАТ спрямовані на зміцнення матеріально-технічної бази сільських господарств, радянська влада визнала «шкідливими». **Висновки.** Створення Всеукраїнського агрономічного товариства відбулося на першому Всеукраїнському агрономічному з'їзді у листопаді 1921 року. Завданням товариства було консолідувати агрономічні сили України для відновлення та розвитку сільського господарства, тобто продуктивних сил селянських господарств. ВАТ намагалося долучити широке коло фахівців сільського господарства до вироблення та здійснення агрономічної політики. Але методологічні принципи засновників ВАТ стали несумісними з політикою суцільної колективізації яка розпочалася в українському селі в 1929 році. Товариство, яке орієнтувалося на зміцнення селянських господарств, стало об'єктом ідеологічного, політичного і кримінального переслідування. У лютому-березні 1930 року колишніх «ватівців» було звинувачено у підриві економічної могутності республіки, намаганні реставрувати капіталістичний лад і репресовано органами ГПУ УСРР.

Ключові слова: аграрна політика, радянська влада, сільське господарство, колективізація, селянські господарства, репресії.

Постановка проблеми. Історія становлення та функціонування Всеукраїнського агрономічного товариства в УСРР 1920-х рр. належить до повсякденного життя української науково-педагогічної інтелігенції, яка в умовах економічної скрути та сталінської реорганізації обрала шлях мирного співіснування

з радянською владою. Вчені наймалися на роботу до господарських органів і державних установ, науково-дослідних станцій а також створювали різного роду громадські структури. І тільки незначна частина університетських професорів приєдналася до повстанського руху селян, та розділила трагічну долю повстанців. Декілька десятків докторів медицини виселили у 1922 р., а членів організації «Центр дій» у 1924 р. було засуджено до різних термінів ув'язнення та навіть розстрілу, але під тиском світової громадськості цей вирок замінили на перебування у таборах [Очеретянко, 1997]. Серед засуджених опинилися академік М. Василенко, професор П. Смирнов та викладачі київських вишів, а сам процес став попередженням та пересторогою для історика М.С. Грушевського, який повернувся в Україну у березні 1924 р., а також і для решти української професури. Епізодичні фрагменти з історії створення та функціонування ВАТ постають у статтях В.І. Марочка, які стосуються судового процесу над так званими «шкідниками» у сільському господарстві [Марочко, 1998], тобто колишніми очільниками української агрономічної організації. Погромні статті виходили уже в кінці 20-х рр. [Шумилов, 1931], у яких засуджувалася політика і практика «кондратьєвщини», а саме економічної теорії відомого ученого М.Д. Кондратьєва. Насправді відбувалася чистка рядів колишніх ватівців. Дослідники аграрної історії в Україні оминають цей аспект, а деякі з істориків виокремлюють навіть «аграрну інтелігенцію», обмежуючись висвітленням діяльності агрономів, не згадуючи про створення та діяльність Всеукраїнського агрономічного товариства в Україні [Дорош, 2010].

Мета та завдання дослідження полягають у науковому з'ясуванні ролі Всеукраїнського агрономічного товариства у відродженні сільськогосподарського виробництва в українському селі, визначенні основних причин ліквідації товариства та кримінального переслідування його засновників в період становлення сталінського тоталітарного режиму в Україні.

Історіографія та джерельна база дослідження. Сучасна зарубіжна та українська історіографія соціально-політичних проблем історії України 1920-30-х рр. має у своєму арсеналі достатньо монографічних і дисертаційних досліджень, а також статей, які ґрунтуються на методологічних засадах теорії тоталітаризму, висвітлення масового терору радянських органів влади та тоталітарної сутності більшовицької політичної системи. Кількість праць з даної проблематики неухильно зростає, навіть виник термін «репресологія», а саме вивчення обставин та наслідків ленінсько-сталінського терору. Узагальнюючих історіографічних праць з'являється обмаль, які стосуються соціально-економічного, політичного та культурного розвитку суспільства міжвоєнного періоду [Васильчук, 2008; Дровозюк, 2005; Коляструк, 2008; Шаповал 2006], а методологічних досліджень зовсім бракує, тому для сучасного історіографічного аналізу притаманний сучасний плюралізм думок, розмаїття підходів та методів досягнення наукової істини.

Для дослідження історії становлення та функціонування ВАТ довелося залучити архівні фонди «Сільського Господаря», а саме Наркомзему УСРР, Всеукраїнської спілки сільськогосподарських кооперативних товариств, Укрсільбанку та різних періодичних видань 1920-х рр., тому що засновники товариства працювали не тільки на громадських засадах у ВАТ, але і в різних державних та кооперативних установах.

Виклад основного матеріалу. Створення Всеукраїнського агрономічного товариства відбулося у Харкові 22-24 листопада 1921 р. на першому Всеукраїнському агрономічному з'їзді [Українська сільськогосподарська газета, 1922]. Завданням з'їзду було не тільки консолідація агрономічних сил України, але і відновлення та розвитку сільського господарства, його продуктивних сил, селянських господарств, які і були обрані за об'єкт агрономічного впливу. Правління ВАТ переймалося відновленням організаційних зв'язків між агрономами України, з'ясуванням стану сільського господарства та агрономії, формування їх довкола місцевих та центральних установ, обговоренням форм і принципів агрономічної роботи, перспектив сільськогосподарської політики та наданням першочергових рекомендацій державним органам влади. ВАТ не було професійно-корпоративною організацією, а намагалось об'єднати широке коло українських фахівців сільського господарства. Матеріальною базою діяльності ВАТ були субсидії від Наркомзема УСРР, а також внески громадських і кооперативних організацій. Наркомзем виділив спочатку 33 млн. крб., що в умовах емісії було недостатньо, а членські внески становили 200 крб. В 1921 р. відбулося два засідання Ради ВАТ, 28 засідань правління, 18 загальних зборів, на яких заслухали 30 доповідей з першочергових питань відродження сільського господарства.

У Києві було засновано Правобережне бюро, яке займалося організацією агрономічних відділень ВАТ у Київській, Волинській та Подільській губерніях. Упродовж 1921 р. було створено Запорізьке та Донецьке відділення. Згодом були укладені угоди з Одеським товариством сільського господарства та Полтавським «Науковим товариством», які взяли на себе функції губернських відділень. ВАТ підписало договір про входження до Всеросійського товариства агрономів на федеративних засадах. Спочатку при правлінні створювалися групи науковців, сподіваючись на їх переростання у галузеві секції. Загальними питаннями займався професор М.З. Резніков, проблемами економіки сільського господарства та кооперації К.С. Кононенко, організаційно-технічними аспектами сільськогосподарського виробництва Е.І. Заславський, біологією М.Д. Емелакі, видавничими справами Д. Головка. Керівництву вдалося створити секцію сільськогосподарської освіти, а в кінці 1921 р. товариство уже нараховувало 200 осіб. На засіданнях ВАТ були заслухані доповіді його фундаторів: К.С. Кононенка «Громадська агрономія у зв'язку з державним регулюванням сільського господарства», К.Г. Маньковського «Особливості культури цукрових буряків в Україні», Е.О. Заславського «Про Всеросійський з'їзд діячів дослідної справи», Г.Г. Дібольда «Організація агрономічної допомоги в боротьбі із засухою», та В.К. Подольського «Заходи у боротьбі з безкорм'ям». Також друкувалися доповіді агрономів-практиків, учених-аграрників. Авторські публікації свідчили про існування у ватівців української організаційно-виробничої школи, засновниками якої були О.В. Чаянов, Г.О. Студинський, М.П. Макаров та інші. Так, стаття В. Онуфрієва, щодо організаційних форм агрономічної допомоги селянам, спиралася на праці О.В. Чаянова, тому основним завданням «... агронома повинна стати робота по організації селянських господарств» [Онуфрієв, 1922, с. 22].

Один із ідейних лідерів та організатор товариства М.З. Резніков у 1923 р. звітувався про діяльність ВАТ за два перші роки, і опублікував статтю на сторінках «Української сільськогосподарської газети», виклавши своє бачення діяльності

Всеросійського товариства агрономів. На його думку воно було «...організацією за статутом і суттю науково-професійним, але об'єднувало лише агрономів, тому показало за час свого існування, з низки об'єктивних причин, дуже слабку роботу і лише по лінії професійної» [Резніков, 1923, с. 4]. ВАТ, за своїм призначенням, вирізнялося від російського товариства тим, що воно було «організацією громадськості на сільськогосподарському ґрунті, охоплюючи агрономів, кооператорів, «прогресивного сільського господаря», розгорнувши просвітницьку, наукову, і громадсько-організаційну діяльність. На Всесоюзній сільськогосподарській виставці, що відбулася у Москві, українське об'єднання агрономів отримало високу державну відзнаку. М.З. Резніков досить пафосно писав про створення ВАТ, яке виникло під «гарматний вогонь Перекопських позицій у 1920 р., коли громадянська війна бурхливими сплесками здійснювалася над усією територією України». Отже, організаційне оформлення Всеукраїнського агрономічного товариства відбулося у 1920 р., статут якого було зареєстровано НКВС в листопаді 1921 р., і за весь період своєї діяльності товариство «не скомпрометувало себе будь-яким ухилом сумнівного характеру» [19 с. 5]. М.З.Резніков сподівався на те, що товариство сприятиме «зрощенню» колишньої «земської еволюційної громадськості з громадськістю революційною-радянською», тобто допускав подібну політично-ідеологічну функцію.

13-14 лютого 1922 р. відбулися перші збори делегатів ВАТ, які схвалили річний звіт, розглянули зміни і доповнення до статуту товариства. Представники місцевих осередків відзначили, що відділення створювалися не лише в губерніях, повітах, але також майже у кожному селі. Відділення створювалися за наявності 20 дійсних членів товариства [Українська сільськогосподарська газета, 1922, с. 21]. Головою Ради ВАТ було обрано К. Маньковського, а правління очолив М.З. Резніков. Почесними членами стали відомі дослідники в галузі сільського господарства, експериментатори, агрономи а також «заслужені особи». Відредагований та затверджений на зборах статут визнаний основним юридичним документом товариства. В статуті наголошувалося, що «Всеукраїнське агрономічне товариство ставить за мету об'єднання осіб, що працюють на агрономічному сільськогосподарському поприщі в Україні, на поприщі громадсько-агрономічних, народно-господарських та науково-технічних інтересів» [Онуфрієв, 1926]. Членами ВАТ могли бути особи, які займалися науково-дослідною, агрокультурною, громадсько-організаційною та просвітницькою роботою в усіх галузях сільського господарства, а також селяни-одноосібники, які були зацікавлені в удосконаленні форм і методів господарювання. Серед членів ВАТ були професори, викладачі, фахівці різних галузей сільського господарства, агрономи, керівники дослідних станцій. Вони не лише виголошували доповіді, а також готували практичні та методичні рекомендації для державних органів влади. Наприклад, В.М. Соловейчик 29 квітня виступив з доповіддю «Економічні основи культури кукурудзи», а Ю.З. Уман 5 травня опублікував програму роботи курсів з питань тваринництва.

Неодмінною складовою у роботі Ради товариства була колегіальність в обговоренні важливих проблем розвитку селянських господарств, фінансування та кооперування його ключових галузей. Саме на засіданнях ради заслухали доповідь К.С. Кононенка про організацію роботи комісії з питань сільськогосподарської кооперації, що створювалася для визначення її ролі і місця, з'ясування принципів

кооперативної реформи радянської влади, впливу на сільськогосподарську кооперацію, зв'язку між кооперацією та земельною реформою, орендою землі, землеустроєм, вивчення кооперативного ринку товарів та форми сільськогосподарського виробництва, кооперативної організації капіталів у селянських господарствах, дослідження громадсько-агрономічної програми функціонування кооперації, її відношення до місцевих органів самоуправління, визначення завдань та принципів кооперативної промисловості [Работа правления за первую половину мая, 1922, с. 21-22].

Створені секції ВАТ виконували важливу повсякденну роботу, що свідчило про розширення впливу товариства на аграрну галузь. У травні 1922 р. почала працювати секція сільськогосподарської кооперації. До складу президії секції входили К.С. Кононенко, І.О. Батюк, О.М. Гречко, І.Ф. Височанський, В.М. Целаріус. Вони досліджували основні форми розвитку кооперативної системи, деструктивні фактори, які негативно впливали на її функціонування. А вже весною 1922 р. діяли такі секції: сільськогосподарської політики та економіки, тваринництва, рослинництва, кооперації, сільськогосподарської освіти, буряківнича. Вони займалися не тільки дослідною роботою, а також впровадженням результатів наукових пошуків у конкретні громадсько-господарські заходи. Основна увага секцій акцентувалася на базових питаннях: вивчення співвідношення промисловості і сільського господарства; розробка та висвітлення завдань податкової політики у сільському господарстві; формування фінансових перспектив в галузі сільськогосподарського кредитування; з'ясування плану та диференційованих агрономічних програм для різних економічних груп селянських господарств, визначення завдань «агрономічної методології» в галузі сільського господарства. Саме даними проблемами переймалися професори І.П. Коротков та В.М. Соловейчик. Стаття В.М. Соловейчика з соціально-економічних проблем розвитку українського сільського господарства вирізнялися ґрунтовністю висновків, наявністю статистичних розробок [Соловейчик, 1928]. До складу президії секції буряківництва, яка почала функціонувати з 23 грудня 1922 р., входили Д.Г. Головка. Г.К. Архипов, Зокрема, І.О. Батюк опублікував декілька наукових праць з історії розвитку сільськогосподарської кооперації [Батюк, 1925(а); Батюк, 1925(б)]. У березні 1923 р. секцію сільськогосподарської освіти ВАТ очолював І.І. Дамберг. Усі організатори товариства мали вищу або середню технічну освіту, отриману у вищих навчальних закладах Європи та Російської імперії. Вони працювали за фахом, а значна частина займалася дослідною справою та читала лекції.

Правління, Рада ВАТ та секції організовували курси для підготовки агрономів, землевпорядників, агрокультурні гуртки. На утримання керівних органів ВАТ виділялося у 1923 р. 2376 крб., тобто заробітна плата була символічною [Українська сільськогосподарська газета, 1922, № 1, с. 21.]. Товариство видавало «Українську сільськогосподарську газету». У 1922 р. вийшло 18 номерів газети [Інформація, 1923 с. 48]. ВАТ сприяло створенню та діяльності агрономічних баз, які були центрами агрокультурного обслуговування селянських господарств. У 1923 р. на Полтавщині функціонувало 17, на Харківщині 12, на Київщині 29, на Поділлі 38, на Одещині 15, а загалом в Україні було 113 агробаз з 4790 десятинами дослідного поля [ЦДАВО України, ф. 27, оп. 15, спр. 165, арк. 101]. На їхніх експериментально-дослідних базах відбувалися курси підготовки та підвищення

кваліфікації агрономів, рахівників, ветеринарів, тощо. Так, 18 березня 1922 р. І.П. Коротков доповідав про організацію селянських господарств, К.С. Кононенко про організацію курсів з тваринництва, а В.А. Онуфріїв про впровадження сучасних форм сільськогосподарської освіти. Випускники організованих курсів працювали фахівцями губернських земельних управлінь з організації селянських господарств, у секціях Держплану УСРР, в установах сільськогосподарської кооперації та науково-дослідних станціях.

В роботі товариства траплялися елементи політизації, коли очільникам доводилося брати участь в ідеологічних акціях. Так 8 квітня 1922 р. появилось «Звернення до громадської думки Європи» в час проведення конференції у Генуї. У документі зазначалося, що за роки війни міжнародна інтервенція підірвала продуктивні сили сільського господарства України, тому держава неспроможна повернути європейські борги царського уряду. У заяві наголошувалося: «Миролюбний і працелюбний український народ прагне мирної праці на його одвічному поприщі – сільському господарстві» [Из деятельности Всеукраинского агрономического общества, 1922, с. 22-23]. Політичне спрямування діяльності ВАТ було винятковим та епізодичним, позаяк товариство дотримувалося основних статутних вимог.

21-24 лютого 1923 р. відбулися чергові збори делегатів від місцевих осередків, на яких учасники ухвалили положення про організацію гуртків. Їх створювали члени ВАТ для впровадження сільськогосподарської освіти та задоволення їхніх нагальних потреб. Створення та діяльність гуртків та курсів повинно допомогати виховувати агрономічні кадри в Україні. На них виступали досвідчені фахівці, знавці справи, а правління ВАТ виплачувало професорам гонорар. Так за лекційний курс (120 годин) по 1 крб. за дві години [ЦДАВО України, ф. 290, оп. 2, спр., 10. арк. 2]. Курси знаходилися у Харкові, на вул. Московській, 10 а правління на вул. Руднева, 32.

Основною територіальною ланкою ВАТ були його відділення, а курси та гуртки, засвідчували лише діяльність, яку проводили місцеві осередки. Вони почали функціонувати у жовтні 1921 р., але їх послідовне створення продовжувалося до червня 1924 р. Станом на квітень 1923 р. в Україні діяло 17 відділень товариства. Кількість відділень ВАТ продовжувала зростати, відтак у лютому їх було 29, а у травні 1924 р. – 35. Отже, підготовка до створення ВАТ відбувалася упродовж 1920-1921 рр., і завершилася організаційним оформленням у листопаді 1921 р., а структурні підрозділи виникали та діяли у 1921-1924 рр.

Огляд журнальних та газетних публікацій членів ВАТ у 1920-х рр. свідчить про достатньо високий рівень наукової кваліфікації та їх активну громадянську позицію, а з іншого про конкретну прикладну діяльність аграрного товариства. Багатогалузеве спрямування статей та книг, опублікованих членами ВАТ, не дозволяє зробити системного і повного аналізу їх діяльності і це має бути предметом спеціального історіографічного дослідження, тому обмежимося переліком їх проблемно-тематичних пріоритетів та своїм супровідним коментарем. Так, Ю. Уман вивчав сільське господарство Данії, Швеції, Німеччини, перебуваючи безпосередньо там, тому аналізував дослідження вченого О.М. Челінцева про отримання загального прибутку від української землі, підтвердив той факт, що у зазначених країнах він був у 5-6 разів вищий [Уман, 1925]. Так європейські фермери

мали загальну або агрономічну освіту, належне технічне забезпечення господарств. На думку Ю. Умана, перша світова війна пришвидшила розвиток тваринництва, а за роки громадянської війни різко поглибився споживацький характер, тому він пропонував належне вивчення генетичної спадкоємності тварин, створення центральної зоотехнічної станції, селекції нових порід [Уман, 1922; Уман, 1928], тобто стояв на позиціях учених-генетиків. Його однодумці розвивали інші галузі теоретичної та прикладної агрономії: К. Центілович досліджував організацію матеріально-технічної бази районної агрономії, М. Емелакі писав про сортування насіння, А. Йоффе про відродження тваринництва степової смуги, Е. Заславського про застосування в умовах Полтавщини органічних добрив та раннього пару. На теоретично-методологічних позиціях ватівської школи стояв В. Онуфріїв, його праці стосувалися реорганізації хлібозаготівель, контрактації та розселення великих селищ. Зокрема, в одній із своїх публікацій він посилається на книгу О.В. Чаянова «Оптимальні розміри сільськогосподарського виробництва», в якій автор доводить, що на вартість продукції з десятини впливала значна віддаленість її від садиби. Тому В. Онуфріїв пропонував вирішити проблему збільшивши розміри наділу для степових селян до 25 десятин [Онуфрієв, 1924, с. 23-24]. Йому належала ідея створення великих поселень для здійснення громадської сівозміни, об'єднавши 40-60 дворів з наділом не менше 5 десятин. В. Онуфріїв опублікував статтю про форми і принципи контрактації в сільському господарстві України, яка розкривала соціально-економічний та організаційний механізм її здійснення. На сторінках інших періодичних видань він звертав увагу на дбайливе ставлення до виробника зерна [Онуфрієв, 1926]. Контрактацією технічних культур займався також Г. Підгорний. Він обґрунтовував доцільність даної форми договірних відносин між селянами та промисловістю [Підгорний, 1926]. На переконання В. Онуфрієва кредитування селянських господарств, мало бути довготривалим, цільовим і на пільгових умовах, а дрібні кредити могли отримувати кооперативні товариства. Він допускав використання іноземного капіталу та створення акціонерних банків. Авторитетним фахівцем в проблемах сільськогосподарського кредитування був І.М. Подольський, статті якого друкувалися у 20-х рр.

Засновники ВАТ також працювали в Укрсільбанку, в органах державної влади та кооперативних спілках, вони читали лекції у радянських вишах. Так, М.З. Резніков був зарахований до Наркомзему УСРР з листопада 1920 р. на посаду секретаря бюро Агрономічного з'їзду, а з 15 січня 1921 р. завідувача сільськогосподарського відділу. Агрономом-спеціалістом цього відділу тоді був Е.І. Заславський. Очільником Всеукраїнського агрономічного з'їзду був М.З. Резніков, а членами оргбюро були К.Г. Маньковський, Ю.З. Уман, І.М. Подольський, Г.Г. Дібольд, К.С. Кононенко, А.С. Йоффе. Отже, організаційне оформлення ВАТ відбувалося у рамках Наркомзему УСРР, приміщення якого знаходилося у Харкові по вул. К. Лібкнехта, 82, 3 жовтня 1924 р. там працювали М.З. Резніков, В.К. Подольський, К.С. Кононенко, В.М. Соловейчик, і залишалися там до восени 1926 р., незважаючи на зміну наркомів. Іноді доводилося співпрацювати з більшовицькими наркомами І.Є. Клименком, Д.З. Мануїльським, Я.М. Дудником, обговорювати фінансові та організаційно-господарські проблеми розвитку сільського господарства. Планову і земельну комісії НКЗ УСРР у червні 1926 р. очолював В.М. Качинський, а її співробітниками були Л.Н. Дімант,

В.М. Соловейчик, С.М. Соловейчик, А.Ф. Дідусенко. К.С. Кононенко був членом колегії НКЗ УСРР, а у жовтні 1926 р. очолював фінансовий відділ цього наркомату.

Співробітниками Всеукраїнського сільськогосподарського банку, починаючи з 1923 р., були О.П. Панченко, І.М. Подольський, А.Ф. Дідусенко, Г.Ф. Обдула, М.З. Резніков, К.С. Кононенко, К.Г. Маньковський, обіймаючи посади головного інспектора, завідувачів ключових підрозділів, ревізійних структур. Кадрові ротації тоді відбувалися доволі часто, але ватівці залишалися до кінця 20-х рр. на своїх посадах. Банківська робота була виснажливою та відповідальною, тому 16 березня 1929 р. А.Ф. Дідусенко просив звільнити його з посади за власним бажанням, бо він «переконався, що в системі сільськогосподарського кредиту мені чим далі, тим важче працювати» [ЦДАВО України, ф. 783, оп. 1, спр. 2448, арк. 169]. Кредитування з дотриманням класового принципу зобов'язувало працівників Укрсільбанку, де правила більшовики І.А. Мусульбас, В.І. Порайко, спрямувати кошти на підтримку соціалістичного сектору господарювання, за рахунок індивідуальних селянських господарств, що не відповідало професійній моралі і гідності справжніх фахівців.

Засновники ВАТ М.З. Резніков, М. Емалакі, К.С. Кононенко, були і засновниками Всеукраїнської спілки сільськогосподарських кооперативних товариств «Сільський Господар», що виникла восени 1922 р. [ЦДАВО України, ф. 290, оп. 7, спр. 2, арк. 8] Зокрема, К.С. Кононенко був обраний членом Всеукраїнської кооперативної ради та брав участь у засіданні 25 травня 1922 р. разом з В.П. Затонським [ЦДАВО України, ф. 271, оп. 1, спр. 1, арк. 148]. Фахівців у галузі сільськогосподарської кооперації часто запрошували також на регулярні збори кооперативних спілок, а деякі з них навіть були постійними членами структурних підрозділів «Сільського Господаря». Так, 5 січня 1929 р. секретар правління І.П. Желдін запросив голову ревізійної комісії «Сільського Господаря» М.З. Резнікова виступити на засіданні Ради спілки, тобто співпраця тривала.

М.З. Резніков вважався лідером ВАТ, тому що його формування і діяльність відбувалися на базі сільськогосподарського відділу НКЗ УСРР, який він і очолював. М.З. Резніков був кандидатом у члени ВКП(б) тому його запрошували на різні заходи, які організовували вищі радянські та партійні органи влади. Наприклад, 7 квітня 1928 р. М.Резніков доповідав на політбюро ЦК КП(б)У про хід посівної кампанії [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 142, арк. 75], а 12 березня 1929 р. його викликали на засідання Раднаркому УСРР, де заслухали доповідь «Конспект плану заходів по сільському господарству УСРР на 1928/29 рік» [ЦДАВО України, ф. 290, оп. 7, спр. 2, арк. 220]. Він акцентував увагу на тому, що засівна площа продовольчих культур внаслідок недороду зменшилася на 37%, а кормових культур на 35%, тому пропонував збільшити врожайність зернових культур в Україні на 10% шляхом розширення посівної площі на 2,8%. Серед пропозицій була і колективізація селянських господарств, тому можна констатувати факт його особистого відходу від пріоритетів ВАТ. 29 вересня 1929 р. політбюро ЦК КП(б)У відрядило М.З. Резнікова до Москви.

Реорганізація Всеукраїнського агрономічного товариства припадає на 1926 р. Його переформатування відбувалося шляхом переведення провідних фахівців у державні та кооперативні установи сільськогосподарського профілю, а також в земельні управління та галузеві профспілкові організації. 16-21 лютого 1926 р. була

скликана перша Всеукраїнська конференція агрономів, але у порядку денному та у промовах не згадувалося про ВАТ. Представники товариства були відсутні і на першому Всеукраїнському земельному з'їзді, який відбувся 13 березня 1926 р. [Украинский экономист, 1926, с. 33]. Згодом регулятивно-організаційні справи перейшли до науково-технічних секцій (НТС) Всеукраїнського центрального правління Робітземлісу. 4-6 жовтня 1926 р. відбувся пленум Всеукраїнського бюро агросекцій, яке прийняло відповідне положення, за яким НТС мало три секції: землевпорядну, агрономічну (по суті повноваження колишнього ВАТ), та лісову. Журнал «Український агроном» став друкованим органом новоствореної агросекції, а до складу бюро увійшли А.Я. Воронін та М.З. Резніков [Український агроном, 1926], тобто колишні ватівці. В одному з номерів за 1927 р. «Українського агронома» зазначалося, що серед агрономів Одещини, які не були членами НТС, «...помічається тенденція відновити організацію типу колишнього ВАТ» [Украинский экономист, 1926, с. 44]. Отже, Всеукраїнське агрономічне товариство було ліквідовано у жовтні 1926 р. шляхом «входження» в агросекцію при НТС Робітземлісу, яка була галузевою профспілкою робітників землі і лісу. 15-19 березня 1928 р. у Харкові відбулася друга Всеукраїнська агрономічна конференція, де було заслухано звітну доповідь Українського бюро агросекцій. У доповіді зазначалося, що з 5470 агрономів в УСРР чоловіки становили 93,4%, жінки 6,6%, з них українці становили 75%, росіяни 13,8%, євреї 4,5% [Глімбоцький, 1928, с. 66-68].

Доленосне значення для ватівців мала колективізація сільського господарства, яка розпочалася наприкінці 1929 р. Вона поставила на порядок денний основне завдання – створення колгоспного ладу в українському селі, тому методологічні принципи засновників ВАТ, які орієнтувалися на зміцнення матеріально-технічної бази селянських господарств, радянська влада визнала «шкідливими» та «ворожими». На початку 1930 р. багатьох колишніх діячів товариства було заарештовано органами ГПУ УСРР. У червні 1930 р. відбувся показовий суд над ними. Всі звинувачення на адресу засновників ВАТ, які тиражували газети, перекреслювали їхню конструктивну діяльність в першій половині 20-х рр. Виявляється, що вони активно готували «антирадянські агрономічні кадри», підтримували «індивідуальне, фермерське господарство» та прикладали значні зусилля, щоб «залишити країну без хліба». Так оглядач газети «Вісті ВУЦВКу», ділився своїми враженнями від судового засідання та писав про М.З. Резнікова так: «Йому біля 50 років. Високий, худий, нервовий. Він гірше за всіх почуває себе в залі суду, і не дивно. Він був кандидатом партії. Два його брати зазнали царських переслідувань – один з них був засуджений за процесом «Народної Волі». Резніков був уже більшовиком, він працював в еміграції в Цюрихській більшовицькій організації. Він був більшовиком до 1908 р., потім закінчив вищу освіту і став одходити од партії (остаточно одійшов 1910 р.). Служив в земських товариствах, а згодом в Харківському сільськогосподарському товаристві» [Інформація, 1923]. Засновнику ВАТ пригадали усі його «ухили», згадали навіть про зустріч білогвардійців у Харкові. Також згадали і про К.С. Кононенка. Кореспондент урядової газети наголошував: «Свої зізнання він читає наче лекцію - в дві академічні години. Спокійно викладає він суть теорії «неонародників, що нею обґрунтували свою ідеологію лідери організації» [Інформація, 1923]. Прокурор Г. Желєзнодорожський був лаконічним і категоричним, висунувши звинувачення

підсудним у послабленні соціалістичного сектору, підризу економічної могутності республіки, систематичному перекрученні політики радянської влади, поновленні капіталістичного ладу, утворенні буржуазно-демократичної республіки, підтримки куркуля [Железнодорожский, 1930]. Погромна критика продовжувалася упродовж наступного року, коли підсудні були уже в'язнями. Так, І.Я. Луценко зосередився на статтях В.М. Соловейчика, з метою обґрунтувати його причетність до «реставрації капіталізму» [Луценко, 1931]. Замовлені ідеологічними структурами статті мали персоніфіковане і теоретичне спрямування, і пов'язували українських «неонародників» з «кондратьєвщиною». В одній із публікацій, яка «розвінчувала» економічні погляди колишніх засновників ВАТ, зазначалося: «Початок 20-х рр. Саме на цей час припадає розквіт науки неонародників. В Харкові «розквітає» школа Челінцева – «ростуть» Соловейчик і Коротков, а в Києві «виступає» послідовником цієї школи П. Філіповський. У вузах (колишніх технікумах) проводиться «добросовісний» виклад теоретичних основ організації селянського господарства за Челінцевим, Чановим і згаданими українськими економістами» [Шумилов, 1931]. Ватівці справді мали підтримку українських учених, які займалися економічними проблемами сільського господарства, і сповідували теорію еволюційного розвитку селянського трудового господарства. Відомо, що М.Резніков ще до революції співпрацював з професором О.Д. Челінцевим, а викладач Харківського землевпорядного інституту професор І.П. Коротков підтримував погляди вченого О.В. Чаянова та інших представників організаційно-виробничої школи.

У розгромній статті Я. Харченка «резніковщину» в Україні охрестили складовою частиною «кондратьєвщини». Автор писав: «Коли проаналізувати літературу, що її видали ці буржуазні ідеологи за останній час, і ті буржуазні теорії, що вони проводили в своїх книжках та статтях, то стає ясным, що Кондратьєвих, Громанів, Чаянових, Резнікових, Соловейчиків і Короткових об'єднувала не тільки буржуазна теорія, а що, без сумніву, вони об'єднувались організаційно контрреволюційною кондратьєвською партією. Викриття цих організацій в Харкові та в Москві з усією рішучістю підкреслює і є показником того, що рештки буржуазних і дрібнобуржуазних партій у цей відповідальний напружений момент соціалістичного будівництва в СРСР роблять спроби буржуазно-поміщицької реставрації» [Марченко, 1931, с. 3]. Отже, з членів ВАТ завзяті критикани «зліпили» політичну партію, яка прагнула до реставрації капіталізму. До списку «шкідників» потрапили відомі російські вчені О.В. Чаянов, Л.Н. Юровський, М.Д. Кондратьєв, М.П. Макаров, а в Україні їхні «прихильники» - В.М. Соловейчик, М.З. Резніков, К.С. Кононенко, А.Ф. Дідусенко, І.П. Коротков, К.Г. Маньковський. Саме вони, на переконання автора, для здійснення «поміщицько-куркульської реставрації», для реалізації «програми кондратьєвці-резніківці організували контрреволюційну, так звану «Трудову партію», ембріоном якої у нас в Україні було ВАО (Всеукраинское Агрономическое Общество)» [Марченко, 1931, с. 7]. Звинувачувальна стаття Я.Харченка була узагальненням усієї брудної компанії, яка спалахувала на сторінках періодичних видань упродовж 1930-1931 рр. стосовно діяльності колишніх членів ВАТ, а також про їхні інтелектуальні та організаційні зв'язки з колегами в РСФРР. Ватівців називали «неонародниками», «кондратьєвцями», представниками «столипінської партії», «кондратьєво-резніківцями», «шкідниками», але за блудною термінологією приховувалася ідеологія нетерпимості до іншої думки.

Висновки. Таким чином, Всеукраїнське Агрономічне Товариство, яке виникло і функціонувало упродовж 1920-1926 років, забезпечивши до певної міри відродження українського сільського господарства у скрутний період його занепаду. На початку 1930-х років воно стало об'єктом політичного, ідеологічного та кримінального переслідування. Товариство об'єднало всю еліту економічної сільськогосподарської науки, і займалося питаннями ветеринарії, агрономії, зоології, дбаючи про селекцію рослинництва і тваринництва. Діяльність засновників ВАТ була рекреаційною і конструктивною, а не «капіталістично-реставраційною». Товариство діяло в умовах відносного економічного плюралізму, притаманного для непу, тому радянська влада ставилася тоді до нього толерантно і навіть надавала фінансову підтримку.

Не викликає жодного сумніву той факт, що проголошення курсу на суцільну колективізацію в українському селі, стало політично-ідеологічною основою системного перегляду існуючих тоді теорій розвитку приватного сектору на селі. Погляди і концепції відомих українських учених, які належали до ВАТ, не відповідали завданням сталінської модернізації соціально-економічних відносин. Тому слідом за Спілкою Визволення України та «Промпартією» постала черга і до «шкідницької націоналістичної контрреволюції в сільському господарстві». На початку 1920-х рр. «буржуазну» науково-педагогічну інтелігенцію, яка з ідеологічних та соціально-професійних позицій не сприйняла сталінської модернізації, депортували за межі України, а на початку 1930-х відправили до сталінських таборів на різні терміни ув'язнення.

Список використаних джерел та літератури

- Батюк, І., 1925(а). Сільськогосподарська кооперація на Україні. Х. 128 с.
- Батюк, І., 1925(б). Три роки. *Сільський Господар*. № 5-6. С. 9-13.
- Васильчук, Г.М., 2008. Радянська Україна 20-30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс. Запоріжжя: Запоріж. нац. ун-т. 314 с.
- Шаповал, Л.І., 2006. Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01 – історія України. Запоріжжя. 23 с.
- Дровозюк, С. І., 2005. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. XX ст. Історіографічний нарис. Вінниця: О. Власюк. 364 с.
- Коляструк, О.А., 2008. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Х.: Курсор. 121 с.
- Глімбоцький, С., 1928. Друга Всеукраїнська агрономічна конференція. *Шляхи сільського господарства київського краю*. № 1-2. С. 66-68.
- Дорош, Т. О., 2010. Аграрна інтелігенція Радянської України (20-і рр. XX ст.): соціально-історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец.: 07.00.01 – історія України. Луганськ. 20 с.
- Железногорський, Г., 1930. Присуд історії. Процес контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві України. *Комуніст*. 5 червня.
- Из деятельности Всеукраинского агрономического общества, 1922. Українська сільськогосподарська газета. № 2. С.22-23.
- Інформація, 1923. *Агроном*. Вид. Київського Губземуправління. № 1.
- Контрреволюція в сільському господарстві УСРР (в залі суду), 1930. *Вісті*. 5 червня.
- Луценко, І.Я., 1931. За нещадну боротьбу зі спадщиною шкідництва. *Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства*. 1931. № 5. С. 38-51.

- Марочко, В., 1998. Справа «Контрреволюційної шкідницької організації в сільському господарстві УСРР»: механізм і наслідки терору (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву Державного архіву Російської Федерації»). *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 1/2. С. 96-105.
- Марченко, Я., 1931. Кондратьєвщина на Україні. *Шкідництво в сільському господарстві на Україні*. Харків.
- Онуфрієв, В., 1926. Еще о реорганизации хлебозаготовок. *Украинский экономист*. 4 апреля.
- Онуфрієв, В., 1922. О направлении и организационных формах агрономической помощи населению. *Українська сільськогосподарська газета*. 1922. № 1.
- Онуфрієв, В., 1924. О расселении крупных поселков. *Українська сільськогосподарська газета*. № 14-15. С. 23-24.
- Очеретянко, В., 1997. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву Державного архіву Російської Федерації»). *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 1/2. С. 240-252.
- Підгорний, Г., 1926. Контрактація сільськогосподарських культур, її розвиток та значіння. *Український агроном*. № 5. С. 25-27.
- Работа правления за первую половину мая, 1922. *Українська сільськогосподарська газета*. № 4. С. 21-22.
- Резников, М.З., 1923. ВАО и Всеработземлес. *Українська сільськогосподарська газета*. № 19-20.
- Соловейчик, В.М., 1928. Основные вопросы 5-летнего плана реконструкции сельского хозяйства УССР. *Хозяйство Украины*. № 10. С. 24-43.
- Український агроном, 1926. № 10.
- Украинский экономист, 1926. 14 марта.
- Уман, Ю., 1925. Нариси з сільського господарства Західної Європи. *Український агроном*. № 2. С. 59-61.
- Уман, Ю., 1922. Перспективы развития животноводства. *Українська сільськогосподарська газета*. № 2. С. 21-23. Уман, Ю., 1928. Питання досвідно-зоотехнічної роботи на Україні. *Український агроном*. № 12. С. 23-25.
- Українська сільськогосподарська газета, 1922. № 1.
- Центральний державний архів вищих органів та управління України (ЦДАВО України).
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).
- Шкідництво в сільському господарстві на Україні. Х.; К.: Держсільгоспвидав, 1931. С. 48.
- Шумилов, Г., 1931. Щаблі розвитку сільськогосподарської економіки й організації сільського господарства на Україні як вузівських дисциплін та кондратьєвщина. *Шляхи соціалістичної реконструкції сільського господарства*. № 5. С. 52-57.

References

- Batiuk, I., 1925(a). Silskohospodarska kooperatsiia na Ukraini. Kh. 128 s. [in Ukrainian].
- Batiuk, I., 1925(b). Try roky. *Silskyi Hospodar*. № 5-6. S. 9-13. [in Ukrainian].
- Dorosh, T. O., 2010. Ahrarna intelihentsiia Radianskoi Ukrainy (20-i rr. XX st.): sotsialno-istorychnyi aspekt: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk po spets.: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Luhansk. 20 s. [in Ukrainian].
- Drovoziuk, S. I., 2005. Natsionalno-kulturne ta dukhovne zhyttia ukrainskoho selianstva u 20-30-kh rr. XX st. Istoriohrafichniy narys. Vinnytsia: O. Vlasiuk. 364 s. [in Ukrainian].
- Hlimbotskyi, Ye., 1928. Druha Vseukrainska ahronomichna konferentsiia. *Shliakhy silskoho hospodarstva kyivskoho kraiu*. № 1-2. S. 66-68. [in Ukrainian].
- Informatsiia, 1923. Ahronom. Vyd. Kyivskoho Hubzemupravlinnia. № 1. [in Ukrainian].
- Iz deiatelnosty Vseukraynskoho ahronomycheskoho obshchestva, 1922. *Ukrainska silskohospodarska hazeta*. № 2. S.22-23. [in Russian].
- Koliastruk, O.A., 2008. Istoriia povsiakdennosti yak obiekt istorychnoho doslidzhennia: istoriohrafichniy i metodolohichniy aspekty. Kh.: Cursor. 121 s. [in Ukrainian].

- Kontrevoliutsiia v silskomu hospodarstvi USRR (v zali sudu), 1930. Visti. 5 chervnia. [in Ukrainian].
- Lutsenko, I.Ia., 1931. Za neshchadnu borotbu zi spadshchynoiu shkidnytstva. Shliakhy sotsialistychnoi rekonstruktsii silskoho hospodarstva. № 5. S. 38-51. [in Ukrainian].
- Marchenko, Ya., 1931. Kondratievshchyna na Ukraini. Shkidnytstvo v silskomu hospodarstvi na Ukraini. Kharkiv. [in Ukrainian].
- Marochko, V., 1998. Sprava «Kontrevoliutsiinoi shkidnytskoi orhanizatsii v silskomu hospodarstvi USRR»: mekhanizm i naslidky teroru (za materialamy fondiv «Rosiiskoho zarubizhnogo arkhivu Derzhavnoho arkhivu Rosiiskoi Federatsii). Z arkhiviv VUCHK, HPU, NKVD, KHB. 1/2. S. 96-105. [in Ukrainian].
- Ocheretianko, V., 1997. Peresliduvannia ukraiinskoi intelihtentsii v pershii polovyni 20-kh rokiv (za materialamy fondiv «Rosiiskoho zarubizhnogo arkhivu Derzhavnoho arkhivu Rosiiskoi Federatsii). Z arkhiviv VUCHK, HPU, NKVD, KHB. 1/2. S. 240-252. [in Ukrainian].
- Onufriev, V., 1922. O napravlenii i orhanizatsionnykh formakh ahronomycheskoi pomoshchi naseleniyu. *Ukrainska silskohospodarska hazeta*. 1922. № 1. [in Russian].
- Onufriev, V., 1924. O rasselenii krupnykh poselkov. *Ukrainska silskohospodarska hazeta*. № 14-15. S. 23-24. [in Russian].
- Onufriev, V., 1926. Eshche o reorhanyzatsii khlebozahotovok. *Ukraynskyi ekonomist*. 4 aprelia. [in Russian].
- Pidhornyi, H., 1926. Kontraktatsiia silskohospodarskykh kultur, yii rozvytok ta znachinnia. *Ukrainskyi ahronom*. № 5. S. 25-27. [in Ukrainian].
- Rabota pravlenia za pervuiu polovinu maia, 1922. *Ukrainska silskohospodarska hazeta*. № 4. S. 21-22. [in Russian].
- Reznikov, M.Z., 1923. VAO y Vserabotzemles. *Ukrainska silskohospodarska hazeta*. № 19-20. [in Russian].
- Shapoval, L.I., 2006. Suchasna ukraiinska ta rosiiska istoriografiiia novoi ekonomichnoi polityky: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk po spets.: 07.00.01 – istoriia Ukrainy. Zaporizhzhia. 23 s. [in Ukrainian].
- Shkidnytstvo v silskomu hospodarstvi na Ukraini. Kh.; K.: Derzhsilhospvydav, 1931. S. 48. [in Ukrainian].
- Shumylov, H., 1931. Shchabli rozvytku silskohospodarskoi ekonomii y orhanizatsii silskoho hospodarstva na Ukraini yak vuzivskykh dystsyplin ta kondratievshchyna. *Shliakhy sotsialistychnoi rekonstruktsii silskoho hospodarstva*. № 5. S. 52-57. [in Ukrainian].
- Soloveichik, V.M., 1928. Osnovnye voprosy 5-letnego plana rekonstruktsii selskoho khoziaistva USSR. *Khoziaistvo Ukrainy*. № 10. S. 24-43. [in Russian].
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy).
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy).
- Ukrainska silskohospodarska hazeta, 1922. № 1. [in Ukrainian].
- Ukrainskyi ahronom, 1926. № 10. [in Ukrainian].
- Ukrainskyi ekonomist, 1926. 14 marta. [in Ukrainian].
- Uman, Yu., 1922. Perspektivy razvitiia zhyvotnovodstva. *Ukrainska silskohospodarska hazeta*. № 2. S. 21-23.
- Uman, Yu., 1925. Narysy z silskoho hospodarstva Zakhidnoi Yevropy. *Ukrainskyi ahronom*. № 2. S. 59-61. [in Ukrainian].
- Uman, Yu., 1928. Pytannia dosvidno-zootekhnichnoi roboty na Ukraini. *Ukrainskyi ahronom*. № 12. S. 23-25. [in Ukrainian].
- Vasylchuk, H.M., 2008. Radianska Ukraina 20-30-kh rr. XX st.: suchasnyi istoriografichnyi diskurs. Zaporizhzhia: Zaporiz. nats. un-t. 314 s. [in Ukrainian].
- Zheleznohorskyi, H., 1930. Prysud istorii. Protses kontrevoliutsiinoi shkidnytskoi orhanizatsii v silskomu hospodarstvi Ukrainy. *Komunist*. 5 chervnia. [in Ukrainian].

**ALL-UKRAINIAN AGRONOMIC SOCIETY IN THE 1920S
(FROM CREATION TO CRIMINAL PROSECUTION)**

Viktor Sharpatyi

Doctor of Historical Sciences,
Professor of Department of History and Ethnology of Ukraine,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The purpose of the article. Based on the analysis of archival sources and official documents, the activity of the All-Ukrainian Agronomic Society (OJSC) during 1920-1926 is considered, the aim of which was to revive agriculture in difficult times of its decline, but society became the object of ideological, political and criminal persecution. **Research methodology** – principles of scientificity, historicism, objectivity, methods: historical-comparative, problem-chronological, structural-systemic. **Scientific novelty.** The process of creation and activity of the All-Ukrainian Agronomic Society in Ukraine in the 1920s is analyzed. The main directions of the society's constructive work regarding agronomy, veterinary medicine, breeding, and zoology with the aim of revitalizing plant and animal husbandry are being studied. The formation of local bodies of society in Ukrainian provinces, their material support, the implementation of agricultural education and the policy of crediting agricultural enterprises are analyzed. The high level of scientific qualification of the heads of JSC and their active civic position are highlighted. It is claimed that in the mid-1920s elements of politicization appeared in the work of the society, when it was necessary to participate in ideological actions. The political direction of JSC activity was episodic and exceptional, since the company complied with the basic statutory requirements, but with the introduction of the policy of complete collectivization in the Ukrainian village, the reorganization of the company began, and the methodological principles of the founders of JSC aimed at strengthening the material and technical base of agriculture were considered "harmful" by the Soviet authorities. **Conclusions.** The creation of the All-Ukrainian Agronomic Society took place at the first All-Ukrainian Agronomic Congress in November 1921. The task of the society was to consolidate the agronomic forces of Ukraine for the restoration and development of agriculture, its productive forces, i.e. peasant farms. The All-Ukrainian Agronomic Society ensured to a certain extent the revival of Ukrainian agriculture during the difficult times of its decline. OJSC tried to involve a wide range of agricultural specialists in the development and implementation of agronomic policy. The activities of the founders of the society were constructive and recreational, not "capitalist-restorative". OJSC operated in conditions of relative economic liberalism inherent in the NEP, so the Soviet authorities treated it tolerantly at the time and even provided financial support. But the methodological principles of the founders of JSC became incompatible with the policy of complete collectivization that began in the Ukrainian village in 1929. The society, which focused on strengthening peasant farms, became the object of ideological, political and criminal persecution. In February-March 1930, the former "Vatov residents" were accused of undermining the economic power of the republic, trying to restore the capitalist system, and were repressed by the organs of the GPU of the USSR.

Key words: agrarian policy, Soviet power, agriculture, collectivization, peasant farms, repressions.

ПОВСЯКДЕННИЙ ВИМІР ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НІМЕЦЬКОЇ СПІЛЬНОТИ УКРАЇНИ (20-І РР. XX СТ.)

Боровський Андрій Анатолійович

аспірант,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, Київ

e-mail: borovskii1980@gmail.com

***Анотація.** У статті здійснено комплексний аналіз повсякденного виміру господарської діяльності німецької спільноти України у 20-х рр., XX ст. коли традиційний колоністський уклад опинився у ситуації глибоких соціально-економічних трансформацій. Розглянуто характерні для німецьких колоній форми землеробства й тваринництва, організацію селянського двору як основної виробничої одиниці, систему розподілу праці та збереження ментальних моделей господарювання. Особливу увагу приділено впливу природно-кліматичних криз, зокрема посух та неврожайів початку 1920-х рр., які суттєво позначилися на продуктивності колоній і спровокували зміни в аграрних практиках. Проаналізовано специфіку взаємодії німецьких господарів із радянською аграрною політикою – податковим тиском, землеустроєм, обмеженням приватної ініціативи, а також наслідки впровадження непу для колоністських господарств. Висвітлено роль міжнародної допомоги у пом'якшенні економічної кризи та підтримці модернізаційних процесів. Окреслено ключові чинники, що сприяли формуванню еміграційних настроїв серед німецької спільноти, та визначено місце колоній у ширшому соціально-економічному ландшафті міжвоєнної України. Отримані результати дозволяють глибше зрозуміти механізми адаптації національних спільнот до політичних і господарських викликів доби, а також збагачують уявлення про повсякденність аграрних спільнот у період структурних змін.*

***Ключові слова:** повсякденне життя, німецька спільнота, господарство, село, колонії, економіка, радянська влада, Україна.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю глибшого розуміння соціально-економічних процесів, що визначали повсякденне життя німецької спільноти України у 1920-х рр. У цей період взаємодія традиційної колоністської моделі господарювання з радянськими трансформаціями, природно-кліматичними кризами створила комплекс суперечливих умов, які суттєво вплинули на економічну стабільність і демографічну динаміку колоній. Вивчення цих процесів дозволяє не лише уточнити історичну картину розвитку національних спільнот України, а й осмислити ширші питання адаптації традиційних аграрних спільнот до політичного тиску та економічних потрясінь.

Мета статті полягає у всебічному дослідженні повсякденного виміру господарської діяльності німецької спільноти України у 1920-х рр.

Історіографічний огляд. Історіографія проблеми представлена працями, що висвітлюють традиційні форми господарювання німецьких колоністів, вплив природно-кліматичних умов на їхню економічну діяльність, особливості радянської аграрної політики 1920-х рр. та реакцію німецьких селян на податковий тиск і земельні перетворення. Попри наявність різноспрямованих досліджень, комплексне

вивчення повсякденного виміру господарства німецької спільноти залишається недостатнім, що зумовлює потребу подальшого наукового осмислення цієї теми.

Виклад основного матеріалу. У традиційній німецькій колоністській системі організації накопичення матеріальних ресурсів базовою виробничою одиницею вважався селянський двір – родинно-трудове об'єднання осіб, які спільно вели сільське господарство. Тобто двір – це родина, члени якої гуртом працювали у своєму господарстві. Для того, щоб бути членом двору, потрібна була не тільки родинна спорідненість, але ще й існування трудового зв'язку – спільна праця в одному господарстві [Калініченко, 2020, с. 20]. Селянське господарство було самодіяльним і самодостатнім інститутом сільськогосподарського підприємництва, тому що його члени особисто займалися організацією та здійсненням виробництва продукції, її переробкою та реалізацією. Основну мотивацію організаційно-виробничого процесу, який мав сезонну циклічність, передусім становило забезпечення внутрішніх споживчих потреб сім'ї, а вже потім прагнення прибутку від реалізації виробленої продукції [Олянич, 2013, с. 49].

Земля і природний цикл від посіву до жнив завжди були для релігійної німецької спільноти не лише засобом життєзабезпечення, але й частиною світогляду, сенсом праведного життєвого шляху. Тому землю неабияк цінували, її відчайдушно бажали і намагалися, попри біди й втрати лихоліть початку 1920-х рр., зберегти для своїх нащадків [Ходченко, 2023, с. 97].

Основою господарської діяльності жителів німецьких поселень було землеробство зернового напрямку. Вирощували пшеницю, жито, ячмінь, овес, просо, гречку [Костюк, 2003, с. 126]. Земля, до якої німці ставилися серйозно, відповідально і бережливо, забезпечувала фізичне існування колоністів та їхніх сімей, давала можливість поліпшити матеріальне становище, вселяла віру та впевненість у майбутньому [Костюк, 2003, с. 124].

Землеробська праця передбачала активну включеність німецької селянської сім'ї в природне середовище, яке або ж сприяло людям, чи то, навпаки, було злого мачухою. Існувала значна залежність селянського господарства від забіганок погоди. Німецькі поселення степової України розташовувалися у зоні ризикованого землеробства з посушливістю та відносною безводністю, яка визначала особливості виробничих процесів, в першу чергу в рілльництві як базовій галузі сільського господарства [Козирева, 2008, с. 46]. Тому примхливі кліматичні умови південноукраїнського регіону, вносили непередбачувані корективи у вирощування німцями сільськогосподарських культур.

Упродовж 1921 – 1922 рр., два роки поспіль, регіон спіткала страшна посуха, яка знищила посіви зернових [Бобылева, 2018, с. 67]. У червні 1921 р. в колонії Шпейер Ландауської волості головою місцевого виконавчого комітету разом із представниками КНС було складено акт: «Обстеживши посівну плащу, а також і сіножать села, знайшли у непридатності від страшної посухи і атмосферних явищ та бездощів'я, гублячих посіви полів, через туман, котрий з'їдав усі засіви» [Козирева, 2008, с. 46-47]. Незначні літні дощі на фоні сухих вітрів та високої температури неспроможні були підвищити вологість ґрунту. До того повсюдне розповсюдження цибулевого метелика призвело до знищення непошкоджених пасухою просапних культур [Козирева, 2008, с. 48]. У цей трагічний час, попри існування гострої потреби у вирощуванні зерна, у полі працювала невелика кількість німецьких

фермерів, адже у них не залишилося коней, а ті господарі, які ще могли розраховувати на тяглову силу тварин, унаслідок відсутності заготовленого корму змушені були припиняти оранку кожні дві-три години, щоб відігнати коней на пасовище. Вийти із складної ситуації частково допомогли трактори, що надійшли із США [Dysk, 1973, с. 125].

Природа й надалі втручалася у розрахунки німецького населення степової України щодо обсягів майбутніх врожаїв [Бобилева, 2018, с. 67]. 1925 р. через відсутність опадів в Молочанському районі загинуло більше половини ярової пшениці [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2019, арк. 163]. У Люксембурзькому районі в 1928 р. сильний вітер розніс посіяне зерно, а те, що лишилося невдовзі вимерзло. Після завданих погодою негараздів ті селяни, які ще мали запаси посівного матеріалу, засіяли поля вдруге, проте і цього разу вітер заподіяв аналогічної шкоди. Усе це призвело до того, що врожай був надзвичайно слабкий і кожен селянин ледве зміг дещо зібрати на окремих ділянках поля. Як наслідок, значна кількість селян змушена була придбати зерно, а також корм для худоби [Німці в Україні, 1994, с. 129].

Прийшовши до влади, більшовики розпочали розглядати жителів німецьких колоній як «куркульські елементи», що негативно ставляться до господарської політики радянської влади. Як наслідок, щодо німецьких селян спершу застосовувалася жорстка податкова політика. Часто рівень оподаткування німецьких господарств у кілька разів перевищував податки, які держава стягувала з українських та російських селян [Чирко, 2007, с. 206-207]. Німці відповіли активним опором політиці «воєнного комунізму» всіма доступними їм засобами. Перш за все, це виявлялося в постійному скороченні посівних площ – якщо більшовики перешкоджали легалізації ринку і забирали надлишки селянської праці майже безкоштовно, німці приходили до очевидного висновку, що сіяти потрібно лише для власних потреб [Георгізов, 2014, с. 65]. Радянська влада в місцях компактного проживання німецької меншини створила також й інші умови, що заважали розвитку продуктивних сил. Для організації ефективного сільськогосподарського виробництва колоністам потрібні були великі земельні площі. Проте після влаштованої більшовиками в руслі політики «воєнного комунізму» конфіскації земельних ресурсів влада заборонила мати ділянки значних обсягів [Якубова, 2013, с. 210]. Ще навіть у середині 1925 р., нагадаючи німцям про їхню участь в антирадянських виступах, від представників влади на адресу представників національної спільноти можна було почути погрози, пов'язані з можливістю фізичної розправи та закиди на кшталт: «Бандим землю не давати» [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 65, арк. 43; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2019, арк. 162]. Фактично більшовики запустили процес механічного перерозподілу земель, що оброблялися німецькими колоністами, на користь навколишнього ненімецького населення. Розв'язане у такий спосіб земельне питання порушувало традиційну сівозміну у німців, сприяло збільшенню у їх середовищі безземельних та малоземельних господарств [Бобылева, 2018, с. 66].

Тож, землевпорядкування у німецьких поселеннях здійснювалося без урахування вимог сільських господарів, які для налагодження товарного виробництва мали потребу в земельних наділах великої площі. Результатом незадовільного перерозподілу землі, що призвело до значного зменшення посівних площ німецьких господарств та одночасного їх зайняття стороннім інонаціональним

населенням, стало різке погіршення економічного стану та зростання еміграційних настроїв серед німців-менонітів [Айсфельд, 2020, с. 108-109]. Наприкінці 1920-х рр. у середовищі німців ширилися чутки про те, що виїжджати з Радянського Союзу дозволяється всім колишнім емігрантам, а паспорт, необхідний для подорожі до Канади, коштує 50 карб. [Пронь, 2006, с. 60].

Станом на осінь 1923 р. 2,5 тис. німців-менонітів емігрувало до Америки. Протягом 1923 – 1929 рр. з України від'їхало ще близько 12 тис. німців-менонітів [Айсфельд, 2020, с. 109]. Переселення німців-менонітів до Північної Америки набуло лавиноподібних ознак – після від'їзду кількох родин за ними навздогін розпочинали рухатися інші. Іноді доцільність такої спонтанної поведінки емігранти й самі не могли раціонально пояснити. На запитання представника влади: «Куди їдете?», – лунала розгублена відповідь: «Не знаю, до Канади» [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 2, спр. 10, арк. 287].

Представники влади відзначали, що стан німецьких господарств хаоактеризується зразковістю і культурною поставою інтенсивних форм землекористування [Проскурова, 2010, с. 31]. Система німецького господарювання вимагала від колоністів надзвичайної працьовитості, енергійності і підприємливості. Разом із тим, німці думали і робили все повільно, без поспіху, розважливо і раптово нічим не захоплювалися. Перш ніж взятися до праці, вони всебічно зважували наслідки своєї роботи [Костюк, 2003, с. 158].

У сільськогосподарському виробництві німці використовували залізні лопати і вила, дволемішеві і трилемішні плуги, жниварки і молотарки з кінським приводом, культиватори, рядові сівалки, віялки [Костюк, 2003, с. 125]. Під час революційних подій 1917 – 1921 рр. німці втратили значну частину реманенту. Як наслідок, організація сільськогосподарського виробництва в німецьких поселеннях подекуди набула примітивних ознак. За умов катастрофічної нестачі технічних засобів виробництва в окремих колоніях розпочала переважати ручна праця. У поселеннях, де вже звикли користуватися молотарками, німці змушені були здійснювати обмолот зернових культур за допомогою котків, які тягали коні [“Our Work with the Masses Is Not Worth a Kopeck...”, 2021, с. 277].

За непу німецькі господарства до певної міри все ж спромоглися відновити втрачений економічний потенціал. Німці-меноніти півдня України загалом мали більші землеволодіння, ніж їхні сусіди в результаті особливих поступок, отриманих від радянської влади на початку 1920-х рр. Багато менонітських родин не тільки володіло 15-32 десятинами землі, але також орендувало додаткові 5-10 десятин. Для обробітку таких земельних ділянок під час сівби та жнив деякі німці-меноніти користувалися найманою працею батраків і бідняків [Neufeldt, 2018, с. 234]. Та навіть попри надані владою поступки площа оброблювальної німцями землі в окремих місцях їх компактного проживання скоротилася трохи менше ніж на половину від тієї, якою національна спільнота користувалася напередодні Першої світової війни. До прикладу, на Луганщині німцям залишали землю в незручних місцях, без доступу до водопою, а межі здебільшого проводили безпосередньо через вулицю або садибу [Климов, Анпілогова, 2012, с. 128].

Великі площі земель надавали німцям можливість отримувати значні врожаї. Колоністи використовували чотириріпільну зернову систему землеробства. Кожний рік одне поле засівалося яровою пшеницею, друге – ячменем, третє – вівсом,

четверте – знаходилося під паром. При цьому частину поля під паром засівали кукурудзою та картоплею, використовуючи органічні добрива. Обробляли землю так званим колоністським плугом, де дерев'яний леміш був замінений залізним. Згодом, коли поле заростало борною травою, його починали обробляти букером, тобто німецьким трилемішним плугом. Орання цим знаряддям тривало протягом цілого літа декілька раз, залежно від росту борної трави. Цей засіб обробки землі також у значній мірі призводив до значних врожаїв у німецьких поселеннях [Демура, 2008, с. 31].

Про певне покращення сільськогосподарського виробництва у середовищі німців за непу свідчать й інші факти. До прикладу, сім'я Шмідтів, яка мешкала в колонії Біловеж Маріупольської округи, мала 12 корів, 25 коней, паровий двигун, 4 віялки, молотарку та кілька плугів [Черказьянова, 2004, с. 151]. Родина Бехтгольдів, що теж жила в цьому поселенні, в хліву тримала 4 коней, 5 корів, 5 баранів, кілька свиней, а також курей [Черказьянова, 2004, с. 152]. У господарстві подружжя Плехау, яке мешкало в селі Кондратівка, що на Донбасі, налічувалося 6 коней, 3 корови, така ж кількість свиней і чимало курей [Воспоминания членов семьи Петкау, с. 9]. У домашньому господарстві кожної сім'ї колонії Половиці знаходилося 40-50 курей [Бобылева, Толстых, 2006, с. 193]. Проте не всі німці мали ту кількість свійських тварин, яку бажали утримувати для досягнення належного рівня сільськогосподарського виробництва. Так, 1925 р. в Луганській окрузі, де знаходилося 39 німецьких колоній, на одне господарство в середньому припадало 1,69 голів робочих коней, 0,21 волів і 1,58 корів [Папенко, 2009, с. 50].

Значну увагу німці приділяли конярству, адже кінь у господарстві був основною тяговою силою. Влітку коней випасали, взимку кормили сіном, цілорічно підкормлювали їх вівсом, ячменем та іншими висококалорійними домішками, постійно слідкували за їх фізичним станом [Костюк, 2003, с. 133-134].

Якщо худоба в українців часто використовувалася як робоча сила, то в німецькому господарстві, де землю обробляли виключно за допомогою коней, корів утримували лише для молочного виробництва. Німці розводили корів поліпшеної голландської породи [Демура, 2008, с. 31]. В межах своїх дворів вони намагалися утримувати таку кількість худоби, яка б мала змогу в повному обсязі забезпечити господарям удобрення полів гноєм [Костюк, 2003, с. 125]. Оскільки німці масово тримали корів, це їм надавало також змогу займатися виготовленням сиру та інших молочних продуктів, як для власного використання, так і з метою продажу [Letters from Susan, 1988, с. 19]. До прикладу, місцем найбільш активного вираження національного колориту у Сталіндорфському районі був місцевий базар в с. Миколаївка, де щосуботи відбувався торг. На базар, як торговці так і покупці, виїздили ще вночі. Першими приходили німці, які розкладали молочну продукцію. Її необхідно було реалізувати до сходу сонця, щоб масло не потекло з так званих фунтовок, в яких зберігалось [Венгер, 2007, с. 189].

У великій кількості німці утримували свиней. М'ясо свиней, що розводили у колоніях, зазвичай не потрапляло на ринок, більша частина його призначалась для власного вжитку. У німецьких поселеннях не можна було побачити свиней, які б вешталися на території подвір'я – вони утримувалися в спеціально відведених місцях [Демура, 2008, с. 31-32]. Основним кормом для свиней була відварена картопля, яку доповнювали залишки сімейного харчування, продукти молочної

переробки і кормові буряки [Костюк, 2003, с. 134]. Свиней забивали восени. Тушу переробляли відразу: заготовляли багато сала, начиняли печінкову та м'ясну ковбасу, яку потім коптили. Добре засолені стегна спіткала та ж процедура. Після приготування окіст та ковбасу розвішували на горищі [Воспоминания членов семьи Петкау, с. 18].

З домашніх птахів німці розводили курей, гусей та качок. Особливі симпатії німці мали щодо гусей, які давали багато смачного м'яса, яйця, пух і пір'я. Згідно давніх німецьких традицій, серед головних страв святкового різдвяного столу неодмінно мала бути запечена гуска [Костюк, 2003, с. 134].

Жителі німецьких колоній займалися огородництвом. Вирощували картоплю, буряк, моркву, баклажани [Letters from Susan, 1988, с. 35]. Найбільш поширеними культурами, що вирощували німці південноукраїнського регіону були капуста, огірки, квасоля, тютюн [Демура, 2008, с. 31]. У німецьких поселеннях була добре налагоджена меліорація – існували канали для зрошення городів. Якщо поряд з колонією знаходилося місто, то сільськогосподарську продукцію, яка була вирощена на прилеглих до будинку ділянках, відвозили продавали на міський ринок.

Поряд з будинками жителів німецьких колоній росли фруктові дерева, плоди яких використовували для задоволення власних харчових потреб [Бобылева, Толстых, 2006, с. 193]. Німці вирощували вишні, абрикоси, яблука, груші [Letters from Susan, 1988, с. 19]. Вишні консервували, а груші та яблука, нарізавши, засушували [Letters from Susan, 1988, с. 38].

Деякі німецькі господарі з метою забезпечення себе медом тримали у вуликах бджіл [Бобылева, Толстых, 2006, с. 193].

Німці здійснювали активні кроки у напрямку механізації сільськогосподарського виробництва. Так, під час жнив вони користувалися молотарками, які працювали за допомогою парового двигуна. Молотарка спершу «проковтувала» закинуті до неї вилами снопи хліба, а потім «виплюувала» кіпи соломи. Щоб молотарка не втрачала потужності робітнику доводилося повсякчас наповнювати котел парового двигуна водою, яку в діжках періодично підвозили підводами [Bachmann, 1974, с. 35].

Активні транскордонні зв'язки німців-менонітів з американськими одновірцями сприяли залученню до обробітку землі в колоніях раніше відсутніх досягнень машинобудівної промисловості – тракторів. Восени 1922 р. меноніти США передали своїм одновірцям в Україні 25 тракторів, а навесні наступного року за сприяння Американської менонітської агенції допомоги степи України орало вже вдвічі більше сільськогосподарських машин [Ерр, 1989, с. 140].

Висновки. Повсякденний вимір господарської діяльності німецької спільноти України 1920-х рр. засвідчує глибоку укоріненість аграрних практик німецьких колоністів у традиційній культурі, їхню високу адаптивність та працелюбність, а також залежність від природних, економічних і політичних чинників. Осередком виробництва залишався селянський двір – родинно-трудова одиниця, що поєднувала економічні й соціальні функції та забезпечувала відтворення традиційних форм господарювання. Землеробство, зокрема зерновий напрям, становило основу економіки колоній, а шанобливе ставлення до землі формувало особливий тип господарської культури, в якій праця була водночас і обов'язком, і елементом релігійного світогляду. Кліматичні умови степової України істотно впливали на

результати праці німців-колоністів, часто зводячи нанівець їхні зусилля. У поєднанні з втратою тяглової сили та реманенту це призводило до примітивізації аграрного виробництва. Водночас зовнішня допомога сприяла певній модернізації та механізації господарств. Особливо значущим чинником стала радянська аграрна політика. Конфіскації, надмірне оподаткування, заборона великих землеволодінь, механічний перерозподіл земель на користь ненімецького населення порушували традиційні структури господарювання та підривали економічний потенціал колоній. Це спричинило зростання соціального напруження, погіршення добробуту та поширення еміграційних настроїв, що вилилося у виїзд частини німців за кордон. Попри труднощі, німецькі господарства демонстрували високий рівень організації праці, дотримання раціональних технологій землеробства, розвиток тваринництва та присадибного господарства. Уміння підтримувати порядок, впроваджувати інтенсивні форми землекористування, планувати виробничий процес забезпечувало відносну стабільність навіть у несприятливих умовах.

Отже, господарське життя німецьких колоній у 1920-х рр. є прикладом взаємодії традиційної аграрної культури з викликами доби, що з одного боку продемонструвало життєстійкість і раціональність німецької моделі сільського господарства, а з іншого – показало її вразливість перед політичними та природними потрясіннями. Саме ці суперечливі процеси визначили траєкторії розвитку та трансформації німецької спільноти в Україні напередодні колективізації.

Список використаних джерел та літератури

- Айсфельд, А., 2020. Немцы Украины в межвоенные годы (1918 – 1941 гг.). *Проблеми всесвітньої історії*. № 1 (10). С. 107-137.
- Бобылева, С. И., Толстых И. В., 2006. Возвращаем забытое прошлое: из истории колонии Половицы (Kronsgarten). *Вопросы германской истории*. С. 188-198.
- Бобылева, С. И., 2018. Морально-психологическое состояние немецкого населения юга Украины в период голода 20-х годов XX века. *Сучасні дослідження з німецької історії*. С. 62-72.
- Венгер, А. Г., 2007. Німецько-єврейські відносини у Сталіндорфському єврейському національному районі у 30-х рр. XX ст. *Вопросы германской истории*. С. 184-192.
- Воспоминания членов семьи Петкау. [Електронний ресурс]: <https://media.chortitza.org/pdf/pdf/vpetk387.pdf>
- Георгізов, Г. В., 2014. Інверсивність політичних настроїв селянства УСРР та аграрна політика більшовиків у 1920-х рр. *Гуманітарний вісник. Серія: Історія*. Число 21. Випуск 5. Частина 2. С. 61-77.
- Демура, Ю. М., 2008. Особливості господарського розвитку та землеволодіння в німецьких колоніях північного Приазов'я в XIX ст. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія»]*. Випуск 75. Том 88. С. 29-33.
- Калініченко, В. В., 2020. Селянський двір і земельна громада в Українській СРР (1922 – 1930 рр.). *Вісник Харківського національного університету. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»*. Випуск 30. С. 16-32.
- Климов, А., Анпілогова, Т., 2012. Становище німецької етнічної спільноти на Луганщині у 20 – 30-ті рр. XX ст. *Краєзнавство*. № 3. С. 127-132.
- Козирева, М. Е., 2008. Голод 1921 – 1923 років в німецьких поселеннях Миколаївщини. *Вопросы германской истории*. С. 45-56.
- Костюк, М. П., 2003. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Підручники і посібники. 384 с.
- Німці в Україні. 20 – 30-ті рр. XX ст., 1994. Київ, 244 с.
- Олянич, В. В., 2013. Організаційно-виробнича типологізація селянського сільськогосподарського підприємства в УСРС у 20-ті роки XX століття. *Збірник наукових праць*

Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «Історія та географія». Випуск 49. С. 46-49.

Папенко, Н., 2009. Політико-правовий статус та соціально-економічне становище етнічних німців на Україні в 20 – 30-ті роки XX століття. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. Випуск 96. С. 47-51.

Пронь, Т. М., 2006. Міграційний рух серед німецького, шведського та чеського населення південних округ України в контексті суспільно-політичних процесів першої половини XX ст. *Наукові праці*. Том 62. Випуск 49. С. 58-63.

Проскурова, С., 2010. Німецька етнічна меншина на території Кіровоградщини (XVIII – XX сторіччя). *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]. Серія: Історичні науки*. Випуск 13. С. 27-34.

Ходченко, О. Є., 2023. Землепорядкування в німецьких та менонітських колоніях у період непу. Очікування та реальність. *Сучасні дослідження з німецької історії*. С. 96-110.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Черказянова, И. В., 2004. Историко-этнографическая реконструкция хроники семьи Бехтгольд. *Вопросы германской истории*. С. 148-158.

Чирко, Б. В., 2007. Немецкая национальная группа в Украине в контексте государственной этнополитики 20 – 30-х гг. XX ст. *Вопросы германской истории*. С. 203-209.

Якубова, Л., 2013. Етнічні громади та влада: за парадними лаштунками політики коренізації. *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. Випуск 22. С. 244-274.

“Our Work with the Masses Is Not Worth a Kopeck...” A Document Collection on German and Polish Rural Soviets in Ukraine during the NEP, 1923 – 1929, 2021. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 314 p.

Bachmann, H., 1974. Durch die deutschen Kolonien des Beresaner Gebietes. Kolonischtegeschichte. Stuttgart: Verlag Volk auf dem Weg, 176 s.

Dyck, P. J., 1973. The Diary of Anna Baerg. *Mennonite Life*. December. P. 121-125.

Epp, G. Mennonite-Ukrainian Relations. *Journal of Mennonite Studies*. 1989. Volum 7. P. 131-144.

Letters from Susan: A Woman's View of the Russian Mennonite Experience (1928 – 1941), 1988. North Newton, 159 p.

Neufeldt, C., 2018. Collectivizing the Mutter Ansiedlung: The Role of Mennonites in Organizing Kolkhozy in the Khortytsia and Molochansk German National Districts in Ukraine in the Late 1920s and Early 1930s. *Minority report. Mennonite Identities in Imperial Russia and Soviet Ukraine Reconsidered, 1789 – 1945*. Toronto. P. 211-259.

References

“Our Work with the Masses Is Not Worth a Kopeck...” A Document Collection on German and Polish Rural Soviets in Ukraine during the NEP, 1923 – 1929, 2021. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 314 p. [in English].

Ajsfel'd, A., 2020. Nemcy Ukrainy v mezhvoennye gody (1918 – 1941 gg.). *Problemy vsesvitnoii istorii*. № 1 (10). S. 107-137. [in Russian].

Bachmann, H., 1974. Durch die deutschen Kolonien des Beresaner Gebietes. Kolonischtegeschichte. Stuttgart: Verlag Volk auf dem Weg, 176 s. [in English].

Bobyleva, S. I., 2018. Moral'no-psihologicheskoe sostoyanie nemeckogo naseleniya yuga Ukrainy v period goloda 20-h godov XX veka. *Suchasni doslidzhennia z nimec'koi istorii*. S. 62-72. [in Russian].

Bobyleva, S. I., Tolstyh I. V., 2006. Vozvrashchaem zabytoe proshloe: iz istorii kolonii Polovicy (Kronsgarten). *Voprosy germanskoy istorii*. S. 188-198. [in Russian].

Cherkaz'yanova, I. V., 2004. Istoriko-etnograficheskaya rekonstrukciya hroniki sem'i Bekhtgol'd. *Voprosy germanskoy istorii*. S. 148-158. [in Russian].

Chirko, B. V., 2007. Nemeckaya nacional'naya gruppa v Ukraine v kontekste gosudarstvennoj etnopolitiki 20 – 30-h gg. XX st. *Voprosy germanskoy istorii*. S. 203-209. [in Russian].

Demura, Yu. M., 2008. Osoblyvosti hospodarskoho rozvytku ta zemlevolodinnia v nimetskykh koloniakh pivnichnoho Pryazovia v XIX st. *Naukovi pratsi [Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly kompleksu «Kyievo-Mohylianska akademiia»]*. Vypusk 75. Tom 88. S. 29-33. [in Ukrainian].

- Dyck, P. J., 1973. The Diary of Anna Baerg. *Mennonite Life*. December. P. 121-125. [in English].
- Epp, G. Mennonite-Ukrainian Relations. *Journal of Mennonite Studies*. 1989. Volum 7. P. 131-144. [in English].
- Heorhizov, H. V., 2014. Inversyvnist politychnykh nastroiv selianstva USRR ta aharna polityka bilshovykiv u 1920-kh rr. *Humanitarnyi visnyk. Serii: Istorii*. Chyslo 21. Vypusk 5. Chastyna 2. S. 61-77. [in Ukrainian].
- Kalinichenko, V. V., 2020. Selianskyi dvir i zemelna hromada v Ukrainiskii SRR (1922 – 1930 rr.). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu. Serii «Istorii Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky»*. Vypusk 30. S. 16-32. [in Ukrainian].
- Khodchenko, O. Ye., 2023. Zemlevporiadkuvannia v nimetskykh ta menonitskykh koloniiakh u period nepu. Ochikuvannia ta realnist. *Suchasni doslidzhennia z nimetskoi istorii*. S. 96-110. [in Ukrainian].
- Klymov, A., Anpilohova, T., 2012. Stanovyshche nimetskoi etnichnoi spilnoty na Luhanshchyni u 20 – 30-ti rr. XX st. *Kraieznaukovo. № 3*. S. 127-132. [in Ukrainian].
- Kostiuk, M. P., 2003. Nimetski kolonii na Volyni (XIX – pochatok XX st.). Ternopil: Pidruchnyky i posibnyky. 384 s. [in Ukrainian].
- Kozyreva, M. E., 2008. Holod 1921 – 1923 rokiv v nimetskykh poselenniakh Mykolaivshchyny. *Voprosy hermanskoï istorii*. S. 45-56. [in Ukrainian].
- Letters from Susan: A Woman's View of the Russian Mennonite Experience (1928 – 1941), 1988. North Newton, 159 p. [in English].
- Neufeldt, C., 2018. Collectivizing the Mutter Ansiedlung: The Role of Mennonites in Organizing Kolkhozy in the Khortytsia and Molochansk German National Districts in Ukraine in the Late 1920s and Early 1930s. *Minority report. Mennonite Identities in Imperial Russia and Soviet Ukraine Reconsidered, 1789 – 1945*. Toronto. P. 211-259. [in English].
- Nimtsi v Ukraini. 20 – 30-ti rr. XX st., 1994. Kyiv, 244 s. [in Ukrainian].
- Olianych, V. V., 2013. Orhanizatsiino-vyrobnycha typolohizatsiia selianskoho silskohospodarskoho pidpriemstva v USSR u 20-ti roky XX stolittia. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. «Istorii ta heohrafiia»*. Vypusk 49. S. 46-49. [in Ukrainian].
- Papenko, N., 2009. Polityko-pravovyi status ta sotsialno-ekonomichne stanovyshche etnichnykh nimtsiv na Ukraini v 20 – 30-ti roky XX stolittia. *Visnyk Kyiiskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii*. Vypusk 96. S. 47-51. [in Ukrainian].
- Pron, T. M., 2006. Mihratsiinyi rukh sered nimetskoho, shvedskoho ta cheskooho naselennia pivdennykh okruh Ukrainy v konteksti suspilno-politychnykh protsesiv pershoi polovyny XX st. *Naukovi pratsi*. Tom 62. Vypusk 49. S. 58-63. [in Ukrainian].
- Proskurova, S., 2010. Nimetska etnichna menshyna na terytorii Kirovohradshchyny (XVIII – XX storichchia). *Naukovi zapysky [Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka]. Serii: Istorychni nauky*. Vypusk 13. S. 27-34. [in Ukrainian].
- Tsentrallyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy).
- Tsentrallyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TsDAVO Ukrainy).
- Venher, A. H., 2007. Nimetsko-yevreiski vidnosyny u Stalindorfskomu yevreiskomu natsionalnomu raioni u 30-kh rr. XX st. *Voprosy hermanskoï istorii*. S. 184-192. [in Ukrainian].
- Vospominaniya chlenov sem'i Petkau. URL: <https://media.chortitza.org/pdf/pdf/vpetk387.pdf> [in Russian].
- Yakubova, L., 2013. Etnichni hromady ta vlada: za paradnymy lashtunkamy polityky korenizatsii. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia poshuky*. Vypusk 22. C. 244-274. [in Ukrainian].

EVERYDAY DIMENSION OF ECONOMIC ACTIVITY OF THE GERMAN COMMUNITY OF UKRAINE (20TH YEARS OF THE 20TH CENTURY)

Andrii Borovskyi

PhD student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the everyday dimension of the economic activity of the German community of Ukraine in the 1920s, when the traditional colonial way of life found itself in a situation of profound socio-economic transformations. The forms of agriculture and animal

husbandry characteristic of the German colonies, the organization of the peasant farm as the main production unit, the system of division of labor and the preservation of mental models of management are considered. Particular attention is paid to the impact of natural and climatic crises, in particular, droughts and crop failures of the early 1920s, which significantly affected the productivity of the colonies and provoked changes in agricultural practices. The specifics of the interaction of German farmers with Soviet agrarian policy are analyzed - tax pressure, land management, restrictions on private initiative, as well as the consequences of the introduction of the NEP for colonial farms. The role of international aid in mitigating the economic crisis and supporting modernization processes is highlighted. The key factors that contributed to the formation of emigration sentiments among the German community are outlined, and the place of the colonies in the broader socio-economic landscape of interwar Ukraine is determined. The results obtained allow for a deeper understanding of the mechanisms of adaptation of national communities to the political and economic challenges of the time, as well as enrich the understanding of the everyday life of agrarian communities during the period of structural changes.

Key words: everyday life, German community, economy, village, colonies, Soviet power, Ukraine..

**НАЦІОНАЛЬНІ РАЙОНИ В УСРР 1920 – 1930-Х РОКІВ ЯК
ІНСТРУМЕНТ ТРАНЛЯЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ
ЕТНІЧНИМ МЕНШИНАМ**

Свистович Степан Михайлович

доктор історичних наук, професор,
заступник головного інженера ДП завод «Генератор», м. Київ
e-mail: scm25@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0002-1680-5711>

***Анотація.** У статті проаналізовано політику коренізації та функціонування національних районів в УСРР у 1920 – 1930-х роках як специфічну форму радянської національної політики. Розглянуто історичні передумови запровадження коренізації, її ідеологічні засади та інституційні механізми реалізації в умовах ранньорадянської держави. Досліджено адміністративні, кадрові та культурно-освітні практики у межах національних районів, зокрема системи національних квот, підготовка місцевих управлінських кадрів, розвиток освіти та культурної інфраструктури мовами національних меншин. У статті досліджується співвідношення між декларативною автономією та реальними можливостями самоврядування, а також повсякденний вимір функціонування національних районів, зосереджений на досвіді місцевих громад. Показано, що коренізація водночас виступала інструментом інтеграції та контролю, поєднуючи елементи культурного заохочення з жорсткою партійною регламентацією. У статті розкрито причини згорання національних автономій у 1930-х роках. Проаналізовано вплив макрополітичних трансформацій, посилення централізації, ідеологічного розвороту проти «націоналізму», а також соціально-економічних та демографічних чинників, які були пов'язані із колективізацією та Голодомором 1932 – 1933 років. Зроблено висновок, що досвід коренізації в УСРР був внутрішньо суперечливим і відображав напружений баланс між прагненням до легітимації радянської влади та логікою побудови централізованого тоталітарного режиму.*

***Ключові слова:** коренізація, національні меншини, національні райони, радянська влада, репресії.*

Постановка проблеми. Проблематика дослідження національних районів в УСРР 1920-1930-х років посідає важливе місце в сучасних дослідженнях радянської національної політики. Саме в цей період було закладено підвалини специфічної моделі взаємодії між центром та етнокультурними спільнотами. Політика коренізації, проголошена керівництвом СРСР у 1920-х роках, відкрила можливості для формування національних адміністративно-територіальних одиниць. Відповідно до задуму радянської влади вони мали забезпечувати розвиток місцевих мов, культури, освіти та формувати образ радянського громадянина у середовищі меншин. Проте вже у 1930-х роках офіційний курс зазнав радикальних трансформацій. Це призвело до згорання автономних практик, ліквідації більшості національних районів та переходу до політики централізації та уніфікації.

Сьогодні звернення до зазначеної проблеми є надзвичайно актуальним, оскільки дозволяє по-новому осмислити витоки радянської моделі етнополітики,

механізми формування лояльності меншин, а також причини репресивного зламу у 1930-х роках. Дослідження національних районів має важливе значення і для сучасної української історичної пам'яті. Досвід радянської коренізації, її подальше згортання надають можливість глибше зрозуміти процеси денационалізації та централізації, які певною мірою позначилися на становленні української державності. Крім того, аналіз територіальних автономій як інструменту політичного управління дозволяє провести паралелі з нинішніми дискусіями про культурну різноманітність, політику пам'яті та деколонізацію гуманітарного простору.

Наукова новизна даної статті полягає у комплексному аналізі функціонування національних районів як багатовимірного явища, яке поєднувало адміністративний, політичний та соціокультурний аспекти. На відміну від традиційних праць, які здебільшого розглядають коренізацію як ідеологічний проект або як елемент мовної чи культурної політики, у цій статті робиться акцент на системній взаємодії центр-регіон, на місцевих практиках і конкретних механізмах автономії.

Додатковим елементом новизни є використання документів місцевих органів влади, матеріалів регіональної преси, статистичних звітів та адміністративних описів. Це надає можливість дозволяє реальну картину функціонування національних районів на мікрорівні.

Методологічну основу дослідження становить поєднання історичного, структурно-функціонального, порівняльного та дискурсивного аналізу. Історичний метод дає змогу з'ясувати логіку розвитку радянської етнополітики. Структурно-функціональний метод допомагає оцінити адміністративні та інституційні механізми функціонування національних районів. Дискурсивний аналіз дозволяє реконструювати риторику партійних і державних органів, спрямовану на формування образу «лояльного національного кадру».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До дослідження становлення та ліквідації національних районів звертався ряд науковців, які вивчали особливості національної політики радянської влади стосовно етнічних меншин. Значний внесок у дослідження проблематики коренізації та національної політики зробили такі науковці як Л. Якубова, О. Рафальський, М. Журба, В. Доценко, Я. Верменич, М. Коротатник, О. Маєвський.

Варто зазначити що створення національних районів також розглядалося як частина дослідження етнічних меншини у період 1920-1930-х років. До цього питання зверталися М. Жолоб, А. Гедь, Ю. Грищенко, Д. Трейтяк.

Метою статті є всебічний аналіз політики коренізації в УСРР і з'ясування ролі національних районів у реалізації радянської моделі етнополітики, а також визначення причин і наслідків її згортання у 1930-х роках.

Задля досягнення визначеної мети передбачається виконання наступних **завдань**:

- Проаналізувати історичні передумови запровадження політики коренізації та створення національних районів.
- Охарактеризувати адміністративні, культурно-освітні та кадрові механізми функціонування національних районів.
- Розкрити причини зміни курсу в 1930-х роках та процес ліквідації національних районів.

-
- Встановити основні соціокультурні та політичні наслідки згорання автономії для місцевих спільнот та українського суспільства загалом.

Виклад основного матеріалу дослідження. Національне питання постало перед більшовицьким урядом відразу після Жовтневого перевороту 1917 р., коли в умовах розпаду імперії та зростання національних рухів радянська влада зіткнулася з необхідністю вироблення нової моделі взаємодії із меншинами. У період 1917-1920 рр. більшовицьке керівництво декларувало принцип самовизначення націй, включно з правом на відокремлення, однак поступово перейшло до ідеї «об'єднаного багатонаціонального соціалістичного державного організму». Утворення у 1922 р. СРСР формалізувало союзню модель, в якій республіки мали рівні права, проте фактично перебували в умовах політичної та ідеологічної залежності від центру.

У цей час більшовики намагалися виробити механізми інтеграції етнічних груп у нову державну систему. Національні рухи, які зародилися в роки революції та громадянської війни, стали для радянського уряду певним викликом, через загрозу супротиву більшовицькій владі. В той же час радянська влада прагнула використати місцеві еліти у процесі побудови нової адміністративної вертикалі. Саме це і визначало політику радянської влади на початку 1920-х років, коли було розпочато політику коренізації [Коропатник, 2020].

Упродовж 1920-х років політика коренізації та створення різноманітних інституцій для етнічних меншин сприяло тимчасовій активізації культурного та адміністративного життя етнічних громад. Однак поступово курс влади змінився на централізацію та згорання автономних практик. У 1930-х роках більшість національних районів була ліквідована або реорганізована, що стало частиною ширшої трансформації радянської національної політики.

Коренізація була офіційною політикою радянської влади у період 1923-1932 рр., спрямованою на кадрове та культурне залучення представників місцевих етнічних груп до системи управління. Головною її ідеєю було створення лояльних радянській владі етнічних громад, які мали згодом стати трансляторами радянської політики за межі СРСР у свої держави-метрополії. Програма коренізації передбачала розвиток мов, відкриття шкіл та культурних установ, підготовку кадрів з місцевого середовища, а також створення територіальних одиниць.

Ця політика стала відповіддю більшовицької влади на небезпеку «великодержавного шовінізму», а також була використана як один із способів підвищення адміністративної ефективності, оскільки локальні керівники, які володіли мовою населення, мали краще контролювати регіональні процеси. М. Коропатник зазначає, що політика коренізації забезпечувала «вбудовування» в радянську систему етнічності, проте одночасно також «вичищалися» ті, хто підозрювався у відсутності лояльності до більшовицького режиму [Коропатник, 2020].

Водночас коренізація з самого початку містила в собі внутрішню суперечність, оскільки декларуючи підтримку культурного саморозвитку націй, радянська влада посилювала контроль над регіонами, використовуючи політику коренізації як інструмент стабілізації влади. Ця суперечність стала одним із чинників, які пізніше сприяли згоранню автономних практик. Дослідниця Я. Верменич зазначає, що те, що більшовики називали національною політикою,

мало етнічне наповнення, але по суті все зводилося до кадрової політики в регіональному плані [Верменич, 2022].

Національні райони були специфічною формою радянської адміністративно-територіальної організації, створеною для компактного проживання представників певної етнічної спільноти. Вони формувалися на рівні районів (повітів/округів), а також у вигляді національних сілрад і селищних рад. Серед поширених типів адміністративних одиниць можна виділити наступні:

- національні райони (найбільший рівень автономії);
- національні сілради (локальний рівень самоврядування);
- національні поселення, громади, трудові колонії;
- національні округи (приклад інш. республік).

Основними функціями таких утворень були: забезпечення розвитку рідної мови в освіті та культурі; стимулювання участі представників національних меншин у державному управлінні; формування «соціалістичного побуту» з урахуванням локальних особливостей; посилення контролю над прикордонними або стратегічно важливими територіями.

Національні райони в УСРР створювалися для німців, євреїв, болгар, греків, поляків та інших груп. У піковий період їхня кількість досягала кількох десятків, а мережа національних сілрад сягала сотень одиниць.

Процес виділення національних районів мав декілька етапів. Він спирався на комплекс статистичних, етнографічних та адміністративних даних.

1. Перший етап (1923-1925) – проведення етнографічних обстежень та виявлення компактних груп населення. Місцеві органи влади, партійні комісії та статистичні управління збирали інформацію про чисельність, мову, етнічний склад, конфесійні особливості та економічні умови проживання національних громад [ЦДАВО, Ф. 413, оп. 1, спр. 65].

2. Другий етап (1925-1927) – розробка схем адміністративно-територіального поділу. Критеріями для створення національного району були: наявність не менше 60-70 % населення певної національності; компактність розселення; можливість організації мережі шкіл та культурних інституцій; соціально-економічна доцільність (транспорт, центри торгівлі, сільського господарства).

3. Третій етап (1927-1929) – ухвалення постанов про створення районів, призначення керівництва, відкриття шкіл із рідною для меншини мовою навчання, формування місцевого апарату управління. Відповідно до постанови IV сесії ВУЦВК від лютого 1925 р. «Про низове районування» мінімальна норма, передбачена для створення адміністративних районів (25 тис. населення району), була знижена для національних адміністративних районів до 10 тис. чоловік. При цьому для утворення національних сільських або селищних рад норма була знижена із 1000 до 500 осіб [Гуцало, 2018].

У цьому процесі важливу роль відігравали загальносоюзні та республіканські переписи, статистичні довідники та матеріали місцевих обстежень. Для УСРР характерною була активна участь Наркомосу, він відповідав за створення шкіл та педагогічних курсів із підготовки національних кадрів, які мали стати провідниками радянського мислення у середовищі етнічних меншин [Трейтяк, 2022].

Функціонування національних районів ґрунтувалося на кількох взаємопов'язаних інституційних механізмах. Одним із найважливіших була мовна

політика. У національних школах навчання здійснювалося рідною для меншин мовою, а в адміністрації зберігався принцип двомовного діловодства. У деяких районах діяли національні бібліотеки, театральні гуртки, хорові товариства та редакції місцевої преси.

Іншим важливим чинником функціонування стала кадрова політика. Місцева влада була зобов'язана підбирати кадри з представників відповідної національності або з людей, які володіли мовою регіону. Для цього створювалися спеціальні курси підготовки сільських активістів, учителів і партійних працівників.

Розпочався активний розвиток культурно-освітніх інституцій. У районних центрах діяли хати-читальні, культурні будинки, музеї місцевої історії, національні клуби. Вони забезпечували культурне життя, але в той же час виконували ідеологічну функцію, транслуючи радянські цінності через лекції, гуртки та масові заходи [Якубова, 2011].

Варто зазначити, що національні райони отримували підвищену увагу з боку республіканських органів влади, особливо на початковому етапі коренізації. Виділялись кошти на відкриття шкіл, будівництво клубів та підготовку кадрів. Проте наприкінці 1920-х фінансування стало зменшуватися у зв'язку з загальною політикою централізації та економічними труднощами.

Таким чином, механізми функціонування національних районів були спрямовані на інтеграцію етнічних громад у радянську систему, поєднуючи культурну автономію з політичним контролем. Однак їхня ефективність значною мірою залежала від внутрішньої узгодженості політики коренізації, економічних умов та рівня взаємодії між центром і місцевими органами влади.

Одним із ключових інструментів коренізації була система національних квот при формуванні місцевих органів влади та партійних осередків. У національних районах (німецьких, болгарських, єврейських, польських, грецьких тощо) практикувалося цілеспрямоване висування кадрів із середовища відповідної етнічної спільноти на посади в районних виконкомах, судах, міліції, шкільних інспекціях. Паралельно розгорталася підготовка «національних спеціалістів» через мережу курсів, технікумів і партшкіл із викладанням рідними мовами [Гуцало, 2018].

Водночас реальні можливості автономного кадрового відтворення були обмежені дефіцитом освічених кадрів і жорстким партійним контролем. Ключові рішення залишалися за губернськими та республіканськими органами. Це зумовлювало суперечність між декларованою автономією та фактичною залежністю від центру.

Освітня політика стала однією з найбільш відчутних сфер коренізації. У 1920-х роках у національних районах активно створювалися школи з навчанням мовами меншин, видавалися підручники, функціонували педагогічні курси для підготовки вчителів. Культурна інфраструктура включала національні клуби, бібліотеки, театральні гуртки, пресу. Так, у 1924-1925 рр. нараховувалося 375 культурно-просвітницьких закладів мовами етнічних меншин, а уже в 1925-1926 рр. їх кількість зросла до 889 [ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 32-33].

Разом із тим культурна автономія мала чітко окреслені ідеологічні межі. Вона допускалася лише в тій мірі, у якій сприяла радянській та лояльності до режиму. Традиційні релігійні чи позапартійні форми культурного життя поступово витіснялися або маргіналізувалися. Отже, можна зазначити, що автономія

національних районів була радше адміністративно-культурною, ніж політичною. Вона не передбачала самостійного визначення економічної політики чи контролю над ресурсами, а функціонувала в межах жорстко централізованої системи.

На рівні повсякденних практик мешканці національних районів справді могли відчувати певні переваги коренізації. Можливість навчання рідною мовою, звернення до місцевої адміністрації без мовного бар'єру, участь у культурних заходах створювали відчуття обмеженої, але реальної інклюзії. В той же час ці практики співіснували з уніфікованими радянськими ритуалами, кампаніями та репресивними механізмами [Martin, 2001].

Наприкінці 1920-х років політика коренізації вступила в суперечність із курсом на прискорену індустріалізацію та централізацію управління. Тоталітарний режим вимагав уніфікації адміністративного простору та посилення вертикалі влади. Це зменшувало толерантність до будь-яких форм локальної специфіки. Коренізація дедалі частіше почала інтерпретуватися владою як потенційне джерело націоналістичних ухилів. У партійній риторичі 1930-х років відбувається перехід від підтримки національних кадрів до підозри в їхній нелояльності.

Іншим ударом по національним адміністративним одиницям стали колективізація та Голодомор 1932-1933 років. Вони мали катастрофічні наслідки для демографічної структури. Масові втрати населення, міграції та депортації підірвали соціальну основу автономій, зробивши їх існування формальним [Рафальський, 2000].

У середині 1930-х років згорання національної політики супроводжувалося масштабними репресивними кампаніями. Місцеві лідери та інтелігенція часто ставали об'єктами звинувачень у «буржуазному націоналізмі», «шпигунстві» чи «контрреволюційній діяльності» [Верменич, 2022]. Адміністративні реформи завершили цей процес – національні райони ліквідовувалися, укрупнювалися або перейменовувалися, втрачаючи будь-які ознаки особливого статусу. До кінця 1930-х років система національних районів в УСРР фактично припинила існування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, політика коренізації виникла як відповідь більшовицької влади на виклики післяреволюційної нестабільності та багатонаціонального складу населення УСРР. Вона мала на меті легітимізувати радянський режим через залучення національних меншин до управління та культурного життя. Функціонування національних районів ґрунтувалося на системі кадрових квот, розвитку освіти мовами меншин і формуванні національних культурних інституцій, однак усі ці механізми залишалися під жорстким партійним контролем. Реалізація автономії була нерівномірною та залежала від демографічної структури, рівня підготовки кадрів і соціально-економічних умов. Такі чинники зумовлювали значні регіональні відмінності між національними районами.

Згорання коренізації було спричинене централізацією влади, індустріалізаційним курсом влади, ідеологічною боротьбою з «націоналістичними ухилами», а також наслідками колективізації та масових репресій. Ліквідація національних районів призвела до руйнування локальних еліт, згорання культурної різноманітності та посилення асиміляційних тенденцій.

Коренізація постає як інструмент політичної легітимації радянської влади, тоді як централізація стала реакцією на уявні та реальні загрози режиму. Взаємодія

між декларативною автономією та централізованим контролем визначала обмежений і тимчасовий характер існування національних районів.

Перспективними для подальшого дослідження вбачаються порівняльні регіональні студії, цифрові реконструкції мереж національних кадрів, а також мікроісторичні монографії, присвячені окремим національним районам і локальним спільнотам.

Список використаних джерел та літератури

- Martin, T., 2001. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923 – 1939*. Cornell University Press. URL: <http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt1rv61tj>
- Верменич, Я., 2022. «Радянiзацiя» чи «нацiоналiзацiя»: ще раз про сутнiсть полiтики коренiзацiї 1920 – початку 1930-х рр. *Український iсторичний журнал*. № 3. С. 158–174.
- Гуцало, Л.В., 2007. Нацiонально-територiальне районування в УСРР (20 – 30-тi роки ХХ ст.): дис. ... канд. iст. наук: 07.00.01. Київ.
- Гуцало, Л., 2018. Нацiональнi меншин України в полiтицi коренiзацiї 20 – 30-х рокiв ХХ столiття. *Науковi записки*. Вип. 29. С. 110–124.
- Доценко, В., Виговський, М., Жолоб, М., 2024. Грецька етнiчна меншина в новiтньому iсторiографiчному дискурсі. *Сiверянський лiтопис*. № 1. С. 142–147.
- Журба, М., Трейтяк, Д., 2023. Джерельна база дослідження повсякденного життя грецької етнiчної меншини в Україні в мiжвоєнну добу. *Актуальнi питання гуманiтарних наук: мiжсвузiвський збiрник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогiчного унiверситету ім. І. Франка*. № 60. Т. 2 С. 19–25.
- Коропатник, М.М., 2020. Полiтика «коренiзацiї» 1920 – 1930-х рокiв в Україні та окремих регіонах Росiї: триумф i трагедiя українського вiдродження. *Сiверянський лiтопис*. № 5. С. 75–92.
- Рафальський, О.О., 2000. Нацiональнi меншини України у ХХ столiтті: iсторiографiчний нарис. Київ: Плюс.
- Трейтяк, Д., 2022. Руйнування традицiйного свiтогляду грекiв України в умовах бiльшовицького тоталiтарного режиму в 20–30-тi роки ХХ столiття. *Актуальнi питання гуманiтарних наук: мiжсвузiвський збiрник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогiчного унiверситету ім. І. Франка*. № 53. С. 41–46.
- Центральний державний архiв вищих органiв влади та управлiння України (ЦДАВО України).
- Якубова, Л., 2011. Повсякденне життя етнiчних меншин радянської України у мiжвоєнну добу. Київ: Інститут iсторiї України.

References

- Dotsenko, V., Vyhovskiy, M., & Zholob, M., 2024. Hretska etnichna menshyna v novitnomu istoriohrafichnomu dyskursi [Greek ethnic minority in modern historiographical discourse]. *Siverian Chronicle*, 1, 142–147. [in Ukrainian].
- Hutsalo, L., 2018. Natsionalni menshyny Ukrainy v politytsi korenizatsii 20 – 30-kh rokiv XX stolittia [National minorities of Ukraine in the indigenization policy of the 20s–30s of the XX century]. *Scientific Notes*, 29, 110–124 [in Ukrainian].
- Hutsalo, L.V., 2007. Natsionalno-terytorialne raionuvannia v USRR (20–30-ti roky XX st.) [National-territorial zoning in the Ukrainian SSR (20s–30s of the XX century)] (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Koropatnyk, M.M., 2020. Polityka «korenizatsii» 1920–1930-kh rokiv v Ukraini ta okremykh rehionakh Rosii: triumf i trahediia ukrainskoho viprozhdzhennia [The policy of «indigenization» of the 1920s–1930s in Ukraine and certain regions of Russia: triumph and tragedy of the Ukrainian revival]. *Siversianskyi litopys*, 5, 75–92 [in Ukrainian].
- Martin, T., 2001. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Cornell University Press. Available at: <http://www.jstor.org/stable/10.7591/j.ctt1rv61tj>
- Rafalskyi, O.O., 2000. Natsionalni menshyny Ukrainy u XX stolitti: istoriohrafichniy narys [National minorities of Ukraine in the XX century: a historiographical essay]. Kyiv: Plus [in Ukrainian].

Treitiak, D., 2022. Ruinuvannia tradytsiinoho svitohliadu hrekiv Ukrainy v umovakh bilshovytskoho totalitarnoho rezhymu v 20-30-ti roky XX stolittia [Destruction of the traditional worldview of the Greeks of Ukraine under the conditions of the Bolshevik totalitarian regime in the 20s-30s of the XX century]. *Current Issues of the Humanities*, 53(2), 41-46 [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TSDAVO Ukrainy) [Central State Archive of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine].

Vermenych, Ya., 2022. "Radyanizatsiia" chy "natsionalizatsiia": shche raz pro sutnist polityky korenizatsii 1920 – pochatku 1930-kh rr. ["Sovietization" or "nationalization": once again about the essence of the policy of indigenization in the 1920s – early 1930s]. *Ukrainian Historical Journal*, 3, 158–174 [in Ukrainian].

Yakubova, L., 2011. Povsiakdenne zhyttia etnichnykh menshyn radianskoi Ukrainy u mizhvoiennu dobu [Daily life of ethnic minorities of Soviet Ukraine in the interwar period]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Zhurba, M., & Treitiak, D., 2023. Dzherelna baza doslidzhennia povsiakdennoho zhyttia hretskoi etnichnoi menshyny v Ukraini v mizhvoiennu dobu [Source base for the study of the daily life of the Greek ethnic minority in Ukraine in the interwar period]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 60(2), 19–25 [in Ukrainian].

NATIONAL DISTRICT IN THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920S – 1930S AS A TOOL FOR TRANSMITTING SOVIET POLICY TO ETHNIC MINORITIES

Stepan Svystovych

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Deputy Chief Engineer of the State Enterprise «Generator», Kyiv

Abstract. The article analyzes the policy of indigenization and the functioning of national districts in the Ukrainian SSR in the 1920s – 1930s as a specific form of Soviet national policy. The historical prerequisites for the introduction of indigenization, its ideological foundations and institutional mechanisms for implementation in the conditions of the early Soviet state are considered. Administrative, personnel and cultural and educational practices within the national districts are studied, in particular the system of national quotas, the training of local administrative personnel, the development of education and cultural infrastructure in the languages of national minorities. The article examines the relationship between declarative autonomy and the real possibilities of self-government, as well as the everyday dimension of the functioning of national districts, focused on the experience of local communities. It is shown that indigenization simultaneously served as a tool of integration and control, combining elements of cultural encouragement with strict party regulation. The article reveals the reasons for the collapse of national autonomies in the 1930s. The impact of macropolitical transformations, increased centralization, ideological turn against "nationalism", as well as socio-economic and demographic factors that were associated with collectivization and the Holodomor of 1932 – 1933 is analyzed. It is concluded that the experience of indigenization in the Ukrainian SSR was internally contradictory and reflected a tense balance between the desire to legitimize Soviet power and the logic of building a centralized totalitarian regime.

Key words: "korenization" (indigenization or nativization), national minorities, national districts, Soviet power, repression.

КАДРОВА ПОЛІТИКА СРСР В МЕДИЧНІЙ СФЕРІ СХІДНОЇ ГАЛИЧНИНИ У 1939 – 1941 РР.

Лотоцький Орест Володимирович

аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
м. Тернопіль

e-mail: orest7047@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0000-7125-1462>

Анотація. Робота присвячена аналізу кадрової політики СРСР в медичній сфері Східної Галичини у 1939 – 1941 рр. Даний період став одним із найбільш динамічних та суперечливих в історії системи охорони здоров'я регіону. На основі архівних матеріалів та сучасних наукових досліджень висвітлено процеси кадрової трансформації, як частини радянзації медичної галузі. Особливу увагу зосереджено на аналізі співвідношення між професійною компетентністю працівників медицини та їх політичною та ідеологічною лояльністю, що було визначено радянською владою як пріоритет. Простежено хід залучення до регіону великої кількості лікарів та середнього медичного персоналу з різних частин СРСР, що зумовлював кадровий дефіцит на новоприєднаних територіях та прагнення зміцнити ідеологічний вплив. З'ясовано, що для подолання кадрового дефіциту вдалось ліквідувати безробіття серед місцевого українського населення з медичною освітою. Встановлено, що радянське керівництво сприяло розвитку вищої медичної освіти в Західній Україні та доступу українців до вступу у вищі навчальні заклади медичного спрямування. Розглянуто процес усунення з посад медичних спеціалістів, яких радянська адміністрація вважала «неблагонадійними». Висвітлюється застосування репресивних практик до представників медичної інтелігенції. Наведено приклади зловживань службовим становищем та порушення норм лікарської етики, некомпетентності медичних працівників, що було наслідками кадрової політики. Проаналізовано наслідки кадрової політики та показано, що надмірне партійне втручання, ідеологічний контроль створювали істотні проблеми, що позначалося на якості надання медичних послуг. Узагальнені результати дослідження демонструють, що кадрова політика у сфері охорони здоров'я була важливим елементом радянського уряду та використовувалась для зміцнення контролю над регіоном. Показані у статті тенденції дають змогу глибше зрозуміти характер радянзації Східної Галичини, а також, виявити специфіку радянських реформ та оцінити їхній вплив на подальший розвиток медичної системи краю.

Ключові слова: Східна Галичина, система охорони здоров'я, кадрова політика, радянська медицина, медичні кадри, медична сфера.

Постановка проблеми. Періоди війн та пандемій актуалізують зацікавленість в якійсій сфері охорони здоров'я, оскільки від неї залежить людське життя та здоров'я. Тому в даному контексті попередній історичний досвід в галузі медицини набуває значення та потребує переосмислення. Приєднання Східної Галичини до складу СРСР у 1939 р. мало вагомий вплив для розвитку медичної сфери регіону. Радянська адміністрація отримала завдання не тільки інтегрувати місцевий сектор охорони здоров'я до загальносоюзного, а й забезпечити його повну

контрольованість та лояльність до інтересів нової влади. Одним із інструментів для реалізації таких цілей стала кадрова політика. 1939 – 1941 рр. стали періодом інтенсивних кадрових перетворень, що заклало основи для функціонування охорони здоров'я в регіоні на наступні десятиліття. Попри наявність окремих досліджень, істотною залишається проблема відсутності комплексного аналізу того, як саме радянські органи влади здійснювали підбір, підготовку та ідеологічний контроль медичних працівників. Недостатньо вивченими залишаються питання співвідношення політичних та професійних критеріїв у формуванні персоналу медичних закладів, масштаби репресій відносно місцевих спеціалістів.

Метою статті є аналіз кадрової політики радянської влади в медичній сфері Східної Галичини у 1939 – 1941 рр., визначення її основних напрямів та наслідків для системи охорони здоров'я регіону. Дослідження покликане виявити співвідношення політичних та професійних критеріїв у формуванні медичних колективів, визначити масштаби кадрових змін, а також оцінити вплив радянської кадрового складу на рівень та організацію забезпечення місцевого населення медичними послугами.

Історіографічний огляд. Проблематика становлення охорони здоров'я у Західній Україні за радянським зразком привертала увагу науковців як в радянський, так і в сучасний періоди. Радянська історіографія (О. Рябишененко) розглядала політику СРСР крізь призму «успіхів соціалістичної модернізації», акцентуючи увагу на розгортанні широкої мережі медичних закладів, успішній боротьбі з інфекційними захворюваннями, доступністю медицини для населення, в той же час замовчувалося про проблеми які не вдавалось вирішити. Сучасна українська історіографія пропонує ширшу та критичнішу інтерпретацію процесів радянзації. Наукові дослідження Л. Кравчука, В. Старки, М. Шегедина, висвітлюють як позитивну, так і негативну динаміку трансформації медичної системи. У праці А. Федущака розглядається проблема вищої медичної освіти у Східній Галичині. Дослідники О. Голяченко та Я. Ганіткевич подають у своїй роботі багато статистичної інформації із зазначеного питання.

Виклад основного матеріалу. Формат організації охорони здоров'я, який існував на західноукраїнських землях, що перебували у складі Польщі в період між двома світовими війнами, не відповідав принципам соціалістичного господарювання, оскільки характеризувався слабким впливом держави у медичній галузі, значній долі фінансування за рахунок пожертв та вагомою роллю приватного лікаря, що суттєво ускладнювало здійснення фінансово-економічного нагляду за одним із ключових сегментів соціальної інфраструктури. Крім того, він не забезпечував умов для повноцінного партійного керівництва медичним обслуговуванням, яке розглядалося радянською владою як важливий інструмент впливу на населення краю. Тому після приєднання західноукраїнських земель до СРСР розпочався процес радянзації медичної сфери [Кравчук, 2017, с. 269].

Система охорони здоров'я зазнавала трансформації відповідно до радянських зразків. У обласних центрах організовувалися обласні відділи охорони здоров'я, які ставали ключовими структурами у сфері медичного управління. Керівні посади в цих новостворених органах, як правило, займали спеціалісти, направлені зі східних регіонів України, переважно члени партії. Були випадки, коли на посади спершу призначали місцевих фахівців, відомих у громадських та медичних колах, як це мало

місце у Львові щодо професора М. Панчишина, проте невдовзі їх все одно замінювали представниками партії [Пундій, 1996, с. 59-61].

Завдяки використанню досвіду радянських установ охорони здоров'я вдалося прискорити формування мережі лікувально-профілактичних закладів та їх кадрове забезпечення. Дослідники О. Голяченко та Я. Ганіткевич зазначають, що станом на 1940 р. в УРСР працювали 33649 лікарів (8,3 на 10 тис. населення), близько 102 тис. середнього медичного персоналу (23,9 на 10 тис. населення) та 4428 фармацевтів. Тобто існувала основа для кадрового забезпечення медичної мережі на новоприєднаній території Східної Галичини [Голяченко, Ганіткевич, 2004, с. 202]. На територію західноукраїнських земель були направлені лікарі та середній медичний персонал зі східних регіонів України, Грузії, Вірменії та інших республік. Станом на 1941 р. чисельність лікарів у західних областях УРСР зросла настільки, що вони фактично забезпечували лікувально-профілактичну роботу у відкритих на той час закладах міст та сіл. Кількість лікарів на 1000 осіб населення досягла 4-х, а чисельність середніх медичних працівників одночасно зросла в середньому до двох на одного лікаря [Рябишенко, 1963, с. 53-54]. Тим не менш повністю подолати кадровий дефіцит не вдалось.

Відкриття розгалуженої мережі лікувальних закладів сприяло ліквідації безробіття серед місцевих жителів з медичною освітою. Зокрема, станом на 15 січня 1940 року, на обліку біржі праці у містах Львові та Станіславі було зареєстровано близько 1100 лікарів, фельдшерів та медичних сестер. Фактично, вже до весни того ж року безробіття серед спеціалістів медичної галузі було ліквідоване [Шегедин, 2003, с. 294].

Радянський уряд, відкриваючи значну кількість лікувальних закладів та залучаючи персонал, не врахував якісні показники. Адже оплата праці медичних працівників залишалася на низькому рівні. Дослідник В. Старка у своїй монографії зазначає, що у селі Горошнів Станіславської області, у 1940 році, середня зарплата медсестри складала - 250 крб., а санітарки - 100 крб. У зв'язку із низькими зарплатами, медичні працівники були змушені шукати додатковий заробіток. Деякі з них вимагали плату від пацієнтів, тоді, як інші займалися нелегальними абортами. Ця проблема стосувалась не тільки Станіславщини. У вересні 1940 року у Тернопільській області було видано окрему інструкцію для працівників прокуратури з метою протидії незаконним абортам [Старка, 2019, с. 396]. Зацикленість радянської влади на кількісному показнику призводила до того, що готовність відкритого медичного закладу не відповідала нормам. Так, восени 1940 року Тернопільська обласна рада підбила проміжні підсумки формування мережі лікувальних закладів та загального рівня медичного обслуговування населення області. З постанови облвиконкому від 15 жовтня 1940 року «Про розгортання мережі охорони здоров'я в 1940 році» відомо про недоукомплектованість медичного персоналу (зафіксовані випадки, коли в амбулаторіях замість лікарів працювали фельдшери або медсестри) [ДАТО, ф. Р1833, оп. 6, спр. 24, арк. 25-26].

Для медичного обслуговування дітей у школах та дитячих садках було визначено спеціальний штат лікарів та середніх медичних працівників. Створено спеціалізовані заклади допомоги матері та дитині: жіночі консультації, молочні кухні, дитячі ясла. Лікарі, також, здійснювали профілактично-виховну роботу, проводячи лекції для жителів краю. Медичні установи організовували соціалістичне

змагання з метою підвищення ефективності лікувальної та профілактичної діяльності [Розуменко, 1940, с. 3].

1939 рік, як зазначає у своїй статті А. Федущак, став знаковим для вищої медичної освіти Західної України, оскільки, місцеве українське населення отримало доступ до медичної освіти, на відміну від попереднього періоду перебування в складі Польщі, коли українці мали обмеження щодо вступу на медичний факультет Львівського університету. Оскільки наявних місцевих лікарів та залучених спеціалістів з інших регіонів України та радянських республік не вистачало, то у радянської влади не було іншого вибору як розпочати підготовку місцевих кадрів. Тому невдовзі після приєднання західноукраїнських земель до СРСР, було прийняте рішення про створення Львівського державного медичного інституту [Федущак, 2012, с. 58]. Варто підкреслити, що студенти та науково-педагогічні працівники, які не виявляли готовності підпорядковуватися новій радянській владі, зазнавали різноманітних репресивних заходів. Їх звільняли з роботи, заарештовували, висилали або навіть розстрілювали. Відомо про арешт відомого у Львові професора клініки внутрішніх хвороб Р. Ренцкі, лікаря-дерматолога М. Дубового. Серед репресій стосовно студентів найгучнішим на той час став «процес 59-ти», коли було заарештовано 59 та засуджено до смертної кари 42 студентів. А 25 червня 1941 р., перед вступом німецьких військ до Львова, було засуджено до розстрілу заступника декана фармацевтичного факультету П. Мельничука [Федущак, 2012, с. 59]. З цього приводу є чітка та недвозначна заява народного комісара внутрішніх справ СРСР Л. Берії, який зазначав, що «необхідно очистити міста і села від ворожих елементів, від неблагонадійних служителів культу Сталіна, представників демократичної частини місцевої інтелігенції всіх національностей за класово-політичною ознакою» [Білас, 1994, с. 136]. Принцип лояльності радянській владі був ключовим.

У 1939 – 1941 рр. радянський уряд стикаючись з дефіцитом працівників медичної сфери не зміг вирішити проблему невідповідності осіб займаним ними посадами. Дану ситуацію ілюструє випадок, описаний у постанові Тернопільського обкому партії від 23 грудня 1939 р. «Про грубе порушення революційної законності з боку окремих працівників Бережанського повіту Тернопільської області». Йдеться про дії заступника начальника Бережанського повітового відділу НКВС, начальника повітової міліції та завідувача повітового відділу охорони здоров'я, які організували примусовий масовий медичний огляд 84 жінок, в тому числі учениць місцевої середньої школи, у приміщенні повітової міліції, прикриваючись необхідністю боротьби із захворюваннями [ДАТО, ф. П1, оп. 1, спр. 1, арк. 19].

Ще одним прикладом є епізод про який дізнаємось з наказу Тернопільського облздороввідділу від 19 січня 1940 р. «Про інспектування лікарні у м. Скалаті» відомо про низку як об'єктивних, так і суб'єктивних недоліків у діяльності цього медичного закладу, що були характерними й для інших лікувальних установ різних рівнів та спеціалізацій. У документі відзначалося, що в лікарні холодно, у коридорі від мінусової температури потріскали водопровідні труби, санітарна обробка хворих при надходженні до лікарні не здійснюється через холод у лазні, а температура в палатах пацієнтів не контролюється. Причиною низької температури в лікарні називалася господарська недбалість, хоча палива завезено на чотири місяці. Неорганізованість і безвідповідальність керівництва проявлялися також у забезпеченні санітарного стану приміщень: у палатах, на складі харчових продуктів

та на кухні спостерігався бруд. Виявлено грубі порушення правил надання лікарської допомоги: завідувач лікарні, хірург за фахом, приймав хірургічних пацієнтів у лікарні, хоча для цього в поліклініці міста був обладнаний відповідний кабінет. Відомо, що в історії хвороби заповнювалась лише паспортна сторінка, тоді як дані про анамнез, статус, локалізацію хвороби та діагноз відсутні. Відсутність книги запису призначень лікаря під час обходу призводила до того, що медсестри видавали ліки самовільно та безконтрольно. Лікарі не були закріплені за палатами, внаслідок чого лікування пацієнтів не було персоніфікованим.

Фіксувалися порушення норм лікарської етики. Зокрема, санітарний лікар під час огляду учнів місцевої школи на педикульоз зробив ножицями «доріжки» у волосся заражених дітей. У наказі такий вчинок охарактеризовано як такий, що «компрометує радянського лікаря і ганьбить радянську систему охорони здоров'я» [Кравчук, 2017, с. 277].

При обговоренні питанні про функціонування Тернопільської міської лікарні 17 квітня 1940 року, президія Тернопільської міськради вирішувала деякі питання організації та забезпечення, також увагу привернула і проблема кадрового забезпечення. Окрім підвищення кваліфікації медичних працівників, зазначили про необхідність кадрового «оздоровлення» закладу, що означало звільнення з роботи фахівців, яких радянська влада вважала своїми противниками [ДАТО, ф. Р9, оп. 1, спр. 105, арк. 60].

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що кадрова політика СРСР у медичній сфері Східної Галичини в 1939 – 1941 рр. була складовою загальної стратегії радянізації регіону та підпорядкування його суспільних структур новим політичним реаліям. Радянська влада прагнула швидко реорганізувати систему охорони здоров'я, запровадивши власні організаційно-управлінські моделі. Ключове місце у формуванні персоналу медичних установ посіли політична лояльність, соціальне походження та ідеологічна благонадійність, що часто переважали над фаховою компетентністю. З огляду на нестачу спеціалістів, значну частину медичних кадрів становили приїжджі працівники з інших регіонів України та іноземці. В той же час частина місцевих фахівців була усунена з роботи чи зазнала репресій. Методи управління, характерні для радянської системи, сприяли надмірному втручанню партійних структур у повсякденну діяльність медичних установ і нерідко негативно позначалися на якості медичного обслуговування. Попри окремі спроби радянської влади модернізувати галузь та розширити мережу медичних закладів, дефіцит кваліфікованих кадрів, ідеологічний контроль та репресивні практики перешкоджали ефективному розвитку системи охорони здоров'я в регіоні. Кадрова політика СРСР у Східній Галичині в зазначений період мала суперечливий характер: з одного боку, вона сприяла структурній перебудові медичної галузі, з іншого створювала нові диспропорції та містила ризики для функціонування медичної допомоги.

Список використаних джерел та літератури

- Білас, І., 1994. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953: суспільно-політичний та історично-правовий аналіз: у 2 кн. Кн. 1. Київ: Либідь; Вільна Україна, 1994.
- Голяченко, О., Ганіткевич Я., 2004. Історія медицини. Тернопіль: Лілея.
- Кравчук, Л.В., 2017. Суспільно-політичні та соціально-економічні трансформації на Тернопільщині (вересень 1939 – червень 1941 рр.). Тернопіль: ТДМУ.

Постанова бюро Тарнопольського обкому КП(б)У від 23 грудня 1939 року «Про грубе порушення революційної законності зі сторони окремих працівників Бережанського повіту Тарнопольської області». Держархів Тернопільської області. Ф. П1. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 19.

Постанова президії Тарнопольської міської ради від 17 квітня 1940 року «Про роботу міської лікарні». Держархів Тернопільської області. Ф. Р9. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 60.

Постанова Тарнопольського облвиконкому від 15 жовтня 1940 р. «Про розгортання мережі охорони здоров'я 1940 році». Держархів Тернопільської області. Ф. Р1833. Оп. 6. Спр. 24. Арк. 25-26.

Пундій, П., 1996. Мар'ян Панчишин та Музей галицької медицини його імені. *Аганім*. № 3. С. 59-61.

Розуменко, 1940. За рік радянської влади. *Вільне життя*. 15 вересня (№ 206). С. 3.

Рябишенко, О. Г., 1963. Охорона здоров'я в західних областях України. Київ: Держмедвидав УРСР.

Старка, В.В., 2019. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939 – 1953 рр. Тернопіль.

Федушак, А.Л., 2012. Вища медична освіта у Львові: 1939 – 1944 роки. *Клінічна фармація, фармакотерапія та медична стандартизація*. № 3. С. 57-66.

Шегедін, М.Б., Мудрик, Н.О., 2003. Історія медицини та медсестринства. Тернопіль: Укрмедкнига.

References

Bilas, I., 1994. Represyвно-karalna systema v Ukraini 1917 – 1953: suspilno-politychnyi ta istorychno-pravovyi analiz : u 2 kn [The repressive and punitive system in Ukraine 1917 – 1953: socio-political and historical and legal analysis]. Kn. 1. Kyiv: Lybid; Vilna Ukraina. [in Ukrainian].

Fedushchak, A.L., 2012. Vyshcha medychna osvita u Lvovi: 1939 – 1944 roky [Higher medical education in Lviv: 1939 – 1944]. *Klinichna farmatsiia, farmakoterapiia ta medychna standartyzatsiia*. № 3. S. 57-66. [in Ukrainian].

Holiachenko, O., Hanitkevych, Ya., 2004. Istoriia medytsyny [History of medicine]. Ternopil: Lileia. [in Ukrainian].

Kravchuk, L.V., 2017. Suspilno-politychni ta sotsialno-ekonomichni transformatsii na Ternopilshchyni (veresen 1939 – cherven 1941 rr.) [Socio-political and socio-economic transformations in the Ternopil region (September 1939 – June 1941)]. Ternopil: TDMU. [in Ukrainian].

Postanova biuro Tarnopolskoho obkomu KP(b)U vid 23 hrudnia 1939 roku «Pro hrube porushennia revoliutsiinoi zakonnosti zi storony okremykh pratsivnykiv Berezhanskoho povitu Tarnopolskoi oblasti» [Resolution of the Bureau of the Tarnopol Regional Committee of the Communist Party of the Soviet Union of December 23, 1939 «On the gross violation of revolutionary legality by individual workers of the Berezhansky district of the Tarnopol region»]. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti. F. P1. Op. 1. Spr. 1. Ark. 19. [in Ukrainian].

Postanova prezydii Tarnopolskoi miskoi rady vid 17 kvitnia 1940 roku «Pro robotu miskoi likarni» [Resolution of the Presidium of the Tarnopol City Council of April 17, 1940 «On the Work of the City Hospital»]. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti. F. R9. Op. 1. Spr. 105. Ark. 60. [in Ukrainian].

Postanova Tarnopolskoho oblvykonkomu vid 15 zhovtnia 1940 r. «Pro rozghortannia merezhi okhorony zdorovia 1940 rotsi» [Resolution of the Tarnopol Regional Executive Committee of October 15, 1940 «On the Deployment of the Health Care Network in 1940»]. Derzharkhiv Ternopilskoi oblasti. F. R1833. Op. 6. Spr. 24. Ark. 25-26. [in Ukrainian].

Pundii, P., 1996. Marian Panchyshyn ta Muzei halytskoi medytsyny yoho imeni [Maryan Panchyshyn and the Museum of Galician Medicine named after him]. *Ahapit*. № 3. S. 59-61. [in Ukrainian].

Riabyshenko, O.H., 1963. Okhorona zdorovia v zakhidnykh oblastiakh Ukrainy [Healthcare in the Western Regions of Ukraine]. Kyiv: Derzhmedvydav URSR. [in Ukrainian].

Rozumenko, 1940. Za rik radianskoi vlady [During the year of Soviet rule]. *Vilne zhyttia*. 15 veresnia (№ 206). S. 3. [in Ukrainian].

Shehedyn, M.B., Mudryk, N.O., 2003. Istoriia medytsyny ta medsestrynstva [History of Medicine and Nursing]. Ternopil: Ukrmedknyha. [in Ukrainian].

Starka, V.V., 2019. Povsiakdenne zhyttia zakhidnoukrainskoho sela v umovakh suspilnykh transformatsii 1939 – 1953 rr. [Everyday life of a Western Ukrainian village in the conditions of social transformations of 1939 – 1953.]. Ternopil. [in Ukrainian].

**PERSONNEL POLICY OF THE USSR IN THE MEDICAL SECTOR
OF EASTERN GALICIA IN 1939 – 1941**

Orest Lototskyi

Postgraduate Student of the Department History of Ukraine, Archaeology
and Special Branches of Historical Studies

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil

Abstract. *The article analyzes the personnel policy of the USSR in the medical sector of Eastern Galicia in 1939 – 1941. This period became one of the most dynamic and controversial in the history of the region's health care system. Based on archival materials and modern scientific research, the processes of personnel transformation as part of the Sovietization of the medical industry are highlighted. Particular attention is paid to the analysis of the relationship between the professional competence of medical workers and their political and ideological loyalty, which was identified by the Soviet authorities as a priority. The process of attracting a large number of doctors and paramedical personnel from different parts of the USSR to the region is traced, which caused a personnel shortage in the newly annexed territories and the desire to strengthen ideological influence. It was found that in order to overcome the personnel shortage, it was possible to eliminate unemployment among the local Ukrainian population with a medical education. It is established that the Soviet leadership contributed to the development of higher medical education in Western Ukraine and the access of Ukrainians to higher medical education. The process of removing medical specialists from their positions, whom the Soviet administration considered “unreliable”, is examined. The use of repressive practices against representatives of the medical intelligentsia is highlighted. The consequences of personnel policy are analyzed and it is shown that excessive party interference and ideological control created significant problems, which affected the quality of medical services. Examples of abuse of office and violation of medical ethics, incompetence of medical workers, which were consequences of personnel policy, are given. The generalized results of the study demonstrate that personnel policy in the field of health care was an important element of the Soviet government and was used to strengthen control over the region. The trends shown in the article allow us to more deeply understand the nature of the Sovietization of Eastern Galicia, as well as to identify the specifics of Soviet reforms and assess their impact on the further development of the region's medical system.*

Key words: Eastern Galicia, healthcare system, personnel policy, Sovietization, medical personnel, medical sector.

РЕГІОНАЛЬНА ТАБІРНА МЕРЕЖА ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ НА КИЇВЩИНІ У 1946 – 1950 РОКАХ

Чекиш Назар Вікторович

аспірант,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: chekyshnazar@gmail.com

<http://orcid.org/0009-0000-0888-2456>

Анотація. Мета статті. На основі аналізу документів із фондів Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України розглянуто та проаналізовано діяльність МВС СРСР зі створення, розбудови, реорганізації та ліквідації стаціонарних таборів для іноземних військовополонених (далі – СТВ) у Києві та Київській області у 1946–1950 рр. Звернуто увагу на характерні риси та особливості табірної мережі для військовополонених у регіоні після Другої світової війни. **Методологія дослідження** визначена принципами науковості, історизму та об'єктивності. Системний метод дав змогу схарактеризувати мету та завдання влади в організації таборів для військовополонених на Київщині. Метод контекстного аналізу юридичних актів дав змогу висвітлити та проаналізувати зміст відомчих нормативних документів МВС СРСР у цьому питанні. **Новизна дослідження** визначається постановкою та розробкою питання, яке досі не знайшло детального аналізу в працях, присвячених регіональним аспектам історії радянського військового полону періоду Другої світової війни. **Висновки.** У 1946–1950 рр. На Київщині функціонувала розгалужена мережа стаціонарних таборів і табірних відділень, які забезпечували трудове використання іноземних військовополонених на ключових об'єктах промисловості, транспорту, енергетики та будівництва. Організаційна динаміка табірної мережі визначалася двома взаємопов'язаними процесами – зростанням масштабів трудової експлуатації та поступовим згоранням системи у зв'язку з репатріаційними кампаніями кінця 1940-х рр. Характерною особливістю регіональної табірної структури було її високе адміністративне навантаження: часті реорганізації, зміни дислокацій і лімітів контингентів, що свідчить про прагнення радянського керівництва максимально ефективно використовувати ресурс примусової праці. У досліджуваній період на території Київської області діяли два стаціонарні табори для військовополонених – № 62 та № 414, у складі яких функціонували десятки табірних відділень і відряджень. Їхні контингенти активно залучалися до будівництва промислових об'єктів, реконструкції транспортної мережі, відновлення міської інфраструктури. Саме у Києві було створено низку режимних і особливо-режимних відділень, що відображало зростання контролюючих та репресивних функцій радянської табірної системи. У 1948–1949 рр. процеси масової репатріації спричинили різке скорочення чисельності військовополонених і поступову ліквідацію більшості табірних підрозділів. Проте навіть у цей час МВС СРСР продовжувало використовувати залишки контингентів у пріоритетних галузях народного господарства – насамперед у будівництві, шляховому господарстві та промисловості паливно-енергетичного комплексу. Отже, функціонування таборів для військовополонених на Київщині в 1946–1950 рр. є яскравим прикладом післявоєнної мобілізаційної моделі використання людських ресурсів у СРСР. Ця система, що поєднувала репресивні й економічні механізми, стала невід'ємним елементом відбудовчої політики

радянської влади та складовою ширшого контексту історії примусової праці в повоєнній Україні.

Ключові слова: *військовополонені, Друга світова війна, Київ, Київська область, стаціонарні виробничі табори, табірні відділення, трудове використання, реорганізація та ліквідація таборів, репатріація військовополонених.*

Постановка проблеми. Події сучасної російсько-української війни останнім часом актуалізували науковий та суспільний інтерес до проблематики військового полону часів Другої світової війни та повоєнного періоду. Як з'ясувалося, й досі багато конкретних аспектів цієї загальної проблеми залишаються малодослідженими. Серед іншого це стосується й регіонального виміру, який, за невеликим виключенням, продовжує залишатися за межами предметного інтересу дослідників соціальної історії війни. До таких, зокрема, належить і тема організації та функціонування радянських таборів для іноземних військовополонених на Київщині, зокрема у повоєнний період, коли на території регіону спеціальні структури МВС СРСР створили та утримували цілу мережу стаціонарних таборів і табірних відділень для іноземних військовополонених, робочі руки яких господарські органи активно використовували на відбудові зруйнованої війною економіки, соціальної сфери, транспортної та енергетичної інфраструктури.

Стан вивчення теми в науковій літературі. Проблема перебування іноземних військовополонених у радянських таборах на території України привернула увагу дослідників порівняно недавно. Одним із перших до її вивчення звернувся професор, фахівець з історії радянських спецслужб Анатолій Чайковський. Він окреслив загальні умови організації та функціонування таборів для німецьких військовополонених у СРСР і, зокрема, в УРСР у 1939–1956 рр. Серед іншого автор подав відомості й про окремі табори на території Київщини [Чайковский, 2005].

Більш предметно питання використання праці іноземних військовополонених у таборах України, насамперед у Києві в 1946–1950 рр., дослідила Діана Алексєєва-Процюк [Алексєєва-Процюк, 2007, с. 11–14; 2008, с. 255–259; 2011]. Її праці зосереджені на соціально-економічних аспектах табірної системи, участі полонених у відбудові промислових об'єктів та умовах їхньої праці.

Вагомий внесок у розроблення теми зробив також Олександр Потильчак, який у спеціальній монографії розглянув передумови, причини та характер розвитку табірної мережі в УРСР у 1946–1950 рр. [Потильчак, 2004, с. 70–85]. Хоча дослідник не виділяє окремо Київську область, у цій та інших його працях містяться фрагментарні згадки про стаціонарні табори для військовополонених, розташовані в цьому регіоні.

Мета дослідження. На основі аналізу документів із фондів Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ України розглянуто та проаналізовано діяльність МВС СРСР щодо розбудови стаціонарних таборів для іноземних військовополонених (далі – СТВ) у Києві та Київській області у 1946–1950 рр. Звернуто увагу на характерні риси та особливості табірної мережі для військовополонених у регіоні у цей період, розкрито передумови, причини та конкретні обставини організаційних змін в структурі таборів у досліджуваний період.

Виклад основного матеріалу дослідження. Початок 1946 року табірна мережа для військовополонених на території СРСР і зокрема в Україні зустріла масштабними організаційними та структурними змінами викликаними двома суперечливими тенденціями в її розвитку. З одного боку, внаслідок надходження нових контингентів військовополонених із радянської окупаційної зони у Центральній та Західній Європі, а також японських інтернованих з Далекого Сходу, відбувалося певне зростання чисельності бранців у стаціонарних таборах. Слід сказати, що на початку першого повоєнного року місто Київ продовжувало зберігати пріоритетне значення в контексті використання трудових ресурсів військовополонених. З іншого – тривав інтенсивний перерозподіл трудового ресурсу військовополонених між регіонами та підприємствами різних галузей господарства, викликаний ресурсними та інфраструктурними проблемами, що посилювались міжвідомчими бюрократичними суперечностями в боротьбі за дефіцитний та майже безоплатний ресурс робочих рук.

Передвісником майбутніх змін став підписаний заступником наркома внутрішніх справ СРСР по кадрам Борисом Обручниковим 16 січня 1946 р. наказ № 0044 з оголошенням змін у штатах працівників УПВІ НКВС УРСР та відділів у справах військовополонених та інтернованих низки обласних управлінь внутрішніх справ. Зокрема ВВІ УНКВС Київської області мало надалі утримуватись згідно типового штату № 9, а кількість працюючих у відділі співробітників зросла [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 152, прим. 6, арк. 1–2].

На початку 1946 р. у стаціонарних таборах на території Київської області перебував чималий контингент іноземних військовополонених. За офіційними даними Оперативного відділу УПВІ МВС УРСР, станом на 1 березня поточного року у трьох таборах для військовополонених на території Київської області утримувалося 36,774 військовополонених. Із них: у київських таборах № 62 та № 414 – 26,404 та 7,920 бранців відповідно, а в СТВ № 186 (м. Сміла) – 2,450 військовополонених [ГДА МВСУ, ф. 5, оп.2, спр. 199, арк. 97].

По закінченні відбудовних робіт на цукрових заводах Черкащини НКВС СРСР розформував табірні відділення № 5 та № 6 смілянського СТВ № 186, що розміщувалися у селі Березняки під Смілою та в селищі Верхнячка поблизу Умані. Відповідні накази НКВС СРСР за підписом заступника наркома В. Чернишова з'явилися 12 та 18 березня 1946 р. Згідно цих відомчих нормативних актів контингенти ліквідованих табірних відділень (по 300 осіб у кожному) були передані до інших діючих виробничих підрозділів цього СТВ. Одночасно з ліквідацією табірних підрозділів зменшили й лімітну чисельність контингенту табору в Смілі до 2,700 осіб [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 152, прим. 32, арк. 1.; прим. 36, арк. 1].

Навесні 1946 р. відбувалися зміни в структурі табірних відділень СТВ № 62 у Києві. Зокрема, наказом МВС СРСР від 17 травня 1946 р. відбулося організаційне об'єднання табірних відділень № 20 та 21 цього табору шляхом ліквідації другого (що обслуговував Київську будівельну дільницю Управління цивільного повітряного флоту) та переведення його контингенту до табірної відділення № 20. При цьому лімітна чисельність останнього зросла до 1,000 осіб (250 з яких, як і раніше, мали працювати на будівництві об'єктів УЦПФ) [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 152, прим. 78, арк. 1–2].

Прагнучи використати робочі руки військовополонених на будівництві житла для своїх працівників МВС СРСР наказом № 00558 від 18 червня 1946 р. організувало чергове відділення у складі Київського табору № 62. Дислокувався цей виробничий підрозділ № 27 (з лімітом – 400 військовополонених) при Будівельно-монтажному тресті № 3 МВС СРСР [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 152, прим. 88, арк. 1].

Наказом МВС СРСР № 00934 від 19 жовтня 1946 р. змінили місця свого розміщення табірні відділення № 1 та № 14 СТВ № 62, що до цього забезпечували робочою силою будівельно-відновлювальні управління Головвійськпромбуду та Південно-Західної залізниці. Перше з частиною контингенту, передислокували із залізничної станції Дарниця на станцію Пост Волинський, одночасно зменшивши його лімітну наповнюваність до 700 бранців, яких мали використовувати на будівництві об'єктів нафтогазової інфраструктури. Табірне відділення № 14 розмістили у Фастові, де військовополонені працювали на будівництві місцевого заводу «Червоний Жовтень». Біля 800 мешканців табірних бараків, які ще залишалися у табірному відділенні № 1, було вирішено помістити в зону 13-го табірної підрозділу, водночас збільшивши ліміт його контингенту до 2000 бранців. Підкреслимо, що всі ці «хитромудрі» переміщення трудового фонду керівництво київського табору для військовополонених № 62 здійснило за наказом із Москви лише для того, щоб МВС УРСР у звільнених таким чином табірних бараках облаштував власні склади військового спорядження [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 154, прим. 28, арк. 1–2].

Із поступовим зменшенням чисельності контингентів таборів для військовополонених, що відбувалося з цілком об'єктивних причин (високий рівень захворюваності та смертності, репатріація непрацездатних бранців тощо) все більшої актуальності для влади набувало завдання приведення у відповідність кількості таборів і табірних відділень з реальною чисельністю військовополонених у них. Цю роботу ГУПВІ МВС СРСР розпочало ще навесні 1946 р., а підставами для «укрупнення таборів» та встановлення лімітів контингенту в межах фактичної його наявності стали відомчий наказ № 00305–46 та підготовлена на його основі директива № 119–46. Протягом літа 1946 р. УПВІ МВС УРСР, ВВІ УМВС областей та управління таборів здійснили «ревізію» мешканців табірних бараків у результаті якої існуюче в Україні табірне господарство було реорганізоване.

29 листопада 1946 р. заступник міністра В. Чернишов підписав наказ МВС СРСР № 001048 «Про організаційні зміни у складі таборів МВС для військовополонених на території Української РСР і встановлення їм лімітної чисельності». Серед іншого глибокі структурні зміни торкнулися й таборів МВС для військовополонених на території Київської області. Зокрема, було розформоване табірне управління № 186 у Смілі на Черкащині. Три його діючі відділення (№№ 1–4) з 2,100 військовополоненими передали до складу київського СТВ № 62. Реорганізаційні зміни торкнулися й цього табору. Передусім у його структурі ліквідували табірне відділення № 24, бранці якого працювали на будівництві мосту через Дніпро. Водночас, усі 28 діючих табірних підрозділів київського табору отримали нові ліміти контингентів. Загалом лімітна наповнюваність СТВ № 62 зросла з 26,000 до 31,000 військовополонених [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 154, прим. 46, арк. 1–4], а сам табір перетворився на величезну структуровану фабрику

підневільної праці. Цього разу організаційні зміни не торкнулися дислокованого в Києві управління СТВ для військовополонених у системі ГУШОСДОР МВС СРСР № 414. Станом на 1 січня 1947 р. (за неповними даними) мережа установ для військовополонених на Київщині включала в себе два табори у складі 38 табірних відділень із загальною лімітною чисельністю 46,000 осіб [ГДА МВСУ, ф. 5, оп.2, спр. 185, арк. 1–49; спр. 192, арк. 1–66].

Таблиця 1. Структура, дислокація, лімітна чисельність контингенту табірною управління та відділень СТВ № 62 (м. Київ), станом на 1 грудня 1946 р.*

№ зп	Номер табору/ відділення	Місце дислокації	Дата організації/ реорганізації	Ліміт контингенту
1	2	3	4	5
1.	62	Київ	13.09.1943/ 29.11.1946	31,000
1.1.	62/1	Пост Волинський, БУ-5, МБПП СРСР Головнафтогазопровід	29.11. 1946	700
1.2.	62/2	Дарниця, Трест Київпаливбуд МБПП СРСР	29.11. 1946	1,800
1.3.	62/3	Київ, Шкірзавод, Взуттєва фабрика МЛП УРСР	29.11. 1946	600
1.4.	62/4	Київ. Приймально-розподільче т/в (УВБ № 26 та Кабельний завод МЕР СРСР)	29.11. 1946	3,600
1.5.	62/5	Київ, трест Гідродорбуд, МЖЦБ УРСР	29.11. 1946	1,100
1.6.	62/6	Київ. ОБМЧ-307, Трест Хрещатикбуд, МЖЦБ УРСР	29.11. 1946	1,600
1.7.	62/7	Київенерго, МЕР СРСР, Укрпромбуд, Шиферний завод МБМ УРСР, Завод Керамік, МПБМ СРСР	29.11. 1946	1,200
1.8.	62/8	Київ, трест Гідродорбуд, МЖЦБ УРСР	29.11. 1946	600
1.9.	62/9	Київ. ОБМЧ-305, МЖЦБ УРСР	29.11. 1946	1,800
1.10.	62/10	Київ. ОБМЧ-300, завод імені Лепсе, ММС СРСР	29.11. 1946	800
1.11.	62/11	Київ. Трест Мясохолодпром, МХП УРСР, Завод «Червоний гумовик», МГП СРСР, Управління будівництва при РМ УРСР	29.11. 1946	700

1.12.	62/12	Київ, ОБО військ МВС СРСР	29.11. 1946	1,000
1.13.	62/13	Дарниця, УБВЗ-13, УБВР Півд.-зах. зал. МШС СРСР	29.11. 1946	1,800
1.14.	62/14	Фастів. УБВ-26, будівництво заводу «Червоний Жовтень»	29.11. 1946	900
1.15.	62/15	Київ. БМУ-26, МАП СРСР, трест Київпаливобуд, МБПП СРСР	29.11. 1946	1,200
1.16.	62/16	Київ. Будівництво Ботанічного саду АН УРСР	29.11. 1946	700
1.17.	62/17	Київ. Трест Київпаливобуд, МБПП СРСР	29.11. 1946	1,700
1.18.	62/18	Дарниця. 2-й залізничний корпус МВБ СРСР	29.11. 1946	1,000
1.19.	62/19	Київ. Меблева фабрика імені Боженка, ММП УРСР	29.11. 1946	600
1.20.	62/20	Київ. БУ-5 тресту Головнафтогазопровід, МБПП СРСР. Укрбудконтора ЦПФ СРСР	29.11. 1946	1,500
1.21.	62/21	Зал. ст. Тараса Шевченка, УБВЗ-21 Одеської зал. МШС СРСР	29.11. 1946	1,100
1.22.	62/22	Київ. УБВР Півд.-зах. зал., УБВЗ-12, МШС СРСР, ТЕЦ, Мінелектромереж СРСР	29.11. 1946	1,200
1.23.	62/23	Київ. 2-й залізничний корпус МВБ СРСР	29.11. 1946	500
1.24.	62/24	Тальне. Гранітний кар'єр ГУШОСДОР МВС СРСР	29.11. 1946	600
1.25.	62/25	Київ. Деревообробний комбінат, тресту Укрбудліс, МЛП УРСР	29.11. 1946	500
1.26.	62/26	Носівка, Чернігівської обл. Підсобне господарство табору	29.11. 1946	800
1.27.	62/27	Київ. Будівельно-монтажний трест № 3, МВС СРСР	29.11. 1946	600
1.28.	62/28	Микільська слобідка. Трест Київпаливобуд МБПП СРСР	29.11. 1946	500
1.29.	62/29	Сміла. Цукрокомбінат МХП СРСР	29.11. 1946	400

*Примітка. Таблицю складено автором за даними: ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 154, прим. 46, арк. 1–4.

У переліку різнотипних виробничих установ для утримання і трудового використання військовополонених перебували й такі як «окремі робочі батальйони» (ОРБ). У квітні – травні 1946 р. на Київщині утворили 3 таких ОРБ з числом трудового контингенту в них від 500 до 1000 бранців. Зокрема, військовополонені з ОРБ № 415 та 441 (м. Київ) працювали на об'єктах будівництва Київського військового округу та Південно-західної залізниці, а контингент ОРБ № 451 (сmt. Макарів) був «працевлаштований» на місцевих лісорозробках військово-будівельного управління Київського військового округу [ГДА МВСУ, ф. 83, оп.1, спр. 228, арк. 21]. Як стверджує професор О.Потильчак, хоч організаційно ці режимні виробничі підрозділи й підпорядковувалися Міністерству Збройних Сил СРСР, проте, охорона військовополонених, нагляд за дотриманням режиму та оперативна робота покладалися на низові ланки ГУПВІ МВС. Для цього, в новостворюваних робочих батальйонах організовували додатковий штат співробітників [Потильчак, 2004, с. 73].

З початку 1947 р. не лише припинилося надходження нових партій військовополонених до таборів, але й намітився зворотній процес відтоку контингенту, пов'язаний з рядом чинників (репатріація непрацездатних, смертність, втечі, засудження військовими трибуналами тощо). Це безпосередньо вплинуло на зміни в табірній мережі для військовополонених на Київщині. Окремі установи ліквідовувались або змінювали місця дислокації та підприємства на яких працювали бранці. Попри це влада не знімала з табірної господарства ГУПВІ МВС СРСР тих завдань, що стосувалися реалізації важливих урядових народногосподарських програм. Внаслідок синергії цих двох протилежних тенденцій утримувати табори вдавалося можливим тільки за рахунок реорганізації існуючих табірних підрозділів та перерозподілу їхніх контингентів.

Наприклад, згідно наказу МВС СРСР № 00563 від 2 червня 1947 р. військовополонені табірної відділення № 28 СТВ № 62, закріплені на роботах тресту «Київпаливобуд», були переведені до Києва, де 300 осіб мали працювати на об'єктах будівельної контори ЦК КП(б)У, а 200 військовополонених передавалися будівельному тресту МДБ УРСР. Реорганізоване таким чином табірне відділення № 28 доукомплектували військовополоненими, які до цього часу працювали на інших об'єктах названих будівельних організацій [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 168, прим. 87, арк. 1].

У листопаді 1947 р. до Микільської Слобідки, на будівельний об'єкт тресту «Укрпаливобуд», було передислоковане табірне відділення № 3, бранці якого раніше працювали на київських підприємствах Міністерства легкої промисловості УРСР – на заводі шкіряних виробів та взуттєвій фабриці [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 170, прим. 77, арк. 1].

Часткова репатріація окремих категорій військовополонених призвела до зменшення чисельності контингентів таборів, що тепер значно відставала від розрахованої раніше лімітної чисельності установ. Пори це, чисельність адміністративного апарату та особового складу таборів продовжувала залишатися незмінною. МВС СРСР заходилося виправляти цю невідповідність.

5 липня 1947 р. наказом МВС СРСР № 00695 було суттєво скорочено адміністративний апарат табірної управління № 414, зменшено штати, лімітну чисельність (16,000 до 8,500 осіб) та змінено дислокацію його 8-ми табірних

відділень. Тепер табірне відділення № 1 при ДШР-10 у Києві отримало ліміт контингенту 2,200 осіб; відділення № 2 на Авторемонтному заводі в Дарниці – 1,100 військовополонених; відділення № 3 при ДШР-1 у Борисполі – 2,200 осіб; табірне відділення № 4 (4-й кілометр автошляху Київ – Харків) – 750 осіб; № 5 у селі Панфіли – 600 військовополонених; № 6 у селі Борщів – 1,150 осіб; № 7 на лісорозробках у селі Сильно – 500 бранців; оздоровче табірне відділення № 8 розраховувалось на одночасне утримання 5% військовополонених від списичного складу контингенту табору. [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 170, прим. 6, арк. 1].

Таблиця 2. Структура, дислокація, лімітна чисельність контингенту табірною управління та відділень СТВ № 414 (м. Київ), станом на 5 липня 1947 р.*

№ зп	Номер табору/ відділення	Місце дислокації	Дата організації/ реорганізації	Ліміт контингенту
1	2	3	4	5
1.	414	Київ	08. 1945/ 05.07.1947	8,500
1.1.	414/1	Київ. ДБР-10	05.07.1947	2,200
1.2.	414/2	Дарниця. Авторемонтний завод	05.07.1947	1,100
1.3.	414/3	Бориспіль. ДБР-1	05.07.1947	2,200
1.4.	414/4	ДБР-10. 4-й кілометр шосе Київ-Харків	05.07.1947	750
1.5.	414/5	Панфіли. ОДБР	05.07.1947	600
1.6.	414/6	Борщів. ДБР-1	05.07.1947	1,150
1.7.	414/7	Сильно. Лісорозробки	05.07.1947	500
1.8.	414/8	Оздоровче відділення (5% контингенту табору)	05.07.1947	425

*Примітка. Таблицю складено автором за даними: ГДА МВСУ, ф. 45, оп. 1, спр. 170, прим. 6: 1–2.

Триваюча часткова репатріація військовополонених на батьківщину вплинула на скорочення їхніх контингентів у таборах, зокрема й на Київщині. У зв'язку з цим МВС СРСР вирішило в термін до 1 серпня 1947 р. узгодити штатні склади співробітників таборів із фактичною наявністю контингентів військовополонених. Саме так з'явився наказ № 00725 «Про приведення штатів таборів МВС для військовополонених у відповідність із наявністю в них контингентів», підписаний міністром внутрішніх справ С. Кругловим 11 липня 1947 р. Серед інших стаціонарних таборів нові типові штати та лімітну чисельність контингенту 28,900 осіб отримав СТВ № 62 [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 170, прим. 9, арк. 1–4].

Одним із результатів перерозподілу існуючих контингентів СТВ № 62 стала організація в його складі табірною відділення № 30. Згідно з наказом МВС СРСР № 001117 від 31 жовтня 1947 р., підписаним заступником міністра Василем Рясним, до

15 листопада 1947 р. МВС УРСР мало сформувати новий табірний підрозділ у Чернігові з лімітом 450 військовополонених. Цей контингент мав працювати на об'єктах Будівельного тресту № 3 МВС СРСР, а також заготовлювати картоплю, вирощену в підсобному господарстві СТВ № 177, для військ МВС Грузинського округу [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 170, прим. 67, арк. 1–2].

В умовах триваючої репатріації військовополонених із СТВ № 62 влада опинилася в ситуації коли мусила визначатися з пріоритетними галузями та підприємствами для використання праці тих контингентів, які ще залишалися в таборах. Прикладом такого адміністрування може бути передислокація табірної відділення № 3, контингент якого працював на підприємствах легкої промисловості – Київському шкірзаводі № 6 та взуттєвій фабриці. Наказом МВС СРСР № 001151 від 6 листопада 1947 р. весь контингент, апарат і майно табірної підрозділу перевели з міста на підприємства тресту «Укрпаливобуд» Міністерства будівництва підприємств паливної промисловості СРСР у приміське село Микільська Слобідка [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 170, прим. 77, арк. 1]. Отже, напередодні холодної зими 1947–1948 рр. влада зробила очевидний вибір на користь використання контингентів військовополонених саме на підприємствах паливної промисловості.

З метою узгодження штатів таборів для військовополонених з дійсною чисельністю їхніх контингентів, МВС СРСР у грудні 1947 – січні 1948 р. змінило лімітну чисельність окремих стаціонарних таборів та затвердило для цих установ нові штати персоналу. Зокрема, наказом № 001313 від 29 грудня 1947 р. міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов встановив нову лімітну чисельність контингенту київського СТВ № 62 у кількості 19,600 осіб. При цьому апарат табірної управління і відділення табору отримали типові штати № 7 [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 170, прим. 106, арк. 1-3]. Фактична ж чисельність контингенту його 19-ти табірних відділень, станом на 1 січня 1948 р., становила 18,991 особу [ГДА МВСУ, ф. 5, оп.2, спр. 314, арк. 124].

Попри режимний характер загалом усіх установ утримання, трудового використання, лікування та навіть поховання іноземних військовополонених у Радянському Союзі, в повоєнний період Головне управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС(МВС) СРСР створило ще одну окрему категорію таких таборів, що отримала назву «особливо-режимних».

Організація таборів особливого режиму для німецьких військовополонених та бранців союзних Третьому рейху держав була започаткована наказом НКВС СРСР № 001130 від 9 вересня 1944 року «Про утримання особливих категорій військовополонених у таборах № 99 та № 171» [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 162, прим. 7, арк. 41–41зв.]. Одночасно заступник наркома внутрішніх справ СРСР Василь Чернишов затвердив і спеціальний нормативний документ – «Положення про режимні табори НКВС для військовополонених». Згідно цього документу в режимних таборах мали утримувати військовополонених підозрюваних або звинувачених у вчиненні «звірств і злочинів» на окупованих територіях, так званих «активних фашистів», співробітників розвідувальних, контррозвідувальних та каральних органів ворога, утікачів і схильних до втеч бранців. Режим та охорона у таких таборах мали забезпечити надійну ізоляцію військовополонених від цивільних громадян та недопущення втеч такого «особливого контингенту» [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 162, прим. 7, арк. 42]

На території Української РСР табірні установи особливого режиму для іноземних військовополонених почали з'являтися у другій половині 1947 р. Їхній появі передував наказ міністра внутрішніх справ СРСР С. Круглова № 00664 від 26 червня 1947 р. «Про незадовільну охорону військовополонених у таборах МВС прикордонної смуги та заходи щодо посилення охорони й режиму утримання військовополонених у зонах і на роботах» [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 170, прим. 4, арк. 1–4]. Піддавши гострій критиці вкрай незадовільну роботу цілого ряду стаціонарних виробничих таборів для військовополонених з охорони бранців та організації режиму їх утримання низки таборів (зокрема й дислокованого на Київщині СТВ № 62), союзний міністр накреслив ряд першочергових завдань адміністрацій таборів, що мали понизити число втеч військовополонених. Важливим кроком у цьому напрямку була концентрація та ізоляція у спеціальних «особливо-режимних таборах» усіх військовополонених яких радянський режим розглядав як військових злочинців, реальних і потенційних політичних противників, ідеологічних і класових опонентів тощо. До числа військовополонених особливої категорії поступово зарахували також і засуджених за різноманітні політичні та кримінальні злочини. Одним із таборів концентрації цього так званого «підоблікового контингенту» був Київський СТВ № 62. Наприклад, тільки згідно одного наказу МВС СРСР №00476–1947 у цьому таборі в другій половині 1947 р. було сконцентровано 945 військовополонених угорців, румунів та австрійців із числа такого контингенту [ГДА МВСУ, ф. 5, оп.2, спр. 299, арк. 2].

Щодо структури особливо-режимних таборів на Київщині, то станом на січень 1948 р. у складі управління Київського СТВ № 62 перебувало два режимні табірні відділення: № 4 (з лімітом 3600 осіб) та № 6 – на 600 військовополонених. Бранці цих табірних відділень працювали на об'єктах Особливої будівельно-монтажної частини № 300 Міністерства житлового цивільного будівництва УРСР, а також на Київському деревообробному комбінаті [Потильчак, 2004, с. 213]. У ході фільтрації військовополонених оперативними працівниками таборів контингенти режимних відділень зростали. Так, наприкінці листопада 1948 р. лімітну чисельність контингенту режимного відділення № 4 було збільшено до 2,100 осіб [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 193, прим. 64, арк. 1–2]. Як наслідок, у листопаді 1948 р., особові склади співробітників режимних відділень було додатково посилено оперативними працівниками та охороною [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 190, прим. 9, арк.1–4.; прим. 63, арк. 1].

Суттєве зростання частки затриманого від репатріації контингенту, котрий, за рішенням директивних органів СРСР, активно піддавався тиску, репресіям і каральним акціям із боку оперативно-слідчих структур УПВІ – ВВІ МВС, прокуратури та суду, викликало необхідність посилення охорони та режиму утримання цієї категорії військовополонених. Відтак, низка табірних відділень і управлінь були перепрофільовані на особливо-режимні об'єкти та паралельно створено кілька нових. У червні – липні 1949 року цілий київський табір № 62 був перепрофільований у табір для військовополонених особливого режиму. В його складі знаходилося 6 режимних табірних відділень, з лімітом 6,500 осіб (решта були нережимними) [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 215, прим. 27, арк. 1.; ф. 5, оп.2, спр. 314, арк. 246].

Від початку 1948 р. почалося інтенсивне й незворотнє скорочення

контингентів таборів для військовополонених на території України, що потягнуло за собою суттєве скорочення мережі табірних відділень. Про це свідчить статистика УПВІ МВС УРСР. Станом на 1 січня 1948 р. у 19-ти табірних відділеннях київського СТВ № 62 утримувалося 18,991 військовополонених. Протягом 1948 р. на батьківщину було репатрійовано 13,390 осіб, у зв'язку з чим розформували цілий ряд табірних відділень [ГДА МВСУ, ф. 5, оп.2, спр. 317, арк. 124].

Зокрема, 16 січня 1948 р. з'явився наказ МВС СРСР № 0047 за підписом заступника міністра В. Чернишова, яким розформовувалися одразу 13 відділень у структурі табору № 62 із загальним лімітом контингенту 10,850 осіб. Серед них ліквідували: відділення № 1 на 600 військовополонених при будівельному управлінні № 5 тресту «Газнафтопроводбуд» Міністерства будівництва підприємств паливної промисловості СРСР; відділення № 6 на 1,600 військовополонених при тресті «Хрещатикбуд» Міністерства житлового цивільного будівництва УРСР (далі – МЖЦБ УРСР); відділення № 8 на 600 військовополонених на асфальтному заводі тресту «Гідробуд» МЖЦБ УРСР; відділення № 10 на 800 осіб на об'єктах будівництва ОБМЧ № 300 МЖЦБ УРСР та київському заводі імені Лепсе Міністерства машинобудування СРСР; відділення № 11 на 700 військовополонених при тресті «М'ясохолодпром» Міністерства харчової промисловості СРСР; відділення № 15 на 1,200 осіб при БМУ–26 Міністерства авіаційної промисловості СРСР; відділення № 18 з лімітом 1,000 військовополонених при 2-му залізничному корпусі Міністерства збройних сил СРСР; відділення № 21 на 1,100 осіб на зал. ст. Тараса Шевченка (м. Сміла, Черкащина) при Управлінні будівництва та відновлення заводів № 21 Одеської залізниці Міністерства шляхів сполучення СРСР; табірне відділення № 22 у Києві на 1,200 військовополонених при УБВЗ № 12 Південно-Західної залізниці МПС СРСР; табірне відділення № 23 на 500 осіб при 2-му залізничному корпусі Міністерства збройних сил СРСР; табірне відділення № 24 у селищі Тальному на 600 осіб при гранітному кар'єрі ГУШОСДОР МВС СРСР; табірне відділення № 29 на 400 осіб при Смілянському цукрокомбінаті Міністерства харчової промисловості СРСР, а також відділення № 30 у Києві на 450 військовополонених при Будівельному відділі № 3 Міністерства внутрішніх справ СРСР [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 190, прим. 9, арк. 1–2].

Залишені діючими 17 табірних відділень СТВ № 62 отримали нову нумерацію, пункти дислокації, лімітну чисельність і типові штати співробітників. Табірне відділення № 1 у Києві на 1,100 військовополонених створювалося при Будівельному управлінні № 5 тресту «Головнафтогазопровідбуд» Міністерства будівництва підприємств паливної промисловості СРСР і Київському авторемонтному заводі № 5 МВС СРСР. У структурі цього відділення утворювався невеликий виробничий підрозділ на 200 осіб, (т. з. «відрядження») для використання на об'єктах Головного повітряного флоту при Раді Міністрів УРСР. Відділення № 2 на залізничній станції Дарниця з лімітом 2,000 осіб для використання на роботах тресту «Київпаливобуд» Міністерства будівництва підприємств паливної промисловості СРСР. Табірний виробничий підрозділ № 3 на 400 військовополонених облаштовували при тресті «Укрвугіллябрикетбуд» МБППП СРСР. Режимне табірне відділення № 4 з лімітом 3,600 бранців мало забезпечувати робочою силою будівництва Київського мотоциклетного заводу та заводу «Укркабель». Контингент 2,000 осіб табірного відділення № 5 працював на об'єктах

тресту «Хрещатикбуд», тресту «Гідробуд» МЦЖБ УРСР, Управління будівництва урядових споруд при РМ УРСР, Будівельного тресту № 3 МВС СРСР. Унаслідок цих масштабних реорганізаційних змін київський СТВ № 62 отримав нову лімітну чисельність контингенту в кількості 19,700 військовополонених [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 190, прим. 9, арк. 1–4].

У квітні 1948 р. список підрозділів СТВ № 62 поповнився відділенням № 18. До структури київського табору його передали зі складу табірної управління № 149 у Харкові, що знаходилося надто далеко від табірної відділення № 8 у Конотопі Полтавської області. Як видно з наказу, підписаного заступником міністра МВС СРСР Іваном Серовим, метою цього кроку було налагодження більш оперативного керівництва цим табірним виробничим підрозділом. 600 військовополонених цього табірної відділення працювали на відновленні пошкоджених і будівництві нових залізничних колій Московсько-Київської залізниці, що забезпечувало УБВР-12 Міністерства шляхів сполучення СРСР [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 190, прим. 62, арк.1]. Проте реорганізоване відділення № 18 перебувало в складі СТВ № 62 недовго. Вже 29 вересня 1948 р. заступник міністра внутрішніх справ СРСР генерал армії Масленников підписав наказ про ліквідацію цього табірної відділення у зв'язку зі зменшенням чисельності військовополонених. Разом із ним було ліквідовано й інший табірний підрозділ – № 16, що обслуговував об'єкти будівництва на території Ботанічного саду АН УРСР [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 193, прим. 25, арк. 1–2].

Прискорення процесу репатріації військовополонених зумовило подальше скорочення контингентів табірних відділень СТВ № 62 та як наслідок – їх ліквідацію. 5 листопада 1948 р. І. Серов ліквідував своїм наказом раніше важливий табірний підрозділ № 7, бранці якого працювали на київських ГЕС № 2 та ТЕЦ, на заводі «Керамік» [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 193, прим. 54, арк. 1–2]. Закінчення в основному розчистних і відновлювальних робіт на Хрещатику та урядових об'єктах в центрі столиці мало наслідком переміщення залишків контингенту військовополонених із табірної відділення № 5 до інших табірних підрозділів та його ліквідацію. Наказ заступника міністра внутрішніх справ СРСР І. Серова № 001392 про розформування цього табірної відділення з'явився 22 вересня 1948 р. [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 193, прим. 65, арк. 1–2].

Наслідком зменшення чисельності утримуваного контингенту та особового складу працівників, а відтак і ліквідації табірних підрозділів для військовополонених стала оптимізація структури та штатного складу по всій вертикалі ГУПВІ МВС СРСР. Зокрема, у травні – червні 1948 р. наказами МВС СРСР та МВС УРСР було змінено штати управління, відділів, відділень та груп у справах військовополонених. Відтепер у складі УПВІ МВС УРСР працювало 76 осіб, а відповідне відділення при УМВС Київської області нараховувало лише 4 працівники [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 192, прим. 11, арк. 1–3; ф. 46, оп. 1, спр. 116, прим. 5, арк. 1–12].

Попри репатріацію військовополонених та стійкі тенденції щодо скорочення мережі таборів для цього контингенту примусової робочої сили, табірна мережа ГУПВІ МВС СРСР, невід'ємною частиною якої були табори на території УРСР, як і раніше мала забезпечувати широкомасштабне та максимально ефективне трудове використання військовополонених. Відтак, навіть у 1948 році, коли вже тривала масова репатріація, керівництво ГУПВІ МВС СРСР продовжувало облаштовувати

нові табірні відділення, передислоковувати існуючі табори, реорганізовувати окремі табірні підрозділи змінюючи їхню лімітну чисельність контингенту та штатну чисельність особового складу.

У столиці Української РСР подібні зміни відбувалися доволі інтенсивно. Зокрема, скорочення обсягів робіт на об'єктах будівництва ЦК КП(б)У зумовило переведення у червні-липні 1948 р. військовополонених табірної відділення № 11 на нове місце робіт – на об'єкти Будівельно-монтажного тресту № 3 МВС УРСР. Тоді ж у складі табірних відділень №№ 5 та 10 було організовано два табірні відрядження чисельністю 250 військовополонених у кожному. Ці контингенти бранців також задіяли на будівництвах БМТ–3 МВС УРСР [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 192, прим. 30, арк. 1–2].

Швидке скорочення мережі табірних управлінь для військовополонених в УРСР інколи приводило до нестандартних організаційних кроків з боку ГУПВІ МВС СРСР. Одним із таких стало переміщення залишків контингентів ліквідованого у червні 1948 р. управління та табірних відділень СТВ № 253 у Вінниці до складу київських таборів. Зокрема, весь працездатний контингент розформованої установи передавався табору ГУШОСДОР МВС СРСР № 414, а знесилених і непрацездатних військовополонених сконцентрували в підрозділах СТВ № 62 [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 192, прим. 27, арк. 1–2]. Однак, на цьому історія таборів для військовополонених у Вінниці не завершилася. На основі залишеного контингенту працездатних бранців у серпні 1948 р. ГУПВІ МВС СРСР створило у місті нове табірне відділення (№ 19) у складі київського СТВ № 62. Його 300 військовополонених до весни 1949 р. продовжували використовувати на відбудові житлового фонду та комунального господарства Вінниці, підрядником яких був обласний будівельний трест МЦЖБ УРСР [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 192, прим. 69, арк. 1–2].

Згідно наказу МВС СРСР № 0476–1947 р. протягом 1948 р. у київському таборі № 62 сконцентрували 945 осіб військовополонених угорців, румунів та австрійців, які знаходилися на обліку в оперативних відділах таборів і були затримані від репатріації [ГДА МВСУ, ф. 5, оп.2, спр. 299, арк. 2]. Цих бранців мали піддати посиленій перевірці репатріаційних комісій аби виявити серед них осіб причетних до різного роду кримінальних та воєнних злочинів.

У контексті Київщини такий організаційний крок як передислокація цілих табірних управлінь, зачепила лише систему таборів ГУШОСДОР МВС справ СРСР. Сергій Крутлов підписав наказ № 001468 «Про передислокацію табору МВС для військовополонених № 414 при будівництві № 8 ГУШОСДОРУ МВС СРСР». Згідно наказу табірне управління було переведене з Києва до Запоріжжя. На нових місцях дислокації зосереджений у 16-ти реорганізованих і новостворених табірних відділеннях контингент військовополонених мав забезпечити добудову автошляху Москва–Харків–Сімферополь. Попри це переміщення, далеко не весь контингент СТВ № 414 змінив свою «прописку». Зокрема, табірні відділення №№ 3, 8 та 9 разом з їхніми бранцями, особовим складом і майном, були передані до складу СТВ № 62. Тут вони отримали нові ліміти та порядкову нумерацію (№№ 20–22). Зокрема, колишнє табірне відділення №4 СТВ № 414 з лімітом контингенту 550 осіб в структурі табору № 62 отримало № 20 та продовжувало обслуговувати Дарницький авторемонтний завод. Табірний виробничий підрозділ № 414/8 на 200

військовополонених, що дислокувався в Броварах, отримав № 21. Колишнє відділення № 414/9 отримало в структурі СТВ № 62 № 22 та ліміт 700 військовополонених [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 193, прим. 84, арк. 1–2].

Протягом 1948 р. у системі радянських таборів для військовополонених поширилася ще одна структурна новація – так названі «табірні відрядження». Виникли вони ще у 1946 р. як позаштатні підрозділи табірних відділень, що створювалися з метою забезпечення робочою силою окремих підприємств і будівництв. Наприклад, у складі табірних відділень управління табору ГУШОСДОР № 414, станом на 1 січня 1947 р., знаходилося п'ять таких підрозділів [ГДА МВСУ, ф. 5, оп.2, спр. 192, арк. 32–51]. 23 червня 1948 р. у складі управління СТВ № 62 з'явилося два табірних відрядження з контингентом 250 осіб у кожному. Їхні військовополонені працювали на об'єктах МВС та МДБ УРСР [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 192, прим. 7, арк. 1–2; прим. 30, арк. 1–2; 75, прим. 12, арк. 2; прим. 71, арк. 1].

З'явившись як факт системи трудового використання військовополонених, табірні відрядження тривалий час залишалися поза її нормативним полем. Табірні адміністрації все частіше використовували цей інструмент у менеджменті експлуатації праці бранців військового полону. Відтак МВС СРСР вирішило нормативно врегулювати їхнє створення та функціонування. 30 липня 1948 р. заступник міністра внутрішніх справ СРСР І. Серов підписав наказ № 00916 «Про запровадження у складі табірних відділень таборів МВС для військовополонених штатних підрозділів – відряджень і встановлення для них типового штату» [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 193, прим. 62, арк. 1–2]. Керуючись цим відомчим приписом органи УПВІ–ВВІ МВС УРСР протягом вересня–грудня 1948 р. реорганізували у табірні відрядження кілька малокомплектних табірних відділень. Наприклад, 29 вересня 1948 р. у відрядження при табірному відділенні № 11 СТВ № 62 було переформували табірне відділення № 12, чий контингент працював на київських об'єктах будівництва МВС УРСР [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 193, прим. 25, арк. 2].

На початку 1949 р. на Київщині залишився та діяв один стаціонарний табір для військовополонених (СТВ № 62). За підрахунками професора О. Потильчака у його складі перебувало тоді 17 табірних відділень загальною лімітною чисельністю 16,650 осіб [Потильчак, 2004, с. 369]. Офіційна звітність оперативного відділу УПВІ МВС УРСР зафіксувала показник фактичної чисельності контингенту СТВ № 62 на 1 січня 1949 р. у кількості 10,691 військовополоненого. Серед них: німців – 8,696 осіб; громадян Австрії – 327; угорців – 1,149, румунів – 112 та 407 військовополонених інших національностей. Протягом того року з табірних відділень київського табору на батьківщину було репатрійовано 13,390 бранців [ГДА МВСУ, ф. 5, оп.2, спр. 314, арк. 125].

Упродовж 1949 р. пріоритетними напрямками діяльності УПВІ МВС УРСР, поряд із завершенням репатріаційних заходів, визначалися удосконалення організації праці військовополонених та інтернованих, забезпечення медико-санітарного нагляду, а також формування табірних структур з посиленням режимом утримання та охорони [ГДА МВСУ, ф. 5, оп.2, спр. 313, арк. 1-5, 16-18]. Реалізація розпоряджень уряду СРСР від лютого та червня 1949 р. щодо повернення на батьківщину громадян Австрії, Німеччини та Японії зумовила найбільш масштабну

за повоєнний період репатріацію контингенту військовополонених з території УРСР [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 213, прим. 29, арк. 1–9; Русский архив, 1996, с. 500–501, 510–513].

Процеси структурування та скорочення контингенту простежуються на прикладі табору № 62 (м. Київ). ГУПВІ МВС СРСР спланував та провів протягом 1949 р. репатріацію військовополонених та інтернованих із таборів на території України. Її масштаби виявилися найбільшими за всі попередні роки. Зокрема, протягом січня – квітня 1949 р. із СТВ № 62 до інших таборів та на батьківщину відправили 3,043 військовополонених. За цей самий час контингент київського табору поповнили лише 726 бранців, переданих із інших режимних установ ГУПВІ МВС СРСР. В результаті, за даними на 1 квітня 1949 р. у його 12 табірних відділеннях утримувалося 8374 військовополонених. Протягом квітня-червня (2й квартал 1949 р.) із табору репатріювали 3,320 військовополонених, розформувавши при цьому 6 табірних відділень. Водночас, за цей час до Києва надійшло 3,206 бранців із інших таборів. У результаті, на 1 липня 1949 р. чисельність контингенту СТВ № 62 складала 8,260 військовополонених (4,671 німець; 230 австрійських громадян, 2,751 угорець, 10 румунів та 598 військовополонених інших національностей). Виконуючи вказівки Москви, адміністрація табору провела фільтрацію режимного контингенту військовополонених за етнічним принципом і сконцентрувала їх відповідно до національності та громадянства. Зокрема, у табірному відділенні № 2 утримували німців та австрійських громадян, у режимному відділенні № 4 – угорців, а табірний підрозділ № 13 призначався для утримання багатонаціональної громади інших, затриманих від репатріації, військовополонених [41, арк. 184–185]. Продовжуючи планову репатріацію бранців, протягом квітня-червня 1949 р. із Київського табору на батьківщину було відправлено 3338 військовополонених [ГДА МВСУ, ф. 5, оп.2, спр. 314, арк. 189].

Не дивлячись на триваючу масову репатріацію військовополонених, плани їх трудового використання залишалися в дії і потребували відповідного забезпечення. У складі табору № 62 (м. Київ) у квітні, червні та серпні 1949 р. облаштовували 3 табірні відрядження. Перше з них (лімітною чисельністю 80 осіб) організували у м. Кремінці Станіславської області для відбудови санаторію МВС СРСР. Інші два (з лімітом 250 та 100 осіб відповідно) були створені в передмісті та приміській зоні столиці – у сел. Святошин і Конча-Заспа. Бранці цих табірних відряджень використовувалися на будівництві житла для працівників заводу “Більшовик” та дачного містечка Ради Міністрів УРСР [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 213, прим. 45, арк. 1; прим.70, арк. 1; прим. 101, арк. 1; спр. 215, прим. 38, арк.1–2].

Суттєве зростання частки затриманого від репатріації контингенту, котрий, активно піддавався тиску, репресіям і каральним акціям із боку оперативно-слідчих структур системи радянського військового полону, прокуратури та суду, викликало необхідність посилення охорони та режиму утримання цієї категорії військовополонених. Відтак, низка табірних відділень і управлінь були перепрофільовані на особливо-режимні об'єкти та паралельно створено кілька нових. У червні-липні поточного року Київський табір № 62 був перепрофільований у табір для військовополонених особливого режиму. В його складі знаходилося 6 режимних табірних відділень, з лімітом – 6500 осіб (решта були – нережимні) [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 215, прим. 27, арк. 1.; ф. 5, оп.2, спр. 314, арк. 246].

У серпні-вересні 1949 р. сталася докорінна реорганізація штатів відділів, відділень та груп у справах військовополонених та інтернованих УМВС областей. Зокрема, наказом МВС СРСР № 00779 від 13 серпня 1949 р., продубльованим у вересні республіканським міністерством, - ГПІВІ УМВС Київської області розформували [ГДА МВСУ, ф. 45, оп.1, спр. 215, прим. 34, арк.1-5.; ф. 46, оп. 1, спр. 136, арк. 91–98].

Підсумовуючи, необхідно відмітити, що 1946–1950 рр. виявилися своєрідним піком в історії розвитку табірної мережі для військовополонених на території столичного регіону. У цей час основним методом розвитку табірної господарства було реорганізаційно-структурне адміністрування. В умовах припинення надходження додаткових “свіжих” контингентів “бранців війни”, та наявної гострої потреби в робочих руках військовополонених, влада вимушена була постійно поповнювати табірні бараки за рахунок в’язнів інших подібних таборів. Водночас, у процесі фільтраційно-репатріаційної роботи ГУПІВІ МВС СРСР табірні відділення Київщини були транзитною зоною для концентрації військовополонених.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що в 1946–1950 рр. Київщина посідала помітне місце у загальносоюзній системі радянського військового полону. Саме тут функціонувала одна з найрозгалуженіших мереж стаціонарних таборів і табірних відділень, які забезпечували трудове використання іноземних військовополонених на ключових об’єктах промисловості, транспорту, енергетики та будівництва.

Організаційна динаміка табірної мережі визначалася двома взаємопов’язаними процесами – зростанням масштабів трудової експлуатації та поступовим згортанням системи у зв’язку з репатріаційними кампаніями кінця 1940-х рр. Характерною особливістю регіональної табірної структури було її високе адміністративне навантаження: часті реорганізації, зміни дислокацій і лімітів контингентів, що свідчить про прагнення радянського керівництва максимально ефективно використовувати ресурс примусової праці.

Документи Галузевого державного архіву МВС України підтверджують, що протягом зазначеного періоду на території Київської області діяли два основні табори – СТВ № 62 та № 414, у складі яких функціонували десятки табірних відділень і відряджень. Їхні контингенти активно залучалися до будівництва промислових об’єктів, реконструкції транспортної мережі, відновлення міської інфраструктури. Водночас саме у Києві було створено низку режимних і особливо-режимних відділень, що відображало зростання контролюючих та репресивних функцій радянської табірної системи.

У 1948–1949 рр. процеси масової репатріації спричинили різке скорочення чисельності військовополонених і поступову ліквідацію більшості табірних підрозділів. Проте навіть у цей час МВС СРСР продовжувало використовувати залишки контингентів у пріоритетних галузях народного господарства – насамперед у будівництві, шляховому господарстві та промисловості паливно-енергетичного комплексу.

Отже, функціонування таборів для військовополонених на Київщині в 1946–1950 рр. є яскравим прикладом післявоєнної мобілізаційної моделі використання людських ресурсів у СРСР. Ця система, що поєднувала репресивні й економічні

механізми, стала невід'ємним елементом відбудовчої політики радянської влади та складовою ширшого контексту історії примусової праці в повоєнній Україні.

Список використаних джерел та літератури

Алексеева-Процюк Д., 2007. Працевикористання військовополонених та інтернованих у відбудові міста Києва (1945-1950 рр.). *Форум права*, 3, 11-14.

Алексеева-Процюк Д. О., 2008. Організація роботи і утримання військовополонених та інтернованих на відбудові об'єктів столиці України (1945-1950 рр.). *Військовий полон та інтернування (1939-1950 рр.)*. Київ: Парламентське видавництво, 255-259.

Алексеева-Процюк Д. О., 2011. *Використання праці іноземних військовополонених та інтернованих на території України (1939-1953): нормативно-правові та організаційні засади*. Київ-Дрогобич: ПП Посвіт. 240 с.

Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы (2000) / Сост. М. М. Загорулько, С. Г. Сидоров, Т. В. Царевская / Под. ред. проф. М. М. Загорулько. Москва: Логос, 1120 с.

Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі – ГДА МВСУ). Ф. 5. Оп. 2. Управління у справах військовополонених та інтернованих НКВС (МВС) Української РСР. Спр. 185. *Штатна розстановка Управління табору МВС № 62* (1946). 49 арк.

ГДА МВСУ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 199. *Доповідні записки про агентурно-оперативну роботу серед військовополонених за 1946 рік* (30.03.1946 – 29.08.1946). 157 арк.

ГДА МВСУ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 299. *Доповідні записки за 1948 рік* (04.1948 – 30.11.1948). 107 арк.

ГДА МВСУ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 313. *Плани роботи УПВІ МВС Української РСР* (3.01. 1949 – 31.12. 1949). 51 арк.

ГДА МВСУ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 314. *Вказівки оперативного відділу УПВІ МВС УРСР по агентурно-оперативній роботі серед військовополонених, інтернованих та особового складу* (01.01.1949 – 31.12.1949). 246 арк.

ГДА МВСУ. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 317. *Листування з табором № 62 МВС* (01.01.1949 – 03.11.1949). 456 арк.

ГДА МВСУ. Ф. 45. Оп. 1. Накази, розпорядження НКВС, МОГП, МВС СРСР. Спр. 152. *Накази МВС СРСР за 1946 рік з № 002/001 по № 00701* (03.01.1946 – 19.07.1946). 111 прим.

ГДА МВСУ. Ф. 45. Оп.1. Спр. 154. *Накази МВС СРСР за 1946 рік з № 00706 по № 001228* (19.07.1946 – 31.12.1946). 61 прим.

ГДА МВСУ. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 162. *Директиви МВС СРСР за 1946 рік з № 187 по № 304* (22.07.1946 – 31.12.1946). 36 прим.

ГДА МВСУ. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 168. *Накази МВС СРСР за 1947 рік з № 004 по № 00643* (02.01.1947 – 20.06.1947). 102 прим.

ГДА МВСУ. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 170. *Накази МВС СРСР за 1947 рік з № 00654 по № 001317* (24.06.1946 – 31.12.1947). 107 прим.

ГДА МВСУ. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 190. *Накази МВС СРСР за 1948 рік з № 005 по № 00479* (03.01.1948 – 30.04.1948). 75 прим.

ГДА МВСУ. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 192. *Накази МВС СРСР за 1948 рік з № 00508 по № 00991* (10.05.1948 – 18.08.1948). 77 прим.

ГДА МВСУ. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 193. *Накази МВС СРСР за 1948 рік з № 001003 по № 001516* (19.08.1948 – 31.12.1948). 93 прим.

ГДА МВСУ. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 215. *Накази МВС СРСР за 1949 рік з № 00604 по № 001144* (21.06.1949 р. – 31.12.1949). 120 прим.

ГДА МВСУ. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 116. *Накази МВС УРСР за 1948 рік з № 001 по № 00149. Том 1* (03.01.1948 – 03.06.1948). 479 арк.

ГДА МВСУ. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 136. *Накази МВС УРСР за 1949 рік з № 00212 по № 00355. Том 2.* (12.08.1949 – 28.12.1949). 358 арк.

ГДА МВСУ. Ф. 83. Оп. 1. Спр. 228. *Журнал дислокації лагерьей, спецгоспиталей для военнопленных и рабочих батальйонов интернированных бывшего УПВИ МВД УССР за 1943–1951 гг.*

Русский архив: Великая Отечественная война. Иностранные военнопленные второй мировой войны в СССР. Т. 24 (13), под общ. ред. Владимира Золотарева. Москва: ТЕРРА, 1996. 560 с.

Потильчак О.В. а *Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954): монографія*. Київ: Вид-во Нац. пед. ун-ту ім. М. П. Драгоманова, 2004. 482 с.

Чайковский А. С. *Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.* Киев: Парламентское изд-во, 2005. 972 с.

References

Alyeksyeyeva-Protsyuk, D., 2007c. Pratsyvykorystannya viys'kovopolonenykh ta internovanykh u vidbudovi mista Kyieva (1945-1950 rr.) [Labor use of prisoners of war and internees in the reconstruction of the city of Kyiv (1945-1950)]. *Forum prava*, 3, 11-14. [in Ukrainian].

Alyeksyeyeva-Protsyuk D. O., 2008a. Orhanizatsiya roboty i utrymannya viys'kovopolonenykh ta internovanykh na vidbudovi ob'yektiv stolytsi Ukrayiny (1945-1950 rr.) [Organization of work and maintenance of prisoners of war and internees during the reconstruction of the capital of Ukraine (1945-1950)]. *Viys'kovyy polon ta internuvannya (1939-1950 rr.)*. Kyiv: Parlaments'ke vydavnytstvo, 255-259. [in Ukrainian].

Alyeksyeyeva-Protsyuk, D. O., 2011. *Vykorystannya pratsi inozemnykh viys'kovopolonenykh ta internovanykh na terytoriyi Ukrayiny (1939-1953): normatyvno-pravovi ta orhanizatsiyni zasady* [Use of the labor of foreign prisoners of war and internees on the territory of Ukraine (1939-1953): legal and organizational principles]. Kyiv-Drohobych: PP Posvit. [in Ukrainian].

Chaykovskiy, A. S., 2005. *Плен. За чужие и свои грехи (Voyennoplennyye i internirovannyye v Ukraine 1939-1953 gg.)* [Captivity. For the sins of others and their own (Prisoners of war and internees in Ukraine 1939-1953)]. Kiev: Parlamentskoye izd-vo, 972 s. [in Russian].

Potyl'chak, O.V., 2004a. *Radyans'kyi viys'kovyy polon ta internuvannya v Ukrayini (1939-1954): monohrafiya* [Soviet military prisoners and internment in Ukraine (1939-1954): monograph]. Kyiv: Vyd-vo Nats. ped. un-tu im. M. P. Drahomanova, 482 s. [in Ukrainian].

Zagorulko, M. (Ed.), 2000. *Voennoplennyye v SSSR. 1939-1956. Dokumenty i materialy* [Prisoners of war in the USSR. 1939-1956. Documents and materials] / Sost. M. M. Zagorulko, S. G. Sidorov, T. V. Carevskaya. Moscow: Logos, 2000. [in Russian].

Zolotarev, V. (Ed.), 1996. *Russkii arkhiv: Velikaia Otechestvennaia voina. Inostrannyye voennoplennyye Vtoroi mirovoi voyny v SSSR*. [Russian Archive: The Great Patriotic War. Foreign Prisoners of War of the Second World War in the USSR] T. 24 (13). Moscow: TERRA. [in Russian].

THE REGIONAL CAMP NETWORK FOR PRISONERS OF WAR IN THE KYIV REGION, 1946–1950

Nazar Chekysh

Postgraduate Student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. Purpose of the Article. Drawing on an analysis of documents preserved in the holdings of the Sectoral State Archive of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, this study examines the activities of the USSR Ministry of Internal Affairs (MVD) related to the establishment, development, reorganization, and liquidation of stationary camps for foreign prisoners of war (hereinafter – SPWCs) in Kyiv and the Kyiv region during 1946–1950. Particular attention is paid to the defining features and specific characteristics of the regional POW camp network in the post-Second World War period. **The research methodology** is grounded in the principles of scholarly rigor, historicism, and objectivity. The systemic method made it possible to identify and characterize the objectives and administrative tasks pursued by the Soviet authorities in organizing camps for prisoners of war in the Kyiv region. Contextual analysis of legal acts enabled the elucidation and interpretation of relevant ministerial normative documents of the USSR MVD pertaining to this issue. **The novelty of the study** lies in its formulation and elaboration of a research problem that has not yet received a comprehensive historiographical treatment in works addressing the regional dimensions of the Soviet POW system during and after the Second World War. **Conclusions.** Between 1946 and 1950, a ramified network of stationary camps and camp subdivisions operated in the Kyiv region, ensuring the organized use of foreign prisoners of war as forced labor at key industrial, transport, energy, and construction sites. The organizational dynamics of this network were shaped by two interrelated processes: the expanding scale of labor exploitation and the gradual dismantling of the system resulting from the repatriation campaigns of the late 1940s. A distinctive feature of the regional camp structure was its

significant administrative volatility – frequent reorganizations, relocations, and adjustments of contingent limits – which reflected the Soviet leadership's intent to maximize the efficiency of forced-labor resources. During the period under study, two stationary POW camps operated in the Kyiv region – Camps No. 62 and No. 414 – each comprising numerous camp branches and work detachments. Their contingents were extensively employed in the construction of industrial facilities, reconstruction of the transportation network, and restoration of urban infrastructure. Kyiv also hosted several regime and special-regime departments, reflecting the growing supervisory and repressive functions of the Soviet camp administration. In 1948–1949, mass repatriation processes led to a sharp decline in the number of prisoners of war and to the gradual dissolution of most camp subdivisions. Nevertheless, even in this final phase, the USSR MVD continued to employ the remaining contingents in priority sectors of the national economy – primarily construction, road maintenance, and industries of the fuel-energy complex. Thus, the functioning of POW camps in the Kyiv region in 1946–1950 exemplifies the postwar Soviet mobilizational model of labor utilization. This system – combining repressive mechanisms with economic imperatives – became an integral component of the USSR's reconstruction policies and a constituent element of the broader history of forced labor in postwar Ukraine.

Key words: prisoners of war, Second World War, Kyiv, Kyiv region, stationary production camps, camp subdivisions, forced labor utilization, camp reorganization and liquidation, POW repatriation.

ТВОРЧИСТЬ ЮРІЯ ІЛЛЕНКА В КОНТЕКСТІ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТИЧНОГО КІНЕМАТОГРАФА (1960 – 1990 рр.)

Чумак Володимир Олегович

аспірант,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: chumakvolodymyr01@gmail.com

***Анотація.** У статті проаналізовано творчий шлях видатного українського режисера, сценариста та оператора Юрія Ілленка у радянський період – одного з провідних представників українського поетичного кіно. Розглянуто основні етапи становлення митця, особливості його художнього стилю та вплив радянської цензури на кінематографічну діяльність. Особливу увагу приділено фільмам «Криниця для спраглих», «Вечір на Івана Купала», «Білий птах з чорною ознакою» та «Лебедине озеро. Зона» як ключовим творам, що визначили новий напрям українського національного кіномистецтва. У дослідженні простежується взаємозв'язок між творчим світоглядом Ілленка та ідеєю культурного відродження України у другій половині ХХ століття. Узагальнено внесок режисера у формування естетики українського поетичного кіно та його значення у світовому мистецькому контексті.*

***Ключові слова:** українське поетичне кіно, Юрій Ілленко, кінематограф, Кіностудія О. Довженка, кінофестиваль, режисер, фільм, зйомки, сценарій, кіно.*

Постановка проблеми. Українське поетичне кіно другої половини ХХ століття стало унікальним явищем національної культури, яке поєднало кінематографічну образність із глибоким філософським і національним змістом. Одним із найяскравіших його представників був Юрій Ілленко – режисер, сценарист, оператор, творчість якого формувала нову естетику українського кінематографа. Однак більшість його робіт зазнала ідеологічного тиску, цензурних заборон і спотворень, що призвело до довготривалої маргіналізації українського поетичного кіно в радянський період.

Попри це, фільми Ілленка, такі як «Криниця для спраглих», «Вечір на Івана Купала», «Білий птах з чорною ознакою» та «Лебедине озеро. Зона», зберегли свій культурний і художній потенціал, утвердившись у світовому кінопросторі. Проблема полягає у необхідності переосмислення ролі Юрія Ілленка як творця національного кіноміфу, визначення його внеску у розвиток українського поетичного кіно та вивчення механізмів протистояння митця тоталітарній системі.

Метою статті є комплексне дослідження творчої діяльності Юрія Ілленка у радянський період як одного з провідних представників українського поетичного кіно, аналіз його внеску у формування національного кінематографічного стилю та осмислення ролі митця у відродженні української культурної ідентичності в умовах радянської ідеологічної цензури. У межах поставленої мети передбачено простежити еволюцію його творчого світогляду та визначити значення кінематографічної спадщини режисера для сучасного українського мистецтва.

Історіографічний огляд. Проблема дослідження творчої спадщини Юрія Ілленка знайшла відображення у працях низки українських дослідників, мистецтвознавців та сучасників митця. У наукових і публіцистичних джерелах простежується тенденція до всебічного осмислення його ролі як одного з провідних представників українського поетичного кіно другої половини ХХ століття.

Значне місце в історіографії займає праця Ю. Ілленка [Ілленко, 2005], яка є своєрідним маніфестом митця. У ній автор не лише висловлює власні естетичні та світоглядні принципи, а й окреслює проблеми культурної самоідентифікації українців, національної гідності та свободи творчості.

У мистецтвознавчому довіднику, укладеному під редакцією А. Кудрицького, вміщено стислу біографічну довідку про Юрія Ілленка, де наголошено на його ролі в становленні національної кінематографічної школи. Довідковий характер має також видання М. Преварської [Преварська, 2016], у якому постать Ілленка представлено в контексті загальнонаціонального культурного пантеону.

Поглиблений мистецтвознавчий аналіз творчості режисера здійснила О. Мусієнко [Мусієнко, 2007], де розглянуто художні, філософські та соціальні аспекти його фільмів «Криниця для спраглих», «Білий птах з чорною ознакою». Авторка наголошує на трагічному вимірі долі митця, котрий протистояв тоталітарній системі засобами мистецтва.

Цінним доповненням до історіографії є збірка «Афоризми та сентенції Юрія Ілленка. Криниця для спраглих» [Фаріон, 2010], укладена Іриною Фаріон та його родиною Людмилою, Петром і Андрієм Ілленками. У виданні зібрано висловлювання режисера, що розкривають його філософське бачення життя, мистецтва і місії митця в суспільстві

Виклад основного матеріалу. «На початку ХХ століття кінематограф як істотна креативна самовідтворювальна частина культури перебрав на себе функції збудження національної ідеї, яка (національна ідея) саме у ХХ столітті зазнала катастрофічної деформації, – як головна загроза інтернаціоналізму, тобто більшовизм-сіонізму, лібералізму і глобалізму» [Фаріон, 2010, с. 112] – саме так видатний кінооператор Юрій Герасимович Ілленко окреслив епоху в якій розпочинав свою професійну діяльність.

Професійна творча діяльність Юрія Ілленка розпочалася із виконання дипломного проєкту по завершенню навчання у Всесоюзному державному інституті кінематографії (1960 р.). Фільм «Прощайте, голуби» став першим за історію інституту повнометражним й отримав багато схвальних відгуків та позитивних оцінок. Згодом, ця перша творча робота Ілленка отримала нагороди та визнання у світовому просторі. Зокрема, найкращу операторську роботу митця було визнано на кінофестивалях у Празі й Локарно (Швейцарія).

Після вкрай вдалого професійного дебюту, Юрій Ілленко почав отримувати ділові пропозиції від колег-митців. Вже у 1963 році Ілленко одержав запрошення співпраці від досить знаної кіностудії О. Довженка. Пропозиція містила зйомку фільму режисера Сергія Параджанова «Тіні забутих предків», за мотивами повісті Михайла Коцюбинського. Після виходу цей фільм став символом відродження українського колориту та духу, а за професійною оцінкою – лауреатом численних кінофестивалів та конкурсів.

Саме співпраця з Параджановим стала для Ілленка не лише професійною школою, а й творчим одкровенням. Він побачив, що кінематограф може бути не просто ілюстрацією сюжету, а поезією у русі, мовою метафор і символів. Цей досвід визначив його подальшу естетику – глибоко національну за змістом і водночас універсальну за художньою формою.

Такий шалений успіх не міг не позначитись на кар'єрі оператора. Сам Юрій Ілленко у спогадах зазначав: «Після «Тіней» мені стало затісно в кінооператорстві...» [Ілленко, 2005, с. 4]. Через мрію та бажання розширювати творчі горизонти Ілленко вирішує спробувати себе не лише як оператор, а й як режисер та кінодраматург.

Так званим «пілотним» проєктом Юрія Ілленка у ролі режисера став художній фільм «Криниця для спраглих», котрий побачив світ аж у листопаді 1987 році на фестивалі в місті Запоріжжя. Створення фільму завершилось ще у 1965 році, проте він був заборонений постановою від червня 1966 року на понад два десятиліття. Така «доля» цього фільму стала через те, що сюжет написаний Іваном Драчем відображав знищення українського села. Такий сміливий сюжет не пройшов радянську цензуру. Сам Юрій Ілленко про цей фільм казав: «Криниця» – то ексклюзивно мій, суто естетичний жест, який своєю силою перевершив усі політичні, етичні і прагматичні інвективи свого часу. Це був фільм, від якого міг би поїхати даху світового кіна» [Преварська, 2016, с. 129].

Особливістю фільму «Криниця для спраглих» є те, що в ньому лише подекуди з'являється звук, а переважна більшість часу сюжет німий. Культурницька вагомість цього фільму не втратилась продовж десятиліть. За рейтингом створеним кінокритиками у червні 2021 року «Криниця для спраглих» займає двадцять першу сходинку у списку «100 найкращих фільмів в історії українського кіно».

Для Ілленка ця робота стала не лише режисерським дебютом, а й актом громадянської відваги. Він свідомо обрав тему, яка розкривала трагедію українського села, зруйнованого радянською політикою. У кожному кадрі відчувається біль за втрату духовних коренів і водночас – глибока любов до народу, який зберігає свою гідність попри все [Кудрицький, 1997, с. 342].

У 1967 році Юрій Ілленко пробує себе ще й у якості сценариста. Він створює сценарій за мотивами оповідання М. Горького до фільму режисера А. Войтецького «З нудьги». Ця кінострічка також відзначена у рейтингу «100 найкращих фільмів в історії українського кіно».

Наступною й вкрай відомою роботою Юрія Ілленка і кіностудії О. Довженка у 1968 році став фільм «Вечір на Івана Купала» створений за мотивами творчого доробку Миколи Гоголя. Цей фільм-драму подеколи ще й називають своєрідною алегоричною історією України. Вище згаданий кіновитвір спіткала така ж доля як і попереднього. Його покази заборонили спеціальним рішенням міністра культури СРСР. Ілленко згадував, що отримував запрошення на участь у Венеціанському кінофестивалі зі фільмом «Вечір на Івана Купала», проте радянська влада взагалі заперечувала як таке існування цієї кінострічки [Ілленко, 2005, с. 4]. Режисер був вкрай не згоден, і намагався протистояти системі.

Наполегливість Юрія Герасимовича призвела до результату, фільм надали до конкурсу в Прагу, проте історичні події, котрі почали там розгортатися не дали фестивалю відбутися. Картина Ілленка була знову забута й замовчена певний час.

Шанс на відродження робота отримала лише в 1988 році. Успіх фільму «Вечір на Івана Купала» також відображений у його входженні до уже вище згаданого рейтингу кінокритиків.

У 1970 році Юрій Ілленко відзняв свій наступний фільм «Білий птах з чорною ознакою». У сюжеті автор показує десятирічну долю української сім'ї під час голоду 30-х років XX століття та адміністративних змін, що спіткали Буковину. Звісно, що такий не міг залишитися без уваги радянської влади. Він як і попередні був у 1971 році заборонений [Мусієнко, 2007, с. 210].

Комуністична партія України визнала фільм «особливо небезпечним» та «шкідливим для молодого покоління». Згодом, Петро Шелест відправив картину на Московський міжнародний кінофестиваль, де вона отримала Гран Прі. Проте, навіть це не врятувало від заборони цю кінострічку [Ілленко, 2005, с. 4]. Сам Ілленко про її долю висловлювався так: «Білого птаха» можна побачити в Токіо, Монреалі, Нью-Йорку, Парижі, Тегерані, – лише не в Україні» [Преварська, 2016, с. 129]. Ця парадоксальна ситуація – коли український фільм здобуває світове визнання, але заборонений на батьківщині – яскраво ілюструє долю всього покоління українських митців 1970-х. Їхнє мистецтво жило всупереч системі, а не завдяки їй. Для Ілленка це стало особистим випробуванням, але також і стимулом шукати нові шляхи самовираження.

Незважаючи на заборону, за межами держави кінофільм зміг отримати визнання та нагороди. Зокрема «Золоту пектораль» в Тегерані, яка, на жаль, не доїхала ні до Ілленка, ні в Україну загалом [Преварська, 2016, с. 129].

Після, здавалося, нескінченної низки заборон Юрій Ілленко переїздить до Югославії та продовжую займатися кінозйомкою. В той час світ побачив новий фільм «Живу на перекір всьому». Вже традиційно для Ілленка його заборонили показувати в Україні, проте стрічка здобула нагороди на кінофестивалі в Пулі (Хорватія).

Участь у багатьох кінофестивалях й завоювання там призових місць зробила Ілленка всесвітньо відомим митцем. У спогадах Юрій Герасимович зазначав, що мав запрошення на співпрацю із серця світової кіноіндустрії – Голівуду. Радянська влада мала на це своє бачення. У виданні «Голос Америки» Ілленко прочитав що КДБ (Комітет Державної Безпеки) повідомив неможливість знайти кіномитця, щоб передати запрошення. Друге запрошення було відхилено, щоб брати Ілленка не потрапили під певні репресії перебуваючи у Києві [Ілленко, 2005, с. 5].

Вже традиційно, наступний фільм Юрія Ілленка пройшов не легкий шлях, щоб вийти в прокат. Сорок два рази призупинялись зйомки картини «Мріяти і жити» (1973 р.) за сценарієм Юрія Герасимовича та Івана Миколайчука. Сюжет був побудований навколо долі популярної акторки та її роздумами про свій вклад і значимість. На черговому з'їзді Володимир Щербицький навіть заявив не лише про заборону фільму, а й, в цілому, про «тріумфальну» ліквідацію українського поетичного кіно. Вище згадані події не могли пройти безслідно: у Ілленка стається інфаркт [Преварська, 2016, с. 129].

Юрій Ілленко працюючи на студії Довженка у 1976 році розпочинає роботу над кінострічкою «Свято печеної картоплі». Сюжет цього фільму був заснований на реальних подіях та історії жінки, котра виховувала велику кількість дітей-сиріт. Події відображають час Другої Світової війни. Фільм побачив світ у 1978 році.

За рік після прем'єри вище згаданої стрічки на екрани вийшов новий фільм режисури Юрія Іллєнка. Картина «Смужка нескошених диких квітів» була створена за мотивами повісті «Бригантина» Олеся Гончара. Лейтмотивом стрічки стала боротьба та своєрідний соціальний протест головного героя Порфира Кульбака [Кудрицький, 1997, с. 344].

Згодом, Юрій Герасимович переїздить до Москви де намагається продовжити свою мистецьку діяльність на студії «Мосфільм». Варто зазначити, що зміна місця проживання та простору для створення мистецтва не змінили, в деякій мірі, трагізм долі доробка Іллєнка. За межами України Юрій Герасимович розпочав роботу над фільмом, сюжет якого присвятив відомій художниці Катерині Білокур. Робота мала побачити світ під назвою «Очі землі». Незабаром після початку створення, влада вимагала спочатку перенесення знімального процесу на Кіностудію Довженка, а згодом, взагалі заборонила.

У творчому доробку Юрія Іллєнка могло б бути набагато більше відомих кінофільмів, проте радянська влада значну частину заборонила ще на етапі сценарію. Серед робіт, які так і не вийшли на екрани була кінотрилогія присвячена історії України. Серія фільмів про Київську Русь: «Князь Ігор», «Володимир Красне Сонечко», «Ярослав Мудрий» не входили до бажаного мистецтва за баченням радянської влади [Преварська, 2016, с. 130].

Не лише на етапі створення сценарію, ліквідовувалися так звані прояви «українського поетичного кіно». Зйомки заборонили й фільму за мотивами драми Лесі Українки. Юрій Іллєнко крізь роки не залишив ідеї показати на екранах «Лісову пісню». Мрія все ж реалізувалась на Кіностудії Довженка у 1980 році, коли було відзнято й показано (у 1981 році) стрічку «Лісова пісня. Мавка». Головну роль Мавки зіграла Людмила Єфименко – дружина Юрія Іллєнка. Вона мала ролі в багатьох роботах Юрія Герасимовича. На сьогодні, на жаль, не зберіглося україномовної версії фільму.

Якщо «Лісова пісня» все ж вийшла на екрани через роки, то екранізація таких творів Тараса Григоровича Шевченка як «Великий льох» та «Варнак» не відбулась взагалі [Іллєнко, 2005, с. 6].

У 1982 році Юрій Іллєнко розпочав роботу над створенням нового художнього історичного фільму, повертаючись до нереалізованого відображення епохи Київської Русі. В лютому 1984 року на екрани вийшов двосерійний фільм «Легенда про княгиню Ольгу». Варто зазначити, що робота над цією картиною теж не пройшла легко. За спогадами самого Юрія Іллєнка 12 разів зупинявся процес створення сценарію та фільму загалом. Юрій Герасимович зазначав, що навіть коли фільм був готовим та мав дозвіл на показ, він отримав аркуші із зауваженнями (67 пунктів), котрі вимагали виправити. Іллєнко вважав, що якщо виправити усі зазначені пункти, то від фільму залишаться лише титри [Іллєнко, 2005, с. 6]. Радянська влада заборонила створювати сценарій українською мовою, тому фільм випустили російською. Лише у 2015 році герої кінофільму «Легенда про княгиню Ольгу» заговорили українською. Така довгоочікувана «прем'єра» була вельми оцінена глядачами.

«Легенда про княгиню Ольгу» фактично стала для Іллєнка художнім маніфестом національної гідності. Через історію давньоруської володарки він показав силу української жінки як носійки державотворчого духу. Саме цей фільм

підтвердив, що режисер не відмовився від своїх принципів, навіть коли доводилося йти на відкритий конфлікт із владою. Перший показ україномовної версії на телебаченні у День Незалежності України зібрав 2,8 мільйонів переглядів.

Наступною роботою Ілленка мав стати фільм присвячений ще одному славному періоду в українській історії, а саме гетьману Івану Мазепі. Створений Юрієм Герасимовичем сценарій був вщент розкритикований Валентином Маланчуком, секретарем ЦК, котрий відповідав за ідеологію. Сам Ілленко згадує слова, що стали відповіддю на сценарій. Маланчук заявив: «Якщо Ілленко не хоче, щоб з ним трапилось те, що трапилось з Мазепою після Полтави, хай закопає свій сценарій у себе на городі» [Ілленко, 2005, с. 7]. Після такої заяви про коректуру сценарію, а тим більше про зйомки мова навіть не йшла. Фільм побачив світ лише після здобуття Україною незалежності.

У 1987 році Юрій Герасимович з командою розпочав створення нового кінофільму. У ньому Ілленко виступив як сценарист, оператор-постановник та режисер. Незабаром світ побачив фільм «Солом'яні дзвони», сюжет якого показував життя батька та його двох синів в період Другої Світової війни. У фільмі знялися такі відомі актори як Наталя Сумська, Ольга Сумська, Лесь Сердюк, а також Ніна Матвієнко та дружина і син Юрія Ілленка. У 1988 році фільм отримав нагороду 26 Міжнародного кінофестивалю (Карлові Вари) за найкращу чоловічу роль [Кудрицький, 1997, с. 345].

У 1990 році Юрій Ілленко як режисер береться за новий проєкт. Він знімає стрічку «Лебедине озеро. Зона» за написаним сценарієм Сергія Параджанова. Драматичний фільм став дуже популярним та широко представленим. Прем'єра відбулась у травні 1990 році на Каннському кінофестивалі у Франції. Показ фільму відбувся в рамках «Двотижневика режисерів» – захід, що відбувається синхронно із фестивалем. Згодом показ стрічки «Лебедине озеро. Зона» відбувся в багатьох країнах світу. Вже у вересні того ж року прокат відбувся навіть за океаном (у Канаді). Там фільм відзначився на двох фестивалях: Cinefest Sudbury International Film Festival та Міжнародному кінофестивалі в Торонто. Цими подіями представлення стрічки глядачам не завершилось. Цього ж року картина була презентована на Монреальському кінофестивалі. Там Ілленко дуже яскраво показав свою національну та творчу приналежність [Преварська, 2016, с. 130].

За спогадами дружини Юрія Герасимовича режисер попросив організаторів не приєднувати його до делегації Радянського Союзу, адже хотів представляти саме Україну, як окрему націю. Також, варто зазначити, що фільм «Лебедине озеро. Зона» зібрав чимало нагород. Його відзначено: премією Міжнародної федерації кінопреси в Каннах (1990 р.); премією незалежної молоді кінокритики «Ескор»; відзнакою «За найкращу операторську роботу»; призом Міжнародного кінофестивалю «Кінотавр» (Сочі) в номінації «За найкращу операторську роботу» (1991 р.); відзнакою «Золотий витязь» Міжнародного кінофестивалю в Югославії (1993 р.) [Ілленко, 2005, с. 7].

Висновки. Юрій Ілленко є однією з ключових постатей в історії українського поетичного кіно, чия творчість поєднала глибокий філософський зміст, національну символіку та новаторські художні засоби вираження. Незважаючи на численні цензурні обмеження, заборони та політичний тиск, митець зумів створити

унікальний кінематографічний світ, у якому утверджував ідею духовної незалежності та самобутності українського народу.

Фільми Ілленка: «Криниця для спраглих», «Вечір на Івана Купала», «Білий птах з чорною ознакою», «Лебедине озеро. Зона» – стали не лише мистецькими явищами, а й актом культурного спротиву тоталітарній системі. Через образи, метафори й алегорії режисер утвердив естетику, що віддзеркалює національний характер і духовні цінності українців.

Творча спадщина Юрія Ілленка сьогодні є важливою складовою формування сучасного українського культурного простору, адже його кіномова сприяє осмисленню історичної пам'яті, моральних засад та мистецької ідентичності нації. Переосмислення його доробку дає можливість не лише відновити справедливість щодо репресованого мистецтва, а й глибше зрозуміти процеси становлення українського кінематографа як носія національної ідеї.

Список використаних джерел та літератури

- Ілленко Ю., 2005. За українську Україну: Відкритий лист українцям. Київ, 240.
Мистецтво України: Біографічний довідник, 1997. Київ, 700.
Мусієнко О., 2007. Українська трагедія Юрія Ілленка: [її відбиття в кф «Криниця для спраглих», «Білий птах з чорною ознакою», «Молитва за гетьмана Мазепу»]. *Мистецтвознавство України*. Київ, 207-217.
Преварська М., 2016. Видатні українці. Культура. Мистецтво. Освіта. Серія «Гордість і слава України». Довідник. Київ, 368.
Фаріон І., Ілленко Л., Ілленко П., Ілленко А., 2010. Афоризми та сентенції Юрія Ілленка. Криниця для спраглих. Івано-Франківськ, 160.

References

- Farion I., Illienko L., Illienko P., Illienko A., 2010. *Aforyzmy ta sententsii Yuriia Illienka. Krynytsia dlia sprahlykh* [Aphorisms and sayings of Yuri Illienko. Well for the Thirsty]. Ivano-Frankivsk, 160. [in Ukraine].
Illienko Yu., 2005. *Za ukrainsku Ukrainu: Vidkrytyi lyst ukrainsiam* [For the Ukrainian Ukraine: An open letter to Ukrainians]. Kyiv, 240. [in Ukraine].
Kudrytskyi A., Labinskyi M. (comp.), 1997. *Mystetstvo Ukrainy: Biohrafichniy dovidnyk* [Art of Ukraine: Biographical reference book]. Ed. by A. Kudrytskyi. Kyiv, 700. [in Ukraine].
Musienko O., 2007. *Ukrainska trahediia Yuriia Illienka: yii vidbytta v kf «Krynytsia dlia sprahlykh», «Bilyi ptakh z chornoio oznakoio», «Molytva za hetmana Mazepu»* [The Ukrainian tragedy of Yuri Illienko: its reflection in the films «Well for the Thirsty», «White Bird with a Black Mark», «A Prayer for Hetman Mazepa»], *Mystetstvoznnavstvo Ukrainy*. Kyiv, 207-217. [in Ukraine].
Prevarska M., 2016. *Vydatni ukrainsi. Kultura. Mystetstvo. Osvita. Seriiia «Hordist i slava Ukrainy»* [Outstanding Ukrainians. Culture. Art. Education. Series «Pride and Glory of Ukraine»]. Kyiv, 368. [in Ukraine].

THE WORK OF YURI II LIENKO IN THE CONTEXT OF THE FORMATION UKRAINIAN POETICAL CINEMA (1960 – 1990)

Volodymyr Chumak

Postgraduate Student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. The article analyzes the creative path of the outstanding Ukrainian director, screenwriter and cinematographer Yuri Ilienکو during the Soviet period – one of the leading representatives of Ukrainian poetic cinema. The main stages of the artist's development, the features of his artistic style and the influence of Soviet censorship on cinematic activity are considered. Particular attention is paid to the films «A Well for the Thirsty», «An Evening on Ivan Kupala», «A White Bird with a Black Sign» and «Swan Lake. Zone» as

key works that defined a new direction in Ukrainian national cinema. The study traces the relationship between Illenko's creative worldview and the idea of the cultural revival of Ukraine in the second half of the 20th century. The director's contribution to the formation of the aesthetics of Ukrainian poetic cinema and its significance in the world artistic context is summarized.

Key words: *Ukrainian poetic cinema, YuriI Illenko, cinema, O. Dovzhenko Film Studio, film festival, director, film, filming, script, cinema.*

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.53-54.16>
УДК 378(091)(477)«1965/1985»: 316.346.2: 37.014

**ОСВІТНІЙ ПРОСТІР НІЖИНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
ІНСТИТУТУ ІМЕНІ М.В. ГОГОЛЯ У ДОБУ «ЗАСТОЮ» У КОНТЕКСТІ
ФЕМІНІЗАЦІЇ ТА РУСИФІКАЦІЇ
(1965 – 1985 РР.)**

Чаленко Альона Володимирівна

аспірантка кафедри історії України,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин
e-mail: aliona.chalenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-2963-8668>

***Анотація.** У статті здійснено комплексний науковий аналіз освітнього простору Ніжинського державного педагогічного інституту імені М.В. Гоголя у період «застою» (1965 – 1985 рр.) з метою концептуалізації та визначення детермінуючого впливу системної взаємодії процесів фемінізації і русифікації на кадрову, освітню та соціокультурну динаміку функціонування закладу. Встановлено, що політика русифікації трансформувалася від спорадичних обмежень до стратегічно спланованої фази асиміляції, законодавчо закріпленої директивами 1973, 1978 та 1984 років. На рівні НДПІ лінгвоцидна політика знайшла своє емпіричне підтвердження у дисбалансі підготовки педагогічних кадрів. Зокрема, на філологічному факультеті, починаючи з 1970 року, чітко простежувалася стійка кількісна перевага випускниць російського відділення над українським, що свідчило про штучне стимулювання попиту на вчителів російської мови. Крім того, політика «інтернаціоналізації» додатково цементувала НДПІ як осередок уніфікації радянського культурно-освітнього простору. Дослідження підтверджує, що фемінізація освітньої сфери була амбівалентним процесом. З одного боку, вона ідеологічно обґрунтовувалася «жіночою емансипацією», а з іншого – була практичним механізмом заповнення кадрового дефіциту у менш престижній галузі, дозволяючи мобілізувати чоловічу робочу силу в технічні сфери. Протягом 1965–1985 рр. чисельність жінок-викладачок неухильно зростала. Гендерний розподіл був вибіркоким: жінки домінували на кафедрах, асоційованих із комунікативними, педагогічними та гуманітарними, тоді як чоловіки переважали на адміністративних посадах та ідеологічно ключових кафедрах. Кар'єрне зростання та наукова діяльність вимагали публічної лояльності, про що свідчить високий відсоток членства викладачок у КППС та ВЛКСМ. Ефективність інституту як інструменту соціальної мобілізації забезпечувалася також позааудиторною роботою, яка жорстко підпорядковувалася партійним установкам. Фінальним етапом реалізації державної політики стало обов'язкове централізоване працевлаштування, що використовувалося як механізм поширення російськомовних наративів через направлення випускниць до віддалених регіонів РРФСР, Казахської та інших союзних республік. Стаття доводить, що освітній простір Ніжинського державного педагогічного інституту імені М.В. Гоголя у добу «застою» функціонував як інтегрована частина загальносоюзної мережі, де процеси фемінізації та русифікації виступали системними та взаємодоповнюючими механізмами радянської соціальної інженерії, спрямованими на створення ідеологічно лояльного педагогічного корпусу та уніфікацію культурно-освітнього простору СРСР.*

Ключові слова: *гендерна історія, жінки-освітянки, Ніжинський державний педагогічний інститут імені М.В. Гоголя, «застій», вища освіта, русифікація, фемінізація, асиміляція.*

Постановка проблеми. Сучасна українська історіографія визначає пріоритетним вивчення гендерної проблематики з метою деконструкції традиційних наративів та забезпечення повноцінної репрезентації ролі жінки в історичному процесі. В умовах суспільної трансформації, детермінованої процесами деколонізації та декомунізації, особливої значущості набуває критичне осмислення радянського спадку. Зокрема, глибокого аналізу потребує доба «застою» (1965 – 1985 рр.) як період інтенсивної реалізації механізмів соціальної інженерії, що особливо помітно впроваджувалися через освітні інституції. Цей факт обумовлює нагальну необхідність комплексного міждисциплінарного аналізу функціонування вищої педагогічної школи в умовах системної взаємодії двох домінантних процесів: інтенсивної фемінізації освітянської галузі та посилення більшовицької політики русифікації.

Аналіз досліджень і публікацій. Історіографічне підґрунтя, сформоване комплексом опрацьованих наукових праць, окреслює значне, хоча й не вичерпне поле для аналізу гендерних аспектів функціонування вищої освіти в Українській РСР. З метою систематизації наявного наукового доробку та чіткого окреслення меж дослідження, його доцільно структурувати за трьома основними, взаємодоповнюючими напрямками.

Перший блок досліджень охоплює фундаментальні наукові доробки, які визначають загальний політичний, соціальний та ідеологічний контекст доби «застою». Праці В.К. Барана та В.М. Даниленка розкривають генезу системної кризи та загальні процеси, що характеризували радянське суспільство. Особливу методологічну значущість має дослідження Ю.О. Каганова, яке деталізує механізми ідеологічного впливу та соціальної інженерії, що безпосередньо формували освітню політику та конструювали офіційно визнані гендерні ролі. Узагальнений аналіз еволюції соціуму представлений у монографії Н.В. Шліхти «Історія радянського суспільства», а законодавчі та директивні рішення ілюструє збірник «Комуністична партія України: з'їзди і конференції».

Наступна група праць зосереджена на історії та політиці освіти в Українській РСР. Загальні уявлення про розвиток освітньої системи надає класична історіографічна праця С.О. Сірополка. Глибинний аналіз розвитку вищої освіти в республіці представлений у дослідженні О.О. Федорчук. Особливої уваги заслуговують роботи Л.В. Пироженко та Л.Д. Березівської, які акцентують увагу на прихованих формах русифікації в шкільній освіті, що опосередковано впливало на кадрове забезпечення та мовну політику у вищих навчальних закладах.

Окрема група наукових джерел представлена регіональною літературою, присвяченою безпосередньо історії Ніжинської вищої школи. Фундаментальне дослідження Г.В. Самойленка та О.Г. Самойленка «Ніжинська вища школа: сторінки історії» є джерелом цінних фактографічних відомостей стосовно кадрового складу та контингенту випускників інституту, які є критично важливими для подальшого статистичного аналізу. Додаткові емпіричні дані, зокрема біографічні довідки про жінок-викладачок, зібрано у довідково-бібліографічних працях Л.В. Гранатович та

О.Д. Кульдіватової. Незважаючи на відсутність безпосередньої гендерної сфокусованості, ці видання виступають ключовим емпіричним підґрунтям для проведення кількісного та якісного аналізу процесу фемінізації у стінах Ніжинського вищого навчального закладу.

Історіографічний аналіз дає підстави констатувати, що незважаючи на значний масив досліджень, присвячених загальним тенденціям розвитку системи освіти УРСР та політиці русифікації, залишається нерозкритою концептуалізація навчального процесу та фахової діяльності жінок у педагогічних інститутах. Зокрема, недостатньо уваги приділено вивченню системної взаємодії процесів фемінізації та політики русифікації у 1965–1985 рр., що зумовлює актуальність дослідження на прикладі Ніжинського державного педагогічного інституту імені М. В. Гоголя.

Джерельну базу дослідження становить комплекс архівних матеріалів Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (ВДАЧОН). Документи містять цінну інформацію, що дозволила здійснити об'єктивний комплексний аналіз освітнього простору Ніжинського державного педагогічного інституту імені М. В. Гоголя упродовж 1965 – 1985 рр.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного наукового аналізу освітнього простору Ніжинського державного педагогічного інституту імені М.В. Гоголя у період «застою» з метою концептуалізації та визначення детермінуючого впливу процесів фемінізації і русифікації на кадрову, освітню та соціокультурну динаміку функціонування закладу.

Виклад основного матеріалу. Період 1965 – 1985 рр. в історії Радянського Союзу, відомий як «застій», характеризувався глибокою системною кризою, стагнацією політичних реформ та уповільненням економічного розвитку. На цьому тлі сфера освіти зберігала ключову роль як потужний механізм ідеологічного контролю та соціальної інженерії. Освітні інституції відігравали ключову роль у становленні світогляду молодого покоління, забезпечуючи підтримку чинного режиму [Федорчук, 2017].

Стратегічні завдання радянської освіти мали амбівалентний характер. З одного боку, директиви вищого партійного керівництва, зокрема, XXIV та XXV з'їзди КПРС у 1971 році, вимагали підвищення продуктивності праці через підготовку висококваліфікованих технічних фахівців [Солдатенко, Діброва, Замковий, 1991, с. 17]. З іншого ж, виховна функція мала всеохоплюючий характер, спрямований на формування « нової людини », від якої вимагалася безумовна відданість партійним інтересам [Прокоф'єв, 1978, с. 2]. Принципи ідеологічної домінації були офіційно закріплені в Конституціях СРСР 1977 р. та УРСР 1978 р., а також у постанові ЦК КПРС 1979 р. «Про подальше покращення ідеологічної, політико-виховної роботи». Головна мета більшовиків полягала у створенні особистості, здатної беззаперечно засвоювати директиви та культивувати нетерпимість до «будь-яких виявів націоналізму» та «буржуазної ідеології» [Солдатенко, Діброва, Замковий, 1991, с. 186-187].

Як прямий наслідок артикульованої ідеологічної настанови на боротьбу з націоналізмом, у другій половині 1960-х років політика русифікації в Українській РСР трансформувалася, еволюціонувавши від спорадичних мовних обмежень до стратегічно спланованого етапу асиміляції, цілеспрямовано зосередженого на

інституціях освіти та науки. Будь-які спроби українських функціонерів підтримати національну мову, як, наприклад, освітня реформа Міністра освіти УРСР Юрія Даденкова 1965 року, були зупинені прямим наказом із союзного центру [Пироженко, 2008, с. 34-35].

Упродовж 1970-х років асиміляційна політика набула інтенсивного та системного характеру. Радянське керівництво обґрунтовувало її необхідністю закріплення російської мови як універсального інструменту міжнаціонального спілкування, що фактично призвело до маргіналізації української мови та її витіснення з усіх ключових інституційних сфер [Пироженко, 2008, с. 34-35]. Русифікаційний курс супроводжувався жорсткими репресіями проти національно свідомої інтелігенції, що підтримувала дисидентський рух. Системне звуження сфери вживання української мови було зафіксовано Іваном Дзубою у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація». Тиск також поширився на партійне керівництво УРСР, кульмінацією чого стало усунення Петра Шелеста у 1972 році під офіційною підставою недостатньої боротьби з «буржуазним націоналізмом» [Баран, Даниленко, 1999, с. 195, 222].

Лінгвоцидна політика отримала потужне нормативно-правове підґрунтя. Закони СРСР «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту» (1973 р.) та імплементований Закон УРСР «Про народну освіту» (1978 р.) формально проголошували «добровільний вибір» мови навчання. Однак ця декларативна норма фактично маскувала обов'язковість вивчення російської мови. Директива Міністерства освіти УРСР від 1978 року та реформа загальноосвітньої школи 1984 року остаточно законодавчо закріпили посилення русифікаційного курсу, забезпечивши стрімке скорочення україномовного освітнього простору [Березівська, 2007, с. 60-63].

Формування стабільного та політично лояльного педагогічного корпусу для впровадження ідеологічних та законодавчо регламентованих завдань стало ключовим пріоритетом для правлячої верхівки [Шліхта, 2015]. Професія вчителя, особливо на початковому та середньому рівнях, історично характеризувалася високим ступенем фемінізації, що пояснювалося подвійним тиском державної політики. По-перше, економічні пріоритети СРСР, орієнтовані на індустріалізацію, створювали значний попит на чоловічу робочу силу в технічних, інженерних та керівних спеціальностях. По-друге, дефіцит кадрів у ідеологічно ключовій, проте менш престижній сфері освіти заповнювався жінками, оскільки їхня роль соціально асоціювалася з вихованням та моральною опікою. Їхня присутність у педагогічній галузі також посилювалася ідеологічним наративом «жіночої емансипації» та необхідністю заповнення кадрового дефіциту. Політика Комуністичної партії закріплювала за жінками-педагогинями роль ідеологічного транслятора та хранителя комуністичних цінностей, ефективно експлуатуючи традиційний патріархальний конструкт «берегині сімейного вогнища» в інтересах держави [Сірополко, 2001, с. 768-773].

У цьому контексті вищі та середні педагогічні навчальні заклади відігравали ключову роль, виступаючи провідними осередками не лише професійної підготовки, а й ідейно-політичного виховання майбутніх вчителів [Каганов, 2019]. На території Української РСР одним із таких стратегічно важливих центрів був Ніжинський державний педагогічний інститут імені Миколи Гоголя, який інтегрувався у

радянську систему освіти як стабільний постачальник кваліфікованих кадрів. Керівництво Інститутом у досліджуваний період здійснювали В.М. Горбач (1964–1978 рр.) та Ф.С. Арват (1978–1995 рр.) [Самойленко, 2005, с. 315, 323]. Для детального розкриття механізмів соціальної інженерії, впроваджених у освітньому закладі, необхідно перейти від загальної інституційної характеристики до специфіки його студентського контингенту та кадрового забезпечення.

Насамперед слід зосередитися на студентській молоді, що становила основу майбутнього педагогічного корпусу. Протягом досліджуваного періоду демографічна структура контингенту демонструвала виражену фемінізацію, типову для більшості педагогічних ВНЗ СРСР. Аналіз соціально-демографічного профілю виявив, що у національному складі домінували українки та росіянки [ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 3, спр. 3365, арк. 15]. Важливим є те, що динаміка загальних змін характеризувалася зростанням чисельності студенток українського походження, попри загальнодомінуючі русифікаторські тенденції. Географічно Інститут охоплював широкі межі, залучаючи молодь із Чернігівської, Київської, Полтавської, Харківської, Житомирської та навіть Ленінградської областей [ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 3, спр. 2863, арк. 19], що підтверджувало його регіональне та республіканське значення. За соціальною приналежністю значна більшість студенток походила із селянських та робітничих верств [ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 3, спр. 3132, арк. 15], що повністю узгоджувалося з ідеологізованою соціальною політикою радянської держави.

Аналіз статистичних даних за період 1965–1985 рр., верифікований на основі детального обліку імен в описах особових справ, засвідчив вагому роль жінок Ніжинського державного педагогічного інституту у формуванні майбутнього педагогічного корпусу. Слід зазначити, що, оскільки у первинних архівних документах відсутній прямий гендерний поділ випускників, наведені дані максимально наближені до реальних показників жіночого контингенту, ґрунтуючись на високій імовірності жіночої присутності на цих спеціальностях. Значна частина студенток здобувала фах на філологічному факультеті, де особливо виразно простежувалася зумовленість професійних уподобань політикою русифікації. Серед випускниць філологічного факультету, що об'єднував українське та російське відділення, чітко ілюструється стійка кількісна перевага російського відділення, яка зафіксована починаючи з 1970 року і зберігала свою тенденцію до кінця досліджуваного періоду. Зокрема, у 1979 році статистичне співвідношення випускниць становило 83 особи (російське відділення) до 38 осіб (українське відділення), що є емпіричним підтвердженням імплементації політики русифікації через штучне стимулювання попиту на педагогічні кадри, а саме учителів російської мови [ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 3, спр. 3767, арк. 13]

Значна кількість випускниць стабільно спостерігалася на фізико-математичному факультеті та факультеті іноземних мов, що свідчило про високий та стабільний попит на фахівців відповідних галузей у системі середньої освіти. Особливої уваги заслуговує музично-педагогічний факультет, відкритий у 1964 році [ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 3, спр. 2074, арк. 21-29]. Його динамічний розвиток сприяв суттєвому зростанню кількісних показників жіночої випускної когорти: від 9 випускниць у 1970 році [ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 3, спр. 2590, арк. 21-29] до 33 у

1978 році та 37 у 1979 році [ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 3, спр. 3560, арк. 7]. Наявні статистичні дані підтверджують стійку популярність даної спеціальності серед жінок та розширення спектру педагогічних напрямків, доступних для жіночого контингенту. Крім того, факультет природничих наук відіграв важливу роль, стабільно забезпечуючи підготовку значної кількості спеціалісток, що підкреслювало його внесок у формування вчительського корпусу для шкіл республіки. При цьому, політика «інтернаціоналізації» та цілеспрямованого поширення російської мови знайшла своє втілення у системній програмі Інституту. З кінця 1960-х років заклад щорічно приймав 25 студенток із Самаркандської області Узбекистану, а пізніше з Казахстану, для вивчення російської мови. Така ініціатива вкотре підкреслює послідовність державної політики з активного формування уніфікованого радянського культурно-освітнього простору через систему вищої освіти [Самойленки, 2005, с. 319].

Упродовж доби «застою» освітній процес у Ніжинському державному педагогічному інституті ім. М.В. Гоголя функціонував у межах традиційної дидактичної моделі, проте був жорстко підпорядкований ідеологічним директивам, що вимагали неухильного дотримання партійних установок. Академічний контроль виконував не лише функцію оцінювання успішності, але й слугував механізмом перевірки ідейної зрілості студенток [Самойленко, 2005]. Ключовим інструментом формування професійної ідентичності та асиміляції ідеологічних догм була педагогічна практика, під час якої майбутні педагогині інтегрували теоретичні знання у виховну роботу, реалізуючи таким чином партійні настанови [ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 3, спр. 2994, арк. 41]. Паралельно, позааудиторна діяльність, керована парткомом та комітетом комсомолу, була спрямована на комплексну ідеологічну індоктринацію та мобілізацію студентської молоді [Самойленки, 2005, с. 342].

Високий ступінь фемінізації професії вчителя проявився у домінуючій ролі студенток у громадському та академічному житті інституту. Вони становили більшість серед лідерів комсомольського руху та академічних відмінників, закріплюючи за жіночим контингентом статус інтелектуальної та ідеологічної еліти. Окрім цього, значним інструментом соціальної мобілізації була масова участь студенток у Студентських будівельних загонах упродовж Третього трудового семестру. Жіноча праця, включно з обійманням керівних посад, як-от командування СБЗ Наталією Лупинос, здобувала державне визнання, що акцентувало стратегічну функцію загонів у площині трудового та патріотичного виховання. Комплексна ідеологічна індоктринація також забезпечувалася через естетичне виховання та діяльність ідеологічно спрямованих клубів, а також військово-патріотичні заходи та політику «інтернаціоналізації», реалізовану через співпрацю з іншими навчальними закладами СРСР [Самойленки, 2005, с. 319, 344-346].

Завершення навчання в Інституті супроводжувалося централізованою системою обов'язкового працевлаштування. Незважаючи на те, що значний контингент фахівчинь скеровувався до освітніх установ Чернігівської та інших областей УРСР, зокрема Київської, Сумської, Львівської та Херсонської [ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 3, спр. 3463, арк. 33], критичним аспектом політики русифікації та асиміляції стало направлення випускниць до віддалених регіонів інших союзних республік. Географічний ареал цього розподілу охоплював освітні заклади РРФСР, зокрема Московську та Ленінградську області, а також Казахської РСР, Білоруської

РСР та Молдавської РСР [ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 3, спр. 3560, арк. 44]. У контексті політики уніфікації, такий механізм розподілу об'єктивно функціонував як інструмент поширення прорадянських, часто російськомовних, культурних та ідеологічних наративів, що посилювало процес уніфікації та асиміляції на загальносоюзному рівні.

Переходячи від аналізу студентського контингенту до викладацького складу, слід наголосити, що ефективність навчально-виховного процесу в Ніжинському державному педагогічному інституті ім. М.В. Гоголя та виконання партійних настанов визначалися професіоналізмом та ідейною зрілістю кадрів. У контексті активної фемінізації освітньої сфери СРСР, особливого значення набуває внесок жінок-викладачок. Вони формували значну частину професорсько-викладацького складу, будучи ключовими суб'єктами у трансляції знань, формуванні світогляду й вихованні майбутніх педагогів, а також носіями партійної ідеології.

Протягом 1964–1985 рр. Інститут активно поповнювався жіночим викладацьким складом. Цей процес був зумовлений як ідеологічними засадами «жіночої емансипації», так і практичною кадровою потребою закладу [ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 3, спр. 3761]. До Ніжинського інституту направляли та запрошували випускниць і досвідчених фахівчинь із провідних українських та загальносоюзних закладів вищої освіти. Серед них були педагогині переважно з Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, Харківського державного інституту культури, Львівського державного університету, Київського педагогічного інституту іноземних мов, Полтавського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Короленка, Дніпровського державного університету ім. О. Гончара та Київської державної консерваторії. Географічна диверсифікація джерел поповнення забезпечувала не лише кількісне розширення штату, але й сприяла обміну науковим досвідом, інтеграції різних наукових шкіл та підтримувала високий фаховий рівень Інституту [Гранатович, 2000; Кульдіватова, 2017].

Крім залучення фахівчинь із провідних республіканських центрів, Ніжинський інститут також приймав випускниць російських вищих навчальних закладів. Це підкреслювало уніфікований підхід до підготовки кадрів у масштабах Радянського Союзу та дотримання принципів інтернаціоналізму. Серед них були викладачки, які здобули освіту в Московському державному університеті ім. М.В. Ломоносова, П'ятигорському, Рязанському, Московському музично-педагогічному, Саратовському, Пензенському та Ленінградському педагогічних інститутах [Гранатович, 2000]. Залучення цих спеціалісток сприяло не лише уніфікації освітніх підходів, але й імплементації загальносоюзних наукових тенденцій, що було вагомим складовою ідеологічної політики, спрямованої на консолідацію єдиного освітнього простору СРСР.

Водночас, аналіз архівних джерел свідчить, що ключовим джерелом поповнення науково-педагогічних кадрів були власні випускниці НДПІ ім. М.В. Гоголя. Це забезпечувало стабільність функціонування Інституту, відтворення власної науково-педагогічної традиції та зміцнення зв'язків з місцевим освітнім середовищем. Крім того, такий підхід сприяв омолодженню професорсько-викладацького складу, адже середній вік викладачок становив 25–40 років [ВДАЧОН, ф. Р-6121, оп. 3, спр. 4086, арк. 7]. З одного боку, це формувало динамічне освітнє середовище, а з іншого – могло вказувати на певний дефіцит

досвідчених кадрів, характерний для періоду інтенсивного розширення освітньої мережі доби «застою».

Щодо географічного походження, переважна більшість педагогинь Ніжинського інституту були уродженками Чернігівської, Київської та Полтавської областей [ВДАЧОН. ф. Р-6121. оп. 3, спр. 2446, арк. 6], що підкреслювало регіональний характер функціонування закладу та його роль як локального центру підготовки кадрів, що сприяло відтворенню власних науково-педагогічних традицій. Водночас, архівні джерела фіксують тенденцію до поступового зростання притоку жінок із західних регіонів України, що, ймовірно, було зумовлено потребами регіону та політикою, спрямованою на посилення ідеологічного впливу та уніфікації освітніх стандартів на всій території УРСР [ВДАЧОН. ф. Р-6121. оп. 3, спр. 2590, арк. 13-15].

Географічна диверсифікація поповнення викладацького колективу не обмежувалася лише УРСР. До Інституту прибували фахівчині з інших союзних республік, зокрема, з Курської, Тульської, Смоленської областей РРФСР, Східно-Казахстанської, Кабардино-Балкарської республік та Гомельської області БРСР [ВДАЧОН. ф. Р-6121. оп. 3, спр. 2329, арк. 17]. Наявні факти яскраво демонструють централізований характер управління кадрами та підкреслюють стратегічне значення Інституту як інтегрованої частини загальносоюзної мережі педагогічних ВНЗ. Також міжреспубліканський обмін мав забезпечувати уніфіковану підготовку кадрів та зміцнювати ідеологічну єдність у багатонаціональному СРСР.

В етнічному плані серед викладачок переважали українки та росіянки. За соціальною приналежністю значна частина жінок походила з сімей робітників, селян та службовців [ВДАЧОН. ф. Р-6121. оп. 3, спр. 3564]. Це свідчило про ефективну реалізацію політики соціального ліфту та ідеологічну пріоритетність цих класів, забезпечуючи ідеологічну лояльність кадрів та їхню відданість комуністичним ідеалам.

Особливий інтерес викликає гендерний склад викладацького колективу та динаміка чисельності жінок-викладачок, оскільки вони були ключовими носіями ідеології в умовах фемінізації освітньої сфери. Виявлені архівні дані чітко демонструють послідовну та поступову тенденцію до зростання присутності жінок в академічному середовищі Ніжинського державного педагогічного інституту. На початку досліджуваного періоду, у 1969–1970 навчальному році, кількість жінок-викладачок становила 60 осіб із загальної кількості 180 викладачів [ВДАЧОН. ф. Р-6121. оп. 3, спр. 2590, арк. 6]. Протягом наступних років чисельність неухильно зростала: до 75 осіб у 1970–1971 рр. та до 82 осіб у 1971–1972 рр. [ВДАЧОН. ф. Р-6121. оп. 3, спр. 2863, арк. 10]. Незважаючи на незначні тимчасові коливання, загальна тенденція до збільшення була очевидною. Зростання кількості фахівчинь у кадровому складі відновилося, досягнувши 88 осіб у 1975–1976 рр. [ВДАЧОН. ф. Р-6121. оп. 3, спр. 3365] та 91 особи до 1979–1980 рр. [ВДАЧОН. ф. Р-6121. оп. 3, спр. 3767, арк. 5]. Найвищий показник було зафіксовано у 1982–1983 навчальному році, коли кількість жінок-викладачок сягнула 93 особи при загальній чисельності у 218 викладачів [ВДАЧОН. ф. Р-6121. оп. 3, спр. 4086].

Аналіз кадрового складу кафедр Ніжинського педагогічного інституту у 1982 – 1983 навчальному році вкотре підкреслює домінуючу присутність жінок на більшості науково-педагогічних посад. Кількісна перевага була особливо помітною у сферах, традиційно асоційованих з гуманітарними науками, мовознавством,

педагогікою та мистецтвом. Фактичні дані свідчать про виражену фемінізацію таких структурних підрозділів – кафедра російської мови (13 із 15 співробітників) та кафедра методики музичного виховання (14 із 17). Значна жіноча більшість також спостерігалася на кафедрі української мови (6 із 8), кафедрі педагогіки та психології (11 із 16), а також на кафедрах іноземних мов, літератури та природничого спрямування. На противагу цьому, чоловіки переважали на адміністративних керівних посадах, а також на кафедрах, які вважалися ідеологічно ключовими або технічними. Це стосувалося кафедр історії КПРС та політичного комунізму, філософії та політекономії, фізики, математики, хімії та кафедри громадянської оборони. Такий гендерний розподіл відображав соціальні та професійні ролі радянського періоду. Жінки виступали опорою викладання у комунікативних та педагогічних сферах, тоді як чоловіки частіше обіймали управлінські посади та працювали в ідеологічних чи технічних галузях. Статистичні дані підтверджують, що фемінізація сфери освіти була вибірковою, залучаючи жінок до виконавчих функцій, але обмежуючи їхній доступ до керівних та ключових посад, пов'язаних з ідеологією [ВДАЧОН. ф. Р-6121. оп. 3, спр. 4086].

Протягом 1964–1985 рр. у Ніжинському педагогічному інституті кількісна перевага жінок поєднувалася з їхньою активною науковою працею, що свідчило про високий академічний рівень [ВДАЧОН. ф. Р-6121. оп. 3, спр. 3465]. Проте професійна діяльність викладачок, як і весь навчально-виховний процес, була нерозривно пов'язана з необхідністю підкорятися ідеологічним настановам, формуючи ситуацію вимушеного конформізму. Кар'єрне зростання вимагало публічної лояльності та активної демонстрації відданості партійним принципам. Сурові вимоги до політичної благонадійності підтверджуються архівними даними: переважна більшість викладачок були членкинями Комуністичної партії або ВЛКСМ [ВДАЧОН. ф. Р-6121. оп. 3, 3126]. Масова партійна приналежність свідчила про їхню ідеологічну лояльність та готовність до реалізації партійних директив, що було ключовим аспектом діяльності радянського педагога, відповідального за формування майбутніх поколінь.

Зокрема, ідеологічне підпорядкування чітко проявилось у науковій сфері. Ключовою ілюстрацією цієї тенденції є діяльність видатної мовознавиці Нінель Миколаївни Арват. Її головні дослідження були зосереджені на синтаксисі російської мови, кульмінацією чого стала монографія «Семантична структура простого речення...» (1984). Науковий фокус професорки Арват на російській мові та її порівняльному вивченні з українською мовою певною мірою корелювався із загальносоюзними русифікаційними тенденціями, спрямованими на уніфікацію освітнього простору. Крім того, філологічний факультет з переважно жіночим складом, через міжнародні зв'язки, зокрема з Середньою Азією, активно сприяв втіленню політики «інтернаціоналізації», що функціонально підтримувало поширення російської мови та уніфікацію освітнього простору [Самойленки, 2005, с. 320].

Паралельно з підпорядкуванням академічного процесу ідеології, значна роль відводилася позааудиторній роботі як інструменту соціальної інженерії. Продовжуючи ідеологічний вектор, системно розвивалася позанавчальна діяльність, спрямована на соціальне та естетичне виховання студентства. Ці напрями розглядалися як важливі компоненти формування цілісної особистості майбутнього

педагога. Знаковою ініціативою соціально-педагогічного спрямування був загін макаренківців, діяльність якого ґрунтувалася на ідеях колективного виховання. Протягом 15 років ним успішно керувала досвідчена педагогиня Олена Лаврентіївна Богма, чиє ефективне керівництво дозволяло мобілізувати студентів та організовувати системну роботу із соціально занедбаними дітьми та підлітками. Загін реалізовував комплексні програми адаптації та ресоціалізації. Цей приклад ілюструє роль Інституту як важливого соціального центру, що долучався до вирішення суспільних проблем у дусі партійних установок [Самойленки, 2005, с. 316].

Особливий внесок у сферу культурного та естетичного виховання, а також у формування активного громадського життя Інституту, належить доцентці кафедри російської та зарубіжної літератури Олені Миколаївні Євстаф'євій (1920 – 2000). Починаючи з 1970 року, вона не лише очолювала драматичний колектив, а й була невтомною організаторкою масштабних масових заходів. Її діяльність сприяла активізації учасників до творчої та культурної діяльності, слугуючи важливим інструментом ідеологічного впливу. Постать О.М. Євстаф'євої була настільки впливовою, що 1970-ті роки в інститутському середовищі називали «роками Євстаф'євої», що підкреслює її трансформуючу роль та органічну інтеграцію академічного процесу з позааудиторною роботою як засобу формування цілісної особистості педагога в рамках радянської ідеології [Самойленки, 2005, с. 317].

Висновки. Проведене дослідження концептуалізує освітній простір Ніжинського державного педагогічного інституту імені М.В. Гоголя у добу «застою» як інтегрований елемент загальносоюзної освітньої мережі. Встановлено, що процеси фемінізації та русифікації функціонували як системні та взаємодоповнюючі механізми радянської соціальної інженерії, спрямовані на уніфікацію культурно-освітнього простору та формування ідеологічно лояльного педагогічного корпусу.

Політика русифікації, посилена законодавчими директивами 1973, 1978, 1984 років, отримала емпіричне підтвердження у дисбалансі підготовки кадрів НДПІ. Зокрема, на філологічному факультеті з 1970 року простежувалася стійка кількісна перевага випускниць російського відділення. Цей факт, разом із політикою «інтернаціоналізації», свідчив про штучне стимулювання попиту на вчителів російської мови та цементавання Інституту як осередку уніфікації.

Фемінізація освітньої сфери була амбівалентним процесом. Хоча чисельність жінок-викладачок протягом 1965 – 1985 рр. неухильно зростала, гендерний розподіл був вибіркоким: жінки домінували на гуманітарних кафедрах, виступаючи основними трансляторами партійної ідеології та русифікаційного курсу. Водночас, чоловіки переважали на адміністративних посадах та кафедрах, пов'язаних з ідеологією.

Кар'єрне зростання та наукова діяльність вимагали публічної лояльності, що підтверджується високим відсотком членства викладачок у КПРС та ВЛКСМ. Ефективність Інституту як інструменту соціальної мобілізації посилювалася також жорстко підпорядкованою партійним установкам позааудиторною роботою.

Обов'язкове централізоване працевлаштування використовувалося як стратегічний механізм поширення російськомовних та прорадянських наративів через направлення випускниць до віддалених регіонів РРФСР, Казахської та інших союзних республік, посилюючи процес уніфікації на загальносоюзному рівні.

Таким чином, освітній простір Ніжинського державного педагогічного інституту імені М.В. Гоголя у добу «застою» був не просто вищим навчальним закладом, а багатофункціональним інструментом радянської влади, що успішно поєднував процеси фемінізації та русифікації для досягнення власних ідеологічних цілей.

Список використаних джерел та літератури

- Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Київ: Альтернативи, 1999. 304 с.
- Березівська Л.Д. Часткові внутрішньосистемні зміни шкільної освіти УСРР в контексті прихованої русифікації (1964–1984 рр.). *Рідна школа*. 2007. № 9. С. 60–63.
- Гранатович Л.В. Викладачі Ніжинської вищої школи: бібліографічний покажчик. Ч. 2. 1920–1940; Ч. 3. 1940–1970. Ніжин: Вид-цтво НДУ ім. М. В. Гоголя, 2000. 246 с.
- Звіт про навчально-виховну роботу Ніжинського ордена Трудового Червоного Прапора державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя в 1971–1972 навч. році. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 2863.
- Звіт про навчально-виховну роботу Ніжинського ордена Трудового Червоного Прапора державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя в 1972–1973 навч. році. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 2994.
- Звіт про навчально-виховну роботу Ніжинського ордена Трудового Червоного Прапора державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя в 1973–1974 навч. році. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 3132.
- Звіт про навчально-виховну роботу Ніжинського ордена Трудового Червоного Прапора державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя в 1975–1976 навч. році. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 3365.
- Звіт про навчально-виховну роботу Ніжинського ордена Трудового Червоного Прапора державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя в 1976–1977 навч. році. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 3463.
- Звіт про роботу Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. Гоголя за 1965–1966 навч. рік. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 2074.
- Звіт про роботу Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. Гоголя за 1966–1967 навч. рік. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 2329.
- Звіт про роботу Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. Гоголя в 1968–1969 навч. році. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 2446.
- Звіт про роботу Ніжинського державного педагогічного інституту ім. М. Гоголя в 1969–1970 навч. році. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 2590.
- Каганов Ю.О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія / наук. ред. Турченко Ф.Г. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. 432 с.
- Комуністична партія України: з'їзди і конференції / В.Ф. Солдатенко, С.С. Діброва, В.П. Замковий та ін. ; за ред. Ф.М. Рудича та ін. Київ: Україна, 1991. 477 с.
- Кульдіватова О. Д. Ніжинська вища школа: викладачі і випускники: календар знаменних і пам'ятних дат на 2018 рік. Ніжин: Вид-цтво НДУ ім. М. Гоголя, 2017. 42 с.
- Пироженко Л.В. Пошуки теоретичних засад реформування змісту загальної середньої освіти у 1964–1966 рр. *Історико-педагогічний альманах*. 2008. № 1. С. 34–35.
- Прокоф'єв М.О. Про завдання органів освіти і шкіл по виконанню рішень XXV з'їзду КПРС і постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше удосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці». *Радянська освіта*. 1978. № 51. С. 2.
- Річний звіт про навчальну роботу інституту за 1977–1978 навч. рік. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 3560.
- Річний звіт про навчально-виховну роботу інституту за 1980 рік. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 3767.
- Річний звіт роботи інституту за 1982–1983 н. рік. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 4086.
- Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005. 420 с.

Сірополко С.О. Історія освіти в Україні / Український Вільний університет; Друзі товариства імені Григорія Ващенко. Київ: Наукова думка, 2001. 912 с.

Федорчук О.О. Державна освітня політика у сфері вищої освіти у 70-ті – середини 80-х рр. XX ст.: на матеріалах України / Національний університет «Києво-Могилянська академія». К., 2017.

Шліхта Н.В. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. 2-ге вид., переробл. і доп. Х.: Акта, 2015. 252 с.

Штати професорсько-викладацького складу Ніжинського ордена Трудового Червоного Прапора державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя на 1977–1978 навч. рік. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 3564.

Штатний формуляр професорсько-викладацького складу Ніжинського ордена Трудового Червоного Прапора державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя на 1973–1974 навч. рік. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 3126.

Штатний формуляр професорсько-викладацького складу Ніжинського ордена Трудового Червоного Прапора державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя на 1975–1976 навч. рік. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 3365.

Штатний формуляр професорсько-викладацького складу Ніжинського ордена Трудового Червоного Прапора державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя на 1976–1977 навч. рік. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 3465.

Штатний формуляр професорсько-викладацького складу Ніжинського ордена Трудового Червоного Прапора державного педагогічного інституту ім. М. В. Гоголя на 1979–1980 навч. рік. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 3. Спр. 3761.

References

Baran, V.K., & Danylenko, V.M. (1999). *Ukraine v umovakh systemnoi kryzy (1946–1980-ti rr.)* [Ukraine under systemic crisis (1946–1980s)]. Kyiv: VD «Alternatyvy» [In Ukrainian].

Berezivska, L.D. (2007). *Chastkovi vnutrishniosystemni zminy shkilnoi osvity USRR v konteksti prykhovanoi rusyfikatsii (1964–1984 rr.)* [Partial intrasystemic changes in school education of the USSR in the context of hidden Russification (1964–1984)]. *Ridna shkola – Native school*, no. 9, pp. 60–63 [In Ukrainian].

Hranatovych, L.V. (2000). *Vykkladachi Nizhynskoi vyshchoi shkoly: bibliohrafichnyi pokazhchyk* [Teachers of Nizhyn Higher School: bibliographic index] (Vols. 2–3). Nizhyn: NizhSU [In Ukrainian].

Zvit pro navchalno-vykhovnu robotu Nizhynskoho ordena Trudovoho Chervonoho Prapora Derzhavnoho Pedahohichnoho instytutu im. M.V. Hoholia za 1971–1972 navchalnyi rik [Report on the Educational and Pedagogical Work of the Nizhyn State Pedagogical Institute named after M. V. Gogol, Order of the Red Banner of Labor, for the 1971–1972 Academic Year]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 2863 [In Ukrainian].

Zvit pro navchalno-vykhovnu robotu Nizhynskoho ordena Trudovoho Chervonoho Prapora Derzhavnoho Pedahohichnoho instytutu im. M.V. Hoholia za 1972–1973 navchalnyi rik [Report on the Educational and Pedagogical Work of the Nizhyn State Pedagogical Institute named after M.V. Gogol, Order of the Red Banner of Labor, for the 1972–1973 Academic Year]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 2994 [In Ukrainian].

Zvit pro navchalno-vykhovnu robotu Nizhynskoho ordena Trudovoho Chervonoho Prapora Derzhavnoho Pedahohichnoho instytutu im. M.V. Hoholia za 1973–1974 navchalnyi rik [Report on the Educational and Pedagogical Work of the Nizhyn State Pedagogical Institute named after M.V. Gogol, Order of the Red Banner of Labor, for the 1973–1974 Academic Year]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 3132 [In Ukrainian].

Zvit pro navchalno-vykhovnu robotu Nizhynskoho ordena Trudovoho Chervonoho Prapora Derzhavnoho Pedahohichnoho instytutu im. M.V. Hoholia za 1975–1976 navchalnyi rik [Report on the Educational and Pedagogical Work of the Nizhyn State Pedagogical Institute named after M.V. Gogol, Order of the Red Banner of Labor, for the 1975–1976 Academic Year]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 3365 [In Ukrainian].

Zvit pro navchalno-vykhovnu robotu Nizhynskoho ordena Trudovoho Chervonoho Prapora Derzhavnoho Pedahohichnoho instytutu im. M.V. Hoholia za 1976–1977 navchalnyi rik [Report on the Educational and Pedagogical Work of the Nizhyn State Pedagogical Institute named after M.V. Gogol, Order

of the Red Banner of Labor, for the 1976–1977 Academic Year]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 3463 [In Ukrainian].

Zvit pro robotu Nizhynskoho Derzhavnoho Pedahohichnoho instytutu im. M. Hoholia za 1965–1966 navchalnyi rik [Report on the Work of the Nizhyn State Pedagogical Institute named after M. Gogol for the 1965–1966 Academic Year]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 2074 [In Ukrainian].

Zvit pro robotu Nizhynskoho Derzhavnoho Pedahohichnoho instytutu im. M. Hoholia za 1966–1967 navchalnyi rik [Report on the Work of the Nizhyn State Pedagogical Institute named after M. Gogol for the 1966–1967 Academic Year]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 2329 [In Ukrainian].

Zvit pro robotu Nizhynskoho Derzhavnoho Pedahohichnoho instytutu im. M. Hoholia za 1968–1969 navchalnyi rik [Report on the Work of the Nizhyn State Pedagogical Institute named after M. Gogol for the 1968–1969 Academic Year]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 2446 [In Ukrainian].

Zvit pro robotu Nizhynskoho Derzhavnoho Pedahohichnoho instytutu im. M. Hoholia za 1969–1970 navchalnyi rik [Report on the Work of the Nizhyn State Pedagogical Institute named after M. Gogol for the 1969–1970 Academic Year]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 2590 [In Ukrainian].

Kahanov, Yu.O. (2019). Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953-1991): ukrainska versia [Construction of the « Soviet person» (1953-1991): Ukrainian version]. F. H. Turchenko (Ed.). Zaporozhye: VD «Inter-M» [In Ukrainian].

Soldatenko, V.F., Dibrova, S.S., & Zamkovyi, V.P., et al. (1991). Komunistychna partiia Ukrainy: z'iizdy i konferentsii [Communist Party of Ukraine: Congresses and Conferences]. F.M. Rudycha et al (Ed.). Kyiv: VD «Ukraina» [In Ukrainian].

Kuldivatova, O.D. (2017). Nizhynska vyshcha shkola: vykladachi i vypusknky: kalendar znamennykh i pamiatnykh dat na 2018 rik [Nizhyn Higher School: teachers and graduates: calendar of significant and memorable dates for 2018]. Nizhyn: NizhSU [In Ukrainian].

Pyrozhenko, L.V. (2008). Poshuky teoretychnykh zasad reformuvannia zmistu zahalnoi serednoi osvity u 1964–1966 rr. [Search for the theoretical foundations of reforming the content of general secondary education in 1964–1966]. *Istoryko-pedahohichniy almanakh* – Historical and Pedagogical Almanaco, no. 1, pp. 34–35 [In Ukrainian].

Prokofiev, M.O. (1978). Pro zavdannia orhaniv osvity i shkil po vykonanniu rishen XXV z'izdu KPRS i postanova TsK KPRS i Rady Ministriv SRSR «Pro dalshe udoskonalennia navchannia, vykhovannia uchniv zahalnoosvitnykh shkil i pidhotovky ikh do pratsi» [On the tasks of educational bodies and schools in implementing the decisions of the XXV Congress of the CPSU and the resolution of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR «On further improvement of education, upbringing of students of general education schools and their preparation for work»]. *Radians'ka osvita* – Soviet Education (Vol. 51), (p. 2) [In Ukrainian].

Richnyi zvit pro navchalnu robotu Nizhynskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu im. M.V. Hoholia za 1977–1978 navchalnyi rik [Annual report on the educational work of the Nizhyn M.V. Gogol State Pedagogical Institute for the 1977–1978 academic year]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 3560 [In Ukrainian].

Richnyi zvit pro navchalno-vykhovnu robotu Nizhynskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu im. M.V. Hoholia za 1980 rik [Annual report on the educational and pedagogical work of the Nizhyn M.V. Gogol State Pedagogical Institute for 1980]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 3767 [In Ukrainian].

Richnyi zvit roboty Nizhynskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu im. M.V. Hoholia za 1982–1983 navchalnyi rik [Annual report on the work of the Nizhyn M.V. Gogol State Pedagogical Institute for the 1982–1983 academic year]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 4086 [In Ukrainian].

Samoilenko, H.V. & Samoilenko, O.H. (2005). Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii [Nizhyn Higher School: pages of history]. Nizhyn: VD «Aspekt-Polihrاف» [In Ukrainian].

Siropolko, S.O. (2001). Istoriia osvity v Ukraini [History of education in Ukraine]. Kyiv: VD «Naukova dumka» [In Ukrainian].

Fedorchuk, O.O. (2017). Derzhavna osvitalia polityka u sferi vyshchoi osvity u 70-ti – seredyny 80-kh rr. XX st.: na materialakh Ukrainy [State educational policy in the field of higher education in the 70s – mid-80s of the 20th century: based on the materials of Ukraine]. Kyiv: Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia» [In Ukrainian].

Shlikhta, N.V. (2015). Istoriiaadianskoho suspilstva: Kurs lektsii [History of Soviet society: A course of lectures] (Vol. 2). Kharkiv: VD «Akta» [In Ukrainian].

Shtatnyi formuliar profesorsko-vykladatskoho skladu Nizhynskoho ordena Trudovoho Chervonoho Prapora Derzhavnoho Pedahohichnoho instytutu im. M.V. Hoholia na 1977–1978 navchalnyi rik [Staffing form of the faculty of the Nizhyn M.V. Gogol State Pedagogical Institute, Order of the Red Banner of Labor, for the 1977–1978 academic year]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 3564 [In Ukrainian].

Shtatnyi formuliar profesorsko-vykladatskoho skladu Nizhynskoho ordena Trudovoho Chervonoho Prapora Derzhavnoho Pedahohichnoho instytutu im. M.V. Hoholia na 1973–1974 navchalnyi rik [Staffing form of the faculty of the Nizhyn M.V. Gogol State Pedagogical Institute, Order of the Red Banner of Labor, for the 1973–1974 academic year]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 3126 [In Ukrainian].

Shtatnyi formuliar profesorsko-vykladatskoho skladu Nizhynskoho ordena Trudovoho Chervonoho Prapora Derzhavnoho Pedahohichnoho instytutu im. M.V. Hoholia na 1975–1976 navchalnyi rik [Staffing form of the faculty of the Nizhyn M.V. Gogol State Pedagogical Institute, Order of the Red Banner of Labor, for the 1975–1976 academic year]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 3365 [In Ukrainian].

Shtatnyi formuliar profesorsko-vykladatskoho skladu Nizhynskoho ordena Trudovoho Chervonoho Prapora Derzhavnoho Pedahohichnoho instytutu im. M.V. Hoholia na 1976–1977 navchalnyi rik [Staffing form of the faculty of the Nizhyn M.V. Gogol State Pedagogical Institute, Order of the Red Banner of Labor, for the 1976–1977 academic year]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 3465 [In Ukrainian].

Shtatnyi formuliar profesorsko-vykladatskoho skladu Nizhynskoho ordena Trudovoho Chervonoho Prapora Derzhavnoho Pedahohichnoho instytutu im. M.V. Hoholia na 1979–1980 navchalnyi rik [Staffing form of the faculty of the Nizhyn M.V. Gogol State Pedagogical Institute, Order of the Red Banner of Labor, for the 1979–1980 academic year]. *Department of Document Preservation of the State Archives of Chernihiv Region in Nizhyn*, f. R-6121, inv. 3, c. 3761 [In Ukrainian].

THE EDUCATIONAL SPACE OF NIZHYN STATE PEDAGOGICAL INSTITUTE NAMED AFTER M.V. GOGOL DURING THE ERA OF «STAGNATION» IN THE CONTEXT OF FEMINIZATION AND RUSSIFICATION (1965 – 1985)

Aliona Chalenko

Postgraduate Student of the Department of History of Ukraine,
Nizhyn State University named after Mykola Gogol, Nizhyn

Abstract. *The article provides a comprehensive academic analysis of the educational space of the Nizhyn State Pedagogical Institute named after M.V. Gogol (NSPI) during the period of “Stagnation” (1965–1985) with the aim of conceptualizing and determining the determinant influence of the systemic interaction between the processes of feminization and Russification on the staffing, educational, and socio-cultural dynamics of the institution’s functioning. It is established that the policy of Russification transformed from sporadic limitations to a strategically planned phase of assimilation, legally enshrined by the directives of 1973, 1978, and 1984. At the NSPI level, the linguistic policy found its empirical confirmation in the imbalance of pedagogical staff training. Specifically, on the Faculty of Philology, starting from 1970, a persistent quantitative advantage of female graduates from the Russian department over the Ukrainian department was clearly observed, indicating the artificial stimulation of demand for Russian language teachers. Furthermore, the policy of “internationalization” additionally cemented the NSPI as a hub for the unification of the Soviet cultural and educational space. The study confirms that the feminization of the educational sphere was an ambivalent process. On the one hand, it was ideologically justified by “women’s emancipation,” and on the other hand, it was a practical mechanism for filling the personnel deficit in a less prestigious sector, allowing male labor to be mobilized into technical fields. Throughout 1965–1985, the number of women instructors steadily increased. The gender distribution was selective: women dominated*

departments associated with communicative, pedagogical, and humanitarian disciplines, while men prevailed in administrative positions and ideologically key departments. Career advancement and scholarly activity required public loyalty, evidenced by the high percentage of female instructors' membership in the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) and the Komsomol (Young Communist League). The institute's effectiveness as a tool for social mobilization was also ensured by extracurricular work, which was strictly subordinated to party directives. The final stage in the implementation of state policy was mandatory centralized employment, which was used as a mechanism for spreading Russian-language narratives by directing female graduates to remote regions of the RSFSR, the Kazakh, and other Soviet republics. The article proves that the educational space of the Nizhyn State Pedagogical Institute named after M.V. Gogol during the era of "Stagnation" functioned as an integrated part of the all-Union network, where the processes of feminization and Russification acted as systemic and complementary mechanisms of Soviet social engineering, aimed at creating an ideologically loyal pedagogical corps and unifying the cultural and educational space of the USSR.

Key words: gender history, women educators, Nizhyn State Pedagogical Institute named after M.V. Gogol, «Stagnation», higher education, Russification, feminization, assimilation.

ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО У ПЕРШЕ ДЕСЯТИРІЧЧЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМА ВІДЧУЖЕННЯ

Коляструк Олександр Петрович

кандидат історичних наук,
науковий співробітник сектору новітньої історії та політики,
Інститут історії України НАН України, м. Київ
e-mail: york223@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-7520-9157>

Анотація. У статті досліджується історичний контекст розвитку взаємовідносин між українським суспільством, після здобуття Незалежності та державно-владними інституціями відродженої держави. Розглянуто особливості державотворчих процесів у 1990-х роках, фактори, що вплинули на формування представницьких органів влади, появу нових елітно-владних груп та їх роль у розбудові нових інституцій та суспільних груп. Окремо проаналізовано вплив радянської спадщини на формування новітніх органів влади та на суспільні практики, які тривалий час радянська система насаджувала суспільству. Розкрито унікальність досвіду українського суспільства в процесі державотворення і подолання наслідків панування тоталітарної державної системи.

Ключові слова: влада, суспільство, еліта, вибори, політика.

Постановка проблеми. З падінням радянської системи відійшла в минуле система координат, яка гарантувала інституціям певну сталість і забезпеченість, а їх керівництву – ресурси для впливу. Змінилось також ставлення до держави і до інститутів, що її уособлюють. У людей, які опинилися / залишилися при владі у державних інституціях, змінилось власне ставлення (уявлення) про державу і стосунки з нею. Більш того, ті сили, які визначали державотворчий процес, зіткнулись з питанням, яке скорше полягало у тому, яку державу будувати та які інструменти застосовувати для цього процесу. Ситуація характеризувалася ще й тим, що деякі інституційні стовпи радянської системи сколапсували після незалежності, а інші – навпаки, були збережені зі змінами. Таке збереження було можливим лише за внесення до їх структури нових правил і норм функціонування, що були продиктовані викликами часу і обставин.

Мета та завдання: дослідити, як вибудовувались відносини між державою, представленою виборними органами влади, зокрема Верховною Радою України – вищим представницьким та законодавчим органом, та суспільством в Україні в перше десятиріччя після здобуття незалежності; креслити основні фактори, що вплинули на творення тих політичних сил, які отримали можливості здійснювати найважливіші політичні рішення в країні; визначити, яким чином формувалася суспільна думка відносно влади, чи відчувало себе суспільство захищеним зі сторони тих політиків, яким воно довірило свої голоси.

Історіографічний огляд. Тема відносин влади і суспільства, на пострадянському просторі викликає значний інтерес у науковців, як істориків, так і

політологів та соціологів. Одним з перших дану проблематику у своїх роботах порушив академік В.М. Литвин В.М [Литвин, 1994]. Його монографія, яка вийшла у 1994 р., містила аналіз нещодавніх бурхливих політичних подій та головних учасників цих процесів. У роботі доктора історичних наук, професора Касьянова Г.В. [Касьянов, 2007], присвяченій зрушенням у політичній системі, становленню державної влади, чималу увагу приділено проблемі прав людини, моделям соціальної поведінки. Окремо варто виділити роботи, присвячені професійній діяльності діячів, що впливали на тогочасне політичне життя, зокрема праця В. Деревінського [Деревінський, 2013]. Багаторічні дослідження настроїв українського суспільства відображені у роботах працівників Інституту соціології НАН України [Українське суспільство..., 2004, Правляча еліта..., 1998].

Виклад основного матеріалу. На загал, інституції, які існують в державі, можна поділити на звичаєві та організаційні. Звичаєві, такі як шлюб, право власності, є соціальними конструктами і суспільство унормовує як звичай, так і його використання. Організаційні інституції створюються людьми з політичною метою, вони включають в себе парламенти, політичні партії. Якщо звичаєві інститути самі презентують цінності, то організаційні характеризуються директивним розподілом цінностей [Davis, 2001, с. 4]. Для розуміння специфіки перехідних процесів у перші роки незалежності є важливим визначити, яким чином формувались організаційні інституції, на яких цінностях і як суспільні інститути відреагували на нові обставини. Питання також полягає у тому, яким чином зміни, що їх зазнала державна система, та звичаєві інститути вплинули на подальший розвиток України. До прикладу, чи перетворились інституційні стовпи колишньої системи на провісників побудови демократичної системи, чи навпаки, акумулювали та законсервували у собі характерні для радянської інституційної машини рудиментарні бюрократичні, неформальні і патерналістські практики функціонування (подвійні стандарти, «телефонне право», орієнтованість і лояльність патрону, а не ідеї тощо).

За радянських часів державні інституції зазнавали надмірного впливу на свою роботу з боку партійних органів, участь громади і суспільства у розв'язанні власних потреб насправді тільки декларувалася. Централізм держави призводив до того, що питання місцевого життя були повністю підпорядковані державним інтересам. Фактично між органами державного управління і органами місцевого самоврядування склалися взаємовідносини тотальної опіки та опосередкованого підпорядкування [Історія державної служби..., 2009, с.474].

Щодо партійних органів, то в радянські часи однією з характерних рис для українського політичного життя було те, що зміни еліт відбувались не часто. І певна група номенклатури могла утримувати позиції в Києві досить тривалий час, навіть коли відбулася зміна поколінь у московській верхівці [Правляча еліта..., 1998, с. 18].

Фактично єдиною силою, яка мала навички організаційного і державного управління, залишалась партійно-державна номенклатура. Вона встигла перехопити ініціативу у національних і демократичних рухів, а подекуди і злилась з ними. Переважна більшість державних структур, створених у радянські часи, трансформувалась у нові, залишаючись радянськими за стилем і методами управління, способами та динамікою реагування на зовнішні виклики й внутрішні проблеми [Касьянов, 2008, с. 35]. Тобто після проголошення незалежності відбулася

масова (але не суцільна) трансформація колишньої номенклатури в нову еліту шляхом конвертації старих посад в економічну або / та політичну владу. Серед старої еліти, яка досить успішно трансформувалась в нову, слід відзначити господарників: директорів великих підприємств, агрофірм, різноманітних постачальних баз, універмагів, голів колгоспів тощо [Правляча еліта, 1998, с. 20].

Більш молоде покоління комуністичної управлінської еліти – комсомольські керівники, які були спроможні на власні самостійні дії, ще в часи перебудови, вдало адаптувалися до нових умов і значною частиною перейшли до комерційних та бізнесових структур, утворивши таким чином «кадровий дефіцит» у сфері управління [Касьянов, 2008, с. 36].

Можна зробити висновок, що серпневі події 1991 р. в Україні не привели до радикальної зміни (а тим більше – повалення) старої еліти. Саме стара еліта (номенклатура) багато в чому і визначила сутність цих подій. Для власного збереження вона проголосила незалежність України. Найбільших втрат зазнала кадрова партійна еліта, оскільки була заборонена діяльність компартії України. Всі інші групи номенклатури залишилися на своїх місцях [Правляча еліта, 1998, с. 21].

Отже, в нову еліту входять лише ті представники старої номенклатури, які набули якісного оновлення, хто політично, ідеологічно, психологічно та етично пристосувався до нових вимог системи.

Завершення трансформації старої еліти закінчується певним актом її легітимації. Одним з проявів такого акту у публічному чи громадському просторі є те, що представників старої еліти обирають до виборних органів влади, вони входять до адміністрації Президента, органів президентської владної вертикалі, обіймають посади у Кабінеті міністрів, держкомітетів, рад фінансово-промислових груп тощо [Правляча еліта, 1998, с. 20].

Отже, залучення до виборних органів влади могло забезпечити стару еліту від можливих потрясінь. Нам важливо розглянути, як відбувався процес формування вищого законодавчого органу України – Верховної Ради.

За радянських часів функції вищого республіканського представницького органу влади виконувала Верховна Рада УРСР. Вона працювала сесійно: двічі на рік депутати збирались у залі засідань та затверджували закони. Порядок формування Верховної Ради впродовж 11 скликань був таким: громадяни обирали одного депутата на 100 тис. населення (з 1938 по 1978 рр.), згодом – 650 народних депутатів (з 1978 по 1989 рр.). Фактично це були не вибори, а голосування: процедура обрання депутата полягала лише у затвердженні єдиного кандидата у виборчому бюлетені [Олейник, Лебедюк, 2013, с. 8]. Так само і процес роботи не сильно відрізнявся від обрання Верховної Ради, він полягав у затвердженні заздалегідь визначених рішень, процес ухвалення яких повністю був підконтрольний партійним органам. Тому для представників партійної еліти робота у Верховній Раді УРСР була значно менш привабливою у порівнянні з побудовою кар'єри у партійних органах. Ситуація змінилася після політичних реформ, привнесених перебудовою. Спочатку Л. Кравчук як представник партійної еліти віддав перевагу роботі у Верховній Раді. Причиною цього було, з одного боку, намагання партійних органів зберегти контроль над Верховною Радою, з іншого – частина номенклатури відчула, що поступово партійні органи втрачатимуть впливовість і центр владних повноважень зміщується до Верховної Ради. Згодом, вже як Голова Верховної Ради

Л. Кравчук балотувався на посаду Президента України і успішно виграв вибори. Для представників номенклатури шлях до участі у виборних органах був способом не лише збереження влади, а й цілком реальним шансом на побудову політичної кар'єри у мінливих умовах. Ще одним фактором, який зіграв на перемогу Л. Кравчука, було те, що його перемога як колишнього представника вищої партійної номенклатури стала своєрідною гарантією того, що в Україні не розпочнеться процес люстрації, який зачепив інші постсоціалістичні країни. І колишня радянська еліта небезпідставно побоювалася, що, у разі перемоги демократичних сил та отримання ними влади, партноменклатура опиниться у більш складній ситуації, ніж просто втрата владних позицій [Деревінський, 2013, с. 237].

Першим викликом (а для когось і останнім) для партійної еліти стали парламентські вибори 1990 р. Вони вперше проводились на альтернативній основі. І хоч у повній мірі назвати їх вільними і демократичними не можна, оскільки закон про вибори надавав переваги представникам комуністичної партії. Склад Верховної Ради оновився на 90 відсотків, водночас 85 відсотків у ній були представники комуністичної партії. При цьому варто зауважити, що частина депутатів пройшла у парламент, використовуючи відверто популістські гасла, не позбавляючись при цьому членства в комуністичній партії, згодом вони легко позбавляться своєї приналежності до КПРС з кон'юнктурних мотивів. Щодо самої партійної еліти, то вона у Верховній Раді першого скликання була представлена людьми, обраними депутатами завдяки своїм посадам у радянських і партійних органах влади, вони за інерцією звикли підкорятися владі, боятися її [Литвин, 1994, с. 203-204].

Альтернативність на виборах забезпечила подальшу структуризацію Верховної Ради, у ній з'явилися влада і опозиція, чого не було у попередні скликання. Опозиція, представлена противниками комуністичної влади, оформилася у блок Народна Рада, до якого входили доволі різноманітні за світоглядом і досвідом політики, але об'єднані небажанням бути спостерігачами за тим, як партія продовжує використовувати парламент для впровадження заздалегідь ухвалених рішень. Попри те, що опозиція у Верховній Раді України першого скликання значно поступалась прокомуністичній більшості (група 239), їх опоненти обрали ефективну тактику, вони вдало використовували регламент, блокування трибуни і змогли змусити парламентську більшість дослухатися до їх вимог. Головне, що депутати провладної фракції виявилися нездатними до ефективної роботи в нових умовах, вони не звикли самостійних активних кроків робити, скорше орієнтуватися на вище керівництво, яке, в свою чергу, також далеко не завжди знало, як йому діяти і втрачало не лише ініціативу, а й можливості для маневру.

Депутати обговорювали у стінах парламенту важливі гостросоціальні питання. Представники опозиції домоглися того, що обговорення трансливалися по радіо і телебаченню. Так суспільство отримало змогу довідатися, яким чином відбувається процес ухвалення законодавчих рішень. Сталося так, що проблеми, які накопичувалися в суспільстві, тепер знайшли відображення у публічно-владному просторі. Подекуди опозиція не скупилася на епітети стосовно стану речей в країні і свого ставлення до влади. З одного боку, така позиція знаходила відгук у «широких мас населення», а з іншого, в суспільстві почала формуватися уява про нерозривність демократії і популізму. Від розмов економічна, соціальна ситуації в республіці кращими не ставали, а саме у популізмі і нездатності до конструктивних

дій звинувачувала влада опозицію. Складалося враження, що демократія та плюралізм є неодмінними супутниками критики, взаємних звинувачень і пошуку винуватих. Таким чином, з одного боку, інтерес суспільства до владних інституцій хоч і збільшився, поряд зі сподіваннями на те, що важливі проблеми будуть розв'язані, з іншого – популістські практики значно підважили довіру до Верховної Ради як до інституції влади.

Взагалі ранній пострадянський період характеризувався значним ентузіазмом щодо демократії як проголошеної мети реформ. Поряд з цим, на заваді успіху демократичного проєкту знаходилося багато структурних або суспільних недоліків: звичка надмірної залежності від держави; слабка спроможність добровільного об'єднання громадян для вираження своїх потреб і ідей у публічному просторі (те, що ми знаємо як громадянське суспільство); відсутність розуміння та небажання розуміння того, як повинні працювати демократичні інститути (що контрастує з високою легітимністю загальної нормативної ідеї демократії). Ці проблеми були загострені економічним розладом, спричиненим розвалом радянської «командної економіки» та розривом економічних зв'язків з рештою колишнього Радянського Союзу [Nodia, 2017, с. 3]. Процес державотворення і втілення державної політики на різних рівнях управління постійно супроводжувалися застарілими поглядами на роль і місце апарату в керуванні державою, спробами встановити його верховенство в суспільстві. До цього додавався брак якісно підготовлених згідно з вимогами сучасності кадрів, що їх потребували усі гілки влади, це загострило проблему некомпетентності, популізму, поверховості й непослідовності в прийнятті рішень. Процес реформування економіки затягувався, створювалися умови для зрощення державної бюрократії, представників бізнесу і кримінальних структур, поширення корупції [Історія державної служби, 2009, с. 476].

У той час, коли відбувалось становлення владних інституцій в Україні, на нашу думку, спостерігалась наступна тенденція при формуванні виборних органів влади: на кожних наступних виборах зростала конкуренція між учасниками виборчого процесу і посилювалася боротьба за право бути обраним і збільшувалась важливість отримання виборної посади. Якщо на парламентських виборах 1990 р. кількість кандидатів становила близько 3 тис. осіб, то на дострокових парламентських виборах 1994 р. було зареєстровано 5 883 кандидатів [Стенограма..., 1994], на чергових виборах до Верховної Ради у 1998 р. від 30 політичних партій і блоків зареєстровано 3 605 кандидатів і ще 4 278 кандидатів було висунуто в одномандатних округах.

Окрім збільшення учасників виборчого процесу, змінювалися також і вартість виборчої кампанії. За словами колишнього народного депутата, що здобув перемогу в одному з аграрних округів Вінницької області у 1994 р., він витратив на виборчу кампанію 7 000 купоно-карбованців (приблизно 40 доларів США) та 500 дойч-марок (250 доларів США). Витрати переважно стосувались купівлі пального та подорожні витрати. Тобто людина їздила по округу і в бесідах місцевими виборцями (як з керівництвом, так і з «широкими масами населення») ставила питання, чи будуть вони за нього голосувати на виборах. Як свідчить результати, відповіді були переважно схвальні. Ситуація змінилась на наступних парламентських виборах у 1998 р., коли цей кандидат витратив 30 000 доларів особистих коштів у тому ж самому окрузі і здобув третє місце. З кожними новими виборами вартість виборчої

кампанії зростала і досягла 5 млн. доларів США у 2012 р. [Meleshevych, 2016, с. 149-150].

Як бачимо, за дві виборчі кампанії 1994 і 1998 рр. значно збільшилась конкуренція за право бути обраним до вищого законодавчого органу влади. На нашу думку, це зовсім не пов'язане з поступовою інституалізацією демократичних структур у країні. Так само як і збільшення вартості витрат на виборчу кампанію не пов'язано зі значним економічним зростанням в країні.

Належність до влади та право бути обраним збурили значну частину кандидатів, які подекуди і не цікавились політикою, віддаючи перевагу бізнесу та отриманню прибутку. Але ця незначна частина громадян, які на тлі загального зубожіння в країні і падіння рівня життя змогли акумулювати значні фінансові ресурси і це активно підштовхувало їх до участі у виборах. По-перше, у випадку перемоги вони могли отримати можливість легітимізувати отримані внаслідок не зовсім законних оборудок кошти, по-друге, ці люди цілком усвідомлювали можливості, які вони можуть отримати, здобувши депутатський мандат. Тобто значна частина, учасників виборчих перегонів вкладала великі фінансові ресурси, розглядаючи політичну і парламентську діяльність як доволі перспективний бізнес-план. По-третє, ймовірна перемога на виборах дозволяла не лише легітимізувати доходи і статус, вона надавала можливість бути залученим до владних інституцій і не лише отримати підтримку від держави, а й значно підсилити свої позиції порівняно з конкурентами в бізнесовій, економічній, фінансовій сфері. Капітал прагнув до єднання з політикою, єднатися його підштовхували як прагнення до збереження і збільшення активів, так і страх за їх долю при потенційній перемозі конкурентів та незахищеністю перед владою.

Водночас, якщо говорити про суспільну оцінку формування владних інституцій виборним шляхом, то вона потребує суттєвих уточнень. З одного боку, ми спостерігали зацікавленість суспільства у виборах. Як вже йшлося, в Україні спостерігався високий рівень очікувань, пов'язаний зі сподіванням на те, що демократизація відносин між владою і суспільством призведе до покращення ситуації в країні. Однак довіра та емпатія до учасників виборчих перегонів неухильно зменшувалася в зворотній пропорції з боку суспільства. Попри зростання популярності політичних діячів віра в ефективність виборних владних інституцій зменшувалась. Політичні змагання у 1990-х рр. в Україні зустрілись з певними викликами. Від виборів до виборів, українські політичні партії втрачали можливість реально представляти соціальні інтереси виборців та позбувалися прозорості у фінансуванні партій. Представники великого капіталу почасти фактично купували і продавали партії, створювалась велика кількість так званих, технічних партій: політичні організації непевного походження виникали або відроджувалися як раз напередодні майбутніх виборів. Кожна виборча кампанія до парламенту супроводжувалась одними і тими подіями. Виборцю пропонувалось обрати з великої кількості партій, про які він здебільшого чув вперше, оскільки вони з'являлися перед самими виборами і суто для них же були створені. Комунікацію з виборцем вони вбачали як проведення агітації в боротьбі за право оволодіти виборчими голосами. Більш того, в Україні спостерігалась тенденція утворення політичних партій не загальнонаціонального масштабу, а місцевого. Такі партії мали чималий успіх в окремих областях і були покликані забезпечити доступ до

влади місцевій регіональній еліті. Подекуди представники цих партій проходили до парламенту в одномандатних округах, а підтримки своєї партії у парламенті вони не мали, отже, значна кількість виборчих голосів, які могли отримати партії, що боролися за право представляти виборців всієї країни, залишались в активі місцевих партій.

Це негативно впливало на стабільність політичної системи, призводило до значних коливань у преференціях виборців, дезорієнтувало суспільство, та підривало розвиток та довіру до політичної системи в Україні в цілому. Така неінституалізованість і загальна слабкість української партійної системи підривала розвиток демократії в Україні [Fedorenko, Rybiy, 2016, с. 610].

Ще одним негативним фактором для інституалізації владних інституцій та розвитку демократії було неефективне виборче законодавство. Залишена у спадок від радянського режиму мажоритарна виборча система, хоч і зазнала змін і доповнень, не сприяла формуванню дієвої законодавчої влади. У 1997 р. Україна здійснила перехід від мажоритарної системи до змішаної, це було викликано внутрішніми факторами, зокрема спробою покращити законодавчу продуктивність та політичну відповідальність народних депутатів та їх об'єднань у Верховній Раді. У попередній Верховній Раді, яка була обрана за мажоритарним принципом, парламентарям почасти не вдавалось досягнути згоди з різних питань, а відсутність сталої політичної організації дозволяла уникати парламентарям відповідальності за катастрофічну ситуацію в країні [Fedorenko, Rybiy, 2016, с. 611]. При цьому у суспільних очікуваннях і поглядах депутати не втрачали відповідальності за перебіг стану справ в державі, радше сама Верховна Рада України сприймалась як колективний, безвідповідальний орган, наповнений людьми, не здатними подолати соціальні виклики, які при цьому не забувають про власні потреби, задовольняючи їх за допомогою мандата народного обранця.

Щодо суспільних очікувань і цінностей, за яким жили суспільство, то з'ясування особливостей динаміки ціннісних пріоритетів населення України за період 1991 – 2020 рр. дає можливість сформулювати певні узагальнення. У системі ціннісних пріоритетів населення України домінували вітальні (життєві) цінності, тобто пов'язані зі здоров'ям, сім'єю, дітьми й добробутом людей. За умов недостатнього забезпечення можливостей реалізації зазначених цінностей спрацьовує механізм компенсації, який зумовлює високий рейтинг ціннісного синдрому «безпеки». Водночас постійний брак можливостей і ресурсів для його реалізації може породжувати в людській ментальності певне (відносне) знецінення цього синдрому [Ручка, 2020, с. 76-77].

При цьому самоусвідомлення свого місця у соціальній структурі суспільства серед громадян України вражає. У першій половині 1990-х рр. кожний п'ятий-четвертий українець почувався й усвідомлював себе відтиснутим у підмурівок суспільної конструкції. Все перше десятиліття незалежності майже половина населення (45-47%) позиціонувала себе на перших двох сходинках суспільної соціальної структури, тобто вважали, що знаходяться на найнижчих позиціях у суспільстві. У 1997 р. уже кожний четвертий респондент (25%, у 1994 р. – 20%) заявляв про перебування на першій сходинці соціальної драбини.

Причини такого низького самоусвідомлення власного місця потрібно шукати в економічній і соціальній ситуації в країні. Загальновідомою є глибока економічна

депресія перших десяти років існування незалежної України. Валовий внутрішній продукт становив у 1997 – 1999 рр. дві п'ятих (41%) від рівня 1990 р. Країна втратила економічну спроможність на 60% за шість років, а сила деструктивної дії була такою, що у 2020 р. валовий внутрішній продукт становив 60% від рівня 1990 р.

У 1990-х рр. у стані вимушеної бідності опинилися широкі верстви населення. Національні органи статистики фіксують помітне зростання валового внутрішнього продукту лише у 2000 р. За опитуванням Інституту соціології НАН України, підвищення соціального статусу вперше виявлено вже у 1998 р., що свідчило скоріше про адаптацію частини населення до вкрай несприятливих обставин життя [Макеєв, 2020, с. 156].

За наявності тривалої економічної депресії, падіння життєвого рівня населення, ставлення суспільства до виборних органів влади було доволі критичним. Очікування на краще майбутнє і подолання всеохоплюючої кризи, яке обіцяли під час кожної виборчої кампанії кандидати у народні депутати та політичні партії, дуже швидко змінювалось на апатичне ставлення до влади і втрату не лише довіри до політиків, за яких були віддані голоси виборців, а й інтересу до них. Така ж доля спіткала і сподівання виборців на те, що після виборів ситуація зміниться на краще.

Для нас цікавими є дані соціологічних досліджень. На питання: «Чи можете Ви сказати, що обраний від Вашого округу до Верховної Ради депутат здатен виразити ваші інтереси?» у 1994 р. схвально відповіли 22,9 відсотка опитаних, лише через один рік у 1995 р. ці данні значно і показово змінилися – лише 8,6 відсотка відповіли «так» на поставлене питання.

Загальна обізнаність про кандидата, який здобув перемогу у їх виборчому окрузі, також прикметна: у 1994 р. 21 відсоток опитаних не знали, хто був обраний депутатом. Більш того ця тенденція зросла під кінець роботи Верховної Ради другого скликання – у 1997 р. 27,8 відсотків виборців не знали, хто обраний народним депутатом в їх окрузі. 1998 р. цей показник різко змінюється: 17,7 відсотка виборців не знали своїх обранців в окрузі. Це пояснюється проведенням чергових парламентських виборів, що супроводжувалися активною інформаційною кампанією по представленню кандидата виборцям. Однак після завершення виборчої кампанії і початку повноцінної роботи переможця у парламенті відомості про нього для пересічного виборця як і у період 1994 – 1998 рр. знижуються, і вже 20,7 відсотка виборців не могли сказати, хто здобув перемогу в їх окрузі.

Не можемо ми говорити і про високий рівень довіри до Верховної Ради України в цілому: 1994 р. 29,1 відсотків заявили, що зовсім не довіряють, у 1997 р. таких було 40,9 відсотка. Переважно довіряли вищому законодавчому органу у 1994 р. 7,4 відсотка і 5,1 – у 1997 р. [Українське суспільство..., 2004, с. 14]

Наведені соціологічні дані про рівень довіри до Верховної Ради і парламентарів скорше підкреслюють недовіру до влади в цілому, вочевидь, і інші владні інституції (Уряд, Президент) також не мали високого рівня довіри, але наше дослідження не зосереджено на цих владних інституціях.

Таким чином, розпад Радянського Союзу уможливив суспільну емансипацію, але вона не була завершеною в політичній, культурній, психологічній складових. У перше десятиріччя незалежності відбувався процес інституалізація владних структур в Україні. Законодавча, виконавча і судова гілки влади пройшли процедури визначення своїх повноважень, були окреслені межі їх взаємодії. Цей процес

відбувався поступово і характеризувався ситуативними компромісами і угодами між політичними акторами, які не приводили до цілковитого задоволення або усіх учасників політичного процесу, або навіть частину політичної еліти. З одного боку, враховуючи процес інституалізації владних органів, це цілком очікувано і прогнозовано, що ті правила, за якими діють основні політичні актори, будуть зазнавати змін, оскільки виробити з першого разу загальноприйнятні правила гри без демократичного досвіду вкрай важко. А спокуса змінити правила гри, в яку граєш, якщо маєш навіть примарні можливості, є значною. Тому ми спостерігали тенденцію, коли правила для політичних акторів регулювалися за політичною кон'юнктурою – закони змінювалися переважно тому, що це вигідно тим силам, що контролюють владу.

Для нової політичної еліти, яка виникла внаслідок компромісу між представниками колишньої партійної верхівки та політиками нового покоління у буремних подіях 1990 – 1994 рр. вдалося зберегти владу і уникнути люстрації. Однак ціною за цей компроміс стала міжелітна консолідація по типу певної картельної угоди спрямованої на обмеження конкуренції та витісненню «сторонніх» від участі в експлуатації публічних державних ресурсів. Такий елітний пакт не лише підважив можливості для демократичного пакту еліт, який у тій чи іншій формі, але все ж таки відбувся в країнах Центральної Східної Європи. Пакти, що укладали пострадянські еліти замість народження демократії вели до стабілізації і консолідації різних варіантів недемократичних чи напівдемократичних режимів [Фисун, 2010, с. 160].

Для політичних інститутів, в тих країнах, що проходять стадії свого розвитку, характерна наявність специфічного «синтезу» традиційного і сучасного. Цей «синтез» зовсім не є якимось перехідним станом, а навпаки, має суттєву стійкість і власну логіку розвитку, що призводить до модифікації та зміни сенсу існування і функціонування формальних політичних інституцій: парламенту, політичних партій [Фисун, 2010, с. 164]. В Україні в перші роки незалежності, на нашу думку, більшість нагальних викликів, які постали перед владою і суспільством, зустріли спроби знайти традиційні способи пошуку відповіді на них. Іманентні для нової влади міжелітні компромісні угоди з метою збереження і використання ресурсів, були зустрінуті суспільством розчаруванням і апатією.

Висновки. Отже, суспільство, залучене до формування виборних владних інституцій, скорше виявилось заручником пакту еліт, ніж активним учасником творення влади, попри формальне дотримання усіх процедур проведення виборів, появу і активну участь у виборчому процесі політичних партій. Рівень довіри до парламенту та владних інституцій як до виразників інтересів суспільства був вкрай низьким. Що не лише підважувало довіру в суспільстві до демократичних інституцій, а й сприяло певній анемії та атомізації суспільної структури. Учасники і переможці виборчих перегонів, в свою чергу, попри декларування, що вони розв'яжуть нагальні економічні, соціальні, політичні проблеми в суспільстві, сконцентрували свою увагу на боротьбі з політичними опонентами і усуненню конкурентів від можливостей експлуатації державних ресурсів.

Таким чином, існуючі проблеми у державній і суспільній сфері скоріше були закріплені, ніж розв'язані, а суспільство поступово втрачало зацікавленість в участі у

формуванні виборних органів влади та сподівання на те, що вони реально здатні представляти суспільні інтереси та вирішувати нагальні проблеми.

Список використаних джерел та літератури

- Деревінський, В.Ф., 2013. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець. Тернопіль: Астон.
- Історія державної служби в Україні, 2009. К.: Ніка-Центр. Т. 2.
- Касьянов, Г.В., 2008. Україна 1991 – 2007: нариси новітньої історії. К.: Наш час.
- Литвин, В.М., 1994. Політична арена України: дійові особи та виконавці. К., Абрис.
- Макєєв, С., 2020. Неспішні зміни на краще у модальності соціальної самоідентифікації громадян України: 1994 – 2020 рр. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 7 (21). К.
- Олейник, В.В. Лебедюк, В.Н., 2013. Распределение влияния между фракциями и группами в Верховной Раде Украины (1990 – 2012 гг.). М.: Изд. дом Высшей школы экономики.
- Правляча еліта сучасної України, 1998. Аналітична доповідь №10. Київ.
- Ручка, А., 2020. Динаміка ціннісних пріоритетів населення України за останні три десятиліття (1991 – 2020 рр.). *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Випуск 7 (21) Київ.
- Стенограма засідання Верховної Ради України. Засідання перше. Сесійний зал Верховної Ради України. 11 травня 1994 року. 10 година. Веде засідання голова Центральної виборчої комісії по виборах народних депутатів України Ємець І.Г. – Режим доступу: http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL21/110594_01.htm
- Українське суспільство 1994 – 2004: соціологічний моніторинг, 2004. Київ, «Заповіт».
- Фисун, А.А., 2010. К переосмыслению постсоветской политики: неопатримониальная интеграция. *Политическая концептология*. № 4.
- Davis, S., 2001. Trade Unions in Russia and Ukraine, 1985 – 95. Washington.
- Fedorenko, K. Rybiy O., 2016. Andreas Umland. The Ukrainian Party System before and after the 2013 – 2014 Euromaidan. *Europe-Asia Studies*. Vol. 68, no. 4.
- Meleshevych, A., 2016. Cost of Parliamentary Politics in Ukraine. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 2.
- Nodia, G., 2017. Democracy and its Deficits: The path towards becoming European-style democracies in Georgia, Moldova and Ukraine. *CEPS Working Document*, 12.

References

- Davis, S., 2001. Trade Unions in Russia and Ukraine, 1985 – 95. Washington. [in English].
- Derevinskyi, V.F., 2013. Viacheslav Chornovil: zhurnalist, borets, derzhavotvorets. Ternopil: Aston.
- Fedorenko, K. Rybiy O., 2016. Andreas Umland. The Ukrainian Party System before and after the 2013 – 2014 Euromaidan. *Europe-Asia Studies*. Vol. 68, no. 4. [in English].
- Fisun, A.A., 2010. K pereosmyisleniyu postsovetskoy politiki: neopatrimonialnaya integratsiya. *Politicheskaya kontseptologiya*. № 4. [in English].
- Istoriia derzhavnoi sluzhby v Ukraini, 2009. K.: Nika-Tsentr. T. 2. [in Ukrainian].
- Kasianov, H.V., 2008. Ukraine 1991 – 2007: narysy novitnoi istorii. K.: Nash chas. [in Ukrainian].
- Lytvyn, V.M., 1994. Politychna arena Ukrainy: diiovi osoby ta vykonavtsi. K., Abrys. [in Ukrainian].
- Makieiev, S., 2020. Nespishni zminy na krashche u modalnosti sotsialnoi samoidentyfikatsii hromadian Ukrainy: 1994 – 2020 rr. *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin*. Vypusk 7 (21). K. [in Ukrainian].
- Meleshevych, A., 2016. Cost of Parliamentary Politics in Ukraine. *Kyiv-Mohyla Law and Politics Journal*, 2. [in English].
- Nodia, G., 2017. Democracy and its Deficits: The path towards becoming European-style democracies in Georgia, Moldova and Ukraine. *CEPS Working Document*, 12. [in English].
- Oleynik, V.V. Lebedyuk, V.N., 2013. Raspredelenie vliyaniya mezhdru fraktsiyami i gruppami v Verhovnoy Rade Ukrainyi (1990 – 2012 gg.). M.: Izd. dom Vyisshey shkoloyi ekonomiki. [in English].
- Pravliacha elita suchasnoi Ukrainy, 1998. Analitychna dopovid №10. Kyiv. [in Ukrainian].

Ruchka, A., 2020. Dynamika tsinnisnykh priorytetiv naselennia Ukrainy za ostanni try desiatylittia (1991 – 2020 rr.). *Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin*. Vypusk 7 (21) Kyiv. [in Ukrainian].

Stenohramma zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy. Zasidannia pershe. Sesiinii zal Verkhovnoi Rady Ukrainy. 11 travnia 1994 roku. 10 hodyna. Vede zasidannia holova Tsentralnoi vyborchoi komisii po vyborakh narodnykh deputativ Ukrainy Yemets I.H. – Rezhyim dostupu: http://www.rada.gov.ua/zakon/skl2/BUL21/110594_01.htm [in Ukrainian].

Ukrainske suspilstvo 1994 – 2004: sotsiolohichnyi monitorynh, 2004. Kyiv, «Zapovit». [in Ukrainian].

AUTHORITY AND SOCIETY IN THE FIRST DECADE OF UKRAINE'S INDEPENDENCE: THE PROBLEM OF ALIENATION

Oleksandr Koliastruk

Candidate of Historical Sciences,
Research Fellow of Department of Contemporary History and Politics,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The article examines the historical context of the development of relations between Ukrainian society, after gaining independence, and the state and government institutions of the revived state. It examines the peculiarities of state-building processes in the 1990s, the factors that influenced the formation of representative authorities, the emergence of new elite power groups and their role in the development of new institutions and social groups. The influence of the Soviet legacy on the formation of new authorities and on social practices that the Soviet system had imposed on society for a long time is analysed separately. The uniqueness of the experience of Ukrainian society in the process of state-building and overcoming the consequences of the domination of a totalitarian state system is revealed.*

Key words: *power, society, elite, elections, politics.*

УКРАЇНСЬКІ КУЛЬТУРНІ СПІЛКИ НА ТЕРИТОРІЇ ЧЕСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ (1990 – 2000-І РР.)

Готра Ян Іванович

аспірант факультету історії та міжнародних відносин,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», Ужгород
e-mail: yan.hotra@uzhnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0001-7876-4236>

Анотація. *Формування українських культурних спілок на території Чеської республіки почалося ще в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Це пов'язано з першою хвилею міграції та розпадом СРСР. Значна частина молоді вирішила шукати кращого життя і заробітку в іншій країні. З часом з'явилася туга і смуток за Батьківщиною і її традиціями, що, врешті, призвело до утворення і функціонування культурних спілок. Адже саме завдяки спілкам можна досліджувати і популяризувати власну культуру, нести її в маси, актуалізувати проблеми діаспори, проводити фестивалі і концерти. Загалом, тема діяльності українських спілок на території Чехії мало досліджена. Хоча значна частина інформації про них доступна на офіційних веб-сайтах та форумах самих спілок. У статті розглядається функціонування українських культурних спілок, які існують на території сучасної Чеської Республіки. Також досліджується початок їхньої діяльності, особи та ключові фігури, причетні до розвитку та становлення того чи іншого культурного громадського об'єднання. Визначається та охарактеризується мета їхньої діяльності, завдання кожної окремої спілки, з'ясовуються причини діяльності спілок в країні, встановлюється рівень зацікавленості українських політичних і громадських діячів життям української діаспори. Важливим питанням стало з'ясування участі українських спілок Чехії в організації фестивалів у різних регіонах країни.*

Ключові слова: культурні спілки, Україна, Чеська республіка, країни, зустрічі, контакти.

Постановка проблеми. Традиційно Чеська республіка є надзвичайно популярною країною серед українців, не лише як місце для відпочинку, а й для постійного життя і праці. Зокрема Закарпаття – лідер серед трудових мігрантів у Чеську Республіку. Мешкаючи і працюючи в іноземній країні роками, українці з часом починають сумувати за домом, традиціями і культурою рідної країни. Питання культури є надзвичайно важливим, адже це маркер, самобуття ідентичність, коріння і суть. Саме культурні спілки це та основа, на якій можна будувати і розвивати культуру своєї країни, закривати свої потреби.

Мета. У дослідженні розглядаються існуючі українські культурні спілки на території сучасної Чехії. До основних завдань дослідження належить з'ясування початку їхньої діяльності, визначенні ключових осіб, причетних до розвитку та становлення того чи іншого культурного об'єднання в окремих регіонах країни, мета діяльності кожної окремої спілки, інструменти, за допомогою яких спілки втілювали в життя свої завдання.

Аналіз джерел та історіографії Запропонована тема не досліджувалася детально. Значна частина інформації про діяльність українських культурних спілок у Чехії доступна на офіційних веб-сайтах та форумах самих спілок. Проблема потребує фундаментального аналізу, адже станом на сьогодні українська діаспора є найбільшою серед всіх інших діаспор в Чехії.

Виклад основного матеріалу. Після приблизно сорока років занепаду українського суспільно-культурного життя у Чехословаччині політичні та правові зміни 1989 р. створили умови для його відновлення. Уже того року «Громадський форум українців» влаштував низку культурних заходів у Празі: організував кінопокази, забезпечив проведення першого українського балу. У середині 1990-х рр. «Громадський форум українців» був перетворений в нову організацію – «Об'єднання українців у Чехії», яке у 1997 р. було перейменовано на «Об'єднання українців і прихильників України». Спілка зосередилася на освітній діяльності, проведення бесід та утримання меморіалів і могил визначних представників української еміграції в Чехії. Громадське об'єднання стало організатором культурних заходів, орієнтованих насамперед на презентацію української музики. Під патронатом спілки перебував хор св. Володимира, діяльність громади греко-католицького храму св. Климента в Празі. До 2007 р. спілка видавала власне періодичне видання – «Остравська Просвіта».

У 1994 р., було створено громадську організацію «Українська ініціатива в Чехії», яка невдовзі стала найбільшою організацією, що об'єднувала українців у Чехії. До її складу увійшло майже 1000 членів на чолі з бізнесменом Віктором Райчинцем [Leontiyeva, 2005]. Спілка зосередила увагу на розвитку та підтримці української культури, сприяла творенню привабливого іміджу України та Чехії, розвивала співпрацю та партнерство між українською та чеською громадськістю, надавала інформаційні послуги всім, хто цікавився питаннями українців. За фінансової підтримки Міністерств культури Чехії спілка щороку реалізовувала кілька проєктів, серед яких Український бал, Дні української культури. «Українська ініціатива в Чехії» також публікувала україномовний журнал «Пороги», який найтісніше пов'язаний із представниками української діаспори старшого покоління [Translations from Ukrainian into Czech language between 1991 and 2012].

Громадське об'єднання «Рута» об'єднувало приблизно 120 осіб. Засновано воно було у 2004 р. «Рута» видавала «Український журнал». Періодичне видання мало професійну спрямованість і було покликане поширювати інформації про історію та проблеми українців у Чеській Республіці і світі.

«Форум українців Чеської Республіки» був заснований у 2001 р. українською молоддю. Він переважно був зосереджений на молодших та новоприбулих українських мігрантах. Первинна мета наразі громадського об'єднання насамперед полягала у покращенні іміджу українців у Чехії та захист їхніх інтересів в чеському суспільстві.

У 2004 р. була заснована організація «Джерело». Вона керувала аматорським театром і хором, а також включала в себе членську базу різного віку – акторів театру, дітей-виконавців, їхні батьків та інших прихильників хору. Виступи «Джерела» стали традиційною частиною програм Днів української культури в Чехії.

«Товариство українок у Чеській Республіці» виникло 2000 р. через недостатню увагу до жіночого питання з боку інших українських організацій в Чехії. Товариство

налічувало близько 70 членів, більшість з яких були жінками пенсійного віку. Товариство опікувалося збереженням українських свят і традицій, інформуванням про історію та культуру України, організацією семінарів, присвячених видатним українським митцям і науковцям [Ukrainci v České republice].

Громадські об'єднання українців Чехії активно долучалися до влаштування різноманітних заходів, які були спрямовані на популяризацію української культури.

У січні 1995 р. «Українська Ініціатива» підготувала цікаву культурну програму, в рамках якої виступили чеські артисти спільно з українським музичним колективом «Чорна рада» з Мюнхена. Під час вечора відбулася «томбола», пов'язана з жартами та кумедними ситуаціями

Показовим став вечір «З краю Духновича», присвячений пам'яті відомого «будителя» українців Закарпаття. У переповненому залі празького «Amria» 16 листопада 1995 р. зустрілися вихідці зі східної Словаччини, шанувальники пісенного і танцювального фольклору. В приємній атмосфері вечора на сцені виступили Марія Мачошко з Пряшева, солісти ансамблю «Лімбора» з Праги та музика з цимбалами Їржі Яноушка. Концерт відобразив взаємини на тлі традицій і фольклору чехів, словаків та українців [Leontiyeva, 2005].

У вересні 1996 р. з нагоди відзначення 5-ї річниці Незалежності України були проведені «Дні України в Чеській республіці». Організаторами цієї акції стали Посольство України в Чеській республіці та чеська громадська організація «Українська ініціатива в Чеській республіці». В одному з найкращих концертних залів у центрі чеської столиці на офіційному відкритті «Днів України» були присутні представники урядових структур, громадськості, української діаспори, дипломатичного корпусу в Празі. Перед присутніми виступив посол України в Чеській республіці Андрій Озадовський. Він відзначив, що під час святкування наголос буде зроблено на тому, що на вікахи поєднувало український і чеський народи, на демонстрації наступності дружніх взаємовідносин між Україною і Чеською Республікою [Новини Закарпаття, 1996].

Посол висловив сподівання, що захід сприятиме поглибленню і розширенню українсько-чеських відносин у всіх сферах. Крім Праги, заходи мали відбутися і в інших містах країни, зокрема, в Брно і Подебрадах.

Під час святкового концерту, що відбувся після офіційного відкриття «Днів України в Чехії», перед присутніми виступили кращі українські митці, творчі колективи та артисти, які представили мистецтво різних регіонів України. Великий успіх мали виступи народної артистки України Ольги Басистюк, вокального ансамблю народної пісні «Козацькі шляхи» з Дніпропетровщини та творчої групи Закарпатської філармонії. В одній з празьких галерей відбувся вернісаж виставки картин відомого українського закарпатського художника Івана Лошака. Із словами глибокої вдячності твори свого земляка прийняв присутній на вернісажі керівник управління культури Закарпатської держадміністрації Василь Габорець. У своєму виступі на вернісажі посол України в Чеській Республіці Андрій Озадовський відзначив, що творча спадщина Івана Лошака повертається на Батьківщину, приносячи з собою любов художника до Чехії, до Праги, які протягом піввіку давали йому домівку та можливість виплекати і зберегти талант великого майстра. Він висловив сподівання, що після празького вернісажу виставки українського художника невдовзі відбудеться аналогічний вернісаж в Ужгороді, де після

символічних слів: «До побачення, Праго» можна буде сказати: «Добрий день, Закарпаття – моя Батьківщино». Присутні на вернісажі представники державних та громадських організацій Чеської Республіки, послы зарубіжних країн у Празі з зацікавленням оглянули виставку творів І. Лошака, після чого побували на концерті, на якому прозвучали українські народні пісні у виконанні майстрів мистецтв із Закарпаття [Krajaň].

У листопаді 1998 р. за участі українських громадських об'єднань в Чехії було проведено «Міжнародні наукові конференції» з нагоди 75-річчя заснування Українського Вільного університету.

1999 рік став чи не найкращим для популяризації української культури в Чехії. Так, у рамках міжнародного кінофестивалю «Фебіофест» проходили Дні українського кіно, під час яких демонструвалося близько 20 кінострічок українських режисерів. Під час міжнародного фестивалю «Прага – серце народів у Чеській республіці» виступив мистецький колектив з України. У школі мистецтв міста Оломоуц з успіхом пройшла прем'єра спектаклю «Снігова королева», музику до якого написала українська композиторка Ж. Колодуб. У рамках 9 міжнародного фестивалю духовного мистецтва у Празі у приміщенні православного храму св. Кирила і Мефодія було відкрито авторську виставку творів відомого українського художника П. Колісника, який мешкав у Пряшеві (Словаччина). Свої твори демонстрували у чеській столиці художники зі Львова – П. Сипняк, О. Скоб, В. Федорук.

У Празі протягом жовтня 2000 р. з ініціативи громадської організації «Друзі України в Чеській Республіці» та за активної підтримки Посольства України в Чехії відбувся фестиваль українського мистецтва. Організаторами фестивалю, який мав форму культурно-мистецьких акцій під символічною назвою «11 років мовчання», виступила чеська приватна продюсерська фірма «Otherside» та українська продюсерська фірма «Арт Велес». Цю культурну акцію підтримали Посольство Чехії та «Чеський центр в Україні», депутати чеського парламенту, чеське радіо, друковані видання. За програмою фестивалю відбулися: пресконференція, показ фотовиставки «Розріз» Миколи Троха у пражському «Тинському літературному кафе», демонстрація української художньої стрічки «Украдене щастя» І Франка, поетичні читання за участю поета та літератора І. Малковича, презентація сучасної української естрадної музики в записах на аудіокасетах в молодіжних клубах [Leontiyeva, 2005].

«Маланка» – це головне свято українців в Чехії. Саме на цьому балі щороку збираються українці і за келихом пива чи вина знайомляться й обговорюють останні події в Україні та у громаді, а потім йдуть танцювати під живу фольклорну музику.

Організатором цього заходу у 2003 р., як і в попередні роки, була «Українська ініціатива в Чеській Республіці». «Маланку» не пропустили такі поважні гості, як дружина Надзвичайно-поважного Посла України в Чеській Республіці Світлана Устич, Консул України Ігор Кушнір, радники посольства України Євген Перебийніс та Андрій Моторний. З чеського уряду прийняв запрошення Ладіслав Горал та представник Ради національних менших Микола Никоряк. На українському балі були також представники словацької, угорської, ромської та польської національних спільнот. З ностальгією за батьківщиною на бал прийшло і чимало студентів, вихідців з України, звичайні заробітчани, і навіть задіяні у сфері працевлаштування

українські бізнесмени. Серед гостей балу було помічено чимало вихідців із Закарпаття, які почувалися у Чехії як вдома.

Вечір розпочався урочистою програмою, в якій виступили празька фольклорна вокально-інструментальна група «Ігніс» під керівництвом Віктора та Богдана Райчинців. Продовжили офіційну програму цимбалісти «Яноушека», «Тріо бандуристок з Івано-Франківська», танцювальна група «Ритмус Прага». Дуже втішив публіку празький український дитячий колектив «Барівнок», маленькі учасники якого потішили публіку своїм вмінням заспівати українську пісню і розповісти віршики. Майже тридцятичленний колектив найменших українців у національному вбранні викликав гордість батьків і вселив віру у відродження громадського життя українців Чехії. Виступ «Троїстих Музик» з Міжгір'я для публіки став справжнім сюрпризом. Міжгірські фольклористи – Олександр Карпинець (бубон, сопілка), Олександр Шемет (баян), Михайло Гричка (скрипка), Олег Чепара (скрипка та сопілка), Наталя Цендра (вокал) і Тарас Бойчук (акордеон) привезли у подарунок від міжгірців картину із зображенням закарпатського пейзажу, виконали свою відому «В'язанку закарпатських пісень і коломийок», пісні про Довбуша та інші народні співанки. Гості жваво підтримали виступ закарпатців. До танцю компанію їм склав Володимир Стасів із гурту «Ігніс». Серед гостей розігрувались спеціальні українські сувеніри, а вальси та польки після півночі перейшли у швидші коломийки. Після них веселились майже всі відвідувачі свята – як українці так і чехи, представники інших національностей. Ленка Кнап, ведуча «Маланки», редактор часопису для українців у Чехії «Пороги», переконана, що найбільш популярний серед української громади в Чехії захід, запропонувавши веселу забаву, здружив і заохотив гостей до подальшої участі в українському громадському житті [Новини Закарпаття, 2003 рік].

Висновки. В Чеській республіці протягом останніх десятиліть було утворено низку культурних українських спілок, які змогли зберегти і утвердити українські традиції, історію та пісню, зацікавити громадськість і суспільство в цілому. Різні покоління мігрантів по різному бачать головні культурні питання і проблеми, але їх об'єднує одне – це любов до Батьківщини.

Кількість представників української діаспори дійсно вражає. Діаспора зуміла широко представити свої інтереси і зберегти традиції. Це засвідчує існування чисельних товариств і спілок, що успішно діють і по нині. Уряд країни сприяє встановленню пам'ятників національним героям, фінансує культурні та мистецькі проекти, організовує конференції з актуальних питань діаспори і допомагає охочим у вивченні мови, сприяє її розвитку.

Тема українських культурних спілок потребує більш широкого аналізу за рахунок аналізу часописів і газет, що виходили друком упродовж 1990 – 2000-х рр., і не перебувають у відкритому доступі.

Список використаних джерел та літератури

- Новини Закарпаття, 1996.
Новини Закарпаття, 2003.
Krajané. URL: https://www.mzv.cz/kyiv/cz/o_ukrajine/krajané/index.html
Leontiyeva, Y. 2005. Ukrajinci v ČR.
Translations from Ukrainian into Czech language between 1991 and 2012. URL: https://bookplatform.npage.org/images/activities/423/docs/ukrainianczech_translationsstudy_en1.pdf

Ukrajinci v České republice. URL: <http://www.ukrkonzulat.cz/cz/ukraine/ukrajinci.html>

References

- Novyny Zakarpattia, 2003. [in Ukrainian].
Novyny Zakarpattia, 1996. [in Ukrainian].
Krajané. URL: https://www.mzv.cz/kyiv/cz/o_ukrajine/krajane/index.html [in Czech].
Ukrajinci v České republice. URL: <http://www.ukrkonzulat.cz/cz/ukraine/ukrajinci.html> [in Czech].
Translations from Ukrainian into Czech language between 1991 and 2012. URL: https://bookplatform.npage.org/images/activities/423/docs/ukrainianczech_translationsstudy_en1.pdf [in English].
Leontiyeva, Y. 2005. Ukrajinci v ČR. [in Czech].

UKRAINIAN CULTURAL ASSOCIATIONS IN THE TERRITORY OF THE CZECH REPUBLIC (1990 – 2000)

Yan Hotra

Postgraduate Student at the Faculty of History and International Relations,
SHEE «Uzhhorod National University», Uzhhorod

Abstract. *The formation of Ukrainian cultural associations in the Czech Republic began in the late 80s and early 90s of the 20th century. This is due to the first wave of migration and the collapse of the USSR. A significant part of the youth decided to seek a better life and income in another country. Over time, longing and sadness for the Motherland and its traditions appeared, which, ultimately, led to the formation and functioning of cultural associations. After all, it is thanks to associations that one can research and popularize one's own culture, bring it to the masses, actualize the problems of the diaspora, hold festivals and concerts. In general, the topic of the activities of Ukrainian associations in the Czech Republic has been little studied. Although a significant part of the information about them is available on the official websites and forums of the associations themselves. The article examines the functioning of Ukrainian cultural associations that exist in the territory of the modern Czech Republic. It also examines the beginning of their activities, individuals and key figures involved in the development and formation of a particular cultural public association. The purpose of their activities, the tasks of each individual union are determined and characterized, the reasons for the activities of the unions in the country are clarified, the level of interest of Ukrainian political and public figures in the life of the Ukrainian diaspora is established. An important issue was the clarification of the participation of Ukrainian unions in the Czech Republic in the organization of festivals in various regions of the country.*

Key words: cultural unions, Ukraine, Czech Republic, countries, meetings, contacts.

**СІЛЬСЬКІ ПРОМИСЛИ ЯК ФАКТОР РОЗВИТКУ РИНКОВОЇ
ЕКОНОМІКИ ТА ЗМІН ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ
УКРАЇНИ (1990 – 2000-І РОКИ)**

Падалка Сергій Семенович

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник,
завідувач сектору новітньої історії та політики,
Інститут історії України НАН України, м. Київ
e-mail: seriogap@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-3442-6686>

***Анотація.** У статті досліджено розвиток несільськогосподарських видів діяльності сільського населення України, у вимірі проблем ринкової економіки та тенденцій змін у повсякденному житті. Окремо проаналізовано відродження і розвиток промислів, які базувалися на переробці рослинницької продукції, зокрема приватних млинів, крупорушок. Досліджується роль в повсякденні сільського населення приватних хлібопекарень. Підтверджено, що на селі помітної ролі набувало сироваріння як вид промислової діяльності, направлений на виробництво різних сортів сиру. Висвітлено умови розвитку переробки м'ясної сировини та регіональні особливості діяльності ковбасних цехів. Зміни у традиціях споживчої культури суттєво пожвавлювало розвиток вітчизняної традиції виноробства, появи низки приватних виноробень. Підкреслюється на певній динамічності у такому виді господарської діяльності на селі, як виготовлення домашнього самогону, ролі в повсякденних практиках самогонування.*

***Ключові слова:** село, промисли, ринок, повсякдення, виробництво, споживання, млин, сироварня, винарня, цех.*

Постановка проблеми. Ринкова економіка відкрила перспективи для розвитку торгівлі зі значним сегментом сільськогосподарської продукції. У свою чергу, постання права приватної власності надавало сільському населенню можливість пошуку шляхів розвитку власного виробництва. Державою було створено правове підґрунтя розвитку сільського підприємництва. На селі після припинення діяльності колгоспів і радгоспів відбулося вивільнення з колективного виробництва значної частини робочої сили, стрімко розвивалося безробіття, мало місце поширення бідності. Розвиток сільської промислової діяльності стало відповіддю на різке загострення умов життя населення. На тлі розвитку моновиробництва сільгосппродукції й збереження переваг за великими підприємствами даний вид діяльності розвивався досить повільно, залишався на другорядних позиціях. На селі набуло розвитку кілька видів підприємницької діяльності, які мали торгово-збутовий характер. Державою заохочувалося створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Розвитку дрібних форм виробництва перешкоджала також фіскальна податкова політика, відсутність реальної інвестиційної підтримки. Дрібні виробники, більшість яких віддавали перевагу у веденні неліцензійного виробництва, збут своєї продукції здійснювали часто через торгових посередників, що негативно позначалося на її попиті. Водночас, помітним явищем на селі стали

дрібні промисли, як форма самодіяльності, частина з яких вийшла з тіні й перезаснувала свою діяльність, опираючись на історичний досвід успішного розвитку в 1920-х роках. Сучасні технологічні можливості виробництва і використання сировини дозволили відкрити на селі значну кількість дрібних промислів у різних галузях виробництва. Основною їх галузевою спеціалізацією залишалася обробка і переробка рослинної й тваринної сировини та використання мінеральних речовин. Попит на вироблену у них продукцію зумовлювався потребами внутрішнього споживання господарств сільського населення, різноманітністю використання виробничих і побутових предметів. Деякі з видів сільських промислів, зокрема різьба по дереву, плетіння з лози, національна вишивка, продовжували виконувати культурно-історичну роль, виступали оберегом збереження культурної спадщини та передачі виробничого досвіду наступним поколінням.

Мета – дослідити процес відродження та розвитку несільськогосподарських видів діяльності сільського населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана наукова проблема знаходила вивчення та дотичне висвітлення у працях присвячених тенденціям розвитку малого сільського підприємництва, дрібного агробізнесу, ринкової економіки, передусім авторства економістів-аграрників. Окремий сегмент публікацій представляється роботами краєзнавців, етнографів та географів. Джерельну основу статті склали законодавчо-правові акти органів державної влади і управління України, а також комплекс Е-джерел.

Виклад основного матеріалу. У соціально-економічному житті сіл помітна роль належала приватним млинам. Млинарство в Україні традиційно мало велике значення. На різних етапах економічної історії воно грало власну роль. Сільське господарство незалежної держави успадкувало радянське млинарне господарство, яке включало значну чисельність млинів, які працювали на електриці та дизпаливі, а також низку старих млинів, з давньою історією, що приводились в дію енергією води. Колгоспно-радгоспні млини, зазвичай, мали значні розміри, розміщувалися у великих спеціалізованих приміщеннях, обладнаних досить енергозатратними механізмами, були розраховані на переробку великих обсягів зерна, здебільшого для корму худоби. Вони споживали багато електроенергії та були затратними в обслуговуванні. У селах Івано-Франківської, Львівської, Закарпатської, Чернівецької областей збереглося чимало водяних млинів. До 1991 р. вони, як і електричні, належали колгоспам і радгоспам, експлуатувалися в інтересах передусім їх виробництва. Це були, як правило, млини з давньою історією будівництва і виробничої діяльності, виступали предметом гордості місцевого населення за пращурів, які в минулому проявили мудрість та кмітливість, підпорядкувавши своїм інтересам сили природи і створили підприємство. Пізніше обидві групи даних млинів перейшли до місцевих приватних підприємців на правах оренди. Більшість великих колгоспно-радгоспних млинів була закрыта через значну енергозатратність. Натомість намітилось зростання попиту на млини невеликих розмірів, більш економічні, та ті, що приводилися в рух енергією води.

У 1990-і роки млинарська промислово-переробна діяльність почала репрезентуватися багатьма видами електричних млинів. Виробничий інтерес до розвитку млинарської діяльності почав зростати як у окремих власників ОПГ

(особисті підсобні господарства), так і фермерів та господарів корпоративних підприємств, окремих підприємців, які бачили комерційну вигоду у переробці зерна як засобу створення доданої вартості, і деякої компенсації зайвих витрат від політики ціноутворення на зерно.

Для фермерського господарства мати у власності млина, завжди мало економічну вигоду. Переробляючи на своєму млині зерно, борошно і крупи, фермер створював продукт, який використовувався як плата орендної плати. Також фермерами-господарями млинів надавалися послуги на давальницьких умовах місцевому населенню, з перемелювання зерна на борошно, корму для худоби тощо. Млини, які використовувались у фермерських і особистих підсобних господарствах населення, мали невелику виробничу потужність. Зазвичай до роботи у млині задіювалося двоє-троє працівників, один з яких був механіком, інший виконував підсобні функції. Так, власник фермерського господарства «Ріпки» Богодухівського району Харківської області використовував млин МК-600 вітчизняної моделі, який мав продуктивність з переробки за годину 600 кг зерна з використання пальцевого методу помелу. Сільськими електричними млинами задовольнялися побутово-виробничі потреби сільського населення, зокрема у борошні, фуражі. У 2000-і роки стрімко почав зростати попит на борошно підприємств харчової і кондитерської промисловості. В Україні хлібопекарство набувало широкого розвитку, перетворювалося на вигідний вид бізнесу. У містах і селах суттєво розширилася мережа приватних хлібопекарень. Відповідно зростали обсяги переробки зерна. Галузь потребувала виробництва різних сортів борошна. Млинарський комплекс України включав в себе як великі млини, так і низку малих, частина з яких працювала на селі. Тут перероблялося зерно широкого асортименту зерна: пшениці, ячменю, кукурудзи, вівса, сої, сорго тощо. Виготовлення пшеничного борошна, складало 88,1% загальних обсягів його виробництва в Україні.

Зростаючий попит хлібопекарень на цілнозернове борошно зумовив технологічне удосконалення млинів, зокрема використання млинів на комбінованих жорнах: металевих і кам'яних. Вітчизняні виробники млинарського обладнання було освоєно виробництво широкого спектру моделей млинів різними розмірами, під різні види зерна. На кінець першого десятиліття 2000-х років, компанія «The Miler» освоїла виробництво 11 моделей млинів, серед яких були ручні, побутові та промислові. Останні мали продуктивність переробки протягом години 250 кг зерна [Лебедь, 2023]. Їх технологічно можна було підлаштувати під виробництво цілнозернового борошна, круп та висівок.

У 1990-і роки зросло число млинів, які потребували реконструкції. З цією метою використовувалися комплектуючі світових виробників. Більшість наявних в Україні приватних водяних млинів продовжувала використовуватися з локальною метою обслуговування побутових і виробничих потреб ОПГ, сіл, територій, на яких вони розміщувалися. Найчастіше такі млини поєднували господарську функцію і етнографічно-туристичну. Вони розглядалися скоріше як раритетне явище. Млини, які знаходилися в робочому стані, використовувалися з виробничою метою – на них вівся помел зерна для потреб сільського населення. З розповіді власника водяного млина, мірошника В.Ф. Калатіна з с. Купині на Хмельниччині: «млин як пам'ятка старовини змінював власників, зазнав реконструкції. У 1990-і роки попит на послуги млина залишався високим. Доводилося працювати у три зміни... у 2000-і роки

збіжжя привозили з усіх навколишніх сіл, в останні часи замовлень поменшало. У селах з'явилися сучасні млини. Млин став обслуговувати своє село, виробляючи у день до двох тон борошна» [Кушинська, 2011]. Водяний млин у с. Імстичев Іршавського району Закарпатської області працював з 1947 р. постійно забезпечував село борошном. З розповіді жителя села Івана Енеді: «У цьому млині мука дуже гарно виходить, тому що зараз у многих моделей є електричні млини, там палить просто, там ті електричні барабани палять муку, там велика швидкість, а тут камені. Населення села мололо зерно на корм худобі на електричному млині, а для випікання хліба – на водяному» [Коцан, 2014]. У 1990-2000-і роки основу українського млинарського промислу на селі складали млини і крупокрутки, які знаходились у приватній власності. Виробничою основою їх діяльності виступали два взаємопов'язані процеси: переробка зерна різних видів на борошно, яке використовувалось для випікання широкого асортименту хліба і круп, а також помел на фураж для худоби.

На селі у забезпеченні сільського населення хлібом все помітнішої ролі набували приватні хлібопекарні. Їх продукція почала конкурувати з продукцією державних хлібзаводів. Незалежною Україною було успадковало високоефективну хлібопекарську інфраструктуру, до якої входило 400 великих хлібзаводів та кількості дрібних приватних підприємств, які забезпечували промислове виробництво хліба і хлібобулочних виробів. Радянська влада питання забезпечення достатку хліба і його безперебійної доставки до споживачів ставилося до розряду першочергових державних пріоритетів. У радянський час достаток хліба був індикатором, по якому органи влади визначали успішність соціальної і державної політики.

На початку 1990-х років, за умов наростання соціально-економічної кризи, державні хлібзаводи різко скоротили обсяги виробництва своєї продукції, наслідком чого було здорожчання борошна, паливно-мастильних матеріалів та електроенергії, а також транспортних витрат. Поставки хліба до сіл, особливо віддалених, стали нерегулярними. Населення даних сіл змушене було вдаватися до стратегії самовиживання, набутої життєвим досвідом – випікання хліба в домашніх умовах. Домашня хлібна випічка тут набувала масовості, стала звичною практикою для сільського повсякдення. Без перебільшення, зазначимо на тому, що сільське населення на ментальному рівні відтворило пам'ять про переваги домашньої випічки, її споживних якостей та духовно-ритуальної цінності. Випікання хліба в домашніх умовах сільським населенням домашнього хлібу стало можливим через наявність в ОПГ необхідної кількості зерна. ОПГ мали зазвичай зерно власного виробництва. Крім того, зерно отримувалося від сільгосп підприємств у якості натуральної оплати за оренду земельних паїв. На селі стало поширюватись використання міні-електропечей. Борошно для випічки використовувалось те, що було отримане з переробки наявного в господарстві зерна. Воно мололося на млинах приватних сільських власників. У віддалених селах забезпечення населенням споживчих потреб у хлібі стало вимушеним і необхідним кроком. Самозабезпечення сільського населення хлібом відіграло ключову роль у поширенні хлібопекарства. Воно стало видом сімейного бізнесу на селі. У 2000-і роки в багатьох українських селах відкривались невеликі хлібопекарні. Деякі із них вимушено працювали в тіні. Робота пекарів носила неформальний характер.

Відхід від державної монополії на хлібозабезпечення та проникнення у галузь приватного виробництва значною мірою був зумовлений суспільними трансформаціями, пов'язаними зі зміною традиції споживання хліба. Зростання платоспроможності все більшої частини населення міста і села, викликало зрушення у обсягах споживання традиційних видів хліба, які виробляли державні хлібопекарські підприємства. Раціон харчування населення зазнав змін, відбулося заміщення хлібних виробів м'ясним продуктами та оригінальною випічкою. Спочатку в місті, а згодом і у селі у повсякденних практиках населення стрімко почали приживатися звички раціоналізації часу, його економії, у тому числі у справі приготування їжі. Значною частиною населення сіл змінювався підхід до споживання хліба. Все більше він споживався у поєднанні з іншими оригінальними продуктами, у формі бутербродів. Наявна побутова техніка дозволяла приготувати їжу за різноманітними рецептами. Серед сільського населення все більшої популярності набували т.зв. інноваційні сорти хліба: дієтичний, лікувально-профілактичний сорт хліба (цільнозерновий, житній, мультизерновий або висівковий хліб). Відбулося розшарування сільського населення за ознакою споживання видів хліба. Заможніші групи населення віддавали перевагу видам хлібу, що містили добавки, вітаміни і мінерали.

Затребувані широким колом сільських споживачів технології випікання хліба скоріше освоювалися невеликими приватними пекарнями. Сільські міні-пекарні зайняли власну нішу у процесі забезпечення споживчих потреб населення у хлібові. Вони виявляли конкурентні переваги над великими державними виробниками хліба. Багато їх працювало в тіні. У 2000-і роки в Україні тіньове виробництво хліба досягло 60% загальних об'ємів. Жорсткі умови конкуренції зберігались між державними й приватними пекарнями. Міні-пекарні функціонували здебільшого як підприємства двох форм власності: комунальні приватні або як приватні сімейні. Власниками їх найчастіше були місцеві фермери і власники ОПГ. Сільські громади найчастіше відкривалися міні-пекарні у віддалених селах, які знаходилися за десятки кілометрів від районних і обласних центрів. Так, за кошти Старосільської ОТГ Рівненської області була відкрита комунальна пекарня у селі Старе, яке знаходилося за 70 км від райцентру Рокитне. Пекарнею керував голова ОТГ М.Ю. Ковальчук, громада виділила близько 2 млн грн, надала приміщення, придбала автомобіль, укомплектовувала штат пекарів. Підприємство освоїло виробництво невеликого асортименту чорного і білого хлібу, 12 різновидів булочних виробів. Пекарня забезпечувала потреби у хлібові населення села, а також населення сусідніх сіл – Березове, Глинне, Познань, їдальню місцевої школи [Коваль, Марчук, 2020].

Сільські пекарні сіл здебільшого працювали як сімейний бізнес. Власниками пекарень найчастіше були фермери, власники товарних ОПГ, господарства які використовували орендовану землю, техніку, вели прибуткове виробництво різних видів агропродукції, займалися переробкою сільгоспсировини. У 2018 р. у селі Сергіївка Миргородського району Полтавської області, місцевим фермером В. Опришком була відкрита пекарня (на одну піч), з потужністю випічки 100 буханок за зміну. Згодом підприємець побудував ще дві печі, що дозволило наростити асортимент виробництва 400 буханок. Частину обладнання для пекарні було придбано за грантові кошти, виділені за програмою «Власна справа», яка реалізовувалася Міністерством економіки України за підтримки USAID

«Конкурентоспроможна економіка України». У 2023 р. сімейною пекарнею випікалося вже 30 видів хліба, 15 різновидів здоби і пиріжків, а продукція реалізовувалась через мережу власних магазинів у с. Сергіївка та навколишніх селах [Бізнес у селі].

Міні-пекарні на селі відкривалися як приватні підприємства. Підприємці їх реєстрували за іншою юридичною процедурою, якій властивим було узгодження процедур в органах влади. Законодавством України були закладені високі вимоги до організації приватного виробництва хліба. Отримання дозволу на відкриття міні-пекарні нерідко займало багато часу. Тому, підприємці спочатку намагалися відкрити виробництво, довести його до відповідних технологічних кондицій, а потім його реєструвати як суб'єкт підприємництва. Тому багато міні-пекарень вимушені були певний час працювати в тіні. Здебільшого сільські міні-пекарні були відкриті в новозбудованих і відремонтованих приміщеннях. До виробничого процесу залучалися наймані робітники. Так, у пекарні с. Любарці Переяслав-Хмельницького району Київської області, власником якої був Анатолій Примтенко працювало п'ять робітників і двоє водіїв [Левченко, 2024]. До виконання технологічних операцій нерідко міні-пекарні залучали найманих спеціалістів з практичним досвідом роботи на державних хлібопекарських підприємствах. Більшість сільських пекарень зазвичай були добре обладнані технологічно. Тут працювало вітчизняне і зарубіжне обладнання. Так, пекарня, що діяла на базі фермерського господарства «Фемелі», с. Щасливе Вінницької області (голова М. Магденко) була оснащена обладнанням придбаним за кошти агрохолдингу «Астарт-Київ». Власник придбав був куплений новий тістоміс, хліборізку, дозатор води, роздільник продукції, ваги за 90 тис. грн. За кошти, що надійшли від гранту «Робота» було придбано тістоміс, піч на камені, спеціальне обладнання для кімнати з температурним режимом і вологісним режимом для дозрівання хліба [Панасюк, 2023]. Сільські міні-пекарні як правило використовували борошно власного виробництва. Лише незначні його обсяги закуповувалися для випічки спеціальних сортів хліба. Практично більшість власників пекарень мали власні млини. Ними вироблявся широкий асортимент хлібної продукції. Так, пекарня Анатолія Примтенка з с. Любарці Переяслав-Хмельницького району випікала: класичну паляницю, пшеничну та житню паляницю, заварний хліб, цибулевий хліб, гречаний хліб з льоном, цільнозерновий хліб, із копченим чорносливом та журавлиною хліб, хліб на заквасці, солодку випічку: ромашка, булочка, багети, рогалики із різними начинками [Левченко, 2024]. Працюючи в умовах жорсткої конкуренції між виробниками хлібу власники сільських пекарень нерідко вдавалися до маркетингових прийомів випікаючи і реалізуючи продукцію під певним брендом. Найпоширенішими брендами стали: «Крафтовий хліб», «Хліб без ГМО», «Смачний хліб», «Хліб по селянськи» тощо.

У 2000-і роки в Україні на ринку хліба така склалася ситуація, що приватні виробники хліба поступово почали витіснити державні підприємства. Відбулося зростання обсягів виробництва у одних і зменшення у інших. Виробництво хліба все більше починало залежати від цін на ресурси.

Сільське населення змінювало ставлення до хліба, як до продукту споживання. Різко відбулось зменшення його використання на нехарчові потреби. На власну випічку переходили шкільні їдальні. Зменшувалось замовлення на постачання хлібу від сільських закладів торгівлі, для яких реалізація хліба стала збитковою. Для

значної частини сільського населення якісний хліб за високою ціною залишався малодоступним. Вітчизняний ринок хліба все більше насичувався т. зв. хімізованим хлібом. Гонитва за прибутком багатьох виробників хліба змушувала вдаватися до зміни рецептури хліба. У випічку нерідко додавали домішки: розпушувачі та консерванти. Такій продукції надавався подовжений термін зберігання, тоді як споживчі властивості хліба погіршувалися та негативно впливали на здоров'я споживачів.

Українським селом також було збережено традиційний досвід сироваріння, яке виступало окремим видом промислового виробництва сирів. На початку 1990-х років даний вид промислової діяльності краще зберігся в селах в гірських областях, де утримувалось поголів'я овець і кіз, ВРХ. У 2000-і роки сироваріння набувало певної рельєфності у своєму поширенні по всій території України. Відповідно почала зростати чисельність приватних виробників сиру. Виготовлення сиру переорієнтовувалося на широкий спектр споживачів, з різними матеріальними достатками і можливостями.

Значні обсяги сирів вироблялися на традиційних сироварнях «на полонині». У 2000-х роках також відбулося зростання числа сироварень «на взаємодопомозі» і сироварень-екоцентрів.

Сироварні «на полонині» зберігали традиційний господарсько-етнографічний стиль виробничої діяльності властивий сільському гірському населенню Прикарпаття і Закарпаття. Виробничий процес їх включав у себе кілька одночасних операцій: випас овець, заготівля сировини, виготовлення сирів та іншої молокопродукції. Сироварнями «на полонині» використовувалася сировина – молоко від овець, які випасалися на полонині. Так, громада села Криворівня Івано-Франківської області утримувала отару, що налічувала 80 голів овець. У власності родини Марусяків було 30 овець, решта здавалась у полонину їх сусідами. З отриманої сировини родиною за добу виготовлялося до 30 кг сиру різних сортів: «гледжений сир», копчений сир («будз»), полонинська бринза. Технологія виготовлення сиру передбачала кілька послідовних операцій: проціджування свіжого молока та підігрів його в казані до температури 36-38°C, додавання штучного ферменту («глек»), формування сиру, зберігання у підвішеному стані у марлі, підсушка. «Гледжений сир» на кілька ставився на коптіння на легкому повільному диму, за допомогою перемелювання будзу буковим кілком «браєм» у високій вузькій діжці – «путині» і додаванням солі виготовлялася полонинська бринза [Дмитрук, 2023].

Сироварнями «на полонині» зазвичай збувалася продукція місцевому населенню, туристам і підприємцям. У цілому, даним видом сирів задовольнялося широке коло споживачів, різного достатку і смаків.

Сироварні «на взаємовиручці» були видом сільського підприємництва, яке стало результатом спільної кооперації їх власників і сільського населення, яке намагалось збувати залишки молока. Такі сироварні виконували роль молокоприймальних пунктів. Варка сирів у них носила сезонний характер. Обсяги виробництва готової продукції залежали від обсягів надоїв молока та регулярного надходження від господарств населення. У 2000-і роки в Івано-Франківській області успішно працювала сироварня «Далекі гори», яка знаходилась у с. Снідавка Косівського району. Із закупленої у ОПГ сировини виготовлявся широкий

асортимент сирів, який був розрахований на широкий споживчий попит, населення з різним достатком. За визнанням власниці сироварні Ірини Омецінської, дорожчі сири підприємство збувало через заклади торгівлі і на ринках великих міст – Києва, Львова, дешевші – на ринках у Коломиї, Івано-Франківську. Частину сирів скуповували туристи [Маєвська].

Новим явищем вітчизняної сироварної справи стала поява сироварень-екоцентрів, підприємств, які обирали виробничою метою відродження у населення культури споживання натуральних сирів. Найчастіше такі виробництва створювалися при фермерських господарствах, які спеціалізувалися на тваринництві і мали можливість формувати сировинну базу. Так, власниками сироварні «Мірина майстерня сиру» розташованої в с. Троїця Івано-Франківської області утримувалося стадо альпійських кіз, які цілий рік перебували на вільному випасі. Екологічного підходу до виробництва сировини, для виготовлення сирів дотримувалися власники сімейної ферми «МІ-ЛО-КО» з с. Любимівка Київської області. До 2022 р., до війни РФ проти України сироварнею щомісяця перероблялося від 2 до 2,5 тон молока [Маєвська].

Приватні сироварні виробництво сирів здійснювали за різними технологіями, які враховували вітчизняний та зарубіжний досвід сироваріння. Так, технологія сироварні «Мірина майстерня сиру» передбачала варіння сирого молока в чаші на вогні та використання ферментів замість традиційних заквасок. Сироварнями-екоцентрами вироблялося близько 30 видів сирів [Маєвська].

Серед видів промислів на села помітну роль відігравали підприємства по переробці м'ясної сировини. У радянський час забій худоби в колгоспах і радгоспах покладався на державні великі та середні за розмірами м'ясокомбінати, які у більшості розташовувались на околицях міст і містечок. Державними заготівельними організаціями закуповувалася худоба живою вагою у ОПГ. Власні споживчі потреби у салі та м'ясі, господарства задовольняли забиваючи незначну частину утримуваної худоби. Сільським населенням зберігалися раціональні підходи до формування запасів м'ясопродуктів, жирів, які відбувалися сезонно раз або двічі на рік.

Після 1991 р. з процесом роздержавлення і приватизації, відбулося закриття багатьох м'ясокомбінатів. На їх місці почали з'являтися приватні структури, які взяли на себе функцію заготівлі та переробки м'яса. З'явилася значна кількість м'ясопереробних підприємств. Реорганізація колгоспів та радгоспів у нові виробничі структури, призвела до вивільнення значних ресурсів тваринництва. На селі з'явилися значні обсяги м'ясної сировини. Збут і закупівля худоби стали вигідним видом бізнесу. Керівниками КСП, фермерами відкривалися невеликі приватні м'ясопереробні підприємства, на яких вироблялися значні обсяги і широкий асортимент такої продукції: як м'ясні тушонки, ковбаси, субпродукти тощо.

На селі популярним видом м'ясопереробної діяльності стало виробництво ковбас. Приватно-сімейне виробництво даної продукції набуло масового поширення ще у другій половині 1980-х років, після ухвалення в СРСР законів про індивідуальну трудову діяльність (1986 р.), і про кооперацію (1988 р.), які стосувалися розширення приватної ініціативи, у сфері заготівель і виробництва, формувалися альтернативні форми підприємництва. В Україні почав легально формуватися прошарок підприємців, які спеціалізувалися на виробництві ковбасної

продукції. Працюючи у більшості в тіні, ними виготовлялася продукція, яка значною мірою перекривала споживчий дефіцит на прилавках магазинів копчених ковбас. У радянський час, а також ще на початку 1990-х років ковбаса, як і хліб виступали, свого роду, соціальним маркером суспільного благополуччя населення. Тому, державна влада виходячи з ідеологічних мотивів всіляко заохочувала та підтримувала дане виробництво. На початку 2000-х років, коли почали змінюватись споживчі смаки та інтереси суспільства попит на ковбасу почав зростати серед широких верств населення як міст, так і сіл. Домашня ковбаса, як висококалорійний продукт харчування, що мав тривалий термін зберігання, був зручним у споживанні, особливо під час активної фази сільськогосподарських робіт. У заклади торгівлі надходив широкий асортимент ковбас, виготовлених на приватних сімейних виробництвах.

В Україні відбулося чисельне зростання сіл, населення яких було зайнято виробництвом домашньої ковбаси у товарних масштабах. Так, у селі Любашівка Одеської області половина населення займалося виробництвом ковбас. У ЗМІ журналісти село називали столицею української домашньої ковбаси. Село розташоване на трасі Одеса-Київ мало транзитні переваги: тут часто зупинялись туристи. Населення Одеси та інших міст, у тому числі найближчих населених пунктів, продукцію виробляло з урахуванням їх попиту, а також міського населення. М'ясна сировина підприємцями-ковбасникам закуповувалася у місцевих фермерів та ОПГ. Технологія виготовлення ковбас брала початок ще з 1980-х років та передбачала обов'язкову наявність у м'ясній ковбасі 10% сала, а також виробництво кров'яної ковбаси лише з субпродуктів і м'яса, без додавання круп.

Продукцію любашівські підприємці збували самостійно, зазвичай на ринках Одеси, ятках вздовж траси і базарах навколишніх сіл. У 2021 р. вартість кілограма Любашівської ковбаси м'ясної складала 380 грн., сальної – 300 грн. Збут здійснювався через розсилку в Інтернеті, Нової пошти, автобусні передачі тощо [Помернюк, 2024]. Виробництво ковбаси у ковбасних цехах особистих господарств відбувалося у приміщеннях спеціально відведених для цього. Зазвичай поруч знаходилося кілька спеціальних міні-цехів у яких проводилося відповідно приготування ковбас, а також їх запікання та копчення. Виробничі практики підприємців-ковбасників успадкувалися від батьків, родичів, односельців. Лише дехто з них здобував технологічну освіту чи практичну підготовку. Більшість набувало досвіду виготовлення ковбаси самостійно. Так, досвід виробництва подружжя Солтановських Леоніда і Валентини з с. Любашівка налічував близько 40 років. До 2014 р. подружжям виробництво ковбаси забезпечувалося за рахунок власної сировини від утримуваного поголів'я свиней. Їхня технологія виробництва ковбас включала: проведення операцій з охолодження купленого м'яса, нарізку його разом з салом, перемішування і перемелювання у фарш на електром'ясорубці. Ковбаса формувалася за допомогою шприца. Далі на добу відправлялася на маринування, після чого на чотири години до коптильні. Саморобна коптильна являла собою невелике приміщення, де розташовувалась піч, яка нагрівалася на дубових і вишневих дровах до температури 90 – 100 градусів. До коптильні одноразово закладалося до 100 кг. продукції. Щомісяця господарство переробляло до 600 кг м'яса і виробляло 300 кг ковбаси [Помернюк, 2024]. Різні технології виробництва ковбас дозволяли підприємцям поставляти на вітчизняний споживчий

ринок широкий асортимент ковбас [Помернюк, 2024]. У 2000-і роки важливу роль у популяризації підприємцями-ковбасниками продукції почали відігравати фестивалі-ярмарки, на яких представлялися бренди окремих видів ковбас.

У 1990-і роки на селі серед переробників рослинницької сировини помітну роль відігравали приватні виноробні. Відбулося відродження такого виду діяльності у більшості регіонів України. Більш активно відкривалися виноробні у селах, де була збережена історична традиція виноробства і де ефективно розвивалися фермерські господарства і ОПГ. На початку 1990-х років в умовах поглиблення загальної соціально-економічної кризи на селі, вітчизняне виноробство зазнало занепаду. У радянський час основними виробниками вин виступали великі галузеві державні підприємства – винні заводи. Тут вироблявся вузький асортимент вин, здебільшого плодово-ягідних і виноградних. В українському суспільстві, споживчий попит на вина залишався невисоким. На вітчизняний споживчий ринок все більше проникало зарубіжних виноробних компаній, у тому числі з відомими світовими брендами. Їх продукцією був практично повністю заповнений споживчий винний ринок України.

У 2000-і роки в українському суспільстві почали з'являтися нові традиції у споживанні вина. На цьому тлі, в Україні відбувся стрімкий розвиток вітчизняного виробництва вина. Власники невеликих виноробних підприємств та виноградарі об'єдналися у Спілку виноградарів і виноробів України. Популяризаторами традицій виробництва та споживання вин виступали приватні виноробні. Одна з таких виноробень, перебувала у власності відомого українського виконавця О. Скрипки.

Приватні виноробні в Україні засновувалися на засадах родинного виробництва. Найчастіше вони відкривалися власниками фермерських господарств, особами, які займалися аграрним бізнесом, фахівцями, які свого часу працювали на державних виноробних заводах. Виноробні відкривалися не лише в межах регіонів, які традиційно корелювалися з виноробством – АР Крим, Закарпатська, Одеська, Херсонська області, а і в інших областях України, де набувало розвитку рослинництво як галузь аграрного виробництва.

Розширення на селі даного виду діяльності сприяла також історична традиція виноробства, яка зберіглася у колективній пам'яті народу. За заснування виноробень нерідко бралися сім'ї, які ставили метою відродження виноробної традиції пращурів та заснувати бізнес. Так, власник виноробні «Кассія» (с. Мила, Київська обл.) М. Касьяненко походив з сім'ї виноробів (батьки тривалий час займалися виноградарством у сусідній Молдові) [Маєвська]. Засновниками виноробень, також переслідувалися і економічні вигоди на тлі швидкого зростання споживчого попиту на якісне вино. Виробництво також засновувалось особами, які стали власниками частки активів приватизованих державних винних заводів, спиртзаводів, виноградарів. Приватні виноробні діяли здебільшого в тіні. Більшість їх власників намагалися уникати офіційного ліцензування даного виду діяльності. Водночас, вітчизняне законодавство передбачало процедуру стягнення штрафів за виробничі порушення, несвоєчасну здачу фінансових звітів. Власникам виноробень надавався статус юридичної особи, виробництво ними організовувалось на основі ліцензії. Виноробні виробничий процес організовували на сімейній основі з залученням найманих працівників. Так, у «Родинній виноробні Зелениці» (с. Боришківці Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.) крім власників – батька і сина –

Анатолія і Олександра Зелениць, також працювали виробник-технолог Богдан Павлій, та два консультанти – М. Скорченко та А. Тенятка [Курдюкова].

Виноград як сировина для виробництва вина вирощувався на власних виноградниках або закуплявся у господарствах. Мали місце випадки заготівлі сировини на партнерських засадах, коли розподілялися виробничі ролі: виноградар – винороб. Власники виноробень з центральних і східних областей України зазвичай кооперувалися з виноградарями Одеської, Закарпатської, Херсонської областей. Більшість власників виноробень мали свої виноградники. Так, підприємство «Родина виноробня Зелениці» мало 4 га власного винограднику, у якому вирощувалися такі сорти винограду як Мускат Дубрянський, Цитронний Магарача, Йоханнітер [Курдюкова]. Процес виробництва вин включав наявність певних потужностей, які мали різне призначення і включали в себе: виноградники, технологічні приміщення, цехи з переробки винограду, лабораторії, погребі, винотеки, дегустаційні тераси для туристичних груп тощо. Виноград перероблявся на сік за допомогою спеціального технологічного обладнання. Для цього використовували спеціальні дерев'яні дробарки, вироблені закарпатськими майстрами. Важливим технологічним елементом у виробництві вина виступала діжка. У більшості виноробень України використовувалися діжки, які вироблялися житомирськими бондарями, а також французькі барріки.

У виноробнях важлива увага приділялася вибору технології виробництва вин. Для цього часто залучалися професійні технологи. Власники виноробень вивчали технології виробництва вин на спеціальних курсах, організованих в різних регіонах України. Так, власник виноробні «Родина виноробня Зелениці» навчався в Києві на технологічних курсах відомих українських технологинь вин А. Тенетки та М. Скорченко [Курдюкова]. Власник виноробні «Кассія» набув технологічних знань у відомих виноробів Закарпаття, Італії, Німеччини та Флоренції [Маєвська]. Приватні виноробні України використовували технології виробництва вин, крім вітчизняних, також грузинські, італійські. Відбулося винайдення авторських технологій виробництва. Так, власником виноробні «Кассія» вино вироблялося за грузинською (кахетською) технологією, суть якої полягала в тому що: вино шумувалося разом зі шкірочками, м'якоттю та кісточками плодів, ягоди перемелювалися та зсипалися у ємність на 10 – 12 денне бродіння. Далі матеріал розливався у ємності під пневмокришки і відстоювався півроку, після чого він віджимався на пресі та розливався в чани. Технологією виключалося використання сірки, штучних дріжджів і стабілізаторів, було передбачено лише додавання диких дріжджів [Маєвська].

Технологічним винаходом власників виноробні «Родина виноробня Зелениці» було виробництво недоброджених вин із залишковим цукром. Технологія передбачала роботу по зупинці бродіння вина не винним спиртом, а холодом. Технологія виробництва ігристих вин передбачала перепуск вина через сатуратор. Технологію «скін-контакт» тут використовувалась при виробництві вин Піно Грі типу оранджу. Виноробня виробляла також і теруарні вина [Курдюкова].

На виноробні «На Янчинських пагорбах» (с. Іванівка Львівської області) власниками – подружжям Максимом і Наталією Кичма вироблялося бурштинове вино за грузинською технологією, яка передбачала настоювання винограду сорту Ркацителі разом з гребінцем [Курдюкова].

Вітчизняні виноробні вироблялися також бренді та грап. Сировиною були перероблені залишки винограду. Дана продукція була додатковою у виноробному виробництві, одержана за технологією перегону та змішування відповідних продуктів. Власники виноробень виготовлялися такі ферментовані напої як сидр, комбуча, сікера, перрі, медове і малинове вино [Марковська].

Приватні виноробні важливим сегментом виробничої діяльності бачили створенням умов для зберігання виноматеріалу і готового вина, його бутілювання, організації дегустації тощо.

На селі зберігав певну динамічність і такий вид господарської діяльності з переробки рослинницької сировини, як виготовлення домашнього самогону – продукту одноразової перегонки спиртовмісної суміші (браги). Зазвичай сільським населенням виготовлялось кілька видів самогону – ром, сливовиця, ракія, чача, джин, буряківка, самогон з цукру. На відміну від горілки, яка виготовлялась зі спирту методом ректифікації, самогон мав власну технологію виготовлення браги та перегонки на самогонному апараті.

У 1990-і роки потреба у самогоноварінні в домашніх умовах почала зростати у значної частини сільського населення. Для більшості населення вона ґрунтувалася на невдоволенні ціною на алкогольну продукцію, яку встановлювали торгівельні заклади. В Україні, на тлі погіршення соціально-економічної обстановки стрімких темпів набував горілчаний бізнес. У торгову мережу потрапляло багато фальсифікованої продукції. Комерсантами завозилися значні обсяги низькоякісного спирту, який перероблявся на горілку. Крім того, вітчизняні спиртозаводи, які змінили форму власності прагнули комерціалізувати свою діяльність та нарощувати виробництво значних обсягів затребуваної спиртової продукції, нерідко з низькоякісною. Не меншу роль відігравали також постійні збільшення ціни на алкогольні напої.

В Україні до традиційно домашнього самогонного виробництва, що мало здебільшого нетоварний характер, додалося і виробництво самогону у підпільних міні-гуральнях. Чимало таких виробництв було створено в Житомирській, Рівненській, Вінницькій, Київській областях. Підпільні міні-гуральні працювали за давальницькою схемою, забезпечуючи виробництво промислових обсягів самогону.

У повсякденному житті сільського населення відбулося зростання значення самогоноваріння. Цій тенденції сприяло погіршення загального матеріального благополуччя, посилення натуралізації виробництва в особистому підсобному господарстві та поява лишніх обсягів сировини – картоплі, буряків, зерна, цукру. Сільські родини також займалися самогоноварінням з мотивів необхідності задоволення власних споживчих потреб, а також традиції використання могоричів, у якості вагомого чинника господарського побуту на селі, що виконував роль оплати роботи по найму. Стратегії виживання властиві більшості сільського населення, зумовили повернення до історичного досвіду та збережених соціальних практик, навичок та технологій виготовлення самогону, що передавалися з покоління в покоління.

Зростання на селі споживчого попиту на самогон було зумовлено також і масштабуванням таких соціальних явищ, як пияцтво і алкоголізм. Даний процес набував поглиблення завдяки самогонщикам, які бачили у виробництві самогону

комерційну вигоду. Зростало число сільських родин, якими вироблявся самогон як для власного споживання, так і для продажу.

Законодавством України досить ліберально було врегульовано такий вид комерційної діяльності. У 1990 р. припинили дію статті, які передбачали обкладання штрафами самогонщиків, що були ухвалені в 1987 р. у контексті сухого закону Горбачова-Лігачова, направлено на боротьбу з пияцтвом і алкоголізмом. За чинним українським законодавством самогоноваріння, продовжувало відноситися до адміністративних правопорушень. Кодекс України про адміністративні правопорушення (ст. 176) передбачав покарання за такий вид діяльності у вигляді штрафу від 1700 до 8500 грн [Закон України]. У 2003 р. Верховна Рада України з Кримінального кодексу України вилучила статтю «Збут самогону». Тому населенням стало вважатися, що чинне законодавство не забороняє виготовлення самогону для власних потреб.

У 2020 р. Закон України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв, тютюнових виробів та пального» докорінно змінив підходи до практики самогоноваріння. Даний вид діяльності перестав мати негативне значення. Владою був зроблений відхід від державної монополії на виробництво міцних напоїв і визнано домашнє виробництво самогону видом господарської діяльності. Самогоноваріння перестало бути адміністративним правопорушенням, вводилося оподаткування на виробництво самогону, а також ліквідовувалося покарання за його продаж і зберігання. Закон фіксував, що виробництво фізичною особою-підприємцем самогону в домашніх умовах з метою збуту могло здійснюватися при наявності ліцензії та дотримання вимог щодо матеріально-технічної бази виробництва самогону. За законом, підприємці-самогонщики які займалися виробництвом самогону з метою збуту мали отримати ліцензію та мати можливості самостійно забезпечувати виробничий процес і розлив самогону у тару. Перегін браги мав здійснюватися за допомогою апарату саморобного чи заводського виробництва, у відокремленому нежитловому приміщенні, за наявності власної чи залученої лабораторії для перевірки якості самогону, обладнанням для розливу його у споживчу тару. Підприємці, які не дотримувалися цих вимог обкладалися штрафом у розмірі 10 тис. грн.

До самогоноваріння як виду діяльності на селі долучалися представники багатьох професійних, статевих чи вікових груп населення. Серед сільських самогонщиків найчисленнішу групу становили жінки, переважно передпенсійного та пенсійного віку, які були зайняті в ОПГ чи його очолювали. Чоловіки, які були зайняті на важких фізичних роботах самогоноварінням займалися значно менше.

У 1990-і роки з'явилася низка технологічних умов, які полегшували виробництво самогону. Серед них, зокрема, поява широкого кола самогонних апаратів. Апарати, які передбачали застосування парової дистиляції забезпечували вихід якісного продукту. Використання ректифікаційних колон давало змогу забезпечувати підвищений ступінь очищення та концентрації алкоголю завдяки багатоступеневому процесу поділу компоненту. У домашніх умовах виготовити якісний і безпечний для здоров'я самогон було складно. При прямій перегонці браги за нагрівання відбувався процес розщеплення цукру, білків і дріжджів, та утворювалися легкі органічні сполуки, у тому числі й отруйні – сивушні масла, метиловий спирт тощо. Видалення їх з самогону було технічно складним завданням,

навіть при багаторазовому виморожуванні чи хімічному осадженні [Костянтинов]. Самогон зазвичай виготовлявся за технологією, яка передбачала кілька послідовних етапів: підготовки закваски на оснрві таких інгредієнтів, як вода, дріжджі, цукор. При виробництві комбінованої закваски крім основних інгредієнтів додавалися також фрукти (груші, сливи), цукрові буряки, зерно. Закваска протягом тижня дозрівала та перетворювалася на брагу. Самогонщики при виготовленні домашнього самогону, нерідко пропонували рецепти закваски, яка дозволяла надати нових смакових якостей продукту. Для значної частини сільського населення самогоноваріння нерідко ставало видом занять чи хобі.

Для населення яке займалось самогоноварінням, даний вид діяльності приносив добрі прибутки. Собівартість літра самогону складала 100 – 110 грн. На приготування закваски йшло: 1 кг цукру (45 грн), 20 грамів дріжджів (40 грн), витрати електроенергії становили 20 – 30 грн. Літр самогону продавався за 160 грн. Чистий прибуток виробника самогону складав 40 грн. Зазвичай пляшка самогону мала значно нижчу ціну ніж горілка з акцизною маркою. Для виробника самогону, його продаж був видом підприємницької діяльності. Він відбувався в нелегальний спосіб, як кажуть, «з-під поли», найчастіше для друзів, знайомих. Покупці самогону, як правило, не поширювали інформацію про наявність «точок». Самогон на селі виступав одним з найпопулярніших видів спиртних напоїв. Попит на нього завжди був високий. Зростання попиту серед сільського населення на самогон зумовлювався розвитком на селі таких негативних явищ як пияцтво і алкоголізм, на ґрунті яких відбувалося поширення економічних злочинів, інших асоціальних явищ. Серед причин поширення пияцтва, передусім, було безробіття та бідність. Розпиття алкоголю перетворювалося на розвагу для все більшої частини сільського населення, особливо молоді. Поява на селі значної кількості закладів торгівлі, генделіків, закусочних та розширення продажу пива посилювала замкнутість сільського життєвого простору. Для молоді вони ставали найбільш доступними місцями спілкування.

Серед першопричин поширення на селі пияцтва і алкоголізму було також зростання обсягів самогоноваріння. Правоохоронні органи вели боротьбу з самогоноварінням, як з незаконним видом підприємницької діяльності. У протидії сільському пияцтву зберігалися багато в чому радянські підходи, коли переважали такі заходи як затримка в стані алкогольного сп'яніння, виявлення осередків самогоноваріння. Характер їх показовості мав на меті застосування спроби призупинення самогоноваріння. Правоохоронцями здійснювались рейди, вилучався самогон, брага, самогонні апарати. Під правові санкції в більшій мірі потрапляли громадяни, які розпивали самогон в громадських місцях, порушували напідпитку громадський порядок [Шпак, 2019]. Сільськими радами ухвалювалися рішення, за якими обмежувався продаж алкогольних напоїв у межах сіл у визначені години. Місцевими правоохоронцями чинилася протидія проступкам, які виникали на ґрунті пияцтва. За визнанням голови сільради с. Озерянка Житомирської області Л. Сарафін: «Ми боремося з самогоноварінням через те, що люди почали сильно спиватися. Сюди до Бондара (самогонщика) люди несуть все, хто що у кого вкрав: і курей, і метал, все що завгодно вони крали за горілку» [Сичевський, 2010]. Правоохоронними органами бралися на облік особи, які зловживали алкоголем. У 2011 р. Звягельська районна державна адміністрація Житомирської області

повідомляла про те, що в 14 мешканців району були вилучені самогонні апарати [Денисенко]. У Корюківському районі Чернігівської області правоохоронцями було накладено штраф на 50 жителів за те, що вони за умов воєнного стану збували самогон [Рубей, 2024]. Утримуючи «точки» продажу самогону, їх власники виправдовували власні дії, мовляв, немає офіційної роботи, а сім'ю утримувати потрібно. Таким чином, самогоноваріння з домашнього атрибуту перетворювалося на вид діяльності і спосіб заробітку. Мала місце гонитва за вигодою. На селі обсяги виробництва і продажу самогону постійно зростали.

Висновки. Отже, на початку 1990-х років масове безробіття на селі, погіршення соціально-економічних умов життя спонукали досить чисельну частину сільського населення зайнятись несільськогосподарськими видами діяльності. В Україні набувала чинності законодавча основа розвитку різних форм підприємництва на селі. Дані види діяльності державною політикою були направлені на переробку сільськогосподарської сировини, розробку місцевих природних ресурсів тощо. Широкий розвиток торгівлі потребував формування сегменту готової продукції, заснування нових та перезаснування старих виробництв на засадах приватної власності. Держава знявши заборони на функціонування усіх несільськогосподарських видів діяльності на селі, створювала, таким чином, умови для їх розвитку. За ними зберігалась допоміжна роль у чинній виробничій ієрархії села. Державою надавались переваги ініціативам з відродження кооперації на селі. Моновиробництво, яке зайняло провідні позиції в агропромисловому виробництві, гнітило підприємницьку ініціативу сільського населення та консервувало натуральний характер ОПГ. У 1990-і роки дрібна сільська промислова діяльність почала виявляти низку соціально-економічних переваг. Крім виробничого ефекту вона сприяла розв'язанню низки соціально-побутових проблем, дозволяла значній масі сільського населення підтримувати власне матеріальне благополуччя, сприяла пом'якшенню наслідків безробіття, дещо притримувала вимивання з села кадрового потенціалу. Особливість дрібної промислової діяльності на селі полягала в тому, що вона продовжувала залишатися тісно вплетеною у сільськогосподарське виробництво. Чинна державна кредитно-податкова політика, стосовно цього виду діяльності носила дискримінаційний характер, що змушувало певну частину підприємств закриватися чи переходити на нелегальне становище. У свою чергу, посередницькі форми збуту, які залишались переважати, зазвичай призводили до подорожчання виробів, а отже до зменшення попиту на та види продукції, що вироблялися сільським населенням. Розвиток промислової діяльності на селі виступав одним із засобів демонополізації крупних виробничих підприємств і переведення їх на виробництво окремих видів продукції, забезпечувало умови для конкуренції. На селі приватні промислово-переробні підприємства виступали платниками податків, поповнювали бюджети сілрад і територіальних громад.

Список використаних джерел та літератури

Бізнес у селі. Як хліб, сир і кондитерка з невеликого села на Полтавщині дає розвиток місцевій громаді. URL: https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=ec811ed4-45d9-4b6b-b94a-4ef3294d72f6&title=Robota-NaPoltavschini&fbclid=IwAR3_0BOUu5ReCLwuOKBLTQWF40w5fMRlc4YIytV5tixT602Ty2qeNdoWFeI.

Денисенко І. Самогоноваріння – торгівля на людському житті. URL: nvradazt.gov

Дмитрук О. «Пригощайтесь! То все своє, свіженьке». Серцевина. URL: <https://theheartofwine.com/>

Закон України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв, тютюнових виробів та пального» / Закон України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, спиртових дистилатів, алкогольних напоїв, тютюнових виробів, рідин, що використовуються в електронних сигаретах, та пального». Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/481/95-вр#Text>.

Коваль М., Марчук І. Для себе й сусідів: у селі на Рівненщині відкрили комунальну пекарню / Суспільне Рівне. URL: <https://suspilne.media/rivne/61093-dla-sebe-j-susidiv-u-seli-na-rivnensini-vidkrili-komunalnu-pekarnu/>

Костянтинов С. Війна з самогонщиками. URL: www.telegraf.in.ua

Коцан В., Сологуб Т., 2014. Традиційні водяні млини на Закарпатті XIX – XX ст. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Вип. 2. С. 110-118. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuust_2014_2_17

Курдюкова Н. Вино родини Зелениць / Серцевина. URL: <https://theheartofwine.com/vynorodyny-zelenyts/>

Кушинська О., 2011. Водяний млин в Купині на Хмельниччині. *Український міжнародний журнал*, 1. С. 66-69.

Лебедь М.В. В Украине растет спрос на жерновые мельницы / AgroPortal.ua. URL: <https://agroportal.ua/ru/news/eksklyuzivnyy-v-ukrajini-zrostaye-popit-na-zhorno-mlyni>.

Левченко Л. У Переяславі продають крафтовий хліб, його привозять підприємці із маленької пекарні у Любарці / Переяслав.City. Переяслав. City. URL: <https://pereiaslav.city/articles/345017/u-pereyaslavi-prodayut-kraftoviy-hlib-jogo-privozyat-pidpriemci-z-malenkoi-pekar-ni-u-lyubarcyah>.

Маєвська Н. «Кассія»: історія натури у вині / URL: <https://theheartofwine.com/kassii-istoriia-natury-u-vyni/>

Маєвська Н. Як виживають сироварні в Україні під час війни / Серцевина. URL: <https://theheartofwine.com/yak-vyzhyvaiut-syrovarni-v-ukraini-pid-chas-vijny/>

Марковська М. Вино не з винограду. Або що таке ферментовані напої, у чому їхня користь і де спробувати / Серцевина. URL: <https://theheartofwine.com/vyno-ne-z-vynohradu/>

Панасюк І. Курс на незалежність. Як великий агробізнес розвиває мале підприємство в селі. / AgroPortal.ua. URL: <https://agroportal.ua/agrocheck/zvidki-jizha/kurs-na-nezalezhnist-yak-velikiy-agrobiznes-rozvivaye-male-pidpriemnistvo-v-selah>.

Помернюк Л. Традиційний смак у сучасному виконанні: як Любанівка стала столицею ковбаси / Район.Подільськ. URL: <https://podilsk.rayon.in.ua/topics/705089-traditsiyniy-smak-u-suchasnomu-vikonanni-yak-lyubashivka-stala-stolitseyu-kovbasi>.

Рубей Н. Пів сотні жителів Корюківщини оштрафували за самогоніваріння. «Точки» є і в місті, і в селах / Сусіди.City. URL: <https://susidy.city/articles/96178/piv-sotni-zhiteliv-koryukivschini-oshtrafuvali-za-samogonovarinnya-tochki-e-i-v-misti-i-v-selah>.

Сичевський А. У Житомирській області винахідливий чоловік тримав самогонне виробництво у своєму автомобілі / ФОТО. Житомир.info. URL: https://www.zhitomir.info/news_67613.html.

Техніко-економічне обґрунтування створення цеху з переробки зерна пшениці на борошно у сільськогосподарському підприємстві. Харків. 2011.

Шпак В., 2024. Самогонна напасть: що з цим робити, *Урядовий кур'єр*, 4 серпня URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/samogonna-napast-sho-z-cim-robiti/>

References

Biznes u seli. Yak khlib, syr i kondyterka z nevelykoho sela na Poltavshchyni daie rozvytok mistseviy hromadi [Business in the Countryside. How Bread, Cheese and Confections from a Small Village in Poltava Oblast Help the Local Community To Develop]. URL: https://me.gov.ua/News/Detail?lang=uk-UA&id=ec811ed4-45d9-4b6b-b94a-4ef3294d72f6&title=Robota-NaPoltavschini&fbclid=IwAR3_0BOUu5ReCLwuOKBLTQWF40w5fMRlc4YIytV5tixT602Ty2qeNdoWFeI [in Ukrainian].

Denysenko I. Samohonovarinnia – torhivlia na liudskomu zhytti [Brewing Moonshine Is Profiting from Death]. URL: nvradazt.gov [in Ukrainian].

Dmytruk O. “Pryhoshchaite! To vse svoie, svizhenke” [“Help Yourself to It! It’s All Home-Made and Fresh”]. URL: <https://theheartofwine.com/> [in Ukrainian].

Kostiantynov S. Viina z samohonshchikamy [A War on Moonshine Makers]. URL: www.telegraf.in.ua [in Ukrainian].

Kotsan V., Solohub T., 2014. Tradytsiini vodiani mlyny na Zakarpatti XIX – XX st. [Traditional Water Mills in Transcarpathia in the 19th and 20th Centuries] *Naukovyi Visnyk Uzhhorodskoho Universitetu. Istoriiia*. Issue 2. P. 110-118. - URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuust_2014_2_17. [in Ukrainian].

Koval M., Marchuk I. Dlia sebe y susidiv: u seli na Rivnenshchyni vidkryly komunalnu pekarniu [For Themselves and Their Neighbors: A Communal Bakery Has Been Opened in a Village in Rivne Oblast]. URL: <https://suspilne.media/rivne/61093-dla-sebe-j-susidiv-u-seli-na-rivnensini-vidkrili-komunalnu-pekarnu/> [in Ukrainian].

Kurdiukova N. Vyno rodyny Zelenyts [Wine of the Zelenytsia Family]. URL: <https://theheartofwine.com/vyno-rodyny-zelenyts/>. [in Ukrainian].

Kushynska O., 2011. Vodiani mlyn v Kupyni na Khmelnychchyni [Water Mill in Kupyna, Khmelnytskyi Oblast]. *Ukrainskyi mizhnarodnyi zhurnal*. No. 1. P. 66–69. [in Ukrainian].

Lebed M.V. V Ukraini rastyot spros na zhermovye melnitsy [Demand for Millstone Mills Is Growing in Ukraine]. URL: <https://agroportal.ua/ru/news/eksklyuzivnyy-v-ukrajini-zrostaye-popit-na-zhornovimlini> [in Russian].

Levchenko L. U Pereiaslavi prodaiut kraftovi khib, yoho pryvoziat pidpriemtsi iz malenkoi pekarni u Liubartsi [Owners of a Small Bakery in Liubartsi Sell Kraft Bread in Pereiaslav]. URL: <https://pereiaslav.city/articles/345017/u-pereiaslavi-prodayut-kraftovij-hlib-jogo-privozyat-pidpriemci-z-malenkoi-pekarni-u-lyubarcyah> [in Ukrainian].

Maievskia N. “Kassia”: istoriia natury u vini [“Cassia”: A Story of Nature in Wine]. URL: <https://theheartofwine.com/kassia-istoriia-natury-u-vini/> [in Ukrainian].

Maievskia N. Yak vyzhyvaiut syrovarni v Ukraini pid chas viiny [How Ukraine’s Cheese Factories Are Surviving the War]. URL: <https://theheartofwine.com/yak-vyzhyvaiut-syrovarni-v-ukraini-pid-chas-viiny/> [in Ukrainian].

Markovska M. Vyno ne z vynuhradu. Abo shcho take fermentovani napoi, u chomu yikhnia korysti de sprobuvaty [Non-Vine Wine, or What Are Fermented Drinks, What Are Their Benefits and Where To Try Them]. URL: <https://theheartofwine.com/vyno-ne-z-vynuhradu/> [in Ukrainian].

Panasyuk I. Kurs na nezalezhnist. Yak velykyi ahrobiznes rozvyvaie male pidpriemnytstvo v seli [Course for Independence. How Large Agribusinesses Develop Small Enterprises in the Countryside]. URL: <https://agroportal.ua/agrocheck/zvidki-jizha/kurs-na-nezalezhnist-yak-velikiy-agrobiznes-rozvivaye-male-pidpriemnytstvo-v-selah>. [in Ukrainian].

Pomerniuk L. Tradytsiinyi smak u suchasnomu vykonanni: yak Liubanivka stala stolytseiu kovbasy [A Traditional Taste in a Modern Manner: How Liubanivka Became the Sausage Capital]. URL: <https://podilsk.rayon.in.ua/topics/705089-traditsiinyi-smak-u-suchasnomu-vikonanni-yak-lyubashivka-stala-stolytseiu-kovbasi>. [in Ukrainian].

Rubei N. Piv sotni zhyteliv Koryukivshchyny oshtrafuvaly za samohonovarinnia. “Tochky” ye i v misti, i v selakh [Fifty Residents of Koryukivka Raion Have Been Fined for Moonshine-Making. Moonshiners Operate in Both the City and the Villages]. URL: <https://susidy.city/articles/96178/piv-sotni-zhyteliv-koryukivshchyny-oshtrafuvaly-za-samogonovarinnia-tochki-e-i-v-misti-i-v-selah>. [in Ukrainian].

Shpak V., 2024. Samohonna napast: shcho z tsym robyty [Moonshine Plague: What To Do about It] *Uriadovyi Kurier*. August 4. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/samogonna-napast-sho-z-cim-robiti/> [in Ukrainian].

Sychevskiy A. U Zhytomyrskii oblasti vynakhidlyvyi cholovik try mav samohonne vyrobnytstvo u svoiemu avtomobili [In Zhytomyr Oblast, an Inventive Man Kept a Moonshine Still in His Car]. URL: https://www.zhitomir.info/news_67613.html [in Ukrainian].

Zakon Ukrainy “Pro derzhavne rehuliuвання vyrobnytstva i obihu spyrtu etylovoho, koniachnoho i plodovoho, alkoholnykh napoiv, tiutunovykh vyrobiv ta palnoho” / Zakon Ukrainy “Pro derzhavne rehuliuвання vyrobnytstva i obihu spyrtu etylovoho, spyrtovykh dystyativ, alkoholnykh napoiv, tiutunovykh vyrobiv, ridyn, shcho vykorystovuiutsia v elektronnykh syharetakh, ta palnoho” [Law of Ukraine “On State Regulation of the Production and Circulation of Ethyl Alcohol, Cognac and Fruit Alcohol, Alcoholic Beverages, Tobacco Products and Fuel” / Law of Ukraine “On State Regulation of the Production and Circulation of Ethyl Alcohol, Alcoholic Distillates, Alcoholic Beverages, Tobacco Products, Liquids

Used in Electronic Cigarettes and Fuel”]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/481/95-вп#Text>. [in Ukrainian].

**RURAL INDUSTRIES AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF THE MARKET ECONOMY
AND CHANGES IN THE EVERYDAY LIFE OF THE POPULATION OF UKRAINE
(1990S AND 2000S)**

Serhii Padalka

Doctor of Historical Sciences,
Professor, Leading Research Fellow,
Head of Department of Contemporary History and Politics,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The article examines the development of non-agricultural activities among the rural population of Ukraine in connection with the problems of the market economy and trends of changes in everyday life. The author pays special attention to revival and development of farm product processing industries, in particular private grain mills and gristmills. The scholar examines the role of private bakeries in the everyday life of the rural population, and confirms that cheesemaking as a type of industrial activity aimed at the production of various varieties of cheese has acquired a noticeable role in the countryside. The article highlights conditions for the development of meat processing and special regional features of sausage shops' operations. Changes in the consumer culture significantly stimulated the development of the domestic winemaking tradition and the emergence of a number of private wineries. The author emphasizes a certain dynamism in moonshining as a type of rural economic activity and the role of moonshine in everyday practices.*

Key words: countryside, local industries, market, everyday life, production, consumption, mill, cheese factory, winery, production facility.

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНІ: ПЕРІОД 1990-2010 РОКІВ

Сапегін Максим Леонідович

аспірант,

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин

e-mail: maksymsapehin@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0008-9261-1437>

Анотація. У своєму тенезі Україна пережила значну кількість трансформацій та кризових періодів. Одним з найбільш насичених на історичні події та формотворчі процеси є період 1990-2010 років. Саме в цей період в Україні відбулися фундаментальні культурні та історичні трансформації, детерміновані здобуттям незалежності та виходом на інноваційно-демократичний аттрактор розвитку. У цілому, досліджуваний період характеризується відновленням національної ідентичності, державотворенням, реформами в гуманітарній сфері, переосмисленням минулого, орієнтацією на демократичну та культурну традицію. Відмічається тенденція до відновлення українських традицій, фольклору, релігійного життя, мови та літератури. Посилення ролі громадянського суспільства у формуванні його ціннісних орієнтацій, сприяло розвитку культурного та політичного плюралізму. У культурному дискурсі досліджуваного періоду відмічається збільшення уваги до питання свободи слова, розвитку національного телебачення та мистецтва в цілому. Водночас були присутні прояви соціальної інерції – збереження радянських стереотипів, вплив проросійського інформаційного простору, розквіт криміналітету, гетерохронний характер розвитку окремих регіонів держави. Пострадянські квазіеліти міцно хапалися за можливість знову повернутися до влади, але історично цьому не судилося статися. Важливою культурною подією, свідченням національної зрілості стала «Помаранчева революція», що активізувала та об'єднала народні маси навколо демократичних цінностей. Це яскравий індикатор небажання Українського народу повернутися до радянського минулого. Таким чином, 1990-2010 роки є періодом формування нової якості культурного буття України, в основі якого синтез модернізаційних процесів та відновлення національних традицій. Саме культурні трансформації даного періоду стали базисом «Революції Гідності» та героїчного протистояння російській агресії з 2014 року по сьогоднішній день.

Ключові слова: історико-культурна трансформація України, традиції, державотворення, політика, суспільство, демократія, культура, політична реформа, мова, культурний плюралізм.

Постановка проблеми. Період 1990-2010 років для України став етапом фундаментальних соціально-політичних трансформацій. Він характеризується не лише метаморфозами державних інституцій, але й якісними змінами у культурній сфері. У складному та багатогранному процесі переходу від радянської тоталітарної системи до демократичної моделі розвитку в Україні необхідно було переосмислити державотворчі процеси, історію та ідентичність, національну культуру. Для формування нової демократичної системи цінностей виникла потреба відновлення культурної спадщини, елементи якої пережили тяжкі періоди радянських репресій.

Ці процеси відбувалися в складних соціально-політичних умовах, де відчувався вплив пострадянської ментальності та потужний інформаційний тиск з боку росії. Не зважаючи на негативний ореол, що утворився навколо молоді Української держави, почався вихід на інноваційно-демократичний атрактор, що забезпечувалося культурними та правовими трансформаціями, відновленням національної ідентичності.

У даному контексті актуальним є дослідження історико-культурних трансформацій як одного з фундаментальних чинників демократизації українського суспільства. Для цього необхідно проаналізувати інновації у мовній, освітній, мистецькій і медійній сферах, а також виявити тенденції їх розвитку та впливу на державотворчі та суспільні процеси.

Мета статті: розглянути історико-культурні трансформації України у період 1990-2010 років щодо формування демократичних державотворчих процесів та національної ідентичності.

Аналіз останніх публікацій. У сучасному науковому дискурсі відмічається значна зацікавленість процесом демократизації України та культурними трансформаціями, що супроводжують даний процес. Такий аналіз знаходить відображення у дослідженнях Копієвської О. «Трансформаційні процеси в культурі сучасної України» [Копієвська, 2014], Безклубенко С. «Українська культура: погляд крізь віки» в яких розглянуто атрибути та значення історичних етапів Української культури, їх вплив на становлення демократії [Безклубенко, 2006]. Коцур Л. фокусує увагу на трансформаціях у культурному середовищі перших тридцяти років незалежності, виділяє ключові трансформації, перспективи та виклики [Коцур, 2023].

Аспекти модернізації гуманітарної сфери, у контексті культурних трансформацій знаходять своє відображення у працях Бойка А. який акцентує увагу на філософських засадах реформ. Питання культурної трансформації освіти відображені в працях Кременя В. особливо аспекти інтеграції вищої освіти у європейський освітній простір, через Болонський процес.

Дослідження Бульбенюка С., Мішин С., Іскакової Г., Головка І. та Степика М. присвячені аналізу демократичних метаморфозів, які вплинули на культурну динаміку досліджуваного періоду. Автори розкривають каузальність між демократизацією політичного життя, розвитком громадянського суспільства та зміною культурних орієнтирів. Важливим аспектом цього процесу є захист прав людини, культурного плюралізму, незалежних ЗМІ та свободи слова як базису демократичної культури [Бульбенюк, 2004; Мішин, 2021; Іскакова, 2005; Степико 2011].

Питання політичної культури й історичної пам'яті, як ключових складових культурної трансформації, висвітлено у працях Бондаря В., Царенка О. [Бондар, 2013; Царенко, 2013]. Дослідник Гриценко О. розглядає структуру сучасного культурного простору та процес формування національної культури в умовах незалежності [Гриценко, 2019].

Таким чином, у науковому дискурсі нагромаджено значний теоретичний матеріал щодо культурної трансформації в Україні. Проте, на сьогодні існує потреба, осмислення історико-культурних змін в межах періоду 1990-2010 років як підґрунтя розвитку України у напрямку інноваційно-демократичного атрактору та

національного спротиву агресії.

Виклад основного матеріалу.

Мовна політика та освіта. Українська культура виступає не лише відображенням історії, а й інструментом модернізації та самоусвідомлення суспільства. Культурний спадок і його інтерпретація впливають на уявлення про свободу, гідність, права людини та громадську участь, що є основою демократії. Культурний спадок дає змогу реконструювати уявлення про правові традиції, соціальні відносини та ціннісні орієнтири українського народу, які мають тяглість до сучасної правової системи.

Після здобуття Україною незалежності, українська мова набула статусу державної, це стало якісним кроком на шляху до утвердження національної ідентичності. Процес переходу на державну українську мову, був поступовим та розширював її функції. Так, окрім комунікативної, вона почала виконувати світоглядну та об'єднавчу функції, виступаючи символом державності, культурної спадкоємності. Дослідники Перегуда Є., Малкевич А., Семко В., Ксенич А. пропонують поліваріантний аналіз мовної політики в Україні у пострадянський період. Автори ставлять у центр уваги дилему між захистом державної мови та свободою мовного вибору, інтерпретуючи ці процеси через призму демократії, прав людини та ідентичності [Перегуда, 2017 с. 48-63].

Дослідження Мацько Л. розкриває процеси модернізації української мови у пострадянський період як відображення національного культурного самоствердження. Розглянувши мовну політику, лексичні зміни, соціолінгвістичні чинники можемо відмітити, що українська мова поступово утверджується в таких важливих сферах соціального буття, як:

- Державне управління та діловодство. Перехід управлінської вербальної та невербальної комунікації на державну мову;
- Освітній процес. Процес реалізації навчального змісту відбувається державною мовою, що особливо важливо для формування національної самоідентичності молодого покоління;
- Медіа та видавнича справа – інформаційне середовище, важливий важіль формування суспільної думки, стає україномовним;
- Культура і мистецтво, переходять на державну мову, сприяючи формуванню національного культурного середовища.

Дані зміни свідчать про системні метаморфози в мовній політиці, що забезпечують подолання наслідків багаторічної русифікації [Мацько, 2017 с. 98-105].

Особливе, важливе місце для реалізації процесу демократизації, відіграє система освіти, оскільки саме освіта забезпечує соціалізацію та окультурення підростаючого покоління. Так, у дослідженнях Бойка А., Серебрянської І. Освіті відводиться роль ключового чинника у формуванні демократичних цінностей та громадянської свідомості молоді в Україні. Авторка підкреслює, що освітня система повинна забезпечувати розвиток критичного мислення, толерантності та активної громадянської позиції, що є базою для культурної та правової консолідації демократичного суспільства [Бойко, 2009; Серебрянська, 2018].

Основним вектором реформування системи освіти у контексті досліджуваного періоду є її переорієнтація з радянських уніфікованих програм на національно зорієнтовану. Діні зміни реалізувалися в наступних напрямках:

- Перегляд навчальних програм з історії, літератури, громадянської освіти;
- Введення спеціальних курсів українознавства, історії української культури, традицій;
- Акцент на вивченні історії України, її культурних і політичних трансформацій.

Важливою інновацією стало запровадження україномовного освітнього середовища. Поступово збільшується кількість закладів освіти викладання в яких відбувається українською мовою, що у свою чергу сприяло:

- По-перше, становленню та фіксації мовних навичок у молоді;
- По-друге, формуванню внутрішньої мовної ідентифікації;
- По-третє, формування українськомовної інтелігенції та освітньої-наукової спільноти.

Відбувається поступова зміна ролі школи та вчителя у процесі формування державної ідентичності. Заклади освіти стають простором не тільки передачі знань, але й забезпечують формування громадських та культурних цінностей. Учителі та викладачі стають носіями національної пам'яті, демократичних традицій та ідеалів. Разом з тим, відбувається активне створення україномовного культурно-освітнього контенту. Стимулюється розвиток та видання україномовних підручників, наукових праць, методичних матеріалів та художньої літератури. Це забезпечує формуванню цілісного культурно-освітнього середовища, яке орієнтоване на національні цінності. У досліджуваному періоді освіта відіграє роль одного з локомотивів демократизації. Вивчення державної мови, культури та історії сприяє формуванню у здобувачів освіти:

- Активної демократичної позиції;
- Почуття приналежності до українського народу;
- Критичне мислення;
- Формування історичної відповідальності.

Формування нових світоглядних демократичних конструкцій вимагає компенсування соціальної інерції радянського минулого [Шелюк, 2015 с. 148-157]. Таким чином, активні зміни у мовній політиці та освіті стали основою довгострокових якісних демократичних метаморфозів в суспільстві. У період 1991-2000 років закладений фундамент переформатування освіти у напрямку демократизації. Протягом 2000-2010 років спостерігаються процеси, що забезпечують поступову інтеграцію української освіти до європейського освітнього простору.

Зміни в культурному житті. Після здобуття незалежності в Україні розпочала складний процес критичного переосмислення радянської історичної системи, в межах якої історія України була частиною радянської картини історичного минулого. Прискоренню цього процесу сприяло відкриття архівів радянської влади та спецслужб, що надало змогу широкому загалу ознайомитися з об'єктивними історичними фактами, а саме:

- Розкрити злочини тоталітарного режиму, ці злочини носили різний характер, від політичних репресій до геноциду цілих народів;
- Дослідити та надати об'єктивну оцінку подіям Голодомору, репресіям, депортації;

-
- Реабілітувати та повернути з небуття імена репресованих українських діячів науки, культури, політики та простих людей.

Архівна інформація стала основою, для формування об'єктивної історичної картини подій, а найголовніше визначити місце та історичну роль українського народу в глобальному історичному процесі.

Формування нової історичної картини подій забезпечувало процес дерадянзації. Дерадянзація – це системний процес позбавлення суспільства, державних інститутів, культурних атрибутів та національної пам'яті від радянських ідеологічних, символічних, політичних та адміністративних практик. Процес дерадянзації на території незалежної України проявився у:

- Демонтажі пам'ятників діячам радянського режиму. Особливо, що стосується політичним та культурним квазіелітам;
- Ліквідації радянської символіки в публічному просторі та культурному дискурсі;
- Зміні назв населених пунктів, вулиць, закладів, що носили імена деяких героїв та представників тоталітарної системи.

Дані дії мали не лише політичний, а й глибокий культурний та психологічний зміст, спрямований на формування нових національних ціннісних орієнтирів демократичного суспільства [Головко, 2013 с. 281-291]. Важко дати об'єктивну оцінку даному процесу, оскільки український народ зробив значний вклад у розвиток СРСР та відіграв важливе значення у Другій світовій війні. Не можна просто сказати, що історичні події були помилковими, а люди які принесли себе в жертву певним історичним подіям помилялися. Ця проблема потребує окремого історичного аналізу і є актуальним полем для досліджень.

Таким чином, в 90-ти роки 20 століття відбуваються поступові зміни починає формуватися український культурний та історичний дискурс, центром якого стає – національно-визвольний рух, його історична спадщина, боротьба за незалежність, значення українських культурних та духовних лідерів. Зростає увага до української державотворчої традиції, що сприяє укоріненню національної самосвідомості.

Все більшого значення набуває роль інститутів пам'яті у формуванні історичної свідомості та самоідентифікації українського суспільства, наприклад:

- Музеї, все частіше представляють експозиції національного характеру, відбувається відкриття нових музейних комплексів присвячених національній тематиці;
- Меморіальні комплекси, що відображають об'єктивні історичні події минулого;
- Наукові установи, відбувається переорієнтування їх діяльності. Перехід на державну мову та освітні програми;
- Громадські ініціативи.

Це формує комунікативний простір історії, сприяє її публічному обговоренню та осмисленню як частини сучасної політичної культури. Відмітимо, що «політика пам'яті» не є однозначною: у культурному дискурсі зберігаються різні підходи до тлумачення історичних подій та постатей. Саме наявність дискусії свідчить про демократичність історичного аналізу, відхід від монополії на «єдино вірне» трактування історії [Коцур, 2023 с. 26-33].

Усвідомлення наслідків тоталітарного минулого сприяє формуванню в суспільстві відповідних принципів, а саме:

- Повага до прав людини. Цінності людського життя та її прав поступово заповнюють культурний та політичний дискурс;
- Критичне ставлення до авторитарних практик;
- Формування вектору розвитку до реалізації демократичних цінностей;
- Орієнтація на громадянську відповідальність.

Ще одним важливим аспектом демократизації та відновлення національної самосвідомості стає відродження автентичних елементів української культури: народних традицій, звичаїв, фольклору, обрядовості, національного мистецтва, класичної та модерної української літератури. Це забезпечило не лише культурне відродження, а й формування глибокого зв'язку сучасного покоління з історичним минулим. Відмітимо, що демократичні цінності щільно вплетені у полотно української культури [Точинський, 2020 с. 73-78].

У культурному дискурсі поступово змінюється уявлення про «центральної» та «периферійні» фігури. На перший план виходять українські митці, філософи, діячі науки та культури, які раніше замовчувалися або маргіналізувалися. Відбувається переоцінка ролі національної творчості у світовому культурному процесі. У процесі демократичних метаморфозів з часом утверджуються нові державні символи, багато з яких мають давнє історичне коріння та уособлюють:

- Державність і суверенітет України;
- Боротьбу за свободу;
- Європейський цивілізаційний вибір;
- Гідність та незламність українського народу.

Нові образи закріплюються через пам'ятники, меморіальні ініціативи, мистецькі акції, сучасну музику, літературу та кінематограф. Українське мистецтво все більше виконує функцію активного учасника процесу демократизації. Митці та діячі культури осмислюють теми національної пам'яті, свободи, ідентичності, екстраполюючи культурні моделі, створюючи творчу демократичну модель світосприйняття. Поступово, українська культура виходить на міжнародний та світовий рівні, представляючи собою дискретну гетерогенну систему, самотутню частину європейської та світової культури. На початку XXI століття міжнародна співпраця стає все більш активною, зростає міжнародна увага до української тематики.

Висновки. Таким чином, розглянувши проблему історико-культурних трансформацій в Україні 1990-2010 років можемо зробити низку висновків.

Важливими, базовими аспектами на шляху до демократичних трансформацій у культурному аспекті є повернення українській мові статусу державної мови. Цей важливий крок, що забезпечив відновлення історичної справедливості та повернення до історичних та культурних джерел.

Зміна вектору розвитку освіти, та відмова від радянських уніфікованих систем заклали фундамент довгострокових якісних змін у суспільстві. У період 1991-2000 років закладений фундамент переформатування освіти у напрямку демократизації. Протягом 2000-2010 років спостерігаються процеси, що

забезпечують поступову інтеграцію української освіти до європейського та світового освітнього простору.

У досліджуваному періоді відмічаються поступові але цілеспрямовані зміни в культурному дискурсі. Митці та діячі культури осмислюють теми національної пам'яті, свободи, ідентичності, екстраполюючи культурні моделі, створюючи творчу демократичну модель сприйняття соціальних процесів. Незважаючи на явища соціальної інерції, потужні культурні віяння пострадянської культури у період 1990–2010 років відмічається активний розвиток демократичних цінностей в українському суспільстві. Дана проблема потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Список використаних джерел та літератури

- Безклубенко, С. Д., 2006. *Українська культура: погляд крізь віки: історико-теоретичні нариси*. Карпати.
- Бойко, А. І., 2009. *Філософія модернізації освіти в системі ринкових трансформацій: світоглядно-філософський аналіз*. Знання України.
- Бондар, В., 2013. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції. *Історіографічні дослідження в Україні*, 23, 377–400.
- Бульбенюк, С., 2008. Проблеми демократизації України: теоретичний і прикладний аспекти. *Політичний менеджмент*, 3, 9.
- Головко, І. В., 2013. Особливості демократичних перетворень у посткомуністичних суспільствах. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*, 2(16), 281–291.
- Гриценко, О., 2019. *Культурний простір і національна культура: теоретичне осмислення та практичне формування*. Інститут культурології НАМ України.
- Іскакова, Г., 2005. Особливості посткомуністичної трансформації і проблема прав та свобод людини. *Політичний менеджмент*, 2, 138–144.
- Копієвська, О. Р., 2014. *Трансформаційні процеси в культурі сучасної України*. НАКККіМ.
- Коцур, Л., 2023. Трансформації в культурному просторі незалежної України: уроки перших трьох десятиліть. *Актуальні питання гуманітарних наук*, 62(1), 26–33.
- Мацько, Л. І., 2017. Ознаки комунікативної стійкості і позитивних змін у розвитку сучасної української мови. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки*, 7, 98–105.
- Мішин, С. І., 2021. Демократичні зміни: критерії та фактори. *Політичне життя*, 3, 25–30.
- Перегуда, С., Малкевич, А., Семко, В., & Ксеніч, А., 2017. *Мовна політика в Україні: між символічним насильством та вільним мовним вибором*. Бескиди.
- Серебрянська, І. М., 2018. *Освіта в Україні: спостереження крізь призму мовної картини світу*.
- Степико, М., 2011. *Українська ідентичність: феномен і засади формування*. НІСД.
- Точицький, М., 2020. Демократизація політичної свідомості і культури. *Політикус*, 6, 73–78.
- Царенко, О. О., 2013. Політична культура як чинник впливу на політичну поведінку громадян. *Панорама політологічних студій*, 10, 176–182.
- Шелюк, Л. М., 2015. Освіта в системі формування демократичних орієнтацій молоді. *Мультиверсум. Філософський альманах*, 1–2, 148–157.

References

- Bezklubenko, S. D., 2006. *Ukrainska kultura: pohliad kriz viky: istoryko-teoretychni narysy* [Ukrainian culture: A view through the ages: Historical and theoretical essays]. Karpaty. [in Ukrainian].
- Boiko, A. I., 2009. *Filosofiiia modernizatsii osvity v systemi rynkovykh transformatsii: svitohliadno-filosofskyi analiz* [Philosophy of education modernization in the system of market transformations: A worldview and philosophical analysis]. Znannia Ukrainy. [in Ukrainian].
- Bondar, V., 2013. *Derzhavna polityka istorychnoi pamiati v Ukraini 1990–2000-kh rr.: osnovni tendentsii* [State policy of historical memory in Ukraine in the 1990s–2000s: Main trends]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*, 23, 377–400. [in Ukrainian].

Bulbeniuk, S., 2008. Problemy demokratyzatsii Ukrainy: teoretychnyi i prykladnyi aspekty [Problems of democratization of Ukraine: Theoretical and applied aspects]. *Politychnyi menedzhment*, 3, 9. [in Ukrainian].

Holovko, I. V., 2013. Osoblyvosti demokratychnykh peretvoren u postkomunistychnykh suspilstvakh [Peculiarities of democratic transformations in post-communist societies]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho"*, 2(16), 281–291. [in Ukrainian].

Hrytsenko, O., 2019. Kulturnyi prostir i natsionalna kultura: teoretychne osmyslennia ta praktychne formuvannia [Cultural space and national culture: Theoretical comprehension and practical formation]. Instytut kulturolohii NAM Ukrainy. [in Ukrainian].

Iskakova, H., 2005. Osoblyvosti postkomunistychnoi transformatsii i problema prav ta svobod liudyny [Peculiarities of post-communist transformation and the problem of human rights and freedoms]. *Politychnyi menedzhment*, 2, 138–144. [in Ukrainian].

Kopiiivska, O. R., 2014. Transformatsiini protsesy v kulturi suchasnoi Ukrainy [Transformational processes in the culture of modern Ukraine]. NAKKKiM. [in Ukrainian].

Kotsur, L., 2023. Transformatsii v kulturnomu prostori nezaleznoi Ukrainy: uroky pershykh trokh desiatytilit [Transformations in the cultural space of independent Ukraine: Lessons of the first three decades]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*, 62(1), 26–33. [in Ukrainian].

Matsko, L. I., 2017. Oznaky komunikativnoi stiikosti i pozytyvnykh zmin u rozvytku suchasnoi ukrainskoi movy [Signs of communicative stability and positive changes in the development of the modern Ukrainian language]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Seriia 8. Filolohichni nauky*, 7, 98–105. [in Ukrainian].

Mishyn, S. I., 2021. Demokratychni zminy: kryterii ta faktory [Democratic changes: Criteria and factors]. *Politychne zhyttia*, 3, 25–30. [in Ukrainian].

Perehuda, Ye., Malkevych, A., Semko, V., & Ksenych, A., 2017. Movna polityka v Ukraini: mizh symbolichnym nasylliam ta vilnym movnym vyborom [Language policy in Ukraine: Between symbolic violence and free language choice]. Beskydy. [in Ukrainian].

Serebrianska, I. M., 2018. Osvita v Ukraini: sposterezhennia kriz pryzmu movnoi kartyny svitu [Education in Ukraine: Observations through the prism of the linguistic worldview]. [in Ukrainian].

Sheliuk, L. M., 2015. Osvita v systemi formuvannia demokratychnykh orientatsii molodi [Education in the system of forming democratic orientations of youth]. *Multyversum. Filosofskyi almanakh*, 1–2, 148–157. [in Ukrainian].

Stepyko, M., 2011. Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia [Ukrainian identity: Phenomenon and foundations of formation]. NISD. [in Ukrainian].

Tochytyskyi, M., 2020. Demokratyzatsiia politychnoi svidomosti i kultury [Democratization of political consciousness and culture]. *Politykus*, 6, 73–78. [in Ukrainian].

Tsarenko, O. O., 2013. Politychna kultura yak chynnyk vplyvu na politychnu povedinku hromadian [Political culture as a factor influencing citizens' political behavior]. *Panorama politolohichnykh studii*, 10, 176–182. [in Ukrainian].

HISTORICAL AND CULTURAL TRANSFORMATIONS IN UKRAINE: THE PERIOD OF 1990-2010

Maksym Sapelin

Postgraduate Student,

Nizhyn State University named after Mykola Gogol, Nizhyn

Abstract. In its genesis, Ukraine has undergone a significant number of transformations and periods of crisis. One of the most eventful in terms of historical processes and formative developments is the period from 1990 to 2010. It was during this time that Ukraine experienced fundamental cultural and historical transformations, determined by the attainment of independence and the transition toward an innovative and democratic developmental attractor. Overall, this period is characterized by the restoration of national identity, reforms in the humanitarian sphere, a rethinking of the past, and an orientation toward European democratic and cultural traditions. There is a clear tendency toward the revival of Ukrainian traditions, folklore, religious life, language, and literature. The strengthening role of civil society in shaping society's value orientations contributed to the development of cultural and political pluralism. In the cultural discourse of the period, increased attention to freedom of speech, the development of national television, and the arts as a whole is evident. At the same time, manifestations of social inertia were present – the

preservation of Soviet stereotypes, the influence of the pro-Russian information space, the rise of criminality, and the heterochronous development of certain regions of the state. Post-Soviet quasi-elites held tightly to the opportunity to return to power, but historically, this was not destined to happen. An important cultural event and a sign of national maturity was the Orange Revolution, which mobilized and united the masses around democratic values. This became a vivid indicator of the Ukrainian people's unwillingness to return to the Soviet past. Thus, the years 1990-2010 represent a period in which a new quality of Ukraine's cultural existence was formed, based on a synthesis of modernization processes and the restoration of national traditions. The cultural transformations of this period became the foundation of the Revolution of Dignity and the heroic resistance to Russian aggression from 2014 to the present day.

Key words: historical and cultural transformation of Ukraine, traditions, state formation, politics, society, democracy, culture, political reform, language, cultural pluralism.

**МИТЕЦЬ БОГДАН СТУПКА І ГЕНЕРАЛ ВАЛЕРІЙ ЗАЛУЖНИЙ.
ВПЛИВ ЕПОХИ ТА СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО СЕРЕДОВИЩА
МАЛОЇ БАТЬКІВЩИНИ НА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Коляда Ігор Анатолійович

доктор історичних наук,
професор кафедри методології та методики суспільних дисциплін,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: kolyada.i.a.1968@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3802-9082>

Семеній Богдан Андрійович

студент магістратури,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ,
e-mail: semeniy_03@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0009-8909-5504>

***Анотація.** Статтю присвячено проблемі порівняльного аналізу ролі історичної епохи та впливу соціокультурного середовища малої батьківщини на становлення особистості видатного українського актора театру і кіно Богдана Ступки та генерала Валерія Залужного. Особливу увагу зосереджено на характеристиці історичної епохи, в якій народилися і зростали Б. Ступка і В. Залужний, значенні локального середовища, малої батьківщини, у формуванні ціннісних орієнтирів і моделей поведінки особистості в умовах суспільних трансформацій. Показано, що воєнне дитинство Богдана Ступки, яке припало на роки Другої світової війни, зокрема нацистсько-радянської війни, та післявоєнних років, сприяло формуванню глибокого екзистенційного світосприйняття, яке згодом реалізувалося у творчості митця через психологізм і трагізм художніх образів. Натомість становлення Валерія Залужного відбувалося в умовах пізньорадянського та пострадянського суспільства, де соціокультурні традиції, військове середовище м. Звягеля сприяли розвитку дисциплінованості й моральної стійкості, що набули особливого значення у майбутньому. Отже, попри відмінність історичних умов і професійних сфер самореалізації, постаті українського митця Б. Ступки та генерала В. Залужного репрезентують універсальний механізм впливу історичної епохи і малої батьківщини на формування особистостей, які у майбутньому реалізують свій людський потенціал для служіння Україні.*

***Ключові слова:** митець Богдан Ступка, генерал Валерій Залужний, мала батьківщина, Звягельщина, містечко Куликів, «брежнєвський застій», Друга світова війна.*

Постановка проблеми. У сучасних гуманітарних студіях дедалі більшої актуальності набуває міждисциплінарний підхід до вивчення процесів формування особистості в контексті історичних зламів та соціокультурних трансформацій. Особливої уваги потребує аналіз впливу малої батьківщини як простору первинної соціалізації, де перетинаються родинне виховання, локальні традиції та виклики конкретної епохи. Водночас у науковому дискурсі недостатньо опрацьованим

залишається порівняльний аналіз становлення видатних особистостей різних сфер суспільної діяльності – культури та військової справи – крізь призму спільних і відмінних історичних умов. Постать Б. Ступки та генерала В. Залужного, сформованих різними епохами, але об'єднаних спільною українською соціокультурною матрицею, дає змогу окреслити механізми трансформації історичного досвіду в особистісні риси та моделі суспільного служіння, що й зумовлює актуальність та суспільну значимість досліджуваної проблеми.

Мета статті полягає у спробі здійснити порівняльний аналіз впливу історичної епохи та соціокультурного середовища малої батьківщини на формування особистості митця Богдана Ступки та генерала Валерія Залужного, а також розкриття спільних і відмінних чинників, які зумовили специфіку їхнього світогляду, ціннісних орієнтацій та моделей суспільного служіння в різних сферах – культурній та військовій.

Аналіз джерел та останні дослідження. Висвітленню постаті видатного митця українського театру і кіно Богдана Ступки присвячено праці історика-біографіста Богдана Ступки В. Мельниченка [Мельниченко, 2001], кінокритика С. Тримбача [Тримбач, 2022], М. Загребельного [Загребельний, 2018], статті українських театральних та кіножурналістів Л. Брюховецької [Брюховецька, 2005, 2020] та О. Вергеліса [Вергеліс, 2016], О. Палій [Палій, 2025], історика та критика театру Р. Коломієць [Коломієць, 2006], О. Сакви [Саква, 2020], які носять наративний характер і можуть також слугувати джерелом фактологічного матеріалу. Серед останніх наукових досліджень варто виділити: статтю Н. Гусакової, Т. Хвостової [Гусакова, Хвостова, 2022], в якій охарактеризовано особливості формування та становлення творчої особистості Б. Ступки крізь призму тенденцій розвитку українського театрального мистецтва і визначено засади, здобутки виконавської майстерності митця; статтю І. Ленніка [Леннік, 2025], в якій аналіз історичної постаті Б. Ступки здійснено в контексті сімейного виховання, а також автором виокремлено питання, чи був вибір професії свого життя династичним вибором чи все ж це свідомий особистий нетиповий вибір, коли представник одного ремесла в межах своєї родини свідомо вибирає іншу лінію розвитку свого майбутнього, а також проаналізовано роль родинного оточення у формуванні та розвитку Б. Ступки, як театрального діяча, актора різноманітних за жанром фільмів вітчизняного й іноземного виробництва, громадського діяча.

В українській історіографії відсутнє комплексне дослідження життєвого шляху та воєнної кар'єри Валерія Залужного. На сучасному етапі є окремі наукові студії, у яких висвітлюються деякі аспекти життєвого шляху, громадсько-політичної діяльності, військової кар'єри та участі у російсько-українській війні генерала В. Залужного. Серед них виділяємо статті таких західних експертів, як: Херсенхорн Д. та Маклірі П. [Херсенхорн, Маклірі, 2022]; Шустер С., Бергенгрюен В. [Шустер, Бергенгрюен, 2022], Хуршудян І. [Хуршудян, 2023].

Вітчизняна історіографія представлена доробком таких авторів, як: Двірна К., Семеній Б. [Двірна, Семеній, 2024], Домбровська О., Слободенюк О. [Домбровська, Слободенюк, 2022], Коляда І., Семеній Б. [Коляда, Семеній, 2024, 2024, 2024, 2024, 2024], Мазіна Н. [Мазіна, 2023], Лідницька Р. [Лідницька, 2010], Лебідь Н. [Лебідь, 2022], Радько Б. [Радько, 2022], Ровенчак О. [Ровенчак, 2023], Родак К. [Родак, 2022],

Сердюк О. [Сердюк, 2022], Тороп О., Хоменко С. [Тороп, Хоменко, 2023], Чириця І. [Чириця, 2023].

Виклад основного матеріалу. У кожній людині є взаємодія історії та її природи. Згідно з антропологією історія, історичне минуле виступає як внутрішній час людини, який вона реально переживає і, власне, визначає її екзистенційне буття, – слушно зазначає В. Кушерець. – У свою чергу, історичне минуле, яке розкладається на те, «що вже минуло», «накопичене минуле», «минуле в нинішньому», і яке визначає темпоральні зміни людини, багато в чому визначає її суть. Це не лише накопичений предметний світ (засоби виробництва, транспортні артерії тощо), попередній досвід, пізнання, протяжність існування у часі, а й уся структура діяльності, численні людські цінності, які виникли в минулому, але діють у сучасності. Це також уся когнітивна структура суспільства, що є водночас складовою людства загалом; продукти духовного та інтелектуального світів, до яких належать святині, наукові ідеї і проекти, теорії і смисли. у людину закладено не лише історичне, а й позаісторичне. Навіть на власному досвіді вона здатна відчувати інтуїцією долі, своє призначення у майбутньому. При осмисленні історії як цілісного людства утворюється так звана інтуїція доби. Саме вона є основою творчої здатності людини творити історію, що впливає з апіорного розуміння можливостей часу і переваг нового покоління [Кушерець, 2025].

Значимо важливими для становлення кожної особистості є соціально-культурне середовище дитинства та родинне виховання у ці роки. Від самого народження особистість піддається різноманітним впливам, які визначають її подальший розвиток і стануть основою для її формування. Вплив, який дитинство має на формування особистості, виявляється у багатьох аспектах життя людини. Соціально-культурне середовище та родинне виховання, яке забезпечується в дитинстві, визначають моральні, етичні та соціальні цінності, які стануть основою особистості. Свідомість, духовний світ особистості формується всім устроєм життя, певним соціальним середовищем, що діє в сукупності з вихованням.

Знаковими постатями історії України періоду становлення незалежної держави є видатний український актор театру і кіно, громадський та державний діяч, Герой України, народний артист України Богдан Сильвестрович Ступка та генерал ЗСУ, Головнокомандувач Збройних Сил України (2021-2024 рр.), Герой України Валерій Федорович Залужний. Народжені у різні епохи, сформовані у різних соціально-культурних середовищах та зі своїми моделями родинного виховання Б. Ступка і В. Залужний репрезентують приклади формування сильної особистості в умовах суспільних трансформацій, діяльність та громадянська позиція яких відіграла важливу роль у процесах державотворення в Україні.

У цьому контексті науково важливим є порівняльний аналіз початкового етапу становлення цих двох непересічних особистостей та чинників, що визначали етап їхнього становлення, зокрема, вплив історичної епохи з її культурною спадщиною та соціокультурного середовища малої батьківщини.

До числа базових засад формування особистості, які знаходяться в основі культури, належать уявлення про малу батьківщину. Поняття малої батьківщини відносять до розряду світоглядних універсалій культури. Це поняття представляє собою узагальнені уявлення про світ, людину і її місце в світі, яке формується у кожного індивіда в процесі засвоєння людиною певної системи знань, норм і

цінностей, прийнятих в суспільстві. Сучасні дослідники зазначають, що термін «мала батьківщина» співвідноситься з певними вартостями і типом моралі [Бортникова, 2013], при чому упродовж усього людського життя «мала батьківщина» залишається незмінною, особистою, наскрізь відображеною у пам'яті та свідомості/підсвідомості.

Мала батьківщина є елементом культурного простору, в межах якого особистість сприймає дійсність, оцінює її явища і об'єднує їх у своїй свідомості в єдине ціле. Відображення у свідомості особистості малої батьківщини, природи і культури рідного краю впливає на формування світоглядних універсалій культури, відбивається в пізнавальних процесах, формує її свідомість [Величко 2011, с. 88].

Галичина і Волинь – це два історичні західні регіони України, історичне минуле яких має спільні та відмінні сторінки. Галичина і Волинь надзвичайно багаті пам'ятками історії, культури, з цікавими звичаями та традиціями. Нині їх поєднує те, що це і малі батьківщини Б. Ступки і В. Залужного.

Богдан Ступка – уродженець Галицького краю. Галичина як окрема дійсність, манливе поняття. Галичина – земля із самобутнім і складним минулим, пограниччя і середовище різних культур та край з досвідом різних історичних регіонів, – слушно зазначає Ю. Прохасько. – Галичина: багата й суперечлива історія, позначена особливими, промовистими міфами. Це край із виразним сприйняттям себе і з характерними поглядами на нього, місце зародження, становлення і заникання численних історичних, культурних і побутових традицій. Це край, що породив радикально різні бачення свого минулого і кілька видів культурної пам'яті, місце антагоністичних національних проєктів і бачень політичного устрою – і переживання спільності. Це місце історичних драм і колективних травм багатьох етнічних спільнот і культурних утворень. Це об'єкт ідеалізувань і прославлянь. Топос переказів, топос ностальгії, топос літератури. Хай як уявляють, пригадують чи представляють Галичину, за цим стоять принаймні два спільні контексти: монархія Габсбургів та колишня багатокультурність – витвір багатьох етносів, мов і конфесій [Прохасько, 2013].

У галицькому містечку Куликів, яке розташовано за 14 км на північ від Львова, за 12 км на південний схід від районного центру Жовква і за 3 км від залізничної станції Куликів, і народився майбутній актор Б. Ступк. На момент народження, 27 серпня 1941 р., м. Куликів у 1940-1959 рр. був районним центром, але втратив цей статус після укрупнення районів. Куликів входив до Жовківського, затим Нестеровського району Львівської області. В часи Ступчиної молодості площа Нестеровського району складала майже 1,3 тисячі квадратних кілометрів, а населення – понад 110 тис. осіб. «Наш Куликів гарне маленьке містечко, славиться насамперед хорошими людьми, в ньому було чимало кушнірів, які шили кожухи. Здавна й донині вміють у нас готувати смачну ковбасу», – описував Ступкову малу батьківщину актор Національного академічного театру ім. І. Франка, Ступчин земляк – куликівчанин Євген Шах [Мельниченко, 2012, с. 12].

Містечко Куликів – досить давнє містечко зі своєю історією, ремісничими та культурно-духовними традиціями. Перша письмова згадка про Куликів датується 1399 роком (у Львові тоді проживало більше п'яти тисяч жителів), коли архієпископ Якуб Скреп у Галичі видав акт про закріплення земельного наділу за куликівським косяолом. На початок ХХ ст. в містечку нараховувалося майже 4 тис. мешканців, з

них близько 2,5 тис. були українцями, 352 – поляками, 1067 – євреями, 3 – іншими. 63,7% населення називали себе греко-католиками, іудеїв у місті було 27,2%, а римо-католиків – 9% [Мельниченко, 2012, с. 12, 17]. «У селі з давніх пір жили українці, росіяни, євреї. Жили разом, працювали разом. Але кожен з них йшов помирати на своє кладовище. Такий звичай. Українці, вітаючись, знімали шапки, євреї шапок ніколи не знімали. Звичай... У християн був священник, у євреїв — ребе. Між іншим, розумні люди були, знали відповіді на всі запитання. А ще в селі був урядник. Як вам відомо, віра у всіх різна, а влада для всіх одна» (Монолог Богдана Ступки з вистави «Тев'є-Тевель» в Національному академічному драматичному театрі ім. Івана Франка) [Савчук, 2016].

Містечко Куликів не славилось ні своїми садами, ні лісами, ні гаями, ні ставками, ні річкою, а запорошеними малозеленими вуличками, старими бідними хатами з маленькими клаптиками городів чи садків. Хати тулилися одна до одної, як і люди. Куликівці звикли спілкуватися в роботі і по цехах, і по садах, і в гендлю. Любили збиратися гуртами поговорити і повеселитися. Куликівець охочий був до доріг, але де б не був, вертався у своє закурене містечко. І боронь, Боже, щоб хтось про Куликів сказав щось погане. Про куликівців чомусь у Львові говорили з посмішкою. Не раз закидали голову догори і промовляли з іронічною усмішкою: «Куликівці? О, то мудралі!» А в народі ходило прислів'я, яке записав Іван Франко: «Куди Бог поїхав? - До Куликова»... [Мельниченко, 2012, с. 18].

Саме у такій хатині з маленьким клаптиком городу та садком з фруктовими деревами зростав малий Богдан. «Куликівська хата Ступок — в кінці тихої вулички Січових Стрільців. На тридцяти сотках — город і великий сад, де ростуть посаджені Сильвестром Дмитровичем порічки, сливи та яблуні ... Хатина була невелика: дві кімнати й кухня, але Ступкам вистачало... А який гарний сад у них був! Сильвестр Дмитрович дуже доглядав його. Кожне деревце він мазав, обрізав із нього сухі гілки. Не пам'ятаю, щоб біля дерев росли бур'яни, такого дядько Сильвестр не допустив би...» [Гутик, 2013].

Куликівці дуже гордяться тим, що в місті народилися такі відомі постаті, як географ Самсон Блюх, батько братів Богдана та Лева Лепких о. Сильвестр, батько відомого у світі співака, диригента та композитора Євгена-Ореста Садовського о. Іван, відомий український педагог, просвітянський і громадський діяч та письменник Степан Шах, педагог минулого Степан Татух, диригент та співак Павло Крупник (вуйко Богдана Ступки), українська письменниця, авторка збірки «Бузькове зілля» та чудових поезій про Куликів Агата Турчинська, Герой України, Народний артист України Богдан Ступка та багато інших [Мельниченко, 2012, с. 22].

Частиною Волинського краю є Звягельщина — край, де переплітаються кілька пластів української історії: від князівських укріплень і козацьких звитяг до інтелектуального світу Лесі Українки та суворої, але гартуючої атмосфери військових частин. Саме тут формувався характер і світогляд майбутнього Головнокомандувача ЗСУ генерала Валерія Залужного – громадянина - патріота, який став символом незламності українського війська у протистоянні агресії путінської Росії проти України.

Дитинство, школа, перші уявлення про професію – усе це пов'язано з простором міста Звягель, яке століттями жило ритмом військових кроків. Це ж місто пов'язано із іменами тих, про яких Великий Кобзар писав, що «несли свій Хрест у

безлюдний Сибір в ім'я людської свободи», – декабристами – людьми складної долі, для яких м. Звягель став осередком їхньої боротьби з російським самодержавством. Поєднання цих історичних епох створює унікальний контекст формування особистості генерала В. Залужного: від романтики козацької минувшини до суворого повсякдення радянських казарм, з якими були пов'язані роки служби та життя батька, від поетичності Лесі Українки «Лісової пісні» до сірих військових плаців. Уже, будучи генералом В. Залужний так говорив про місто свого дитинства та юності: «Новоград-Волинський можна сміливо назвати військовим містечком. Мабуть, протягом щонайменше кількох сторіч тут розквартировувалися військові. Обумовлено це тим, що місто лежало на важливому стратегічному напрямку зі Східної до Західної Європи... На той час там було чотири військових містечка: Зелені, Морське, Червоні та Леваневського... Навіть за мірками мого рідного міста район цей був дуже й дуже маленький та скромний, лежав фактично на околиці. Залізничний вокзал і був його околицею, прикритою смугами колій. Зі східного боку аж з Морського району тягнулася безперервна стіна військових частин. Мабуть, саме стукіт чобіт та гучні стройові пісні, що доносилися до наших вікон, і плекали в моїй дитячій душі мрію про військове майбутнє» [Залужний, 2024, с. 81, 210].

Ще одним своєрідним історичним маркером м. Звягеля є замок князів Острозьких. Він височів на скелястому березі Случі, був частиною оборонної системи Волині, пережив штурми й облоги. За часів Хмельниччини козаки взяли фортецю, зруйнували частину веж і кілька років контролювали її. Для юного Валерія ці місця були не просто руїнами – вони були джерелом уявної участі у козацьких битвах, першої внутрішньої романтики служіння українській землі.

Місто Звягель пов'язано не тільки з боротьбою козацтва за свою свободу, а із перебуванням у ньому декабристів – офіцерів-патріотів, які підняли повстання проти російського самодержавства, прагнучи свободи для усієї Слов'янщини.

Звягель – це не лише образи сірого військового повсякдення. Це ще й місто, де зберегається пам'ять про Лесю Українку, і місто, в якому юний В. Залужний пізнавав красу українського слова, опоетизовану казкову красу Поліського краю. Пам'ятник поетесі на центральній площі – традиційне місце освідчень, літературних читань Лесіної поезії та свят. Дитячий садок, школа, технікум – усюди звучало ім'я Л. Українки. Участь у конкурсах її поезії, читання віршів на сцені клубу залізничників, впізнавання художніх описів у реальних лісових місцинах – усе це формувало духовний світ хлопця. «Був свій клуб залізничників – невеликий і незграбний, але із залом, де я, будучи дошкільням, виступав – читав віршики ... Вже школярем, коли вивчав твори Л. Українки, легко впізнавав змальовані в «Лісовій пісні» місця. Так, це були саме вони. Граційні, чарівливі, як у казці», – пригадує В. Залужний [Залужний, 2024, с. 49, 81].

Усе це – козаки, декабристи, поетеса Леся Українка, військові частини – створювало складний культурно-історичний простір, у якому формувався світогляд В. Залужного.

Отже, формування ціннісного ставлення до малої батьківщини у Богдана Ступки та Валерія Залужного стало однією з умов формування їхньої етнонаціональної самоідентифікації, що знаходилися у сфері інтелектуального і виховного впливу родин Ступок та Залужних.

Перші роки життя Богдана Ступки і Валерія Залужного – дві різні історичні епохи.

Майбутній народний артист України Б. Ступка прийшов у світ, коли на планеті вирував наймасштабніший збройний конфлікт в історії людства – Друга світова війна, участь в якій взяла 61 країна (80% населення Землі), воєнні дії відбувалися на територіях 40 з них. До військових формувань було мобілізовано 110 млн. осіб. Загальна кількість втрат становить близько 60 млн. чоловік, із них безпосередньо на фронтах загинули 27 млн. чол.

О 3:30 22 червня 1941 року Друга світова війна другою хвилею прийшла до Галичини. 30 червня 1941 р., у день коли у Львів увійшли нацистські війська, Організація українських націоналістів (революційна) під проводом Степана Бандери проголосила Акт відновлення Української Держави. «З Волі Всемогучого і Всемилового Бога в Тройці Єдиного почалася Нова Епоха в житті Державної Соборної Самостійної України. Народні Збори, що відбулися вчорашнього дня, ствердили і проголосили ту історичну Подію. Повідомляючи Тебе, Український Народе, про таке вислухання наших благальних молитов, взиваю Тебе до вияву вдячності для Всевишнього, вірності для Його церкви і послуху для Влади. Воєнні часи вимагатимуть ще многих жертв, але діло, розпочате в ім'я Боже і з Божою благодаттю, буде доведено до успішного кінця. Жертви, яких конечно потреба для осягнення нашої цілі, полягатимуть передусім на послухному віддаванні справедливим Божим законам, спротивним розказам Влади. Український Нарід мусить історичній хвилі показати, що має досить почуття авторитету, солідарності і життєвої сили, щоб заслужити на таке положення серед народів Європи, в яким би міг розвинути усі Богом собі дані сили. Карністю, солідарністю, совісним сповненням обов'язків докажіть, що Ви дозрілі до Державного Життя. Побідоносну Німецьку Армію вітаємо як освободительку від ворога. Установленій владі віддаємо належний послух. Узнаємо Головою Красового Правління Західних Областей України Пана Ярослава Стецька. Від уряду ним покликаного до життя очікуємо мудрого справедливого проводу та заряджень, які узглядняли б потреби і добро всіх замешкуючих Наш Край громадян, без огляду на це, до якого віросповідання, народності і суспільної верстви належать. Бог нехай дасть усім нашим Провідникам святу Мудрість з Неба. Дано у Львові при Арх. Храмі Св. Юра І. VII. 1941 (-) + Андрей», – проголошував у своєму Пастирському посланні митриполит Андрей Шептицький з нагоди проголошення Української Держави [Шептицький, 1998, с. 516-517].

Але проголошена відновлена Українська Держава проіснувала лише 10 днів.

День народження Богдана Ступки був 67-м днем війни, яку згодом радянські історики називатимуть «Великою Вітчизняною». 27 серпня 1941 р. радянське інформбюро повідомляло, що червона армія вела запеклі бої на всьому фронті, особливо на Кінгісеппському, Смоленському, Гомельському, Дніпропетровському й Одеському напрямках. З переговорів головнокомандувача військами Південно-Західного напрямку, маршала Радянського Союзу С. Будьонного (у присутності М. Хрущова) з членами Військової ради Південного фронту О. Запорожцем, Ф. Романовим, О. Антоновим про хід бойових дій Південного фронту 27 серпня 1941 р.: «Вночі на східний берег Дніпра противнику вдалося переправити ще один полк... Усі спроби контратакувати противника, на жаль, успіху не мали, хоча й

противник сьогодні просування ніякого не мав». У воєнному щоденнику начальника Генерального штабу вермахту Франца Гальдера 27 серпня записано: «Нічого суттєво нового. Становище на плацдармі біля Дніпропетровська і в районі Остера, північніше Києва, напружене. Наступ військ 2-ї армії та групи Гудеріана розвивається повільно» [Мельниченко, 2012, с. 26].

Коли у Сильвестра Дмитровича і Марії Григорівни народився син, м. Куликів уже місяць був під нацистами (містечко було окуповано 30 червня 1941 р.). У своїй пам'яті Б. Ступка не зафіксував, де народила його мати в рідній хаті чи в пологовому будинку. Виявилося, що ніхто цим у нього раніше не цікавився, а сам у батьків не питав: «Не знаю... Може, акушерка додому приходила...» [Мельниченко, 2012, с. 26].

Проте найяскравіший спогад про війну усе-таки Ступкова пам'ять залишила. Йому виповнилося 3 роки, коли радянські війська звільняли з-під нацистської окупації його рідний Куликів: «Містечко бомбардували, і ми-я, батько, дядько Павло (матері десь не було вдома) вискочили зі своєї хати за кілька хвилин перед тим, як у неї влучило. Ми доповзли до сусіднього двору і сховалися в якійсь невисокій господарській прибудові з солом'яною стріхою, і я бачив, як горить наша хата... Все пам'ятаю, наче це сталося сьогодні: лежимо ми припинішці, коли раптом стріху нашої схованки прориває німецький чобіт і стає... батькові на спину! Я ж у цей страшний момент шепочу йому, ледь ворухачи губами: «Тату, тихо, тату, тихо...» Той жах тривав якусь секунду. Німець, очевидно, не встиг зрозуміти, що стояв на живому тілі, бо інакше полоснув би нас автоматною чергою. Не встиг, бо був убитий, тіло вивалилося назовні, чобіт зник» [Мельниченко, 2012, с. 27-28].

Перші дитячі роки Б. Ступки – це роки другого приходу радянської влади у західні регіони України, коли розгорнулося гостре протистояння між учасниками формувань УПА, ОУН, з одного боку, і радянськими силовими структурами – з іншого, яке супроводжувалося каральними акціями проти місцевого населення, обвинуваченого в «пособництві», «співчутті» повстанцям. Цей період, як і попередній довоєнний період, супроводжувався звичними репресіями щодо реальних й уявних опонентів комуністичної влади. Арешти, вбивства, конфіскації майна, масові депортації, запровадження системи заручництва далеко не повний перелік форм і методів репресивного тиску на місцеве населення. Основною метою репресій було створення сприятливих умов для «радянзації» краю, експлуатації його демографічного та природного потенціалів; насильне залучення населення до радянської системи господарювання; руйнація національних структур самозахисту, духовним осередком яких була Українська греко-католицька церква; максимальне звуження соціальної бази збройного опору, очолюваного ОУН-УПА; остаточне утвердження на місцях органів радянської влади. Лише упродовж 1946-1948 рр. у східні райони СРСР було депортовано майже 500 тис. західних українців.

Не оминув радянський терор і жителів містечка Куликів. «Після того як наша хата була розбомблена, батьки винайняли житло в центрі містечка. Наш двір був відгороджений парканом від подвір'я НКВС, на яке ввозили і складали трупи полеглих під час облав і воєнних сутичок. Крізь щілини в паркані я бачив волосся, руки, вуха, носи мертвих і переймався невимовним жахом. Якщо ввечері мама посилювала мене до хлівця біля паркану, скажімо, за решетом для борошна, то я стрілою мчав ті кілька метрів, зацікавлений від страху...», – згадував згодом Богдан Сильвестрович [Мельниченко, 2012, с. 27-28].

Отже, війна й перші післявоєнні куликівські роки були по-справжньому тяжкими для дитячої психіки й назавжди закарбувалися в пам'яті й підсвідомості майбутнього видатного актора Богдана Ступки. Після звільнення від нацистської окупації українці в його краях ще довго розбиралися між собою: одні про довжували воювати з радянською владою, насакуючи з лісу, інші змирилися з нею й хотіли спокійного життя та щоденної праці. Вийшло так, що, нічого ще не розуміючи, малий Богдан зіткнувся зі смертями вже в повоєнному житті.

Дитячі роки генерала В. Залужного припали на 70-ті рр. XX ст. – це епоха «брежнєвського застою». Починаючи з XXIII з'їзду КПРС, правляча компартія, у своїй політичних деклараціях наголошувала, що «найвища мета суспільного виробництва за соціалізму – найбільш, повне забезпечення матеріальних та духовних потреб людей, що зростають». Це положення навіть було проголошене «основним економічним законом соціалізму», що й було зафіксовано в «брежнєвській конституції» (1977 р.). «Золота епоха» Л. Брежнєва у соціальній сфері була відзначена регулярною виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій, щомісячними преміальними, безкоштовним медичним обслуговуванням, освітою (в школах впроваджено безкоштовне забезпечення підручниками учнів 1-5-х класів), дешевими товарами і послугами. Разом з тим, екстенсивний економічний розвиток Радянського Союзу та його складової частини – УРСР у 1970-80-ті рр. обумовив наростання кризових явищ у житті радянського суспільства, що безпосередньо впливало на життєвий рівень радянських громадян і відзначалося падінням купівельної спроможності карбованця; зростанням цін, нестачею (дефіцит) промислових товарів та високоякісних послуг. Населення, грошові надходження якого зростали, вже не хотіло купувати вітчизняні товари, якість і вибір яких були дуже далекими від вимог часу. Черги за престижними імпортними товарами сягали вже не годин, а днів. Значно зросли роздрібні ціни як на престижні товари (ювелірні вироби, кришталі, килими), так і на товари широкого попиту: меблі, хутрові вироби, шерсть, бензин, будматеріали, цитрусові, на комунальні послуги; десятилітніми були черги на отримання квартир, черги на купівлю авто, поросли травою довгобуди й посилилася корупція. Незважаючи на широко розрекламовані гігантські проекти-новобудови (як КАМАЗ, БАМ та ін.), розпочаті ще напередодні застою, та закупівлю за кордоном цілих заводів, основні виробничі фонди в цілому невпинно старіли. Відставання у продуктивності праці від країн Західної Європи та США (де повним ходом йшла науково-технічна революція) сягало кількох десятків відсотків (від рівня США) та з часом збільшувалося. Найвідсталішою галуззю народного господарства СРСР було сільське господарство, де безроздільно панувала колгоспно-радгоспна система. За період з 1970 до 1990 р. відставання СРСР у продуктивності праці у сільському господарстві збільшилося з 4-кратного до 10-кратного. Одними з найважливіших наслідків науково-технічної революції, що справді революціонізували всі технологічні процеси в усіх галузях, були різке розширення асортименту та збільшення обсягів виробництва новітніх конструкційних матеріалів, а також широке впровадження мікропроцесорних технологій та персональних комп'ютерів. Тут технічне відставання СРСР ставало дедалі безнадійнішим. Радянські підприємства ставали неконкурентоспроможними; на кінець періоду застою вони були нездатні навіть відтворювати закордонні зразки. Радянська економічна модель не сприяла інтенсифікації виробництва та впровадженню досягнень науково-

технічної революції через свою надмірну централізацію та жорсткість. Проте, як і раніше – ніхто не міг виїхати за кордон. Жорстко контролювалися і нав'язувалися суспільству ідеологічні погляди, а культуру і мистецтво мусили творити у відповідності до директив ЦК КПРС. Водночас, не стало тотальних «чисток» і масових розстрілів, послабилися репресії (але не щодо української еліти). Домінуючою оцінкою влади серед населення стала теза – «самі крадуть і нам дають». Близько 2/3 наукового потенціалу СРСР працювало на військово-промисловий комплекс (ВПК). Велика кількість оборонних підприємств військових гарнізонів була зосереджена в Україні [Соколов, 2019].

Висновки. Таким чином, порівняльний аналіз становлення особистостей Богдана Ступки та генерала Валерія Залужного засвідчує, що одними із визначальних чинників формування світогляду, системи цінностей і моделей поведінки цих непересічних особистостей новітньої історії України стали вплив історичної епохи та соціокультурне середовище малої батьківщини, які виконували роль акумуляції колективного досвіду та простору первинної соціалізації. Воєнне дитинство Богдана Ступки, позначене подіями Другої світової війни і післявоєнних років, які стали травматичними для особистості митця, сформувавши глибоке екзистенційне напруження, що згодом трансформувалося у психологічну глибину, трагізм і філософське осмислення людського буття в його мистецькій діяльності, тоді як становлення Валерія Залужного відбувалося в умовах пізньорадянського й пострадянського суспільства, де соціокультурні традиції малої батьківщини, Звягельщини, сприяли розвитку феномену особистості майбутнього генерала ЗСУ. Попри часову дистанцію, різні професії та відмінні форми самореалізації, постаті митця Б. Ступки і генерала В. Залужного репрезентують механізм впливу історичної епохи й соціокультурного середовища малої батьківщини на формування сильної, суспільно значущої особистості, яка реалізує свій духовний потенціал служінням Україні.

Список використаних джерел та літератури

Бортникова, А., 2013. Феномен «genius loci» у природному й культурному ландшафті малої батьківщини. Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoafs_2013_13_4 (дата звернення : 29.11.2025).

Брюховецька, Л., 2005. Богдан Ступка: королі, гетьмани, генерали. *Кіно-Темп*, № 5 (61), 52-57. URL: http://archive-ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=474 (дата звернення: 28.11.25).

Брюховецька, Л., 2020. «І воля моя, як ці гори, висока!» Фільму «Білий птах з чорною ознакою» – 50 років. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/16b619b7-88cb-4a7d-a4b2-c28a347005f6> (дата звернення: 26.11.2025).

Величко, З., 2011. До поняття «малої Батьківщини»: рецепція західноукраїнських публіцистів 20-30-х рр. XX ст. *Вісник Львівського ун-ту*, № 34, 87-93.

Вергеліс, О., 2016. Українська драма. Епізоди. Київ: Радуга.

Герун, В., Осередчук, О., 2015. Пам'яті Богдана Ступки. URL: <https://archive.lnu.edu.ua/pamyati-bohdanastupky/> (дата звернення: 26.11.2025).

Гутик, О., 2013. «Бодьо брав від життя усе, і віддав до останнього». URL: <https://wz.lviv.ua/statti/123531-bodo-brav-vid-zhyttia-use-i-viddav-do-ostannoho> (дата звернення: 29.11.2025).

Гусакова, Н., Хвостова, Т., 2022. Формування творчої особистості Богдана Ступки як майстра українського театру. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, (1), 201–206.

URL: https://elib.nakkkim.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4177/Visnyk_NAKKKIM_1_2022_DOI-201-206.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 25.11.2025).

Двірна, К., Семеній, Б., 2024. «Головнокомандуючий Валерій Залужний – генерал, який вміє тримати удар». «Борисенківські читання»: Збірник тез II Всеукраїнської наукової конференції. Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, С. 199 - 201 URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/47315> (дата звернення: 24.11.2025).

Домбровська, О., Слободенюк, О., 2022. «День ЗСУ: вчителі та однокласники Валерія Залужного розповіли, яким «Залізний генерал» був у шкільні роки». URL: <https://suspilne.media/zhytomyr/332900-den-zsu-vciteli-ta-odnoklasniki-valeria-zaluznogo-rozprovili-akim-zaliznij-general-buv-u-skoli/> (дата звернення: 24.11.2025).

Загребельний, М., 2018. Богдан Ступка. Київ: Укрвидавполіграфія.

Залужний, В., 2024. «Моя війна»: Роман. Івано-Франківськ: Вавилонська бібліотека.

Коляда, І., Семеній, Б., 2024. «Батько, наш Залужний»: генерал В. Залужний – герой мемів. «Борисенківські читання»: Збірник тез II Всеукраїнської наукової конференції. Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 256-259. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/47315> (дата звернення: 25.11.2025).

Коляда, І., Семеній, Б., 2024. Командувач ЗСУ Валерій Залужний про поглиблення співпраці Україна – НАТО в умовах повномасштабної російської агресії. *Україна та світ в умовах російської збройної інтервенції (з 2014 р.)*. Київ, 227-229. URL: <https://nubip.edu.ua/structure/library> (дата звернення: 24.11.2025).

Коляда, І., Семеній, Б., 2024. «Мова мемів як вияв національної самоідентифікації молодшої генерації українців в умовах російсько-української війни 2014-2024 рр. (на прикладі мемів про генерала Валерія Залужного)». *Українська мова вчора, сьогодні, завтра в Україні і світі: матеріали XVIII Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю*. Київ: Видавництво Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, 70-73. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/46956> (дата звернення: 24.11.2025).

Коляда, І., Семеній, Б., 2024. Соціально-культуре та родинне середовище дитячих років майбутнього Головнокомандувача ЗСУ, генерала Валерія Залужного. *Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 31 жовтня 2024 р.)*. Суми: ФОП Цьома С., 82-90. URL: <https://history.sumy.ua/research/books/9913-sum.html> (дата звернення: 24.11.2025).

Коляда, І., Семеній, Б., 2024. Чернігівщина у житті та долі Головнокомандуючого ЗСУ генерала В. Залужного. *Матеріали міжрегіональної науково-практичної студентської онлайн-конференції «Актуальні проблеми розвитку країн світу: історія, освіта, культура» (до 50-річчя історичної освіти на Миколаївщині) (25 жовтня 2024 р.)*. Миколаїв: МНУ імені В.О Сухомлинського, 195-198. URL: https://drive.google.com/file/d/1aReGDPDYfTnoqrK_XtlWD2aQU7q81pXp/view (дата звернення: 24.11.2025).

Коломієць, Р., 2006. Пристрасті за Богданом. Київ: Факт.

Кушерець, В. Історія в людині і людина в історії (смісловий аспект). URL: <https://www.znannya.org.ua/index.php/arkhiv/66-nauka-arkhiv/391-istoriya-v-lyudini-i-lyudina-v-istoriji-smislovij-aspekt> (дата звернення: 25.11.2025).

Лебідь, Н., 2022. Перший нерадянський головнокомандувач: 10 приводів захоплюватися Залужним. URL: <https://glavcom.ua/publications/pershiy-neradyanskiy-golovnokomanduvach-10-privodiv-zahoplyuvatisya-zaluzhnim-842575.html> (дата звернення: 24.11.2025).

Леннік, І., 2025. Становлення особистості Богдана ступки в дитячі та юнацькі роки: вплив родинного виховання. *Культурологічний альманах*, (2), 154-160. URL: <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/612/563> (дата звернення: 27.11.2025).

Лідницька, Р., 2010. Валерій Залужний: «Новоград-Волинський був колискою мрій і прагнень, Володимир-Волинський дав можливість втілити їх у життя...». URL: <https://web.archive.org/web/20180301224758/http://www.zvyagel.com.ua/?p=2802> (дата звернення: 26.11.2025).

Мазіна, Н., 2023. «Не буде Валери, то чи будемо всі ми?» У рідному місті Залужного за його здоров'я ставлять свічки. URL: <https://hromadske.ua/posts/ne-bude-valyeri-to-chi-budemo-vsi-mi-u-ridnomu-misti-zaluzhnogo-za-jogo-zdorovya-stavlyat-svichki> (дата звернення: 24.11.2025).

Мельниченко, В., 2012. Богдан Ступка. Біографія. М.: Домашня бібліотека.

Мельниченко, В., 2001. Богдан Ступка: (Штрихи до портрета). Київ: Знання України.

- Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність. Документи і матеріали, 1899–1944, т. 2: Церква і суспільне питання, кн. 1: Пастирське вчення та діяльність, 1998. Львів: Місіонер.
- Палій, О., 2025. Львівські стежки Богдана Ступки. *Кіно-Театр*, № 2, 44-46.
- Прохасько, Ю., 2013. Можлива історія галицької літератури (І). URL: <https://zbruc.eu/node/15625> (дата звернення: 28.11.2025).
- Радько, Б., 2022. Валерій Залужний: біографія Залізного генерала із людським обличчям. URL: <https://chasdiy.org/politics/valerii-zaluzhnyi-biohrafia-zaliznoho-henerala-iz-liudskym-oblychchiam.html> (дата звернення: 24.11.2025).
- Ровенчак, О., 2023. Правда – це один із найточніших різновидів зброї. URL: <https://galychyna.if.ua/analytic/pravda-tse-odin-iz-naytochnishih-riznovidiv-zbroyi/> (дата звернення: 25.11.2025).
- Родак, К., 2022. «Залізний генерал». Хто такий Валерій Залужний і чому ним усі захоплюються. URL: https://zaxid.net/zalizniy_general_n1542092 (дата звернення: 24.11.2025).
- Савчук, Б., 2016. Київ аплодує Куликову! URL: <https://vzhovkvi.com/kultura/kyev-aplodiruet-kulikovu.html> (дата звернення: 27.11.2025).
- Саква, О., 2020. Людина гри. Портрет Богдана Ступки. *Кіно-театр*, (3), 29–32.
- Сердюк, О., 2022. Український Бонапарт, чи реінкарнований Сірко. URL: <https://www.museum-ukraine.info/?p=14416> (дата звернення: 29.11.2025).
- Соколов М. 55 років тому Леонід Брежнєв очолив СРСР. Чому «епоха застою» продовжується в епоху Путіна? 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29982815.html> (дата звернення 24.11.25).
- Тороп, О., Хоменко, С., 2023. «Перший після Бога, в хорошому сенсі». Як генерал Залужний став тим, ким він є. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cmm0znq3ml5o> (дата звернення: 02.08.2025).
- Тримбач, С., 2022. Богдан Ступка. Метаморфози. Київ: Дух і літера.
- Херсенхорн, Д., М., Маклірі, П., 2022. Український «залізний генерал» – герой, але не зірка URL: <https://www.politico.com/news/2022/04/08/ukraines-iron-general-zaluzhnyy-00023901> (дата звернення: 24.11.2025).
- Хуршудян, І., 2023. Щоб перемогти Росію, верховний командир України наполягає на його умовах. URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2023/07/14/ukraine-military-valery-zaluzhny-russia/> (дата звернення: 26.11.2025).
- Чириця, І., 2023. «Залізний генерал» зі Звягеля. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3751505-zaliznij-general-zi-zvagela.html> (дата звернення: 25.11.2025).
- Шустер, С., Бергенрюен, В., 2022. Всередині українського контрудару, який переломив хід війни. URL: <https://cbn.com.ua/articles/2022-09-27-zaluzhnyj-vsередyni-ukrayinskogo-kontrudaru-yakyj-perelomuv-hid-vijny> (дата звернення: 25.11.2025).

References

- Bortnykova, A., 2013. Fenomen «genius loci» u pryrodnomu y kul'turnomu landshafti maloi bat'kivshchyny [Phenomenon of «genius loci» in the natural and cultural landscape of the small homeland]. *Natsional'na biblioteka Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho*. [in Ukrainian] URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoafs_2013_13_4 (date accessed: 29.11.2025).
- Bryukhovetska, L., 2005. Bohdan Stupka: koroli, het'many, heneraly... [Bohdan Stupka: kings, hetmans, generals...] / Larisa Bryukhovetska // *Kino-Teatr*, № 5 (61), pp. 52–57. [in Ukrainian] URL: http://archive-ktm.ukma.edu.ua/show_content.php?id=474 (date accessed: 28.11.2025).
- Bryukhovetska, L., 2020. «I volia moya, yak tsi hory, vysoka!» Fil'm «Bilyi ptakh z chornoio oznakoiu» – 50 rokiv [«And my will, like these mountains, is high!» Film «White Bird with a Black Mark» – 50 years]. [in Ukrainian] URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/16b619b7-88cb-4a7d-a4b2-c28a347005f6> (date accessed: 26.11.2025).
- Chyrytsia, I., 2023. «Zaliznyi heneral» zi Zvyahyla [«Iron General» from Zvyagel]. [in Ukrainian] URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3751505-zaliznij-general-zi-zvagela.html> (date accessed: 25.11.2025).
- Dombrovska, O., Slobodyanyuk, O., 2022. «Den' ZSU: vchyteli ta odnoklasnyky Valerii Zaluzhnoho rozpovily, yakym «Zaliznyi heneral» buv u shkoli» [«Armed Forces Day: teachers and classmates of Valeri Zhaluzhny talked about how the 'Iron General' was in school years»]. [in Ukrainian]

URL: <https://suspilne.media/zhytomyr/332900-den-zsu-vciteli-ta-odnoklasniki-valeria-zaluzhnogo-rozpovili-akim-zaluzhny-general-buv-u-skoli/> (date accessed: 24.11.2025).

Dvirna, K., Semeni, B., 2024. «Holovnokomanduiuchy Valerii Zaluzhnyi – heneral, yakyy vmie trymaty udar» [«Commander-in-Chief Valeriy Zaluzhny – a general who can take the hit»]. *«Borysenkivski chytannia»: Zbirnyk tez II Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii*, pp. 199–201. [in Ukrainian] URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/47315> (date accessed: 24.11.2025).

Hersenkorn, D. M., Makliri, P., 2022. Ukrains'kyi «zaluznyi heneral» – heroi, ale ne zirka [Ukrainian «Iron General» – a hero but not a star]. [in Ukrainian] URL: <https://www.politico.com/news/2022/04/08/ukraines-iron-general-zaluzhnyy-00023901> (date accessed: 24.11.2025).

Herun, V., Oserezhchuk, O., 2015. Pamiati Bohdana Stupky [In memory of Bohdan Stupka]. [in Ukrainian] URL: <https://archive.lnu.edu.ua/pamyati-bohdanastupky/> (date accessed: 26.11.2025).

Husakova, N., Khvostova, T., 2022. Formuvannia tvorchoi osobystosti Bohdana Stupky yak maistra Ukrains'koho teatru [Formation of the creative personality of Bohdan Stupka as a master of Ukrainian theater]. *Visnyk Natsional'noi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv*, (1), pp. 201–206. [in Ukrainian] URL: https://elib.nakkkim.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4177/Visnyk_NAKKKIM_1_2022_DOI-201-206.pdf?sequence=1&isAllowed=y (date accessed: 25.11.2025).

Hutyk, O., 2013. «Bod'yo brav vid zhyttia use, i viddav do ostannoho» [«Bod'yo took everything from life and gave until the last»]. [in Ukrainian] URL: <https://wz.lviv.ua/statti/123531-bodo-brav-vid-zhyttia-use-i-viddav-do-ostannoho> (date accessed: 29.11.2025).

Khurshudyan, I., 2023. Shchob peremoh-ty Rosiiu, verkhovnyi komandyr Ukrainy napoliahaie na ioho umovakh [To defeat Russia, the supreme commander insists on his terms]. [in Ukrainian] URL: <https://www.washingtonpost.com/world/2023/07/14/ukraine-military-valery-zaluzhny-russia/> (date accessed: 26.11.2025).

Koliada, I., Semeni, B., 2024a. ««Bat'ko, nash Zaluzhnyi»: heneral V. Zaluzhnyi – heroi memiv» [«Father, our Zaluzhny»: General V. Zaluzhny – a hero of memes]. *«Borysenkivski chytannia»: Zbirnyk tez II Vseukrains'koi naukovo-praktychnoi konferentsii*, pp. 256–259. [in Ukrainian] URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/47315> (date accessed: 25.11.2025).

Koliada, I., Semeni, B., 2024b. «Komanduvach ZSU Valerii Zaluzhnyi pro pohlyblennia spivpratsi Ukraina – NATO v umovakh povnomashtabnoi rosiiskoi ahresii» [Commander of the Armed Forces of Ukraine Valeriy Zaluzhny on deepening Ukraine–NATO cooperation]. *Ukraina ta svit v umovakh rosiiskoi zbroinoi interventsii (z 2014 r.)*, pp. 227–229. [in Ukrainian] URL: <https://nubip.edu.ua/structure/library> (date accessed: 24.11.2025).

Koliada, I., Semeni, B., 2024c. «Mova memiv yak viiv natsionalnoi samoidentyfikatsii molodoi generatsii ukrainsiv v umovakh rosiisko-ukrainskoi viiny 2014–2024 rr. (napri-kladi memiv pro henera-la Valerii Zaluzhnoho)» [Meme language as a manifestation of national self-identification of the young generation of Ukrainians (on the example of memes about General Valeriy Zaluzhny)]. *Ukrains'ka mova vchora, siohodni, zavtra v Ukraini i sviti*, pp. 70–73. [in Ukrainian] URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/46956> (date accessed: 24.11.2025).

Koliada, I., Semeni, B., 2024d. «Sotsial'no-kul'ture ta rodynne seredovyshche dytyachykh rokiv maibutnoho Holovnokomanduiuchoho ZSU, henera-la Valerii Zaluzhnoho» [Socio-cultural and family environment of childhood of the future Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine, General Valeriy Zaluzhny]. *Sums'ki istoryko-kraieznavchi studii*, pp. 82–90. [in Ukrainian] URL: <https://history.sumy.ua/research/books/9913-sum.html> (date accessed: 24.11.2025).

Koliada, I., Semeni, B., 2024e. «Chernihivshchyna u zhytti ta doli Holovnokomanduiuchoho ZSU henera-la V. Zaluzhnoho» [Chernihiv region in the life and fate of the Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine General V. Zaluzhny]. *Materials of the Interregional Scientific and Practical Student Online Conference*, pp. 195–198. [in Ukrainian] URL: https://drive.google.com/file/d/1aReGDPDYfTnoqrK_XtWD2aQU7q81pXp/view (date accessed: 24.11.2025).

Kolomiyets, R., 2006. Pristrasti za Bohdanom [Passions for Bohdan]. Kyiv: Fakt. [in Ukrainian]

Kusherec, V., n.d. Istoriiia v liudyni i liudyna v istorii (smyslovyy aspekt) [History in a person and a person in history (semantic aspect)]. [in Ukrainian] URL: <https://www.znannya.org.ua/index.php/arkhiv/66-nauka-arkhiv/391-istoriya-v-lyudini-i-lyudyna-v-istoriji-smislovij-aspekt> (date accessed: 25.11.2025).

Lebid, N., 2022. «Pershyi neradyans'kyi holovnokomanduvach: 10 pryvodyv zakhopliuvaty sia Zaluzhnyim» [First non-Soviet Commander-in-Chief: 10 reasons to admire Zaluzhny]. [in Ukrainian] URL: <https://glavcom.ua/publications/pershiy-neradyanskiy-golovnokomanduvach-10-pryvodyv-zahoplyuvatisya-zaluzhnyim-842575.html> (date accessed: 24.11.2025).

Lennik, I., 2025. Stanovlennia osobystosti Bohdana Stupky v dytyachi ta iunats'ki roky: vplyv rodynnoho vykhovannia [Formation of Bohdan Stupka's personality in childhood and adolescence: influence of family upbringing]. *Kul'turolohichnyi almanakh*, (2), pp. 154–160. [in Ukrainian] URL: <https://almanac.npu.kiev.ua/index.php/almanac/article/view/612/563> (date accessed: 27.11.2025).

Lidnytska, R., 2010. Valerii Zaluzhnyi: «Novograd-Volynskyi buv kalychkoyu mriyi i prahnen', Volodymyr-Volynskyi dav mozhlyvist' vtilyty yikh u zhyttia...» [Valeriy Zaluzhny: «Novograd-Volynskyi was the cradle of dreams and aspirations...»]. [in Ukrainian] URL: <https://web.archive.org/web/20180301224758/http://www.zvyagel.com.ua/?p=2802> (date accessed: 26.11.2025).

Mazina, N., 2023. «Ne bude Valery, to chy budemo vsi my?» U ridnomu misti Zaluzhnoho za ioho zdorovia staviat svichky [«If Valera is not there, will we all be?» In the native city of Zaluzhny, candles are lit for his health]. [in Ukrainian] URL: <https://hromadske.ua/posts/ne-bude-valyeri-to-chi-budemo-vsi-mi-u-ridnomu-misti-zaluzhnogo-za-jogo-zdorovya-stavlyat-svichki> (date accessed: 24.11.2025).

Melnychenko, V., 2001. Bohdan Stupka: (Shtrykhy do portreta) [Bohdan Stupka: (Sketches of a portrait)]. Kyiv: Znannya Ukrainy. [in Ukrainian]

Melnychenko, V., 2012. Bohdan Stupka. Biografiia [Bohdan Stupka. Biography]. Moscow: Domashnya Biblioteka, 832 p. [in Ukrainian]

Metropolitan Andrey Sheptytsky, 1998. Zhyttia i diial'nist'. Dokumenty i materialy, 1899–1944, t. 2: Tserkva i suspil'ne pytannia, kn. 1: Pastyrs'ke vchen-nia ta diial'nist' [Life and Activity. Documents and Materials, 1899–1944, vol. 2: Church and Social Issues, book 1: Pastoral Teaching and Activity]. Lviv: Misioner, 572 p. [in Ukrainian]

Paliy, O., 2025. L'vivski stezhky Bohdana Stupky [Lviv Paths of Bohdan Stupka]. *Kino-Teatr*, No. 2, pp. 44–46. [in Ukrainian]

Prokhasko, Y., 2013. Mozhlyva istoriia Halytskoi literatury (I) [Possible history of Galician literature (I)]. [in Ukrainian] URL: <https://zbruc.eu/node/15625> (date accessed: 28.11.2025).

Radko, B., 2022. Valerii Zaluzhnyi: biografiia Zaluzhnoho henerala iz liudskym oblychchiam [Valeriy Zaluzhny: biography of the Iron General with a human face]. [in Ukrainian] URL: <https://chasdiy.org/politics/valerii-zaluzhnyi-biografiia-zaluzhnoho-henerala-iz-liudskym-oblychchiam.html> (date accessed: 24.11.2025).

Rodak, K., 2022. «Zaluznyi heneral». Khto takyi Valerii Zaluzhnyi i chomu nym vsi zakhopliut'sia [«Iron General». Who is Valeriy Zaluzhny and why is everyone admiring him]. [in Ukrainian] URL: https://zaxid.net/zaluzniy_general_n1542092 (date accessed: 24.11.2025).

Rovenchak, O., 2023. Pravda – tse odyn iz naitochnishykh riznovydiv zbroi [Truth is one of the most precise types of weapons]. [in Ukrainian] URL: <https://galychyna.if.ua/analytic/pravda-tse-odin-iz-naytochnishykh-riznovydiv-zbroi/> (date accessed: 25.11.2025).

Sakva, O., 2020. Liudyna hry. Portret Bohdana Stupky [Game person. Portrait of Bohdan Stupka]. *Kino-Teatr*, (3), pp. 29–32. [in Ukrainian]

Savchuk, B., 2016. Kyiv aplodiue Kulykovu! [Kyiv applauds Kulykova!]. [in Ukrainian] URL: <https://vzhovkvi.com/kultura/kyiv-aplodiuet-kulikovu.html> (date accessed: 27.11.2025).

Serdyuk, O., 2022. Ukrains'kyi Bonapart, chy reinkarnovanyi Sirko [Ukrainian Bonaparte or reincarnated Sirko]. [in Ukrainian] URL: <https://www.museum-ukraine.info/?p=14416> (date accessed: 29.11.2025).

Shuster, S., Bergengruen, V., 2022. Inside the Ukrainian counteroffensive that changed the course of the war. [in Ukrainian] URL: <https://cbn.com.ua/articles/2022-09-27-zaluzhnyj-vseredyni-ukrayinskogo-kontrudaru-yakij-perelomyv-hid-vijny> (date accessed: 25.11.2025).

Sokolov M., 2019. 55 rokiv tomu Leonid Brezhnev ocholyv SRSR. Chomu «epokha zastoiiu» prodovzhuietsia v epokhu Putina? [55 years ago Leonid Brezhnev headed the USSR. Why the «era of stagnation» continues in Putin's era]. [in Ukrainian] URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29982815.html> (date accessed: 24.11.2025).

Torop, O., Khomenko, S., 2023. Pershyi pislia Boha, v khoroshomu sensi. Yak heneral Zaluzhnyi stav tym, kym vin ye [«First after God, in a good sense». How General Zaluzhnyi became who he is]. [in Ukrainian] URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cmm0znq3ml5o> (date accessed: 02.08.2025).

Trymbach, S., 2022. Bohdan Stupka. Metamorfozy [Bohdan Stupka. Metamorphoses]. Kyiv: Dukh i Lit. (in Ukrainian)

Velychko, Z., 2011. Do poniattia «maloi Bat'kivshchyny»: retsepsiia zakhidnoukrains'kykh publitsystiv 20-30-kh rr. XX st. [On the concept of «small homeland»: reception of Western Ukrainian publicists of the 1920s–1930s]. *Visnyk L'vivs'koho un-tu*, № 34, pp. 87–93. [in Ukrainian]

Vergelis, O., 2016. Ukrain's'ka drama. Epizody [Ukrainian Drama. Episodes]. Kyiv: Raduga. [in Ukrainian]

Zahrebelny, M., 2018. Bohdan Stupka [Bohdan Stupka]. Kyiv: Ukrvydavpoligrafiya, 118 p. [in Ukrainian]

Zaluzhnyi, V., 2024. «Moia viina»: Roman [«My War»: Novel]. Ivano-Frankivsk: Vavilonska Biblioteka, 260 p. [in Ukrainian]

ARTIST BOHDAN STUPKA AND GENERAL VALERII ZALUZHNYI. THE INFLUENCE OF THE EPOCH AND SOCIAL-CULTURAL ENVIRONMENT OF THE SMALL HOMELAND ON THE FORMATION OF PERSONALITY: A COMPARATIVE ASPECT

Ihor Koliada

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of Methodology and Methods of Social Disciplines,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Bohdan Semenii

Student,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article is devoted to the problem of comparative analysis of the role of the historical epoch and the influence of the socio-cultural environment of the small homeland on the formation of the personality of the outstanding Ukrainian theater and film actor Bohdan Stupka and General Valerii Zaluzhnyi. Particular attention is focused on the characteristics of the historical epoch in which B. Stupka and V. Zaluzhnyi were born and grew up, the importance of the local environment, the small homeland, in the formation of value orientations and models of behavior of a person in the conditions of social transformations. It is shown that the wartime childhood of Bohdan Stupka during the years of the Second World War, in particular the Nazi-Soviet war, and the post-war years, contributed to the formation of a deep existential worldview, which was later realized in the artist's creativity through the psychologism and tragedy of fictional characters. Instead, the personal growth of Valerii Zaluzhnyi took place in the conditions of the late Soviet and post-Soviet society, where socio-cultural traditions and the military environment of the city of Zvyagel contributed to the development of discipline and moral stability, which gained special importance in the future. So, despite the difference in historical conditions and professional spheres of self-realization, the figures of Ukrainian artist B. Stupka and General V. Zaluzhnyi represent the universal mechanism of influence of a historical epoch and a small homeland on the formation of personalities who will realize their human potential in the future to serve Ukraine.*

Key words: *artist Bohdan Stupka, general Valerii Zaluzhnyi, a small homeland, Zviahelskyi Region, the town of Kulykiv, «Brezhnevian stagnation», World War II.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.53-54.22>
УДК 94(410):329(091)

З ІСТОРІЇ ЕВОЛЮЦІЇ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНИХ СИСТЕМ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ (ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД)

Кучменко Елеонора Миколаївна

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин
e-mail: kuchmeh@yahoo.com
<https://orcid.org/0000-0003-1311-4181>

Давиденко Юрій Миколайович

кандидат історичних наук, доцент,
доцент всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин
e-mail: davidenko_yuri@ukr.net
<https://orcid.org/0009-0009-2476-093X>

Бровко Альона Григорівна

кандидат історичних наук,
доцент всесвітньої історії та міжнародних відносин,
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, м. Ніжин
e-mail: alyona_brovko@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0002-8490-7990>

Анотація. У статті висвітлюються питання, які пов'язані з історією формування британської політичної системи. Зазначається, що політична історія традиційно займає важливе місце у британській науці. Відзначається, що значний час британські історики захоплювалися темою, яка висвітлювала поступову прогресивну еволюцію англійської держави, яка передбачала безкровне вирішення усіх конфліктів в суспільстві, і яка стверджувала «виключність» соціального досвіду Великої Британії і його «перевагу» над досвідом інших країн і народів. Зазначається, що на зламі XX і XXI століть в англійській історіографії відбулися певні зміни, які полягали в наступному: якщо раніше увага зосереджувалася переважно на розвитку парламентської і адміністративної системи, взаємовідносин різних гілок та органів держави, то тепер в центрі уваги опинилася загальна еволюція британської партійно-політичної системи та її головних учасників – торі і вігів у XVIII ст., консерваторів і лібералів у XIX ст., консерваторів і лібералів у XX ст. Відмічається, що світоглядна диференціація серед дослідників політичних партій відповідає розмежуванню в англійській історіографії в цілому, але на сьогодні почала проявлятися з ще більшою повнотою. Це визнають і самі британські історики. Але, слід зазначити, що зближення у питаннях теорії у найбільшій мірі проявляється у рамках консервативної та ліберальної історіографії і у найменшій мірі у двопартійних представників лейбористської історіографії. Ліве крило лейбористського напрямку

виступає дуже часто з гострих соціально-критичних позицій і навіть заявляє про свою опозицію щодо лейбористського курсу лейбористської партії. Проте, «співвідношення сил» між двома ведучими напрямками – консервативним і ліберальним – протягом останніх десятиліть змінювалося на користь консервативних істориків. У той же час відбувалося їх зближення з лібералами: консерватори допускали оцінки реформістського толку, а ліберали прийняли критику з боку консервативних авторів. На сучасному етапі між ними досягнутий консенсус у питанні щодо критеріїв успіхів та невдач інших політичних напрямків, а також їх історичної ролі.

Ключові слова: *Великобританія, історіографія, історія, еволюція партійно-політичні системи, консерватори, ліберали, лейбористи, віги, торі, радикали, демократи, політична культура.*

Постановка проблеми. На зламі XX і XXI століть в англійській історіографії відбулися певні зміни, які полягали перш за все в наступному: якщо раніше увага зосереджувалася переважно на розвитку парламентської і адміністративної системи, взаємовідносинах різних гілок та органів держави, то тепер в центрі уваги опинилася загальна еволюція британської партійно-політичної системи і її головних учасників – торі і вігів у XVIII ст., консерваторів і лібералів у XIX ст., консерваторів і лібералів у XX ст. [Кулачинський, 2011].

Вищезазначене підтверджує актуальність обраної для даної статті теми. Її **метою** і завданням є: ознайомлення із сучасними тенденціями та актуальними проблемами еволюція британської партійно-політичної системи в контексті світової історичної науки.

Виклад основного матеріалу. Консерватор Дж. Ремсден зазначав, що само собою є зрозумілою чітка ідеологічна платформа політичних партій, а саме, що історія партій пишеться з партійних позицій [Ramsden, 1978]. Критерієм, який дозволяє виставляти плюси або мінуси діяльності партій, була визнана їх здатність пристосовувати закони і політичні інститути Великої Британії до економічної і соціальної обстановки, яка змінювалася. Також умінню запобігати суспільним конфліктам або революції. Історик Н. Геш доводить, що в вирішальне значення у цьому розумінні мав період 1830-1870 рр., коли були прийняті дві відомі парламентські реформи, які розширили виборче право, а також ряд соціальних і економічних актів, які дещо обмежували інтереси земельної аристократії, укріплюючи позиції промислової буржуазії, і які містили в собі певні поступки трудящим масам. Згідно Н. Гешу, зміна торі та вігами у цей період своїх назв на консерваторів і лібералів не була випадковістю. Це означало складання нової двопартійної системи, яка подолала політичний догматизм. У цій зміні назв Н. Геш та інші історики, як поділяють його інтерпретацію, вбачають позитивний зміст, а конституювання двопартійної системи «консерватори-ліберали» означає вступ Великобританії до етапу «ліберальної демократії» [Gash, 1979].

Серед сучасних британських істориків яскраво прослідковується певна згода щодо періодизації партійно-політичної історії в цілому. Основними її етапами визнані наступні: 1) 1689-1714 рр.: зародження партії вігів і торі; 2) 1715-1760 рр.: період, який позначився на початку підвищенням вігів, поглинанням ними торі, а потім кризою і занепадом Вігської партії; 3) 1770-1820 рр.: відродження та посилення консолідації вігів і торі, які пережили перехід від фракції к партіям; 4) 1830-1870 рр.: трансформація вігів і торі в лібералів і консерваторів та набуття ними

обліку партій у повному розумінні цього слова; 5) 1880-1918 рр.: другий і останній етап існування двопартійної системи «ліберали-консерватори»; 6) 1918-1940 рр.: час переформатування партійно-політичної системи, витісненням лібералів із двопартійного механізму лейбористами; 7) 1940-1980 рр.: сучасний етап розвитку двопартійної системи, яка поділяється на два підетапи – на першому, у 1940-1960 рр., у взаємовідносинах консерваторів і лейбористів переважає консенсус, на другому, у 1970-1980 рр., загострюються розбіжності.

В англійській історіографії спостерігаються дуже гострі суперечки навколо двох перших етапів складання політичних партій. Значна частина істориків (Bulmer-Thomas D., Homes G., Burton J. F., Riley R. W., Speck W. A., Coward B.) та ін., приходять до висновку, що на першому етапі, під час перебування при владі останніх Стюартів – Вільгельма Оранського і королеви Анни – торі і вігі представляли реальний поділ інтересів щодо основополагаючих політичних і релігійних питань. Так, якщо торі мріяли про відновлення старих, дореволюційних принципів, то вігі намагалися закріпити помірні завоювання двох Англійських революцій. У той же час ці історики обходять питання, які стосуються соціально-класових основ партійних розмежувань. Менша частина істориків, наслідуючи американського професора Р. Уолкота, вважає, що парламент, а таким чином, і правляча верхівка в цілому були розділені не на партії, а на різні угруповання, які об'єднувалися на ґрунті родинних, професійних, посадових та інших зв'язків [Coward, 1980].

Щодо періоду 1715-1760 рр., то в британській історіографії зберігає своє значення висновок Л. Неміра відносно панування багаточисельних нестійких коаліцій, до яких не можна застосувати поняття «партія» (Plumb J. H., Cowie L. W., Owen J., Stuart R.) [Stuart, 1978]. Історики, які поділяють думку про розпад двопартійної системи і утвердження політичної гегемонії вігів, які швидко втратили партійно-ідеологічні принципи, і які перетворилися у звичайних кар'єристів, дуже далекі від розкриття соціально-класових причин серйозної метаморфози у політичному механізмі Великої Британії. Зникнення партійних розмежувань пояснюється ними крахом якобінського заклоту 1714 р., а разом з ним і реставрацією замислів торі. В їх працях з тими чи іншими нюансами зберігається ще сформульована у 1930-1950 рр. Неміром та іншими консервативними ревізіоністами гостро критична оцінка правління вігів. Ліберальні історики (Langford P.) [Langford, 1973] опинилися фактично не в змозі будь-що їй протиставити.

У той же час новим віянням у британській історіографії, яке відбиває, на наш погляд, посилення впливу неоконсерватизму у сучасному політичному житті Великої Британії, це є спроби деяких авторів (Hill B. W., Colley L.) [Hill, 1985] «поправити» Неміра з ще більш консервативно-апологетичних позицій. Найбільш повно вони втілилися у книзі Л. Коллей, в якій обґрунтовується теза щодо «виживання» та прогресивного розвитку партії торі у 1715-1760 рр. Правда, Коллей не вдалося показати силу її позицій на національному рівні, але вона спробувала «компенсувати» цю невдачу фактами політичної активності торі у провінції. До того ж в її праці настійно доводиться, що торі виступали з вимогами демократичних політичних реформ, і що вони, відповідно до XVIII ст., були чи не радикалами і що саме вони підготували виступ Дж. Уїлкса та інших критиків вігської олігархії останньої третини століття. Фактично Коллей обґрунтовує концепцію

«виключності» британського консерватизму, який, буцім-то, з самого початку, з моменту зародження, був гнучким, дійсно прогресивним організмом, який висловлював не класові, а національні інтереси, які, до того ж, узгоджувалися з принципами «ліберальної демократії».

1770-1820 рр. в сучасній британській історіографії відображаються як перехідні: від «безпартійного» правління до конституювання двопартійної системи. В працях, які присвячені цьому часу, властиві певні реалістичні риси: наприклад, нове, друге після періоду 1689-1714 рр., розмежування правлячих кіл Великої Британії на вігів і торі пов'язується з впливом Американської і Великої французької буржуазних революцій. Але переважають в них усе ж ідеалістичні визначення щодо рушійних факторів політичного розвитку і апологетичні оцінки «прогресивного» пристосування партій до реалістичних змін. Подібних оцінок часто удостоюються лідери «нового торизму» (Steven Watson J., Foord A. S., Mitchell A., Cowie L. W., Mitchell L. G.) [Colley, 1982]. Слід відмітити одне очевидне заперечення: з одного боку, відмічається, що позитивна реакція на Американську і Французьку революції була характерна для вігів, а торі зайняли охоронно-консервативну позицію; з іншого боку, генезис принципів просвітницького і ліберального політичного лідерства пов'язується переважно з еволюцією партії торі.

Також, звертає на себе увагу, що головним героєм «прогресистської» еволюції британської партійно-політичної системи в працях сучасних істориків виступає лідер торі Ліверпуль, перебування якого при владі позначилося призупинкою дії Хабеас Корпус Акту, кривавою розправою над демонстрацією робітників поблизу Манчестера («битва при Пітерлоо») та іншими репресивними мірами. Не дивлячись на це суттєвим фактом партійно-політичної історії Великої Британії в роки діяльності Ліверпуля, який заслуговує на першочергову увагу, вважаються легалізація політичної опозиції, визнання авторитету суспільної думки, поступової зміни співвідношення сил в уряді на користь «ліберальних торі». Так, реальний історичний процес препарується у відповідності з концепціями «виключності» британського консерватизму та лідируючої ролі буржуазних партій у ствердженні «ліберальної демократії».

Але, слід зауважити, що все ж три перших етапи партійно-політичної історії розглядаються в британській історіографії в якості «попередника» дійсної партійно-політичної системи. А виникнення останньої відноситься до 1830-1870 рр.. Для сучасних англійських істориків характерний значно більший ніж для їх попередників, критицизм стосовно «золотого століття» англійського лібералізму, як назвала цей період ще раніше вігсько-ліберальна історіографія XIX ст.. Разом з тим такий критицизм, насправді, покликаний не відмінити, а надати більш виважений і переконливий характер тим високим балам, які виставляються, британській партійно-політичній системі.

Цей критицизм, у більшій чи меншій формі відносно внутрішньої і зовнішньої політики Великої Британії даного етапу властивий консервативним авторам, що цілком зрозуміло. Протягом значної частини 30-х років при владі знаходилися ліберали, і критика на їх адресу не утискує інтересів консервативної партії. До того ж, якщо ліберальний історик А. Бріггс утримується від визначення парламентської реформи 1832 р. як «демократичної», то консервативний автор Р. Блей готовий взагалі відкидати її перетворюючу роль.

Але, чи може, у такому випадку, реформа 1832 р., в якій вігські історики колись вбачали втілення зразкових демократичних заходів, заслужити на позитивну оцінку? Відповісти на це запитання і одночасно замирити ліберальних і консервативних авторів в оцінці реформ – предмету традиційної гордості ліберальної партії – спробував один з найбільш авторитетних сучасних «політичних» істориків М. Брок. Він погоджується з тим, що і після схвалення контроль над політичною владою в країні зберігся у руках земельної аристократії, але, відштовхуючись від відомого визначення політики як мистецтва можливого, доводить, що тільки така реформа могла бути схвалена без крайнього загострення класових зіткнень та гарантувати мирний – більш цінний, ніж демократія, – шлях для досягнення політичної рівності. Реформа, по Броку, не втілила демократичних принципів, але без неї не були б можливі мирні парламентські реформи 1867, 1884 і 1918 рр., які крок за кроком приводили до перемоги торжества демократії [Brook, 1973].

Слід відмітити, що сучасні британські історики визнають вузький класовий склад обох партій вікторіанського періоду: консерватори залишалися оплотом земельної аристократії, а ліберали повільно перетворювалися з олігархічної вігської партії в партію ленд-лордів, фінансистів і промисловців. Разом з тим, буржуазні історики дотримуються думки, що класовий склад партії не тотожний їх класовій суті. Більш важливою є ідейно-політична еволюція, яка завершилася начебто перетворенням лібералів і консерваторів в останню третину XIX ст. в партії «національних інтересів». Як стверджував Н. Геш, ліберали і консерватори, залишаючись аристократичними за своїм складом, намагалися правити, спираючись на суспільну думку. Також, він доводив, що ідеологія обох партій була «антидемократичною і прагматичною», з орієнтацією на «експериментальні імпровізації», а не на проведення будь-чиїх класових інтересів. А скромні результати діяльності буржуазних партій на той час виявляються, у світлі подібної інтерпретації, не наслідком їх класової обмеженості, а відбиттям «прагматичного» характеру їх стратегії.

З точки зору англійської історіографії, експериментаторство перетворювалося у надбання обох партій і це стало важливою умовою для забезпечення спадковості у політиці Великої Британії та одночасно стало наріжним каменем двопартійної системи. Суперечки серед британських істориків відбуваються переважно з питання щодо лідерства в опануванні нової стратегії. На сучасному етапі англійська історіографія більш прихильна до консервативної партії, що містить в собі протиріччя, бо більшість реформ у вікторіанській період було проведено лібералами.

Англійська історіографія трактує еволюцію консервативної партії як гостре суперництво різних угруповань, яке завершилося торжеством лібералів. Р. Стюарт виокремлює в партії три фракції: «ультра», або «класичні торі», які безкомпромісно відстоювали позиції монархії, англійської церкви, земельної аристократії та гегемонію Англії у Великій Британії; «торі-позадускамеєчники», які чинили опір реформам, але вважали за необхідне на випадок схвалення їх парламентом прийняти нововведення, підкоривши їх інтересам консерватизму; «торі-ліберали», або власне консерватори, які наполягали на тому, щоб будувати політику партії з врахуванням суспільної думки та виступати ініціаторами нововведень, коли останні стануть

вимогами нації. У Блейка такий же поділ консерваторів на три фракції: «ультра», «ліберали» і «радикальні торі», які виступали за об'єднання консерваторів з робітничим класом проти промислової буржуазії. Слід відмітити, що дещо відрізняючись у визначенні розмежування серед консерваторів, Стюарт і Блей, як і інші сучасні автори, єдині у вихвалянні «ліберального торизму», перемога якого у 1870-і роки означала, на їх думку, перетворення партії консерваторів у таку, що виражає національні інтереси та суспільний прогрес.

Англійським історикам властивий підкреслений інтерес до діячів, при сприянні яких здійснювалась «лібералізація» партії торі. Якщо попередниками «ліберального торизму» оголошують Ливерпуля і Каннінга, то його «батьками-засновниками», які перетворили торі в консервативну партію, вважають Піля і Дізраелі. Ними створений культ Р. Піля, голови уряду консерваторів, який відмінив у 40-і роки хлібні закони, і який провів біллі щодо заборони нічної праці жінкам і обмеженням 12 годинами їх робочий час. У заслугу йому ставлять і те, що він не тільки створив нову стратегію консерваторів, але заради перетворення її в життя не побоявся у 1846 р. піти на розкол партії, внаслідок чого фракція Піля опинилася поза партії – цей факт розцінюється як героїчна жертва з його боку, яка була, два десятиліття по тому, позначена перемогою ліберального консерватизму. Але у чому ж полягала стратегія Піля? Р. Блей на це запитання відповідає так, що це сприяло гармонії і процвітання для самих різних класів суспільства в епоху злиднів, насилля, пригнічення та революцій, не згадуючи про репресії Піля по відношенню до народних мас.

Що стосується лідера консерваторів у 1860-1870 рр. Дізраеля, то він теж, згідно Р. Блейку, заслуговує на похвальні характеристики, що він через два десятиліття після поразки Піля відродив стратегію класової гармонії, домагаючись усунення протиріч між різними верствами власників та укріплюючи соціальну опору партії за рахунок робітничого класу. Головною заслугою Дізраеля він вбачає у тому, що той перетворив консерваторів у «національну партію».

Пріоритет Піля у напрацюванні гнучкої стратегії буржуазних партій сьогодні визнають не тільки консерватори, але і ліберальні історики. Проте, разом з цим ліберальні автори доводять, що у подальшому подолання консерваторами принципів торизму, а ліберальної партії аристократичних установок вігів здійснювалося синхронно і обидві партії в останній чверті XIX ст. успішно відстоювали прогресивні соціально-економічні і політичні принципи. Показовим є висновок А. Бріггса, який доводить, що у 1867 р., тобто на момент прийняття другої парламентської реформи, англійські політики «поділялися не стільки на лібералів і консерваторів, скільки на песимістів і оптимістів»: «оптимісти» з обох партій вважали, що розширення демократії зміцнить Велику Британію, «песимісти» стверджували, що демократія призведе до «натовпократії» [Briggs, 1979].

Висновки. Серед лідерів ліберальної партії, які зіграли найбільш важливу роль у подоланні нею вігських принципів, англійські історики називають Гладстона. Такі як Д. Саузгейт, вважають, що обрання Гладстона лідером партії у 1868 р. мало вирішальне значення для краху принципів вігізму. Для ліберальних істориків типовою є і оцінка Саузгетом Гладстона як щирого прихильника прогресистських принципів. Він зазначає, що головною метою для Гладстона було здійснення

Реформи, а для звичайних лібералів – збереження за партією політичної влади [Southgate, 1962].

На сьогодні, на противагу пануючій уяві, яка існує в англійській історіографії щодо активної і вирішальної ролі «просвітницького» керівництва двох партій у засвоєнні принципів «ліберальної демократії», протистоять голоси небагато чисельних критиків, які доводять, що Ліверпуль, Піль, Дізраелі, Гладстон керувалися у своїй діяльності охоронними мотивами, і що їх прагматизм, по суті, носив консервативний характер. В дослідженнях Дж. Деррі і Б. Хілтона, особливо в монографії Каулінга, наведені переконливі доводи того, що кожна поступка народним масам з боку «просвітників» консерваторів і лібералів здійснювалась в умовах, коли були вже вичерпані можливості захистити інтереси верхів за допомогою репресій [Derry, 1970; Hilton, 1977].

Список використаних джерел та літератури

- Кулачинський, М. М., 2011. Британська консервативна партія кінця XX-початку XXI ст. *Політологічний вісник. Зб. наукових праць*, 56, 313-320.
- Briggs, A., 1979. *The Age of Improvement, 1783-1867*. London-New-York.
- Brook, M., 1973. *The Great Reform Act*. London.
- Colley, L., 1982. In *Defiance of Oligarchy. The Tory Party 1714-1760*. Cambridge.
- Coward, B., 1980. *The Stuart Age. A History of England. 1603-1714*. London.
- Derry, J. W., 1970. *Reaction and Reform. 1793-1868. England in the Early Nineteenth Century*. London;
- Gash, N., 1979. *Aristocracy and the People: Britain, 1815-1865*. Cambridge.
- Hill, B. W., 1985. *British Parliamentary Parties 1742-1832. From the Fall of Walpole to the First Reform Act*. London.
- Hilton, B., 1977. *Corn, Cash, Commerce. The Economic Policies of the Tory Government. 1815-1830*. Oxford.
- Langford, P., 1973. *The First Rockingham Administration 1765-1766*. Oxford.
- Ramsden, J., 1978. *The Age of Balfour and Baldwin. 1902-1940*. London-New York.
- Southgate, D., 1962. *Passing of the Whigs. 1832-1886*. London-New-York.
- Stuart, R., 1978. *The Foundation of the Conservative Party, 1830-1867*. London-New York.

References

- Briggs, A., 1979. *The Age of Improvement, 1783-1867*. London-New-York. [in English].
- Brook, M., 1973. *The Great Reform Act*. London. [in English].
- Colley, L., 1982. In *Defiance of Oligarchy. The Tory Party 1714-1760*. Cambridge. [in English].
- Coward, B., 1980. *The Stuart Age. A History of England. 1603-1714*. London. [in English].
- Derry, J. W., 1970. *Reaction and Reform. 1793-1868. England in the Early Nineteenth Century*. London. [in English].
- Gash, N., 1979. *Aristocracy and the People: Britain, 1815-1865*. Cambridge. [in English].
- Hill, B. W., 1985. *British Parliamentary Parties 1742-1832. From the Fall of Walpole to the First Reform Act*. London. [in English].
- Hilton, B., 1977. *Corn, Cash, Commerce. The Economic Policies of the Tory Government. 1815-1830*. Oxford. [in English].
- Kulachynskyi, M. M., 2011. Brytanska konservatyvna partiia kintsia XX-pochatku XXI st. *Politolohichniy visnyk. Zb. naukovykh prats*, 56, 313-320. [in Ukrainian].
- Langford, P., 1973. *The First Rockingham Administration 1765-1766*. Oxford. [in English].
- Ramsden, J., 1978. *The Age of Balfour and Baldwin. 1902-1940*. London-New York. [in English].
- Southgate, D., 1962. *Passing of the Whigs. 1832-1886*. London-New-York. [in English].
- Stuart, R., 1978. *The Foundation of the Conservative Party, 1830-1867*. London-New York. [in English].

**FROM THE HISTORY OF THE EVOLUTION OF PARTY-POLITICAL SYSTEMS IN
GREAT BRITAIN (HISTORIOGRAPHIC REVIEW)**

Eleonora Kuchmenko

Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor of the Department of World History and International Relations,
Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn

Yuriy Davydenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of World History and International Relations,
Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn

Alyona Brovko

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of World History and International Relations,
Nizhyn Mykola Gogol State University, Nizhyn

Abstract. *The article highlights issues related to the history of the formation of the British political system. It is noted that political history traditionally occupies an important place in British science. It is noted that for a considerable time British historians were fascinated by the topic that highlighted the gradual progressive evolution of the English state, which provided for a bloodless resolution of all conflicts in society, and which asserted the “exclusivity” of the social experience of Great Britain and its “superiority” over the experience of other countries and peoples. It is noted that at the turn of the 20th and 21st centuries, certain changes occurred in English historiography, which consisted in the following: if earlier attention was focused mainly on the development of the parliamentary and administrative system, the relationship between various branches and organs of the state, now the focus of attention has become the general evolution of the British party-political system and its main participants – the Tories and Whigs in the 18th century, the Conservatives and Liberals in the 19th century, the Conservatives and Liberals in the 20th century. It is noted that the ideological differentiation among researchers of political parties corresponds to the distinction in English historiography as a whole, but today it has begun to manifest itself with even greater completeness. This is recognized even by British historians themselves. However, it should be noted that the convergence in matters of theory is most evident within the framework of conservative and liberal historiography and to the least extent among bipartisan representatives of Labor historiography. The left wing of the Labor direction very often speaks out from sharp socio-critical positions and even declares its opposition to the Labor course of the Labor Party. However, the “balance of power” between the two leading directions – conservative and liberal – has changed in favor of conservative historians over the past decades. At the same time, their rapprochement with liberals has taken place: conservatives allowed assessments of a reformist nature, and liberals accepted criticism from conservative authors. At the present stage, a consensus has been reached between them on the criteria for the successes and failures of other political directions, as well as their historical role.*

Key words: Great Britain, historiography, history, evolution of party-political systems, conservatives, liberals, laborists, Whigs, Tories, radicals, democrats, political culture.

КАСИ СТЕФЧИКА: ДЕМІФОЛОГІЗАЦІЯ ІСТОРІЇ КРЕДИТНОЇ САМОДОПОМОГИ (1909 – 1925 РР.)

Приходько Микола Миколайович

докторант кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: prihod@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7428-8540>

Анотація. *Стаття присвячена історії, становленню та функціонуванню кас Стефчика – сільськогосподарських кредитних кооперативів, заснованих Францішеком Стефчиком на початку ХХ століття. У центрі дослідження – економічні, соціальні та організаційні засади їхньої діяльності на території Царства Польського та Галичини, а також вплив цих інституцій на розвиток сільського господарства, місцевих громад і фінансової культури села. Автор простежує, як ідея Стефчика – створити доступну кредитну систему для селян і дрібних господарів – трансформувалася у широку мережу кооперативних установ, що поєднували принципи взаємодопомоги та суворої економічної раціональності. Особлива увага приділяється тому, як каси Стефчика стали одним із найважливіших інструментів самоорганізації польського села в умовах відсутності власної державності. У статті здійснено деміфологізацію традиційних уявлень про ці кооперативи як про виключно патріотичні та солідарні структури. Автор показує, що поряд із морально-національними гаслами вони функціонували передусім як ефективні фінансові інституції, які дотримувалися чітких принципів самоуправління, обмеженої відповідальності та фінансової дисципліни. Такий підхід дозволяє розглядати їх не лише як вияв селянської солідарності, а й як важливу частину процесу модернізації польської економіки. Дослідження ґрунтується на широкій базі архівних джерел, серед яких звіти ревізійних комісій, фінансові відомості, протоколи зборів і внутрішні статuti кас. Ці документи дають змогу реконструювати реальні механізми управління, структуру доходів і витрат, рівень участі членів у прийнятті рішень, а також виявити соціальні й майнові відмінності між членами кооперативів. Отримані дані свідчать, що попри офіційні декларації про рівність і солідарність, діяльність кас Стефчика визначалася складною системою контролю, підзвітності й централізованого управління, що забезпечувало фінансову стабільність, але водночас обмежувало демократичну участь членів. Таким чином, стаття не лише відтворює історію розвитку цих кооперативів, а й проводить аналітичне розмежування між романтизованими образами «народних кас» і реальною економічною практикою початку ХХ століття. Завдяки цьому дослідження робить внесок у переосмислення місця кооперативного руху в соціальній та економічній історії Польщі, показуючи каси Стефчика не як міфологізовані символи народної єдності, а як складну і раціонально організовану фінансову систему, що поєднувала ідеали взаємодопомоги з вимогами сучасної економічної ефективності.*

Ключові слова: фінансові кооперативи, соціально-економічна історія, самоуправління, сільське кредитування, Галичина і Царство Польське.

Постановка проблеми. Каси Стефчика традиційно розглядають як прояв польського патріотизму та селянської солідарності, проте такий підхід є значною мірою міфологізованим. Архівні дані свідчать, що ці установи виконували

насамперед економічну функцію – забезпечували доступ до кредитів, формували ощадність і фінансову дисципліну на селі. Проблема полягає у відокремленні ідеологічного образу кас як «національно-патріотичних осередків» від їхньої реальної ролі як інструментів місцевої фінансової самоорганізації. Деміфологізація цього явища дозволяє побачити в них не лише символ національної свідомості, а передусім ефективну економічну практику модернізації польського села початку ХХ століття.

Метою статті є історична деміфологізація кас Стефчика шляхом аналізу їхньої економічної та соціальної ролі в польському селі початку ХХ століття. Стаття прагне показати, що ці кооперативи були перш за все ефективними інструментами фінансової самодопомоги та місцевого самоуправління, а не винятково патріотичними або ідеологічними структурами.

Історіографія проблеми. У статті «Powstanie i rozwój Kas Stefczyka» (Helena Żukowska) розглянуто історію створення та розвитку кас Стефчика в Царстві Польському, зокрема в Галичині, під впливом ідей Фрідріха Вільгельма Райфайзена. Авторка аналізує соціально-економічні умови, які сприяли виникненню цих установ, а також їх роль у підтримці дрібного та середнього селянства. У статті «Kasy Stefczyka – czyli raiffeisenowska spółdzielczość kredytowa w rolnictwie chłopskim Polski niepodległej (1919 – 1939)» (Ludwik Mroczka) розглядається еволюція кас Стефчика після 1918 року, коли вони стали частиною незалежної Польщі. Автор аналізує зміни в їхній організаційній структурі та діяльності, а також вплив на розвиток сільського господарства та кредитування в міжвоєнний період.

Виклад основного матеріалу. Каси Стефчика, засновані Францішеком Стефчиком, є важливим феноменом фінансової самоорганізації польського селянства на початку ХХ століття. Виникнення та розвиток цих сільськогосподарських кредитних кооперативів на території Царства Польського відображає як економічні потреби селян, так і складні соціально-політичні умови, в яких вони діяли. Популярні наративи часто надають цим структурам винятково патріотичного характеру; історична деміфологізація дозволяє показати їх перш за все як економічні та соціальні інституції.

Каси Стефчика виникли на тлі обмеженого доступу селян до кредитів, що зумовлювало потребу у фінансовій самодопомозі. У популярних наративах підкреслюється «національна місія» кооперативів, проте історичний аналіз свідчить, що економічна функція переважала над політичною чи патріотичною метою, а національна ідентичність часто виступала додатковим культурним маркером.

Популярні тексти романтизують «солідарність селян», однак дослідження показують, що каси діяли за чіткими економічними принципами: обмежена відповідальність членів, пайові внески та контроль ризиків. Вони були ефективні на рівні місцевих громад, але не могли самостійно «врятувати» селянство від економічних труднощів, пов'язаних із ринковими коливаннями, врожайністю та цінами.

Членство у касах не було автоматичним і залежало від майнового стану, освіти та доступу до інформації. Конфлікти всередині кооперативів – щодо розподілу прибутку або керівництва – були звичним явищем, а принципи рівності та солідарності діяли далеко не завжди. Це свідчить про необхідність відокремлення романтизованого уявлення про «єдність селян» від реальної соціальної практики.

Популярна традиція представляє каси як «національно-патріотичну» структуру. Проте історична деміфологізація демонструє, що їхній національний вимір був побічним, оскільки влада Російської імперії не заохочувала польську самоорганізацію, а ефективність Кас залежала насамперед від економічної доцільності, а не від патріотичних мотивів.

До 1910 року на території Царства Польського налічувалося понад 300 кас, зосереджених у Люблінській, Радомській та Седлецькій губерніях. Їхній розвиток був поетапним і адаптивним, а не одномоментним «вибухом національної свідомості». Каси виникли як практичний інструмент фінансової самодопомоги, який водночас інтегрував соціальні та культурні елементи.

Каси Стефчика з'явилися в сусідній Галичині, по суті сусідній імпрії Ідея створення сільських ощадно-позикових установ, які б могли стати інструментом фінансової самодопомоги для селян, знайшла своє втілення в діяльності Францішека Стефчика (1861 – 1924) – польського економіста, педагога і суспільного діяча. Першу Касу Стефчика було засновано у 1890 р. в селі Пілзно на Галичині, яка на той час входила до складу Австро-Угорщини. додай абзац, як антитезу, розвіювання міфу до цього тексту ні саме до данного тексту додай деміфологізацію [Tarkowski, 2012. с. 22].

Функціонуючи на засадах самоуправління, особистої відповідальності та солідарності, Каси Стефчика прагнули створити ефективний механізм фінансової самодопомоги для селян. Вони мали на меті подолати поширене на селі лихварство, яке часто приводило до боргової залежності та економічного виснаження родин. Через систему невеликих пайових внесків та контролю за ризиками. Каси сприяли розвитку ощадності серед членів, формуванню фінансової дисципліни та зміцненню місцевої економіки. Однією з ключових функцій цих установ було надання дрібних позик на вигідних умовах, що дозволяло селянам купувати насіння, сільськогосподарський реманент чи інші необхідні ресурси без залучення дорогих комерційних кредитів. Таким чином, Каси виконували не лише економічну роль, але й соціальну, зміцнюючи довіру між членами громади та створюючи основу для локальної фінансової стабільності та самоорганізації [Józefiak, 2002, с. 47-49].

Організаційно каси Стефчика були орієнтовані на модель Райффайзена, німецького кооперативного руху, який передбачав ощадно-позикові установи з місцевим самоуправлінням та взаємною відповідальністю членів. Проте Францішек Стефчик суттєво адаптував цю модель до польських умов, враховуючи специфіку соціально-економічного становища селянства в Галичині кінця XIX століття. Зокрема, він передбачив невеликі пайові внески, які були доступні для бідніших селян, та систему обмеженої відповідальності, що мінімізувала фінансові ризики для окремих членів. Крім того, Стефчик врахував неоднорідність сільських громад, включаючи різний рівень освіти, майнового стану та економічної активності, і запровадив механізми, які стимулювали дисципліну в погашенні позик та заохочували ощадливість. Таким чином, Каси не були прямим копіюванням німецької моделі, а гнучким інструментом, пристосованим до реалій польського селянства, що дозволяло їм ефективно функціонувати та виконувати соціально-економічні функції у локальних громадах [Kłosowski, 2009, с. 18-19].

До початку Першої світової війни в Галичині діяло вже понад 1500 кас Стефчика, що свідчить про широке поширення кооперативної ідеї серед польського

селянства та ефективність моделі, запропонованої Францішеком Стефчиком. Такий значний розвиток кооперативів був наслідком кількох факторів: по-перше, доступності фінансових інструментів навіть для малозабезпечених селян через невеликі пайові внески та систему обмеженої відповідальності; по-друге, практичної корисності Кас у подоланні лихварства, що довгий час утискало економічну активність селян; по-третє, адаптації організаційної моделі до реалій локальних громад, включаючи різний рівень освіти, економічної активності та соціальної структури села [Gašiorowski, 2010, с. 132-133].

Після 1918 року каси Стефчика стали важливою складовою новоутвореної фінансової інфраструктури Другої Речі Посполитої. У міжвоєнний період вони продовжували розширювати свою мережу, діяли не лише в аграрному, а й у міському середовищі, зокрема серед ремісників, дрібних торговців і вчителів [Pawlik, 1990, с. 115].

Проте діяльність кас Стефчика на території Царства Польського, що на той час входило до складу Російської імперії, мала відмінну траєкторію розвитку порівняно з Галичиною. Кооперативи не набули такого широкого розповсюдження і не масштабувалися настільки стрімко, як на землях Австро-Угорщини, а інтерес до них серед селян був значно меншим. Це пояснювалося кількома факторами: жорсткішими адміністративними та податковими обмеженнями, які ускладнювали створення і діяльність самостійних фінансових установ; недостатньою економічною ініціативою окремих сільських громад через бідність та невисокий рівень освіти; а також обмеженою підтримкою місцевої влади для кооперативного руху. Внаслідок цього розвиток кас Стефчика у Царстві Польському був поетапним і локальним, орієнтованим на невеликі громади, де з'являлися більш активні та організовані селяни.

Тому навіть після об'єднання польських земель у 1918 році, каси Стефчика в регіонах, що раніше входили до складу Російської імперії, залишалися відносно малоефективними порівняно з їхніми аналогами в Галичині.

Аналіз протоколу зборів уряду та Ради товариства в селі Коцек від 11 грудня 1921 року дозволяє відстежити структуру розподілу бюджету і пріоритети фінансового управління. Загальна сума видатків становила 200 тис. марок, з яких найбільша частка – 120 тис. – була спрямована на ведення бухгалтерії секретарем, тобто більше половини бюджету. Інші виплати включали: 12 тис. марок президентові, 12 тис. – касирові, 12 тис. – членам уряду (зокрема Сивкові на особливі завдання), 15 тис. – решті членів уряду на виконання їхніх функцій, та 29 тис. марок – на провадження канцелярії. Ці дані демонструють, що діяльність організації була передусім адміністративною і фінансово структурованою, а не романтизованою «службою суспільству». Основна частина коштів виділялася на бухгалтерію, що свідчить про важливість точного обліку і контролю за фінансами, а не про символічні або патріотичні цілі [Księga protokołów, 1925, s. 11].

Аналіз протоколу від 10 травня 1925 року щодо прийняття бюджету витрат демонструє чітку фінансову структуру та пріоритети організації. Загальні витрати включали: комірні – 120, опалення та освітлення – 50, канцелярські матеріали – 150, дрібні ремонти – 20, винагороди членам управи – 500, зарплати працівникам – 900, непередбачені витрати – 100 (суми наведено у відповідних грошових одиницях) [Księga protokołów, 1925, s. 15]. Цей розподіл свідчить про практичний та

адміністративний характер функціонування організації. Найбільші видатки були спрямовані на зарплати працівників та управи, що підкреслює важливість підтримки професійного апарату для ефективного ведення кооперативу. Менші суми на комірні, опалення, освітлення та дрібні ремонти відображають необхідність забезпечення базової інфраструктури для нормальної роботи організації.

На засіданні загальних зборів товариства у місті Радзінь, Люблінського воєводства, від 14 січня 1910 р. було ухвалено докладний перелік витрат, що відображає характер господарської та організаційної діяльності місцевих громадських інституцій початку XX ст. Витрати передбачали: 110 рублів – на жалування голови, касиру – по 5 рублів на місяць, бухгалтеру – по 10 рублів, сторожу – по 6 рублів на місяць. Членам правління за участь у засіданнях виплачувалося по 50 копійок. На опалення приміщення товариства відведено 28 рублів, на освітлення – 15 рублів, на канцелярські приналежності – 25 рублів, а також 100 рублів на непередбачені витрати [Archiwum Państwowe w Lublinie, Sygnaura 2, с. 81]. Подібна фінансова структура свідчить про сформовану систему матеріальної відповідальності й адміністративного управління навіть у невеликих осередках. Документ демонструє, що діяльність таких товариств базувалася не на політичних чи ідеологічних засадах, а на раціональній організації спільних ресурсів, чіткій звітності та економії. Це є важливим проявом становлення модерної управлінської культури в умовах пізньої Російської імперії, коли соціальні ініціативи дедалі частіше набували бюрократичної форми. За такими цифрами і пунктами кошторису постає реальна повсякденність провінційного суспільства – зі скромними зарплатами, обмеженими можливостями, але водночас із чітким відчуттям порядку, відповідальності та спільної справи. Цей документ дозволяє відійти від ідеалізованих образів громадських рухів як виключно патріотичних або національно-визвольних. Натомість він показує іншу, «непомітну» сторону історії – світ дрібної адміністрації, звичайних людей, що утримували інституції, дбали про опалення, світло й канцелярію. Саме в цій буденній праці, а не лише в маніфестах чи протестах, формувалися основи модерного громадянського суспільства.

Ревізійний акт від 11 червня 1909 року, проведений у місті Радзінь (Люблінське воєводство). Згідно з даними, активи склалися з процентів від вкладів (485 руб.), виданих ссуд (24 353 руб.), майна (180 руб.), сум за управління (251,62 руб.), по ссудах (16,85 руб.), по вкладах (27,45 руб.), різних надходжень (9,05 руб.) та готівки в касі (789,89 руб.). У пасиві зазначено: пайовий капітал – 2825,80 руб., основний – 20 руб., запасний – 20 руб., спеціальний – 11,05 руб., вклади – 2227,72 руб., а прибуток року становив 869,29 руб. [Archiwum Państwowe w Lublinie, Sygnaura 2, с. 83]. Структура цього балансу відображає стабільну й водночас обережну фінансову політику організації. Наявність кількох окремих фондів (основного, запасного, спеціального) свідчить про свідоме прагнення до внутрішньої фінансової безпеки та страхування можливих ризиків. Показово, що основна частина активів припадала на ссуди – понад 24 тисячі рублів, що вказує на характерну для кооперативних структур того часу кредитну діяльність, спрямовану на підтримку місцевих членів громади чи дрібних виробників. У контексті деміфологізації соціально-економічної історії цей документ дозволяє відмовитися від спрощених уявлень про сільське чи провінційне суспільство як пасивне або економічно залежне. Навпаки, він демонструє високий рівень фінансової самостійності та обізнаності.

Документ фіксує функціонування складної бухгалтерської системи, розділення коштів за цільовим призначенням і наявність реального прибутку – ознаки економічної раціональності та господарської зрілості місцевого середовища.

Фінансовий звіт каси Стефчика від 2 листопада 1911 року становить важливе джерело для вивчення економічної діяльності місцевих кредитних кооперативів початку XX століття. Наведені дані дають змогу простежити рівень капіталізації, структуру коштів та характер операцій у межах однієї з типових сільських кас. Загальний обсяг активів на зазначену дату становив 66 577,95 рубля. Основну частину складали позички на суму 63 037,50 руб., тобто понад дев'яносто відсотків усіх активів, що свідчить про виразно кредитний характер діяльності установи. Порівняно незначні суми становили вклади у кредитних установах (1000 руб.) та прибутки від відсотків (500 руб.), що відображає допоміжні напрями роботи. Серед інших статей зафіксовано майно каси на суму 160 руб. і готівкові кошти в розмірі 1880,45 руб., які забезпечували оперативну ліквідність і можливість поточного кредитування членів кооперативу. У пасивній частині балансу переважали залучені ресурси, що відповідало кооперативним принципам функціонування. Основний капітал становив 9423,70 руб., спеціальний (резервний) – 90,65 руб., тоді як вклади членів досягали 35 648 руб. Значний обсяг позик – 19 000 руб. – свідчить про активне використання зовнішніх джерел фінансування, імовірно через мережу союзних кооперативних центрів. Таке співвідношення власних і позикових коштів засвідчує довіру з боку кредиторів і фінансову стійкість установи [Archiwum Państwowe w Lublinie, Sygnatura 2, с. 97].

Фінансовий звіт каси Стефчика від 25 лютого 1913 року свідчить про зміцнення економічної позиції установи та зростання її капіталізації до 86 020,93 руб. Основу активів становили ссуди (75 769,54 руб., близько 88 %), що підтверджує провідну роль кредитних операцій. Значна частина коштів була розміщена у кредитних установах (7131,64 руб.), а прибутки від відсотків – 1000 руб. У структурі пасивів домінували вклади населення (71 346,91 руб.), тоді як власні фонди – основний, резервний і спеціальний капітали – залишалися відносно стабільними. [Archiwum Państwowe w Lublinie, Sygnatura 2, с. 105] Звіт відображає поступову фінансову зрілість каси, її здатність поєднувати ощадність із раціональним управлінням і зберігати довіру громади. Порівняння з попередніми роками демонструє процес поступового укріплення фінансової стабільності каси. Збільшення обсягу кредитних вкладень і депозитів свідчить про розширення клієнтської бази та підвищення оборотності капіталу. Водночас баланс зберігає риси обережного управління: незначна частка майнових активів і стабільний резервний капітал засвідчують прагнення до збереження ліквідності й уникнення надмірного ризику. З позицій деміфологізованого аналізу цей звіт відображає прагматичний, а не ідеологічний характер кооперативної діяльності. Каса виступає не стільки «моральною спільнотою ощадності», скільки ефективно організованою фінансовою інституцією, яка діяла за сучасними економічними принципами. Її зростання базувалося на дисципліні, довірі та точному обліку, а не лише на ідеалах взаємодопомоги.

У контексті деміфологізації кооперативного руху показник відвідуваності засідань каси Стефчика 25 лютого 1913 року – лише 66 осіб із 338 членів – набуває особливого значення, адже дозволяє зруйнувати поширений історіографічний образ

цих установ як «живих осередків народної солідарності» та «шкіл громадянської свідомості». Насправді наведені цифри демонструють суттєве розходження між ідеологічною риторикою кооперації та її реальним соціальним функціонуванням. Кооперативи, які в публічному дискурсі початку ХХ ст. постулювалися як форми народного самоврядування та взаємної участі, у практичному вимірі дедалі більше набували ознак формалізованих фінансових інституцій. Невисока участь членів у засіданнях свідчить про те, що управління фактично зосереджувалося в руках вузької групи активістів або правління, тоді як більшість пайовиків залишалася пасивними вкладниками, для яких каса виконувала передусім утилітарну функцію – доступ до кредиту, а не до спільного управління. Це заперечує ідеалізований міф про рівноправну участь кожного селянина у прийнятті рішень і про кооперацію як «демократію у мініатюрі».

Порівняння фінансових показників каси Стефчика в населеному пункті Радзинь за 1913 та 1914 роки виявляє суттєві зміни у структурі видатків, що відображають перехід від стабільної довоєнної господарської діяльності до функціонування в умовах війни та соціальної нестабільності. Якщо у 1913 році основна частина фінансових ресурсів спрямовувалася на кредитні операції, підтримання ліквідності та формування резервних фондів, то звіт за 1914 рік демонструє перерозподіл коштів на користь соціальних і благодійних цілей. Із прибутку 1914 року було виділено 310,79 руб. на поповнення кредитного та резервного капіталів – тобто збережено базову фінансову дисципліну й прагнення до стабільності установи, однак це становило меншу частину загального прибутку. Водночас на інші напрями – премії управлінню й раді (73,36 руб.), додаткові винагороди (50 руб.), а також допомогу зовнішнім організаціям – дитячому притулку (100 руб.) і комітету обивательському у Варшаві (100 руб.) – припадає майже стільки ж, скільки на основну діяльність [Archiwum Państwowe w Lublinie, Oddział w Radzynie Podlaskim, Zespół 133/8, Sygnaura 11, Kasa Stefczyka w Ulanie, с. 105]. Це виразно контрастує з довоєнною практикою 1913 року, коли каса функціонувала переважно як кредитна установа з мінімальними сторонніми видатками. Тоді фінансова політика була зорієнтована на накопичення, розширення обігу позик і підтримку стабільності депозитної бази. Соціальні витрати, якщо й існували, мали символічний характер і не впливали на загальний баланс. Після початку Першої світової війни структура витрат зазнала помітної гуманітарної переорієнтації: частина прибутку спрямовується поза межі власне кооперативної системи — на допомогу дітям, містянам, благодійним комітетам.

Висновки. У результаті проведеного дослідження можна зробити кілька ключових висновків щодо функціонування кас Стефчика в Царстві Польському на початку ХХ століття. По-перше, виникнення кооперативів не слід розглядати лише як прояв національно-патріотичної активності селянства. Хоча у популярних наративах каси часто романтизуються як «осередки національної свідомості» та «символи солідарності», історичний аналіз демонструє, що їхня основна функція була економічною: надання доступних кредитів, стимулювання ощадливості та фінансової дисципліни, а також подолання поширеного на селі лихварства. Національна ідентичність виступала радше культурним маркером, ніж рушійним мотивом створення чи функціонування кас.

По-друге, ефективність кооперативів у Царстві Польському була обмежена

локальним рівнем. Розвиток кас залежав від активності окремих громад, майнового стану та освіти членів, а також від готовності сільських громад долучатися до самостійного управління фінансовими ресурсами. Насправді більшість пайовиків виконували утилітарну роль – користувалися позиками, але участь у прийнятті рішень та управлінні була зосереджена у руках вузького кола активістів. Це спростовує поширений міф про рівноправну участь усіх селян і «демократію у мініатюрі» в рамках кооперативів.

По-третє, організаційна та фінансова структура кас Стефчика свідчить про високий рівень раціональності та господарської зрілості. Чітке розділення коштів за цільовим призначенням, наявність основного, резервного та спеціального капіталів, а також детальний облік і контроль ризиків демонструють прагнення до фінансової стабільності та забезпечення ліквідності. Каси діяли за сучасними економічними принципами: систематичне кредитування, управління ризиками, точна бухгалтерія та адміністративна дисципліна.

По-четверте, аналіз фінансових звітів і протоколів зборів показує, що діяльність кас була не лише економічною, але й соціальною у вузькому сенсі: вони формували довіру між членами громади та забезпечували фінансову автономію локальних спільнот. Проте соціальні та благодійні витрати, особливо в умовах Першої світової війни, становили лише додатковий аспект функціонування і не визначали характеру кооперативу як такого.

Загалом, дослідження кас Стефчика в Царстві Польському дозволяє відокремити міфологізовані уявлення про селянську солідарність та патріотизм від реальної практики економічної самоорганізації. Каси були ефективним інструментом фінансової самодопомоги, орієнтованим на практичні потреби місцевих громад, і їхня діяльність демонструє високий рівень економічної грамотності та організаційної дисципліни селянства в умовах обмежених можливостей імперської адміністрації. Водночас вони не замінювали державних інститутів і не могли повністю захистити селян від зовнішніх економічних факторів, таких як ринкові коливання, врожайність чи ціни.

Таким чином, каси Стефчика у Царстві Польському виступають важливим прикладом економічної самодопомоги та соціальної організації, демонструючи, як практичні фінансові інструменти можуть поєднувати економічну ефективність і соціальну значущість у межах локальних громад, без надмірного акценту на політичні чи ідеологічні мотиви.

References

- Archiwum Państwowe w Lublinie. [in Polish].
Gąsiorowski, A., 2010. Z dziejów spółdzielczości polskiej. Warszawa: Krajowa Rada Spółdzielcza. [in Polish].
Józefiak, M., 2002. Spółdzielczość w Polsce. Zarys dziejów. Warszawa: Krajowa Rada Spółdzielcza. [in Polish].
Kłosowski, A., 2009. Franciszek Stefczyk – twórca wiejskich kas oszczędnościowo-pożyczkowych. Warszawa: Fundacja Rozwoju Spółdzielczości Uczniowskiej. [in Polish].
Księga protokołów walnych zgromadzeń Rady Nadzorczej Kasy Stefczyka w Kocku. [in Polish].
Pawlik, K. Zarys dziejów spółdzielczości w Polsce 1862 – 1990. Warszawa: Związek Lustracyjny Spółdzielni Pracy. [in Polish].
Tarkowski, P., 2012. Franciszek Stefczyk – życie i dzieło. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax. [in Polish].

STEFCHYK'S CREDIT UNIONS: DEMYTHOLOGIZING THE HISTORY OF CREDIT SELF-HELP (1909 – 1925)

Mykola Prykhodko

Candidate of Historical Sciences, Doctoral Student,
Department of World History and Archaeology,
Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article is devoted to the history and functioning of Stefczyk's Credit Unions – agricultural credit cooperatives founded by Franciszek Stefczyk at the beginning of the 20th century. It examines the economic, social, and organizational aspects of their activity in the territories of the Kingdom of Poland and Galicia. The author demythologizes popular perceptions of these cooperatives as purely patriotic and solidarity-based structures, presenting them primarily as efficient financial institutions operating on the principles of self-governance, limited liability, and financial discipline. Archival sources, reports, and meeting protocols are analyzed, revealing the real financial practices, management priorities, and the limited participation of members in decision-making, which allows separating romanticized images from historical reality.*

Key words: *financial cooperatives, socio-economic history, self-governance, rural credit, Galicia and the Kingdom of Poland.*

НАСЛІДКИ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ ШТАЗІ ДЛЯ СУСПІЛЬСТВА НДР: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ТОТАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ

Мальований Олександр Олексійович

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та археології,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: o.o.malovanyi@npu.edu.ua
<http://orcid.org/0009-0005-1421-7731>

Степчук Яна Василівна

студентка магістратури,
Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ
e-mail: 21if.ya.stepchuk@std.npu.edu.ua

***Анотація.** У статті досліджуються соціальні, політичні та психологічні наслідки діяльності Міністерства державної безпеки НДР (Штазі). Проаналізовано вплив тотального стеження, репресій, обмеження прав людини та психологічного тиску на громадян Східної Німеччини. Звернено увагу на довготривалий ефект дії репресивного апарату на суспільну довіру та посттоталітарну свідомість.*

***Ключові слова:** НДР, Штазі, репресії, цілеспрямована деструкція особистості (Zersetzung), соціальний контроль, тоталітаризм, міжособистісна довіра, травматизація.*

Постановка проблеми. Проблематика вивчення діяльності Міністерства державної безпеки НДР (Штазі) не обмежується історією репресивних інституцій у межах авторитарного режиму. Вона охоплює значно ширший спектр питань, пов'язаних із трансформацією соціальної структури, повсякденності та ментальності східнонімецького суспільства. Репресії, здійснювані Штазі, не лише придушували політичну опозицію, а й формували особливу модель суспільства, де домінували страх, підозра та самоцензура. Попри велику кількість досліджень, зокрема в німецькій історіографії, залишається актуальним питання: яким чином тоталітарний контроль трансформував міжособистісні зв'язки, колективну ідентичність та довіру між громадянами? Як «тихий» терор – у формі психологічного тиску, дискредитації та вторгнення в особисте життя – вплинув на післявоєнну пам'ять, соціальні практики та сприйняття держави?

Особливої уваги потребує аналіз феномену цілеспрямованої деструкції особистості (Zersetzung) як системного інструменту морального знищення індивіда, який рідко трапляється в інших репресивних системах. Цей досвід, хоча й сформований у специфічному політичному контексті, має універсальне значення для розуміння впливу державного насильства на суспільство.

У зв'язку з цим постає необхідність комплексного міждисциплінарного аналізу соціальних та психологічних наслідків діяльності Штазі – не лише як

історичного об'єкта дослідження, але й як елемента колективної травми, що продовжує впливати на посттоталітарну свідомість і сьогодні.

Мета – дослідити соціальні, політичні та психологічні наслідки діяльності Міністерства державної безпеки НДР (Штазі) в контексті трансформації повсякденного життя громадян, міжособистісних зв'язків і колективної довіри у тоталітарному суспільстві.

Історіографічний огляд. Зі списку використаної літератури можна виокремити кілька основних напрямків аналізу. Проблема функціонування Міністерства державної безпеки НДР та масштабів його втручання в приватне життя громадян найбільш повно представлена у працях Дж. Гізеке «The History of the Stasi: East Germany's Secret Police, 1945–1990» [Gieseke, 2014] та Дж. Кьохлера «Stasi: The Untold Story of the East German Secret Police» [Koehler, 1999]. Обидва дослідники розглядають не лише організаційну структуру та методи роботи Штазі, але й соціальні наслідки масового доноситства, акцентуючи увагу на атмосфері недовіри, яка панувала в суспільстві НДР.

Соціальні й психологічні наслідки системи нагляду розкрито в роботах Ансельми Галлінат «Power and Vulnerability: Secrecy, Social Relationships and the East German Stasi» [Gallinat, 2016] та у спільному дослідженні «The Long-Term Costs of Government Surveillance: Insights from Stasi Spying in East Germany» (А. Ліхтер, М. Льюфлер, С. Зіглох) [Lichter, Löffler, Siegloch, 2021]. Автори аналізують вплив довготривалого спостереження на індивідуальну психологію, соціальні зв'язки та рівень довіри в посттоталітарному суспільстві, підкреслюючи, що наслідки дії репресивної системи не обмежуються її формальним демонтажем.

Окрему увагу дослідники приділяють питанню технологізації репресивного апарату. У статті «How East Germany's Stasi Perfected Mass Surveillance» [Togni, 2023] розглядається, яким чином Штазі активно використовувала новітні технічні засоби для стеження, зокрема аудіоапаратуру, фототехніку, механізми перехоплення інформації, що зробило тотальний контроль ще ефективнішим і менш помітним.

У дослідженні Д. Говестада «The Stasi Records Archive» [Hovestadt, 2021] висвітлюється значення архівної спадщини Штазі, доступ до якої відкрив нові горизонти для осмислення тоталітарного минулого. Авторка акцентує увагу на ролі архівів у процесі формування суспільної пам'яті та у відновленні історичної справедливості.

Для загального орієнтування в тематиці важливою є довідкова література, зокрема стаття «Stasi» з енциклопедії Britannica [Britannica], яка надає стислий огляд історії, функцій та впливу Міністерства державної безпеки НДР.

Виклад основного матеріалу. У Східній Німеччині за часів НДР реальність тотального контролю не була лише метафорою – вона стала способом життя. Міністерство державної безпеки, відоме як Штазі, створило одну з найефективніших і найстрахотливіших систем стеження в історії. Від сусідів до членів родини, кожен міг бути інформатором. Її діяльність охоплювала всі соціальні верстви, але особливу увагу було зосереджено на тих, хто міг стати загрозою для режиму, таких як робітники, інтелігенція, студенти та представники церкви. Репресивні методи Штазі створювали атмосферу страху та недовіри, що стримувало розвиток громадянського суспільства і блокувало організовану опозицію [Koehler, 1999, с. 2].

Робітничий клас, який теоретично мав бути основою соціалістичного суспільства, насправді підлягав суворому контролю. Хоча пропаганда підкреслювала важливість робітників, їхня активність була жорстко обмежена, а незадоволення умовами праці чи життям швидко придушувалося. Штазі ретельно стежила за настроями на промислових підприємствах, ведучи "профілактичні бесіди" з потенційними організаторами страйків та злісними критиками. За непокору робітникам часто загрожували покарання, включаючи кримінальні звинувачення.

Після робітничого повстання 1953 року, яке було жорстко придушене, влада посилила контроль за робітниками, а лояльність стала обов'язковою умовою для кар'єрного зростання. Інтелігенція та культурні діячі також підлягали суворому нагляду; будь-яке нестандартне мислення вважалося загрозою. Влада контролювала і цензурувала ідеї, небезпечні для режиму, вживаючи заходів проти тих, хто відмовлявся співпрацювати [Gieseke, 2014, с. 34].

Багато митців стикалися з переслідуваннями і позбавленням можливості публікуватися або виступати. Деякі були змушені емігрувати, інші діяли під постійним тиском. Студентство також перебувало під пильним контролем, де прояви інакодумства могли призвести до виключення з вишу та ускладнили пошук роботи. Молодь, зацікавлена в західній культурі, вважалася особливою загрозою, а контроль за молодіжними організаціями надавав перевагу запобіганню незалежних ініціатив [Roberts, 2023, с. 53].

Релігія зазнавала обмежень, оскільки могла стати платформою для альтернативних поглядів. Хоча Конституція формально гарантувала свободу віросповідання, церкви опинялися під постійним тиском. Штазі активно стежила за діяльністю священиків, а віруючі стикалися з утисками та соціальною дискримінацією.

Одним із результатів діяльності Штазі стало знищення довіри між людьми, що призводило до підозрілості, навіть у родинному колі. Це створювало атмосферу соціальної ізоляції і мовчазної покірності. Репресивна система Штазі продовжувала підтримувати політичну стабільність, але паралельно руйнувала громадянське суспільство та формувала страх [Hovestadt, 2021, с. 223].

Штазі контролювало всі верстви суспільства, робітничий клас і інтелігенцію, блокуючи незалежні профспілки та рухи. Кожна спроба вільного висловлення або контактів із Заходом вважалася загрозою безпеці. У результаті населення НДР перебувало в стані постійної тривоги, де навіть найближчі знайомі могли бути агентами влади.

Проте, незважаючи на жорсткий контроль, влада не змогла повністю знищити прагнення людей до свободи. Протестні настрої, зменшення контролю та економічна криза врешті призвели до краху комуністичного режиму. Але страх і недовіра, отримані під час діяльності Штазі, залишилися в пам'яті, впливаючи на політичні та соціальні процеси Німеччини навіть після об'єднання [Gallinat, 2016, с. 2].

Після закінчення Другої світової війни та падіння нацистського режиму, Німеччина була розділена на чотири зони окупації, контролювані США, Великою Британією, Францією та Радянським Союзом. Радянська зона, яка стала основою Німецької Демократичної Республіки (НДР), була під значним впливом СРСР, що позначилося на політичних і соціальних аспектах її життя.

Система правосуддя стала важливим інструментом для зміцнення влади радянських окупантів, і використовувалася для політичних переслідувань. З 1949 по 1989 роки за політичними мотивами було засуджено від 180 тисяч до 250 тисяч людей, які стали жертвами правосуддя, що діяло на користь комуністичної влади. Основними мішенями стали демократично налаштовані опоненти, які не прийняли нового режиму, зокрема прихильники західнонімецьких партій, що активно виступали проти комунізму. Багато з них стали жертвами жорстоких покарань за спроби втечі або за реалізацію своїх прав, таких як свобода слова [Hovestadt, 2021, с. 221].

Також під репресії потрапляли великі землевласники та підприємці, оскільки нова влада прагнула до соціалістичних змін в економіці. Запитання про політичних в'язнів і нацистських злочинців досі викликає дискусію: деякі з них не відбули належного покарання, навіть під час комуністичного правління. Політичні опоненти потрапляли до в'язниць, де зазнавали жорстокого поводження у спеціальних установах, багато з яких розміщувались на місці колишніх концтаборів. До 1950 року в Східній Німеччині було ув'язнено приблизно 154 тисячі осіб.

Людей часто звинувачували в колабораціонізмі, хоча багато хто був жертвою обставин. Ув'язнені страждали від поганих умов, переповненість та відсутність доказів їхньої провини ставали рутинною практикою. Процеси широко використовувалися для пропаганди, часто проходячи публічно, але більшість правосуддя відбувалася за зачиненими дверима [Togni, 2023].

Система репресій не оминала навіть партійних чиновників, які ставали жертвами внутрішніх конфліктів. Це створювало атмосферу страху та нестабільності, що сприяло контролю над населенням. У 1950-х роках, хоча радянський вплив на правосуддя залишався великим, місцеві органи, такі як Штазі, поступово брали на себе більше повноважень, задіюючи велику мережу інформаторів і агентів для контролю суспільства. Ці системи діяли до 1989 року, коли розпочалися політичні зміни, і багато жертв репресій отримали можливість емігрувати на Захід у боротьбі за права людини та демократичні свободи. Штазі стала ключовим гравцем у політичних переслідуваннях, позбавляючи громадян основних прав і свобод, таких як свобода слова, пересування та особиста безпека, що тривало до моменту політичних змін у 1989 році [Britannica].

Постійний страх бути викритими, система доносів і переслідувань запровадили глибокі психологічні травми, які залишилися навіть після падіння Берлінської стіни. Втрата міжособистісної довіри була ще одним серйозним наслідком діяльності Штазі. Служби безпеки активно залучали мережу неофіційних інформаторів, які могли бути сусідами, друзями чи навіть родичами, що змушувало людей підозрювати одне одного та уникати відвертих розмов. Після падіння стіни багато дізналися, що близькі доносили на них, що ще більше загострило психологічні травми і поставило під сумнів людські стосунки.

Зокрема, навіть через 30 років після падіння Берлінської стіни «сеанси групової терапії» для жертв репресій НДР продовжують проводитися. Міністерство державної безпеки слухало, відстежувало та обмежувало свободи громадян, використовуючи майже 200 000 неофіційних інформаторів [The Atlantic].

Постійний стан тривоги і підозрілості залишався з багатьма колишніми громадянами НДР навіть після об'єднання Німеччини, що призводило до серйозних

психічних наслідків, включаючи ПТСР. Штазі застосовувало методи психологічного тиску, відомі як «деструкція особистості» (нім. Zersetzung), які мали на меті моральне й емоційне виснаження людини, що призводило до великих страждань і втрати контролю над життям.

Огляд, проведений Всесвітньою організацією охорони здоров'я, показав, що німці, які пережили режим Штазі, продовжували відчувати високий рівень стресу навіть через роки після падіння стіни. Вплив Штазі залишив незгладимий слід у свідомості багатьох, підтверджуючи, що тотальний контроль над населенням має довготривалі наслідки [Wikipedia].

Навіть сьогодні колишні громадяни НДР стикаються з психологічними наслідками своїх переживань. Деякі з них продовжують страждати від тривожних розладів, депресій і ПТСР, в той час як інші відчують ностальгію за минулим, незважаючи на його репресивну природу. Це свідчить про те, що навіть невдячний режим може залишити відчуття стабільності, і його крах веде до відчуття втрати [Lichter, Andreas, Löffler, Max, Siegloch, Sebastian., 2021, с. 742].

Історія НДР також є актуальною сьогодні, адже уряди, які здійснюють масовий нагляд, використовують практики, схожі на ті, що мали місце в Східній Німеччині. Сучасні технології лише посилюють можливості держав стежити за громадянами, підкреслюючи уроки минулого про наслідки тоталітарного контролю.

Висновки. Узагальнюючи, спадщина Міністерства державної безпеки НДР – це не лише сторінка історії про політичні переслідування, а й глибока рана в суспільній свідомості Східної Німеччини. Система тотального контролю, що охоплювала всі аспекти життя – від заводських цехів до студентських гуртожитків і церковних віктарів, – перетворилася на інструмент цілеспрямованого руйнування довіри, гідності та людської свободи. Навіть десятиліття по тому її наслідки відчутні в особистих історіях, суспільних настроях і колективній пам'яті. Проте, попри страх і репресії, людське прагнення до свободи виявилось сильнішим. Саме це прагнення зрештою спричинило крах режиму. І хоча зцілення від психологічних і соціальних ран триває досі, уроки минулого залишаються важливим застереженням: свобода – крихка, але надзвичайно цінна, і її необхідно постійно захищати.

References

- Gallinat, A., 2016. Power and Vulnerability: Secrecy, Social Relationships and the East German Stasi. [in English].
- Gieseke, J., 2014. The History of the Stasi: East Germany's Secret Police. Berghahn Books. [in English].
- Hovestadt, D., 2021 The Stasi Records Archive. [in English].
- Koehler, J. O., 1999. Stasi: The Untold Story of the East German Secret Police. [in English].
- Lichter, A., Löffler, M., Siegloch, S., 2021. The Long-Term Costs of Government Surveillance: Insights from Stasi Spying in East Germany. *Journal of the European Economic Association*, Volume 19, Issue 2, 741-782. [in English].
- Roberts, Thomas M. C. Living with the Stasi: Experiences and Opinions of East Germans, 1945 – 90. [in English].
- Stasi: The East German Secret Police. Britannica. [in English].
- The Lingering Trauma of Stasi Surveillance. The Atlantic. [in English].
- Togni, A., 2023. How East Germany's Stasi Perfected Mass Surveillance. [in English].
- Zersetzung. Wikipedia. [in English].

**THE CONSEQUENCES OF THE STASI'S REPRESSIVE POLICY FOR GDR SOCIETY: THE
SOCIO-PSYCHOLOGICAL DIMENSION OF TOTAL CONTROL**

Oleksandr Malovanyi

Candidate of Historical Sciences,

Associate professor of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Yana Stepchuk

Student,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The article explores the social, political, and psychological repercussions of the operations conducted by the Ministry for State Security (Stasi) in the GDR. It analyzes the impact of pervasive surveillance, repression, human rights violations, and psychological pressure on East German citizens. Particular attention is devoted to the enduring effects of the repressive apparatus on social trust and post-totalitarian consciousness.*

Key words: *GDR, Stasi, repression, purposeful destruction of personality (Zersetzung), social control, totalitarianism, interpersonal trust, traumatisatation.*

М'ЯКА СИЛА В КОСМІЧНІЙ ПОЛІТИЦІ США: ДЕРЖАВНЕ СТИМУЛЮВАННЯ РИНКУ ЗА ПЕРШОЇ ПРЕЗИДЕНТСЬКОЇ КАДЕНЦІЇ Б. ОБАМИ

Журавльова Людмила Віталіївна

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії та археології,

Український державний університет імені Михайла Драгоманова, м. Київ

e-mail: zhuravleva1v98@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0003-1668-2774>

***Анотація.** Перша президентська каденція Барака Обами (2009 – 2013 рр.) ознаменувала значний стратегічний зсув у космічній політиці Сполучених Штатів Америки, який мав довгострокові наслідки для глобальної космічної економіки та міжнародних відносин, зокрема. Цей період став критичним перехідним моментом, що за визначенням багатьох дослідників ознаменував сучасну еру «Нового космосу» («New Space»). Відтак, актуальність теми полягає в необхідності детального аналізу того, як перша адміністрація Обами, керуючись принципами «м'якої сили», використала непрямі інструменти, такі як економічне стимулювання приватного сектору та наукова дипломатія, для відновлення та зміцнення американського глобального лідерства у космосі після періоду значних військових конфліктів та економічної нестабільності. Основна стратегічна теза, яку підтримує аналіз, полягає в тому, що Національна космічна політика 2010 року інтегрувала державне стимулювання комерціалізації у саму структуру космічної галузі (через програми «КОТС» (Commercial Orbital Transportation Services (COTS)) та «ККП» (Commercial Crew Program (CCP))) та розширила застосування наукової дипломатії (science diplomacy). Ці елементи були свідомо перетворені на центральні інструменти стратегії м'якої сили, що проєктує уявлення про США як про світового лідера в інноваціях, відкритості та відповідальному використанні космічного простору.*

***Ключові слова:** космічна політика США; Б. Обама, м'яка сила; розумна сила, комерціалізація космосу; наукова дипломатія; космічний бізнес.*

Постановка проблеми. На момент приходу до влади демократичної адміністрації Б. Обами у 2009 р. американський уряд мав немалий досвід залучення приватного сектору до використання результатів космічної діяльності. Будучи беззаперечним лідером у сфері освоєння космосу, поруч із СРСР, Сполучені Штати довгий час використовували космічну галузь для вирішення складних політичних та економічних проблем. Однак, трансформаційні процеси, які відбувалися у космічній політиці США протягом усіх 2000-х рр., вимагали від нового лідера переосмислення місця і ролі американського космічного бізнесу у подальшому розвитку космічної діяльності США.

Особливо гостро стояло питання про майбутню стратегію пілотованої космонавтики США. У 2010 р. державна багаторазова транспортна космічна система «Спейс Шаттл», яка функціонувала із 1980-х рр. повинна була припинити своє існування згідно з рішенням попереднього президента Дж. У. Буша [Jenkins, 2016].

Заміни шаттлам, однак, створено ще не було, що змусило адміністрацію Б. Обама шукати механізм виходу із кризи за допомогою приватних космічних транспортних засобів.

На додаток, перша адміністрація Б. Обама зустрілася із низкою складних зовнішньополітичних викликів. Невирішеність безлічі питань на Близькому Сході та «американське перенапруження» [Лакішик, 68-69] на світовій арені змусять США переглянути свої зовнішньополітичні стратегії та доктрини. Після яскраво вираженої силової політики Дж. Буша було важливо відновити позитивний імідж США, й у космосі зокрема.

Мета статті – проаналізувати особливості космічної політики Сполучених Штатів Америки за першої каденції президента Б. Обама з огляду на формування та реалізацію державної стратегії розвитку національного космічного ринку як інструменту м'якої сили та наукової дипломатії. У дослідженні передбачається з'ясувати, яким чином стимулювання приватного сектору, інновацій та міжнародної науково-технічної співпраці сприяло зміцненню глобального впливу США через механізми наукової дипломатії («science diplomacy»).

Історіографічний огляд. Особливостям імплементації «м'якої сили» – «soft power» (через стратегію «розумної сили» – «smart power»), як інструменту зовнішньої політики США адміністрацій Б. Обама присвячено широке коло досліджень як закордонних науковців [Nye, 2007; Quessard, 2019], так і українських істориків та міжнародників [Гончар, 2012; Лакішик, 2023;]. Значна частина серед них погоджується з думкою, що в умовах «втоми від війни» та фінансової кризи перша адміністрація Обама прагнула досягти кращих результатів з меншими витратами [Dueck, 2015, p. 36], що є класичною реалізацією концепції «розумної сили».

Аналіз американської космічної політики 2010 року [National Space Policy №4, 2010] у світовій академічній спільноті був зосереджений на її радикальному відході від попередніх доктрин та її каталітичній ролі у формуванні «New Space» [Golkar & Salado, 2021; NewSpace, 2023]. На противагу парадигмі «старого космосу» («Old Space»), яка історично характеризувалася місіями, що здійснювалися переважно з міркувань національної безпеки, геополітичної конкуренції та масштабних наукових досліджень, «New Space» – це місії та проєкти, очолювані комерційними гравцями, що характеризуються інвестиціями приватного капіталу, підприємницьким духом та появою нових ринків, відкритих для різноманітної групи користувачів, які часто походять з некосмічних організацій [Davidian, 2020, p. 54-55]. Саме еволюції національної космічної потужності США через формуючу роль приватних компаній у цій галузі присвячені праці американських дослідників К. Делайна [Deline, 2025], Я. Фей та У. Пітерса [Fey & Peeters] й ін. Хоча варто зазначити, що більшість цих досліджень економічного характеру. Тож історичні передумови та аспекти розглянуті в них недостатньо.

Виклад основного матеріалу. Згідно з «ініціативою» щодо освоєння космосу попереднього президента Дж. У. Буша головним завданням США у космосі визнавалася розробка надважкої ракети-носія для завершення будівництва Міжнародної космічної станції (МКС), повернення на Місяць, і кінцева мета – політ людини на Марс [The Vision, 2004]. Головною ціллю космічної політики як і раніше залишалося «зміцнення лідерства американської нації у космосі та гарантування

своєчасної наявності космічних можливостей для сприяння цілям національної безпеки, внутрішньої безпеки та зовнішньої політики США» [National Space Policy №49, 2006]. Відтак Національна космічна політика 2006 року, прийнята адміністрацією Дж. Буша, чітко апелювала до більшої мілітаристської орієнтації та націоналістичних засад.

Ще в ході передвиборчої кампанії на пост президента у 2008 р., демократи широко розкритикували «ініціативу Дж. У. Буша» щодо освоєння космосу з точки зору її неекономності й неможливості повною мірою досягти жодної із зазначених цілей [Advancing the frontiers, 2008]. У 2009 році, коли Б. Обама став сорок четвертим президентом Сполучених Штатів, словосполучення «наукова дипломатія» («science diplomacy») заповнює коридори та офіційні документи нової адміністрації. У широкому розумінні даний термін означає сприяння транснаціональній науковій співпраці та обміну як спосіб встановлення або покращення співпраці та дружніх відносин між країнами [Turchetti, et al., 2020]. Цей інструмент м'якої сили мав стати наріжним каменем у технологічній політиці нової адміністрації, й космічній політиці зокрема.

Сформувавши у травні 2009 р. комісію з планування американських космічних польотів, яку очолив Н. Аугустін (генеральний директор аерокосмічної корпорації «Мартін Марієтта» – Martin Marietta), уряд демократів розпочав перегляд пілотованої космонавтики. Автори звіту хоча і рекомендували відмовитися від реалізації амбітної програми попередника, однак підтримували устремління попередньої адміністрації у сфері комерціалізації космічної діяльності. Так, у програмі «Констеллейшн» (Constellation, англ. «Сузір'я» – програма розвитку пілотованої космонавтики, що передбачала повернення на Місяць) було зазначено, що в міру просування вглиб Сонячної системи, уряд «буде дедалі більше покладатися на можливості приватного космічного сектору. Зокрема, Національне управління з аеронавтики та дослідження космічного простору (НАСА) має прагнути використовувати чинні або нові комерційні ракети-носії для вантажного транспортування на МКС, і, можливо, до Місяця та в інших напрямках» [Human Spaceflight, 2009, p. 17].

Виступ президента США 15 квітня 2010 р. у космічному центрі імені Дж. Кеннеді засвідчив остаточну відмову від концепцій Дж. У. Буша щодо повернення на Місяць і польоту на Марс. Проєкт державної багаторазової транспортної системи «Оріон» (Orion), яка розроблялася із середини 2000-х і яка мала прийти на заміну «Спейс Шаттлам», передбачалося зберегти, але у вигляді рятувальної капсули для МКС, а політ на Марс мав відбутися не раніше 2030-х рр. [President Barack Obama, 2010]. Таким чином президентом було намічено стратегічний перехід від попередньої мети, повернення на Місяць, до освоєння глибокого космосу (Марс та астероїди).

Відтак виходом із непростой ситуації в сфері транспортної пілотованої космонавтики мав стати остаточний перехід до використання приватних ракет-носіїв. Віра Барака Обама в здатність приватних компаній взяти на себе цю відповідальність мала підґрунтя. За кілька годин до виступу президент відвідав підприємство Ілона Маска «Спейс Ікс» (SpaceX), де створювалася частково багаторазова ракета «Фалькон 9» (Falcon 9). Відзначивши, що тестування «Фалькон 9» заплановане на найближчі тижні, Обама чітко дав зрозуміти свої наміри щодо

розвитку космічних транспортних систем. Для НАСА це стало знаком початку нового етапу, коли державні астронавти, умовно кажучи, будуть змушені купувати квитки у приватних перевізників.

Надалі ці тенденції втіляться у «Національній космічній політиці» 2010 року [National Space Policy №4, 2010]. Цей документ не просто повторив традиційні завдання для космічної галузі. Він визнав, що надійний, інноваційний та конкурентоспроможний комерційний космічний сектор є фундаментальною основою для економічного розвитку, безперервного прогресу та стійкого американського лідерства у космосі [National Space Policy №4, 2010].

Цей стратегічний відхід від жорсткого мілітаристського фокусу попередньої адміністрації, що був розкритикований консервативними аналітиками як «підпорядкування національної безпеки контролю над озброєннями» [Spring, 2010], був свідомим кроком. Він переорієнтував космічну діяльність США на формування глобальних норм, підвищення прозорості та інституційної привабливості, використовуючи м'яку силу як первинний важіль впливу [Johnson-Freese, 2011, p.].

Адміністрація взяла на себе зобов'язання максимально ефективно використовувати космічні системи та дані, отримані з них, для дослідження, моніторингу і підтримки заходів реагування на глобальні кліматичні зміни та природні катастрофи. Такий акцент на цивільних космічних технологіях із глобальним масштабом їх застосуванням, зокрема прискорення розробки супутників для спостереження Землі, дозволяє США формувати образ країни з високою відповідальністю та науковою привабливістю, що є важливим елементом їхньої м'якої сили.

Звісно були й противники таких змін, як у космічній політиці, так і у зовнішньополітичній стратегії загалом. Ф. Вольф, член Палати представників, що займалася питаннями асигнувань, торгівлі, юстиції, науки та суміжних установ, різко висловився щодо планів президента Барака Обами стосовно освоєння космосу. Він заявив, що ці плани позбавляють США лідерських позицій і фактично «прив'язують країну до Землі» на наступне десятиліття. Основними причинами такої критики стали низький пріоритет, відведений науково-дослідним місіям та пілотованій космонавтиці [Wolf, 2010].

На нашу думку, Національна космічна політика 2010 року стала логічним підсумком тривалого і складного процесу перегляду космічної політики США в постбіполярний період, повністю підтвердивши формування цілісної концепції державної політики щодо комерціалізації космічної діяльності.

У 2011 році Сполучені Штати підтвердили курс на ширшу комерціалізацію космічної сфери, ухваливши відповідний федеральний бюджет [U.S. Federal Budget, 2011]. Згідно з цим рішенням, програму «Констеллейшн» було припинено, а епоха «Спейс Шаттлів» завершилася після сорока років їх розробки та експлуатації. Основною причиною цього стало переорієнтування на використання більш ефективних приватних багаторазових транспортних космічних систем.

Поруч із цим формувалася й концепція американського лідерства Б. Обами. «Стратегія національної безпеки» 2010 року продемонструвала значний зсув у розумінні балансу сил американською адміністрацією. У вступі чітко було окреслено, що «США повинні здійснювати стратегію національного оновлення і глобального лідерства – стратегію, що модернізує основи американської сили і

впливу» [National Security Strategy, 2010]. Показовими з точки зору імплементації цієї стратегії у космічну галузь є позиції у третьому розділі цієї стратегії «Відстоювання наших інтересів»: 1) космічні можливості США є каталізатором інновацій, ключем до глобальної торгівлі, наукового прогресу та критично важливим елементом національної безпеки США, їх союзників і партнерів; 2) США мають намір забезпечувати безпеку та стабільність у космосі через реалізацію права на самооборону, поглиблення співпраці з союзниками та сприяння відповідальному й мирному використанню космосу всіма країнами; 3) для збереження переваги США необхідно інвестувати у передові космічні технології, фінансувати дослідження та розробку наступного покоління можливостей й зміцнювати космічну промислову базу, зокрема через залучення студентів до відповідних кар'єр [National Security Strategy, 2010].

Відтак, головною ідеєю даної концепції було те, що лідерство США полягає у стабілізації світоустрою. Воно прагне вирішувати світові проблеми через дипломатію, використовуючи діалог та багатостороннє співробітництво між державами та міжнародними інституціями. При цьому критично важливим є подолання егоїстичних національних інтересів заради спільного блага [Гончар, 2012, с. 9]. А космічна галузь, як одна із найбільш технологічно значущих, була чудовим полем для демонстрації переваг діалогу та співробітництва.

Діяльність першої адміністрації Б. Обама відобразила усвідомлення того, що надмірна залежність від жорсткої військової сили («sharp power») може бути контрпродуктивною у глобалізованому світі, а прагнення до космічного домінування є нереалістичним і неефективним [Johnson-Freese, 2011, р. 28]. Яскравим прикладом цього послуговував випадок 2007 р. коли Китай використав протисупутникову зброю (ACAT – ASAT anti-satellite weapon) для знищення свого метеорологічного супутника, що спричинило значне забруднення космічної орбіти уламками від нього [Kan, 2007]. Цей випадок продемонстрував, що США не можуть цілком гарантувати безпеку своїх військових та комерційних супутників на навколоземній орбіті.

Після жорсткої міжнародної реакції, у 2010 році Китай знову застосував аналогічну зброю, але використавши при цьому більш коректні політичні й технічні принципи, які були розроблені США [Johnson-Freese, 2011, р. 29-30]. В даному випадку опора на міжнародний досвід була засобом, який дозволив не лише уникнути міжнародного осуду, але й уникнути тривалих наслідків забруднення навколоземної орбіти, загалом.

Одночасно найбільш показовим елементом м'якої сили в космосі ,й одночасно складовою розвитку приватного бізнесу в цій галузі, залишалася Міжнародна космічна станція. Державне стимулювання комерційного космічного ринку у період 2009 – 2013 років здійснювалося через програми «КОТС» (Commercial Orbital Transportation Services (COTS)) та «ККП» (Commercial Crew Program (CCP)) [Commercial Orbital, 2014]. Метою програми «КОТС» було підтримати приватний сектор у створенні та впровадженні систем транспортування вантажів на низьку навколоземну орбіту. Такий підхід істотно відрізнявся від традиційної моделі роботи НАСА, що базувалася на укладанні масштабних державних контрактів із чітко визначеними вимогами [Zapata, 2017]. «ККП», у свою чергу, забезпечила практичне втілення ефективного державно-приватного партнерства. Створена з метою розробки комерційних пілотованих космічних

апаратів, здатних доставляти астронавтів на МКС, ініціатива відкрила можливості для приватних компаній проектувати, будувати та експлуатувати космічні кораблі, призначені для пілотованих польотів [Commercial Crew Program].

Ключовими партнерами, які успішно довели свою спроможність доставляти вантажі на Міжнародну космічну станцію, стали «Спейс Ікс» (SpaceX) з ракетою «Фалькон 9» (Falcon 9) і кораблем «Дрегон» (Dragon) та «Орібал» (Orbital Sciences Corp.) з ракетою «Антарес» (Antares) і капсулою «Сігнус» (Cygnus). Ці успіхи, зафіксовані у 2012 та 2013 роках відповідно, ознаменували нову еру космічних польотів [Commercial Resupply].

У світлі досягнень американського приватного космічного сектору важливо підкреслити, що значним фактором цього прогресу було рішення уряду зберегти МКС як платформу для випробувань приватних космічних кораблів. Саме ця стратегія стала ключовим аргументом для адміністрації Барака Обами у продовженні терміну експлуатації МКС щонайменше до 2020 року, а пізніше до 2024 року [Holdren & Bolden, 2014]. Ефективність цієї стратегії підтверджується тим, що у подальшому її період використання було продовжено до 2030 року [Donaldson, 2024].

Висновки. Спадщина першої адміністрації Б. Обами, перш за все, полягає у тому, що відбувся перехід від простої співпраці між державними та приватними акторами у межах купівля-продаж до застосування державного фінансування як засобу для формування нового ринку космічних продуктів та послуг.

Відтак, Національна космічна політика 2010 року була спрямована на впровадження інновацій та фінансову економію, що підтверджує скасування дорогої програми «Констеллейшн». А перехід до активного державного стимулювання комерціалізації став можливим не лише через усвідомлення урядом США необхідності пошуку більш дієвих механізмів залучення коштів у космічні програми, але й тому, що комерційні космічні підприємства Сполучених Штатів демонстрували належну готовність до активної участі у реалізації національних програм з освоєння космічного простору.

Відповідно, сутність політичного доробку першої президентської адміністрації Б. Обами зводиться до створення якісно нової комерційної моделі у космічній діяльності США, де широко задіяні ринкові механізми конкуренції і зменшення витрат у сфері пілотованих польотів.

Парадигма «Нового космосу», яка виникла в результаті цих зусиль, була результатом вдалого застосування елементів м'якої сили, зокрема через наукову дипломатію. У цьому контексті, ключовим елементом, який підкреслив зсув у бік м'якої сили, стало вироблення спільних міжнародних зусиль щодо збереження Міжнародної космічної станції. Завдяки цьому першій адміністрації Б. Обами вдалося не лише скоротити витрати, але й зробити доступ до космосу доступнішим.

Окрім того, космічна політика США в цей період була органічно інтегрована у «Стратегію національної безпеки». Саме в роки першої каденції Б. Обами приходить усвідомлення того, що майбутнє американського лідерства ґрунтується на гармонійному поєднанні різноманітних інструментів впливу.

Список використаних джерел і літератури

- Abbey A. D., 2024. *NASA Selects International Space Station US Deorbit Vehicle*. [Електронний ресурс]: <https://surl.lt/ianadi>
- Advancing the frontiers of space exploration B. Obama for America, 2008. [Електронний ресурс]: speech [was delivered August 15, 2008]. – Mode of access: <https://goo.gl/q0bzEy>
- Baker S., 2010. *Obama's National Space Policy: Subordinating National Security to Arms Control*. Webmemo, The Heritage Foundation, No. 2950, July 6, 2010. [Електронний ресурс]: <https://surl.li/iipbfg>
- Kan S., China's Anti-Satellite Weapon Test. Shirley Kan CRS Report for Congress Order. Code RS22652. April 23, 2007. [Електронний ресурс]: <https://surl.lu/viwyoy>
- Commercial Crew Program. [Електронний ресурс]: <https://surl.li/jeadtd>
- Commercial Orbital Transportation Services A New Era in Spaceflight, 2014. [Електронний ресурс]: <https://surl.li/frspwt>
- Commercial Resupply Services Overview. [Електронний ресурс]: <https://surli.cc/bbdrld>
- Davidian K., 2020. Definition of NewSpace. *New Space*. 8. 53-55. 10.1089/space.2020.29027.kda.
- Deline C. B., 2025. *National Space Power Analysis Through Organizational and Market Evolution*. Master's Thesis, Massachusetts Institute of Technology, System Design and Management Program, May 2025. [Електронний ресурс]: <https://dspace.mit.edu/handle/1721.1/162505>
- Dueck C., 2015. *The Obama Doctrine, American Grand Strategy Today*. Oxford: Oxford UP, 323.
- Fey J. & Peeters W., 2025. The Changing Economy of Space Application and Exploration: A Catalyst for International Cooperation? Expert Analysis. LSE IDEAS Space Policy Project, March 2025. [Електронний ресурс]: <https://surl.li/cvhpw>
- Golkar A. & Salado A., 2020. Definition of New Space -Expert Survey Results and Key Technology Trends. *IEEE Journal on Miniaturization for Air and Space Systems*. PP. 1-1. 10.1109/JMASS.2020.3045851. [Електронний ресурс]: <https://surl.li/kbzkae>
- Holdren J. P. & Bolden C., 2014. Obama Administration Extends International Space Station until at Least 2024. [Електронний ресурс]: <https://surl.li/egidsj>
- Human Spaceflight Program Worthy of a Great Nation, 2009. [Електронний ресурс]: Final Report Review of United States Human Space Flight Plans Committee [released October 22, 2009]. – Mode of access: <https://surl.li/qdenqy>
- Jenkins D. R., 2016. *Space Shuttle: Developing an Icon 1972 – 2013*. Specialty Press. 1584.
- Johnson-Freese J., 2011. The 2010 National Space Policy: Down to Earth?. *Space and Defense*, 5 (0), Article 5. doi: 10.32873/uno.dc.sd.05.01.1149. [Електронний ресурс]: <https://surl.li/swgwrs>
- National Security Strategy, 2010. Washington D.C: The White House, May 2010. [Електронний ресурс]: <https://surli.cc/mxkzuu>
- National Space Policy №4, 2010. President Policy Directive [released June 29, 2010]. [Електронний ресурс]: <https://surl.li/ygcdyn>
- National Space Policy №49, 2006. National Security Presidential Directive. [released August 31, 2006]. [Електронний ресурс]: <https://irp.fas.org/offdocs/nspd/space.html>
- NewSpace: The Emerging Commercial Space Industry, 2023. [Електронний ресурс]: <https://surl.li/tzqhxn>
- Nye J. S. (Jr.) & Armitage R., 2007. Commission on Smart Power: A smarter, more secure America. Center for Strategic and International Studies (CSIS), Library of Congress. [Електронний ресурс]: <https://surl.li/wxbpdl>
- President Barack Obama on Space Exploration in the 21st Century, 2010. Speech [was delivered April 15, 2010]. [Електронний ресурс]: <https://surl.li/hnsnkh>
- Quessard M., 2019. Rebranding Soft Power : Assessing Obama's Smart Power Strategies. *Études anglaises*. 72. 469. 10.3917/etan.724.0469.
- The Vision for Space Exploration Study, 2004. NASA [released February, 2004]. [Електронний ресурс]: <https://goo.gl/ShHu9v>
- Turchetti S., Adamson M., Rispoli G., et. al., 2020. Introduction: Just Needham to Nixon? On Writing the History of «Science Diplomacy». *Historical Studies in the Natural Sciences*, 50(4), 323-339. doi: <https://doi.org/10.1525/hsns.2020.50.4.323>
- U.S. Federal Budget 2011: Barack Obama Administration. [Електронний ресурс]: <https://goo.gl/vToAVb>

Wolf F., 2010. Don't Forsake U.S. Leadership in Space. *Spacenews*. April 25, 2010. [Електронний ресурс]: <https://goo.gl/q2VP6h>

Zapata E., 2017. An Assessment of Cost Improvements in the NASA COTS/CRS Program and Implications for Future NASA Missions. The American Institute of Aeronautics & Astronautics Space 2017 Forum Session: Space Cost and Economics, Orlando FL, September 12-14, 2017. [Електронний ресурс]: <https://surl.li/jzsach>

Гончар Б., 2012. Зовнішня політика адміністрації Б. Обама на шляху відновлення американського лідерства. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*, 113, 8-13.

Лакішик Д., 2023. Формування зовнішньополітичних стратегій та доктрин США на початку ХХІ ст.: практичний вимір. *Американська історія та політика: науковий журнал*, 15, 65-85.

References

Abbey A. D., 2024. *NASA Selects International Space Station US Deorbit Vehicle*. Retrieved from <https://surl.li/ianadi> [in English].

Advancing the frontiers of space exploration B. Obama for America, 2008. Retrieved from speech [was delivered August 15, 2008]. – Mode of access: <https://goo.gl/q0bzEy> [in English].

Baker S., 2010. *Obama's National Space Policy: Subordinating National Security to Arms Control*. Webmemo, The Heritage Foundation, No. 2950, July 6, 2010. Retrieved from <https://surl.li/iipbfg> [in English].

Kan S., China's Anti-Satellite Weapon Test. Shirley Kan CRS Report for Congress Order. Code RS22652. April 23, 2007. Retrieved from <https://surl.li/viwyoj> [in English].

Commercial Crew Program. Retrieved from <https://surl.li/jeadtd> [in English].

Commercial Orbital Transportation Services A New Era in Spaceflight, 2014. Retrieved from <https://surl.li/frspwt> [in English].

Commercial Resupply Services Overview. Retrieved from <https://surli.cc/bbdrly> [in English].

Davidian K., 2020. Definition of NewSpace. *New Space*. 8. 53-55. 10.1089/space.2020.29027.kda. [in English].

Deline C. B., 2025. *National Space Power Analysis Through Organizational and Market Evolution*. Master's Thesis, Massachusetts Institute of Technology, System Design and Management Program, May 2025. Retrieved from <https://dspace.mit.edu/handle/1721.1/162505> [in English].

Dueck C., 2015. *The Obama Doctrine, American Grand Strategy Today*. Oxford: Oxford UP, 323. [in English].

Fey J. & Peeters W., 2025. The Changing Economy of Space Application and Exploration: A Catalyst for International Cooperation? Expert Analysis. LSE IDEAS Space Policy Project, March 2025. Retrieved from <https://surl.li/cvhvpw> [in English].

Golkar A. & Salado A., 2020. Definition of New Space -Expert Survey Results and Key Technology Trends. *IEEE Journal on Miniaturization for Air and Space Systems*. PP. 1-1. 10.1109/JMASS.2020.3045851. Retrieved from <https://surl.li/kbzkae> [in English].

Holdren J. P. & Bolden C., 2014. Obama Administration Extends International Space Station until at Least 2024. Retrieved from <https://surl.li/egidsj> [in English].

Honchar B., 2012. Zovnishnia polityka administratsii B. Obamy na shliakhu vidnovlennia amerykanskooho liderstva. [Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorii], 113, 8-13 [in Ukrainian].

Human Spaceflight Program Worthy of a Great Nation, 2009. Retrieved from Final Report Review of United States Human Space Flight Plans Committee [released October 22, 2009]. – Mode of access: <https://surl.li/qdenqy> [in English].

Jenkins D. R., 2016. *Space Shuttle: Developing an Icon 1972 – 2013*. Specialty Press. 1584. [in English].

Johnson-Freese J., 2011. The 2010 National Space Policy: Down to Earth?. *Space and Defense*, 5 (0), Article 5. doi: 10.32873/uno.dc.sd.05.01.1149. Retrieved from <https://surl.li/swgwrs> [in English].

Lakishyk D., 2023. Formuvannia zovnishnopolitychnykh stratehii ta doktryn SSHa na pochatku KhKhI st.: praktychnyi vymir. [Amerykanska istoriia ta polityka: naukovyi zhurnal], 15, 65-85 [in Ukrainian].

National Security Strategy, 2010. Washington D.C: The White House, May 2010. Retrieved from <https://surli.cc/mxkzuo> [in English].

National Space Policy №4, 2010. President Policy Directive [released June 29, 2010]. Retrieved from <https://surli.li/ygcydn> [in English].

National Space Policy №49, 2006. National Security Presidential Directive. [released August 31, 2006]. Retrieved from <https://irp.fas.org/offdocs/nspd/space.html> [in English].

NewSpace: The Emerging Commercial Space Industry, 2023. Retrieved from <https://surli.lt/tzqhxn> [in English].

Nye J. S. (Jr.) & Armitage R., 2007. Commission on Smart Power: A smarter, more secure America. Center for Strategic and International Studies (CSIS), Library of Congress. Retrieved from <https://surli.li/wxbpdl> [in English].

President Barack Obama on Space Exploration in the 21st Century, 2010. Speech [was delivered April 15, 2010]. Retrieved from <https://surli.li/hnsnkh>

Quessard M., 2019. Rebranding Soft Power : Assessing Obama's Smart Power Strategies. *Études anglaises*. 72. 469. 10.3917/etan.724.0469 [in English].

The Vision for Space Exploration Study, 2004. NASA [released February, 2004]. Retrieved from <https://goo.gl/ShHu9v> [in English].

Turchetti S., Adamson M., Rispoli G., et. al., 2020. Introduction: Just Needham to Nixon? On Writing the History of «Science Diplomacy». *Historical Studies in the Natural Sciences* , 50(4), 323-339. doi: <https://doi.org/10.1525/hsns.2020.50.4.323>. [in English].

U.S. Federal Budget 2011: Barack Obama Administration. Retrieved from <https://goo.gl/vToAvb> [in English].

Wolf F., 2010. Don't Forsake U.S. Leadership in Space. *Spacenews*. April 25. 2010. Retrieved from <https://goo.gl/q2VP6h> [in English].

Zapata E., 2017. An Assessment of Cost Improvements in the NASA COTS/CRS Program and Implications for Future NASA Missions. The American Institute of Aeronautics & Astronautics Space 2017 Forum Session: Space Cost and Economics, Orlando FL, September 12-14, 2017. Retrieved from <https://surli.li/jzsach> [in English].

SOFT POWER IN US SPACE POLICY: STATE STIMULATION OF THE MARKET DURING B. OBAMA'S FIRST PRESIDENTIAL TERM

Liudmyla Zhuravlova

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of World History and Archeology,

Dragomanov Ukrainian State University, Kyiv

Abstract. *The first presidential term of Barack Obama (2009 – 2013) marked a significant strategic shift in the space policy of the United States of America, which had long-term consequences, particularly for the global space economy and international relations. This period became a critical transitional moment that, according to many researchers, heralded the modern era of «New Space». Consequently, the relevance of this topic lies in the need for a detailed analysis of how the first Obama administration, guided by the principles of «soft power», utilized indirect instruments – such as the economic stimulation of the private sector and «science diplomacy» – to restore and strengthen American global leadership in space following a period of significant military conflicts and economic instability. The main strategic thesis supported by this analysis is that the 2010 National Space Policy integrated state stimulation of commercialization into the very structure of the space industry (through the Commercial Orbital Transportation Services (COTS) and Commercial Crew Program (CCP)) and expanded the application of science diplomacy. These elements were deliberately transformed into central instruments of the soft power strategy, projecting an image of the US as a global leader in innovation, openness, and the responsible utilization of outer space.*

Key words: US space policy, B. Obama, soft power, smart power, commercialization of space, science diplomacy, space business.

ЗАХІДНА ЄВРОПА ЯК КЛЮЧОВИЙ ГРАВЕЦЬ У ПЕРЕФОРМАТУВАННІ СВІТОВИХ АГРАРНИХ ЛАНЦЮГІВ

Білан Сергій Олексійович

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ
e-mail: bilanso@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0003-0256-2499>

Онiкiєнко Денис Павлович

студент магістратури,
Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ
e-mail: denisonikiyenko22@gmail.com

Анотація. Стаття присвячена аналізу трансформації ролі Західної Європи у глобальних аграрних ланцюгах постачання в умовах глибоких геополітичних та економічних змін, спричинених російсько-українською війною. Дослідження показує, що повномасштабна війна 2022 р. призвела до значного переформатування світових потоків сільськогосподарської продукції та стратегій продовольчої безпеки в ЄС. У статті розглядаються зміни та розвиток агропродовольчої моделі ЄС, включаючи її основні структурні компоненти, такі як інтегрований ринок, жорсткі регуляторні стандарти, механізми спільної аграрної політики та місце союзу у глобальній торгівлі у різних історичних періодах. Особливу увагу зосереджено на тому, як ЄС адаптувалося до різних змін у логістичних маршрутах, появі нових ризиків для енергетичних та ринків добрива та необхідності забезпечення стабільності імпортозалежних партнерів у країнах Північної Африки, Близькому Сході та Азії. Проаналізовано стратегічні рішення, які було прийнято Європейський Союз у відповідь на порушення логістики чорноморського регіону. Створення «шляхів солідарності», диверсифікацію зовнішніх торговельних потоків та зміну внутрішніх систем регулювання. Згідно зі статтею, Західна Європа переосмислила власну модель аграрного розвитку та взяла на себе глобальне зобов'язання, одночасно відігравши важливу роль у стабілізації світових аграрних ланцюгів та створенні нової архітектури продовольчої безпеки.

Ключові слова: Західна Європа, аграрні ланцюги, продовольча безпека, Європейський Союз, агропродовольча модель, глобальні ринки, логістичні маршрути, російсько-українська війна.

Постановка проблеми. Питання трансформації глобальних аграрних ланцюгів постачання набуло особливої актуальності після початку повномасштабної російсько-української війни у 2022 р., яка спричинила суттєві порушення у світовій системі продовольчої безпеки. Західна Європа та зокрема Європейський Союз, опинилися в ситуації, коли усталені маршрути постачання та торговельні механізми внутрішнього ринку зазнали суттєвого зовнішнього впливу. У такій ситуації ЄС був змушений негайно реагувати на порушення чорноморської логістики, різкі

коливання цін на добрива та енергоносії, а також зростання ризиків для країн, які залежали від імпорту харчових продуктів з України.

Разом з тим Західна Європа стала місцем, де відбувається переосмислення стратегічної ролі регіону у світових аграрних потоках. Це включає зміну внутрішньої регуляторної системи, створення альтернативних шляхів постачання та вдосконалення механізмів спільної аграрної політики. Таким чином, проблема полягає не лише у фактичному забезпеченні продовольчої стабільності всередині ЄС, а й у тому, щоб дотримуватися ширших міжнародних зобов'язань перед країнами Африки, Близького Сходу та Азії, які значною мірою залежать від роботи європейського агропродовольчого комплексу.

У науковому вимірі постає завдання з'ясувати які саме структурні зміни переживає аграрна модель Західної Європи, як вона адаптується до глобальних викликів та створює нові механізми впливу на міжнародному рівні. Практичне значення дослідження обумовлене тим, що результати цієї трансформації безпосередньо впливають на глобальну продовольчу безпеку, стабільність торговельних потоків та здатність світової спільноти реагувати на кризи, спричинені війною та супутніми економічними потрясіннями.

Мета – дослідити роль Західної Європи у трансформації світових аграрних ланцюгів постачання, в умовах геополітичних змін, спричинених російсько-українською війною.

Історіографічний огляд. З використаних інформаційних джерел можна виокремити кілька основних напрямів наукових досліджень, що заклали теоретичну основу дослідження ролі Західної Європи у трансформації світових аграрних ланцюгів. Еволюція агропродовольчої моделі ЄС досліджується у праці «EU agricultural outlook for markets, 2023-2035» [EC, 2023] та «Strategic Dialogue on the Future of EU Agriculture» [EC, 2024]. Вони досліджують зміни спільної аграрної політики, стратегічні пріоритети ЄС та трансформацію продовольчої системи під впливом екологічних та економічних викликів. Вплив російсько-української війни на глобальні ринки простежено у працях – «The War in Ukraine, Agricultural Trade and Risks to Global Food Security» [Glauben, Svanidze, Götz, Prehn, Jamali Jaghdani, Đurić, Kuhn, 2022] та «The State of Food and Agriculture» [FAO, 2023]. Торгівлі між ЄС та Україною у воєнний період присвячено дослідження «EU-Ukraine wartime trade» [Taran, 2023], «European Union-Ukraine agricultural trade during the war» [Zawojcka, Siudek, 2024], «Export of Ukrainian agricultural products through Poland» [Sadłowski, Zając, 2024]. Ці праці розглядають функціонування «шляхів солідарності», торговельні обмеження та перебудову транзитних маршрутів. Управління ланцюгами постачання розглянуто у роботах «The sustainability of agri-food imported in Belgium» [Beyond Food, 2023] та «Transparency of sustainability disclosure in agri-food value chain management» [Steiner, Makarenko, Yuhai, 2024]. У них досліджуються питання сталості, прозорості та відповідальності в агропродовольчих ланцюгах Західної Європи.

Виклад основного матеріалу. До 2022 р. агропродовольча модель Західної Європи формувалася на основі багаторівневої системи регулювання, інтегрованої у Спільну аграрну політику ЄС. CAP визначала ключові параметри виробництва, торгівлі та підтримки фермерських господарств, забезпечуючи стабільність доходів, розвиток сільських територій та впровадження екологічно орієнтованих практик

[European Commission, 2023]. Фінансування політики поєднувало прямі платежі, ринкові інструменти та інвестиційні програми, що формувало цілісну інституційну основу аграрного сектору.

Структурні трансформації моделі були пов'язані з переходом від орієнтації на інтенсифікацію виробництва до інтеграції економічних, екологічних та соціальних критеріїв. Європейський зелений курс визначив напрям впровадження природоорієнтованих підходів, збереження ресурсів і скорочення викидів. У межах цих пріоритетів стратегія «Від ферми до виделки» спрямовувала аграрну політику на зменшення використання пестицидів і добрив, розвиток органічного виробництва та посилення стандартів безпечності продукції [Matthews, 2022, с. 12-18]. У системі глобальної торгівлі Європейський Союз до 2022 р. залишався структурним нетто-експортером зернових, молочної та тваринницької продукції, що відображало високу ефективність і конкурентоспроможність його агросистем [ЕС, 2023]. Внутрішня ринкова інтеграція, уніфіковані стандарти, логістична інфраструктура та дієві механізми контролю якості забезпечували стійкість агропродовольчої системи до зовнішніх цінових і логістичних коливань. Корпоративна структура агросектору також мала значення для формування міжнародних ланцюгів доданої вартості. Зростання частки великих переробних компаній та інтеграція виробничих потужностей країн Центральної Європи у ширші європейські потоки посилювали вплив ЄС на організацію глобальних аграрних ланцюгів [Bashokoh, Tóth, Ali, 2025, с. 4-5]. Така структурна взаємозалежність сприяла стандартизації процесів та ефективнішому розподілу ресурсів.

Інституційні механізми ЄС забезпечували встановлення правил прозорості, корпоративної відповідальності та сталості виробництва. Поступове посилення вимог до екологічної звітності, соціальних критеріїв діяльності та оцінювання впливу на довкілля сприяло зміцненню позицій ЄС як нормативного лідера в глобальних агропродовольчих ланцюгах [Steiner, Makarenko, Yuhai, 2024, с. 268-270]. Європейські стандарти використовувалися міжнародними компаніями як орієнтири для адаптації управлінських та виробничих практик. До 2022 р. Західна Європа функціонувала як один із ключових центрів глобальних аграрних ланцюгів, характеризуючись високим рівнем регуляторної узгодженості, значною виробничою базою, розвиненими механізмами підтримки та високими стандартами сталого виробництва. Такі параметри визначали її вплив на формування міжнародних правил, вимог і процедур у сфері агропродовольчої торгівлі та забезпечували стійку позицію ЄС у світовій аграрній системі.

Українсько-російська війна 2022 р. стала одним із найсильніших факторів дестабілізації для глобальних аграрних ланцюгів, спричинивши перебудову торговельних потоків, логістичних маршрутів та ринкових балансів. Уже наприкінці 2021 р. світові ринки зернових, олійних культур та добрив характеризувалися підвищеною волатильністю та високими цінами. Початок повномасштабних бойових дій посилив ці тенденції, сформувавши комплекс макроринкових шоків і структурних диспропорцій [Glauben, Svanidze, Götz, Prehn, Jamali Jaghdani, Đurić, Kuhn, 2022, с. 157-159]. Одним із ключових наслідків війни стала зміна маршрутів світової торгівлі зерновими та олійними культурами. Блокування українських морських портів, зростання транспортних витрат і руйнування інфраструктури призвели до суттєвого скорочення експорту з Чорноморського регіону, який

забезпечував понад 40 % імпорту пшениці для країн Близького Сходу та Північної Африки. У цих регіонах пшениця формує значну частину калорійного балансу, що підвищує їхню вразливість до зовнішніх шоків і робить перебудову глобальних потоків фактором продовольчої стабільності [Glauben, Svanidze, Götz, Prehn, Jamali Jaghdani, Đurić, Kuhn, 2022, с. 161-163].

Вплив війни на макроринкові умови проявився у зростанні цін на зернові, добрива, енергоносії та логістичні послуги. Подорожчання енергоресурсів збільшило виробничі витрати, особливо в Європі, де аграрний сектор значною мірою залежить від імпортованих ресурсів. За оцінками Європейської Комісії, ці процеси створили додатковий тиск на всі етапи агропродовольчих ланцюгів і підвищили ризики обмеження доступності продовольства для вразливих груп населення як у межах ЄС, так і поза його межами [European Commission, 2024].

Європейський Союз відіграв важливу роль у стабілізації глобального продовольчого ринку. Внутрішня виробнича стійкість, диверсифікація каналів постачання та гнучкість регуляторних механізмів дали змогу зменшити масштаби продовольчого дефіциту та пом'якшити цінові коливання. Особливе значення мало створення альтернативних маршрутів для українського експорту «шляхів солідарності», які забезпечили транзит зернових та олійних культур у період блокування Чорного моря. За оцінками Європейської Комісії, ці маршрути стали одним із ключових інструментів підтримки глобальної продовольчої стабільності у 2022-2024 рр. [European Commission, 2024].

Реакція ЄС охоплювала й внутрішні механізми координації. У межах EFSCM запроваджено системний моніторинг ризиків, обмін аналітичною інформацією та формування рекомендацій щодо підтримки стійкості агропродовольчих ланцюгів. Європейська Комісія підкреслює, що взаємодія між державами-членами, галузевими асоціаціями та приватним сектором стала важливою передумовою адаптації ринку до викликів, спричинених війною та енергетичною кризою [European Commission, 2023].

Зміни у торгівлі між ЄС та Україною стали окремим напрямом трансформації. Унаслідок втрати доступу до морської логістики торговельні ланцюги були переорієнтовані на сухопутні коридори через Центральну та Східну Європу. Одночасно зріс імпорт агропродовольчої продукції з ЄС до України, що було пов'язано з потребою стабілізації внутрішнього ринку та заміщення сегментів, які постраждали від воєнних дій. Частка ЄС у структурі українського імпорту перевищила 53 %, що свідчить про поглиблення інтеграції українського агропродовольчого ринку з європейськими ланцюгами постачання [Dukhnytskyi, Pugachov, 2024, с. 29-31]. Повномасштабна війна 2022 р. змінила структуру глобальних аграрних потоків і посилила тенденції, що формувалися у світовій продовольчій системі в попередні роки. Європейський Союз завдяки інституційному потенціалу, економічній стійкості та здатності швидко створювати альтернативні логістичні рішення виступив одним із ключових чинників стабілізації світового ринку. Перебудова маршрутів, посилення внутрішньої координації та розширення взаємодії з Україною стали основою для подальших трансформацій глобальних аграрних ланцюгів у контексті тривалих геополітичних та економічних ризиків.

Європейський зелений курс став стратегічним напрямом трансформації агропродовольчих систем ЄС ще до 2022 р., однак у контексті посилення

геополітичних і кліматичних викликів його значення набуло комплексного характеру. Політика екологічної модернізації спрямовувала аграрний сектор на досягнення кліматичної нейтральності, підвищення стійкості та зміцнення безпеки продовольчих ланцюгів. Центральний блок ініціатив Green Deal передбачав зменшення екологічних навантажень і раціональне використання ресурсів, формуючи основу довгострокової адаптивності агросектору [European Commission, 2024].

Стратегія «Від ферми до виделки» стала ключовим механізмом реалізації екологічних цілей, поєднавши вимоги до безпечності продукції з екологічними критеріями виробництва. Вона передбачала скорочення застосування пестицидів, добрив та антимікробних препаратів, а також стимулювала розвиток органічного виробництва. У дослідженнях підкреслюється, що ці заходи сприяли формуванню нового підходу до управління природними ресурсами, орієнтованого на збереження екосистем поряд із підтриманням продовольчої стабільності [Matthews, 2022, с. 25-33]. Стандарти сталого управління поступово формували конкурентні позиції європейських виробників, заохочуючи адаптацію бізнес-моделей до екологічно збалансованих практик. Важливу роль у цьому відігравали нормативні акти ЄС, спрямовані на підвищення відповідальності компаній за екологічні показники [Steiner, Makarenko, Yuhai, 2024, с. 271].

Спільна аграрна політика забезпечила впровадження екосхем, як інструментів фінансового стимулювання природоорієнтованого землекористування. У країнах Західної Європи вони стали чинником технологічних змін, що сприяв підвищенню стійкості виробництва та зменшенню викидів парникових газів. Упровадження екосхем узгоджувалося з національними стратегічними планами й загальноєвропейськими екологічними пріоритетами [Federal Ministry of Food and Agriculture, 2024]. Підвищення екологічних стандартів суттєво вплинуло на міжнародну торгівлю. Європейський ринок поступово перетворювався на простір із високими екологічними вимогами, що вимагали від країн-партнерів адаптації виробничих систем до суворих критеріїв щодо пестицидів, відстежуваності та органічної сертифікації. Ці вимоги зміцнили позиції ЄС як глобального нормативного центру у сфері торгівлі продовольством [Matthews, 2022, с. 40-47].

Цифрові технології доповнили екологічну модернізацію, створивши нові можливості для моніторингу впливу агровиробництва на довкілля та підвищення відстежуваності ланцюгів постачання. Проте наукові дослідження підкреслюють потребу узгодження інновацій із регуляторними й управлінськими практиками, оскільки реальні ефекти цифровізації поки що вивчені недостатньо [Steiner, Makarenko, Yuhai, 2024, с. 272-274].

У ширшому контексті зелена трансформація розглядається як етап розвитку стійких продовольчих систем, що поєднують екологічні, економічні та соціальні параметри. Наукові концепції акцентують на важливості скорочення залежності агросектору від викопних ресурсів, адаптації до кліматичних змін та підтриманні довгострокової стабільності продовольчих ланцюгів [Hunecke, Thom, Vogt, Bellingrath-Kimura, Brück, Gaupp, Geppert, Grune, Herzfeld, Kulling, Ojha, Piorr, Regierer, Renner, Schlüter, Schreiner, Springmann, Weith, Wiedmer, 2025, с. 6873-6878]. Європейський зелений курс сформував основу глибинної модернізації агропродовольчих ланцюгів, визначивши нові вимоги до виробництва, перероблення

та торгівлі, а також закріпивши стійкість як стратегічний критерій розвитку аграрного сектору. Він посилив роль ЄС як одного з провідних глобальних регуляторів у сфері екологічно орієнтованого агровиробництва.

Після 2022 р. Європейський Союз переглянув інституційну та регуляторну архітектуру у сфері продовольчих ланцюгів, реагуючи на одночасний вплив війни в Україні, енергетичної нестабільності, інфляційного тиску та порушення глобальної логістики. Сукупність цих викликів продемонструвала потребу у нових механізмах управління ризиками, здатних забезпечити стійкість внутрішнього ринку та його адаптивність до зовнішніх шоків. У цьому контексті вагоме значення отримали інституційні інновації, спрямовані на посилення координації, прогнозування та кризового реагування, серед яких центральне місце посів Європейський механізм кризової підготовки та реагування на загрози продовольчій безпеці (EFSCM). EFSCM був створений як постійна платформа взаємодії держав-членів, країн-спостерігачів і приватного сектору. Механізм забезпечує обмін інформацією, спільний аналіз ризиків і функціонує у регулярному та кризовому режимах. До його складу увійшли компетентні органи 27 держав-членів та понад тридцять профільних асоціацій, що представляють основні сегменти агропродовольчих ланцюгів [European Commission, 2023]. У 2022-2023 рр. EFSCM проводив термінові засідання щодо впливу російського вторгнення на доступність добрив, енергоресурсів та окремих товарних груп, розробляючи рекомендації з диверсифікації постачання, оптимізації логістики та кризової комунікації.

Паралельно ЄС посилив регуляторні положення Спільної аграрної політики (CAP), яка після реформування отримала новий акцент на кліматичній адаптації та стійкості виробництва. Національні стратегічні плани забезпечили країнам-членам гнучкість в імплементації інструментів CAP при дотриманні загальноєвропейських екологічних вимог. У німецькій моделі імплементації ключову роль відігравали екосхеми та програми модернізації виробництва, орієнтовані на зміцнення локальної стійкості та збереження природних ресурсів [Federal Ministry of Food and Agriculture, 2024]. Зовнішній вимір політики був спрямований на підтримку найбільш вразливих третіх країн. Згідно з документом Ensuring global food supply and food security, ЄС виступив стабілізатором світової продовольчої системи завдяки гуманітарним програмам, розвитку логістичних рішень для експорту української продукції та співпраці з FAO, WFP та IFPRI. Ці механізми сприяли зміцненню стійкості держав-імпортерів зернових, які найбільше постраждали від зміни глобальних потоків [European Commission, 2024].

Після 2022 р. Європейський Союз посилив роль у формуванні глобальних стандартів продовольчої безпеки. Новий інституційний підхід передбачає ширшу координацію між виробничими, переробними, логістичними та торговельними ланками, інтеграцію цифрових інструментів і розширення участі зацікавлених сторін. У «Strategic Dialogue on the Future of EU Agriculture» наголошується, що ця модель ґрунтується на принципах інтегрованого управління, орієнтованого на поєднання екологічних, економічних і соціальних цілей та зміцнення довіри у продовольчих ланцюгах [European Commission, 2024]. Європейський Союз сформував нову інституційну та регуляторну архітектуру, спроможну забезпечувати оперативне реагування на кризи та довгострокову стійкість продовольчих ланцюгів. Її основу становлять EFSCM як механізм кризового управління, оновлена CAP як

інструмент екологічної та структурної модернізації та зовнішня політика ЄС, спрямована на підтримку глобальної продовольчої стабільності.

Також, після 2022 р. взаємодія між Європейським Союзом та Україною у сфері торгівлі агропродовольчою продукцією зазнала суттєвих структурних змін, зумовлених руйнуванням традиційних експортних маршрутів, логістичними обмеженнями та зміною ринкових пріоритетів. Перебудова торгівельних потоків відбувалася в умовах блокування українських морських портів, зростання транспортних витрат та порушення інфраструктури Чорноморського регіону. За цих умов Європейський Союз став основним партнером України, забезпечивши альтернативні канали збуту та створивши передумови для глибшої інтеграції українського агросектору до європейських ланцюгів постачання.

Ключовим напрямом змін стало переналаштування маршрутів експорту. У межах ініціативи «шляхи солідарності» Європейський Союз розвинув сухопутні та річкові логістичні коридори, що дозволили компенсувати втрату морських шляхів і забезпечити транзит зернових та олійних культур до світових ринків. Європейська Комісія відзначає, що ці маршрути відіграли важливу роль у стабілізації глобального продовольчого ринку, зменшивши дефіцит зернових у країнах Африки та Близького Сходу [European Commission, 2024].

У новій логістичній конфігурації провідну роль відігравали Польща, Румунія, країни Балтії та дунайські порти. Польща стала ключовим сухопутним хабом українського експорту, поєднуючи залізничні та автомобільні маршрути. Румунія забезпечувала альтернативний вихід через порт Констанца та дунайську інфраструктуру, а порти Балтії відкривали доступ до Північного моря. Посилення цих напрямів дозволило підтримувати експорт навіть за умов обмеженої морської логістики та підвищило роль ЄС як стабілізаційного центру світових продовольчих потоків [European Commission, 2024].

Торгівля між ЄС та Україною у післявоєнний період також зазнає структурних зрушень. За даними досліджень, частка ЄС у структурі імпорту агропродовольчої продукції України перевищила 53 %, що зробило Євросоюз основним джерелом товарів внутрішнього споживання [Dukhnytskyi, Pugachov, 2024, с. 29-31]. У структурі імпорту домінували готові харчові товари та корми, що відображає глибшу інтеграцію України у європейські переробні ланцюги. Водночас ЄС залишався ключовим транзитним вузлом для українського експорту, поєднуючи функції постачальника та логістичного партнера.

Регуляторний вимір співпраці зумовлював необхідність адаптації українських стандартів якості, безпечності та екологічності до норм Спільного ринку. Європейська регуляторна модель передбачала підвищені вимоги до прозорості ланцюгів постачання, сертифікації та відстежуваності продукції. Наукові дослідження підкреслюють, що саме прозорість і корпоративна відповідальність стали визначальними критеріями участі у міжнародних ланцюгах доданої вартості, а ЄС відіграє провідну роль у формуванні цих глобальних стандартів [Steiner, Makarenko, Yuhai, 2024, с. 275]. Торгівельно-логістичні зміни після 2022 р. сформували нову модель регіональної взаємозалежності, у межах якої Європейський Союз виступає ключовим елементом інтеграції України до західноєвропейських продовольчих ланцюгів. Переналаштування експортних маршрутів, зміна структури торгівлі та гармонізація стандартів створили основу для подальшого поглиблення

економічної інтеграції та підвищення стійкості агропродовольчої взаємодії між Україною та Європейським Союзом.

Трансформація агропродовольчих систем Європейського Союзу після 2022 р. супроводжувалася змінами в корпоративній структурі ринку, підвищенням вимог до прозорості та зростанням ролі інновацій у забезпеченні стійкості ланцюгів постачання. Сучасна архітектура аграрних ланцюгів ЄС дедалі більше залежить від взаємодії між великими корпораціями, переробними підприємствами, фермерськими господарствами та логістичними операторами. В умовах геополітичних та економічних ризиків ЄС переосмислив баланс між приватним сектором та регуляторними інституціями, зосереджуючись на зміцненні стійкості та прозорості виробничих і торгівельних процесів.

Однією з ключових тенденцій стало посилення корпоративної концентрації у харчовій промисловості та переробних секторах. Дослідження з країн Центральної Європи засвідчують зростання домінування великих переробних компаній та послаблення позицій малих і середніх підприємств. Індекс Герфіндала-Гіршмана (ІГГ) та інші показники підтверджують укрупнення ринку та зниження рівня конкуренції, що підвищує залежність дрібніших учасників від політики великих корпорацій [Bashokoh, Tóth, Ali, 2025, с. 4-9]. У таких умовах централізація потужностей збільшує вразливість до зовнішніх шоків, концентруючи ризики у вузлових сегментах ланцюга.

Зростання вимог до прозорості та корпоративної звітності стало ще одним вагомим напрямом трансформації. Європейські нормативні акти у сфері сталості визначають нові правила поведінки компаній, вимагаючи розкриття інформації про способи виробництва, вплив на довкілля та ризики у ланцюгах постачання. Наукові дослідження підкреслюють, що прозорість та відповідність екологічним стандартам стають ключовими критеріями конкурентоспроможності на агропродовольчих ринках [Steiner, Makarenko, Yuhai, 2024, с. 268-276].

Розвиток технологічних рішень значно посилив можливості контролю та моніторингу ланцюгів постачання. Використання блокчейну, цифрової ідентифікації продукції, систем штучного інтелекту та Інтернету речей дає змогу відстежувати походження товарів, контролювати дотримання екологічних норм та зменшувати інформаційні ризики. Водночас дослідження підкреслюють, що ефективність цих технологій залежить від їх узгодженості з інституційними та управлінськими моделями агросектору ЄС і розвитку спільних технічних стандартів [Steiner, Makarenko, Yuhai, 2024, с. 273-274].

Стійкість агроланцюгів постачання дедалі частіше розглядається через поєднання технологічних інновацій, адаптивного управління та екологічної відповідальності. Концепція SARAS (Sustainable and Resilient Agrifood Systems) наголошує на необхідності переходу до гнучких управлінських моделей, здатних прогнозувати ризики та забезпечувати стійкість виробництва у довгостроковій перспективі. До таких змін належать впровадження кліматично нейтральних технологій, розвиток циркулярних моделей виробництва та зменшення залежності від викопних ресурсів [Hunecke, Thom, Vogt, Bellingrath-Kimura, Brück, Gaupp, Geppert, Grune, Herzfeld, Kulling, Ojha, Piorr, Regierer, Renner, Schlüter, Schreiner, Springmann, Weith, Wiedmer, 2025, с. 6880-6882].

Європейський Союз також посилив екологічні вимоги як до внутрішніх, так і до зовнішніх виробників. Політика в межах Зеленого курсу формує єдині правила щодо використання пестицидів, відстежуваності та екологічної відповідальності, що підвищує роль корпорацій у контролі своїх ланцюгів постачання та стимулює адаптацію бізнес-моделей до критеріїв сталого розвитку.

Структурованість, прозорість та стійкість ланцюгів постачання формують взаємопов'язану систему змін, що визначає нову логіку розвитку агропродовольчого сектору ЄС. Зростання ринкової концентрації поєднується з посиленням нормативних вимог і цифрових стандартів, тоді як адаптація до глобальних викликів вимагає від компаній гнучкості, інновацій та екологічної відповідальності. Це поступово формує модель, у якій стабільність продовольчих систем ґрунтується на координації інституцій, технологічному оновленні та високому рівні прозорості.

Позиціонування Європейського Союзу у глобальній аграрній системі значною мірою визначається його здатністю формувати нормативні рамки, що впливають на поведінку партнерів і структуру міжнародних продовольчих потоків. Після впровадження Європейського зеленого курсу екологічні стандарти та регуляторні вимоги ЄС почали визначати не лише внутрішню модель розвитку, а й параметри доступу на європейський ринок для третіх країн. Це закріпило роль Західної Європи як глобального нормотворця в аграрній сфері, який поєднує торгівельні інтереси з екологічними пріоритетами. Екологізація імпорتنних вимог стала одним з основних каналів цього впливу. ЄС поступово підвищував критерії щодо використання пестицидів, скорочення викидів, сталості виробничих практик та відстежуваності продукції. У межах «Farm to Fork» сформовано нормативну базу, що визначає нові умови доступу на ринок ЄС. Наукові дослідження підкреслюють, що такі вимоги змушують країни-постачальники адаптувати власні виробничі системи до екологічних та технічних стандартів ЄС, щоб зберігати конкурентоспроможність [Matthews, 2022, с. 55-63].

Вплив Зеленого курсу особливо відчутний у країнах, що розвиваються, які мають обмежені можливості для швидкої технологічної модернізації. Підвищення критеріїв щодо сталості, збереження ґрунтів, біорізноманіття та кліматичних вимог означає, що традиційні переваги дешевої продукції більше не гарантують доступу до ринку ЄС. Екологічні параметри фактично перетворюються на інструмент зовнішньоекономічного впливу, стимулюючи виробників поза межами Союзу до структурних змін [Matthews, 2022, с. 68-69].

Розвиток європейських механізмів прозорості та корпоративної відповідальності також змінює позиції країн-постачальників. Європейські компанії відповідно до нових нормативних актів зобов'язані контролювати екологічні та соціальні ризики у своїх ланцюгах постачання, що підвищує вимоги до виробників за межами ЄС. Наукові дослідження свідчать, що вимоги щодо розкриття даних, оцінки ризиків та управління сталими ланцюгами постачання змінюють структуру глобальних аграрних мереж та підсилюють роль відповідального корпоративного управління [Steiner, Makarenko, Yuhai, 2024, с. 272-274].

Іншим виміром впливу є інтеграція екологічних критеріїв у торгівельні угоди та партнерські програми ЄС. Вимоги сталості дедалі частіше включаються в умови співпраці, що особливо важливо для країн, економіка яких значною мірою залежить від аграрного експорту до Європи. Це вимагає від партнерів значних інституційних

та технологічних змін, щоб відповідати параметрам європейського ринку. У глобальному контексті Європейський Союз виступає одним із найвпливовіших регуляторних центрів, здатних формувати «Брюссельський ефект», коли європейські стандарти фактично стають нормами міжнародного ринку. В аграрному секторі це проявляється у поширенні вимог до сталості та прозорості навіть на ті країни, які не мають прямих угод з ЄС. Екологічна модернізація ЄС, таким чином, здійснює структурний вплив на світові продовольчі ланцюги, задаючи параметри їх адаптації.

Західноєвропейські аграрні ринки дедалі більше виступають центрами, що поєднують екологічні критерії з торгівельною ефективністю. Завдяки високому рівню нормативної узгодженості, інституційної стійкості, потужним корпоративним структурам та підвищеним вимогам до прозорості ЄС формує новий формат розвитку глобального аграрного сектору. У поєднанні з інструментами підтримки продовольчої стабільності це зміцнює роль Європейського Союзу як стратегічного регулятора та одного з центральних акторів сучасної світової продовольчої системи.

Висновки. У підсумку можна стверджувати, що трансформація ролі Західної Європи у світових аграрних ланцюгах після 2022 р. набула системного характеру. Європейський Союз виступив одним із ключових акторів, здатних стабілізувати міжнародні продовольчі потоки, компенсувати наслідки порушення чорноморської логістики та підтримувати функціонування глобального ринку в умовах багатовимірних криз. Завдяки розвитку альтернативних експортних коридорів, зміцненню внутрішніх механізмів координації та підвищенню вимог до сталості ЄС зберіг не лише власну ринкову рівновагу, але й забезпечив критично важливу підтримку міжнародній продовольчій безпеці.

Події останніх років продемонстрували, наскільки швидко може змінюватися структура світових аграрних ланцюгів у разі зовнішніх шоків, і як важливою є здатність держав та регіональних об'єднань реагувати на них своєчасно та скоординовано. Досвід Європейського Союзу показує, що нормативні стандарти, екологічні вимоги та прозорість ланцюгів постачання можуть відігравати не лише регульовальну, а й стабілізаційну роль у глобальному продовольчому середовищі.

Актуальним завданням є посилення міжнародної співпраці та розвиток інституцій, здатних запобігати дестабілізації продовольчих систем у майбутньому. В умовах зростання екологічних, політичних й логістичних ризиків необхідно підтримувати ті механізми, що зміцнюють стійкість агропродовольчих ланцюгів, сприяють прозорості та забезпечують недопущення критичних розривів у постачанні. Для України особливого значення набуває продовження інтеграції до європейського ринку, оскільки це створює довгострокові гарантії продовольчої безпеки та зміцнює її роль у регіональній і глобальній продовольчій системі.

References

- Beyond Food (2023). *The sustainability of agri-food imported in Belgium: What lessons can be learned after 20 years of multi-stakeholder initiatives in international agri-food value chains?* [in English]
- Bodo Steiner, Inna Makarenko and Kateryna Yuhai (2024). *Transparency of sustainability disclosure in agri-food value chain management: Mapping the scientific landscape. Problems and Perspectives in Management*, 22(4), 268-287. [in English]
- Dukhnytskyi, B., & Pugachov, V. (2024). *Import of agri-food products to Ukraine. Ekonomika APK*, 31(6), 27-35. [in English]
- EC (2023). *EU agricultural outlook for markets, 2023-2035*. European Commission, DG Agriculture and Rural Development, Brussels. [in English]

-
-
- European Commission (2024). *Ensuring global food supply and food security*. [in English]
- European Commission (2024). *Strategic Dialogue on the Future of EU Agriculture – Final Report*. [in English]
- European Commission, DG AGRI (2023). *Report on the activities of the group of experts on the European Food Security Crisis Preparedness and Response Mechanism (EFSCM)*. [in English]
- Federal Ministry of Food and Agriculture (Germany) (2024). *Main features of the Common Agricultural Policy (CAP) and its implementation in Germany*. [in English]
- FAO (2023). *The State of Food and Agriculture 2023 – Revealing the true cost of food to transform agrifood systems*. Rome. [in English]
- Glauben, T., Svanidze, M., Götz, L., et al. (2022). *The War in Ukraine, Agricultural Trade and Risks to Global Food Security*. *Intereconomics*, 57, 157-163. [in English]
- Hunecke, C., Thom, F., Vogt, J. H.-M., et al. (2025). *Sustainable and Resilient Agrifood Systems (SARAS). A Leibniz Position*. *Sustainable Development*, 33(5), 6871-6884. [in English]
- Imani Bashokoh, M., Tóth, G., & Ali, O. (2025). *Corporate Concentration and Market Dynamics in Hungary's Food Manufacturing Industry Between 1993 and 2022*. *Economies*, 13(5), 136. [in English]
- Matthews, A. (2022). *Implications of the European Green Deal for agri-food trade with developing countries*. Brussels: European Landowners' Organization. [in English]
- Preiss, M., Vogt, J. H.-M., Dreher, C., & Schreiner, M. (2022). *Trends Shaping Western European Agrifood Systems of the Future*. *Sustainability*, 14(21), 13976. [in English]
- Sadłowski, A., & Zajac, A. (2024). *Export of Ukrainian agricultural products through Poland – route restrictions*. *Agricultural and Resource Economics*, 10(4), 29-46. [in English]
- Boyne M. Sustainable Finance Observatory (2023). *Greening the Agricultural Sector in the EU*. [in English]
- Taran, S. (2023). *EU–Ukraine wartime trade: overcoming difficulties, forging a European path*. European Policy Centre, Discussion Paper. [in English]
- Zawojcka, A., & Siudek, T. (2024). *European Union–Ukraine agricultural trade during the Russo-Ukrainian war: a political economy perspective*. *Annals PAAAE*, 26(1), 338-361. [in English]

WESTERN EUROPE AS A KEY PLAYER IN THE RESHAPING OF GLOBAL AGRICULTURAL SUPPLY CHAINS

Serhii Bilan

Doctor of Historical Sciences,

Professor of the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Denys Onikiienko

Student,

National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. The article is devoted to the analysis of the transformation of the role of Western Europe in global agricultural supply chains in the context of profound geopolitical and economic changes caused by the Russian-Ukrainian war. The study shows that the full-scale war of 2022 led to a significant reformatting of global agricultural flows and food security strategies in the EU. The article examines the changes and development of the EU agri-food model, including its main structural components, such as an integrated market, strict regulatory standards, common agricultural policy mechanisms, and the place of the union in global trade in different historical periods. Particular attention is focused on how the EU adapted to sharp changes in logistics routes, the emergence of new risks for energy and fertilizer markets, and the need to ensure the stability of import-dependent partners in the countries of North Africa, the Middle East, and Asia. The strategic decisions that were made by the European Union in response to the disruption of the logistics of the Black Sea region are analyzed. Creating “paths of solidarity”, diversifying external trade flows and changing internal regulatory systems. According to the article, Western Europe has rethought its own model of agricultural development and taken on a global commitment, while playing an important role in stabilizing global agricultural chains and creating a new architecture of food security.

Key words: Western Europe, agricultural chains, food security, European Union, agri-food model, global markets, logistics routes, Russian-Ukrainian war.

СУЧАСНА ДИПЛОМАТІЯ ТА ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ: ВЗАЄМОДІЯ, РИЗИКИ ТА МОЖЛИВОСТІ

Лановюк Людмила Петрівна

кандидат історичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ
e-mail: lanovuklp@ukr.net
<http://orcid.org/0000-0002-6483-101X>

Силка Оксана Захарівна

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри міжнародних відносин і суспільних наук,
Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ
e-mail: o.sylka@nubip.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-0406-1938>

Анотація. У статті висвітлюється вплив інформаційно-комунікаційних технологій на трансформацію сучасної дипломатії, зокрема в контексті цифрової дипломатії (е-дипломатії) як нового інструменту реалізації зовнішньополітичної стратегії. Особливу увагу зосереджено на аналізі цифрової дипломатії країн пострадянського простору з різними рівнями цифрової модернізації та геополітичної орієнтації: Естонії, України, Казахстану та Російської Федерації. Методологічно дослідження базується на порівняльному аналізі, кейс-стаді та контент-аналізі цифрових практик. У статті окреслено ключові інструменти цифрової дипломатії: соціальні мережі, платформи електронного врядування, аналітика великих даних, інструменти прямої цифрової комунікації з міжнародною аудиторією. Виокремлено як позитивні аспекти цифровізації дипломатії (прозорість, ефективність, мобільність, посилення іміджу держави), так і пов'язані з цим загрози, а саме кібершпигунство, дезінформаційні кампанії, інформаційно-психологічні операції. У роботі підкреслено, що цифрова дипломатія є не лише інноваційним каналом комунікації, а й важливим елементом національної безпеки та геополітичного протистояння у регіоні. Практики країн демонструють різні моделі цифрової дипломатії – від інтегрованих підходів до використання технологій як засобу інформаційного впливу. Зроблено висновок про необхідність посилення кіберстійкості, інституційної адаптації та стратегічного осмислення цифрових інструментів у зовнішній політиці держав пострадянського простору.

Ключові слова: цифрова дипломатія, інформаційні технології, міжнародні відносини, публічна дипломатія, пострадянський простір, кібербезпека, зовнішньополітична стратегія.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) радикально трансформує всі сфери суспільного життя, включно з міжнародними відносинами, де цифровізація поступово змінює як інструменти, так і зміст дипломатичної діяльності. Традиційні дипломатичні практики, які протягом

століть ґрунтувалися на конфіденційності, міжособистісних зустрічах та формалізованих каналах міждержавного спілкування, наразі зазнають значного тиску з боку нових технологічних реалій. Поява Інтернету, соціальних мереж, технологій мобільного зв'язку, а також аналітичних інструментів обробки великих масивів даних (Big Data) не лише змінила технічні засоби дипломатичного комунікування, а й істотно вплинула на саму природу зовнішньополітичної діяльності, сформувавши нову парадигму – цифрову дипломатію (е-дипломатію, public diplomacy 2.0).

Актуальність дослідження взаємодії сучасної дипломатії та ІКТ зумовлена зростаючим впливом цифрових інструментів на реалізацію зовнішньої політики держав, процеси ухвалення рішень, управління міжнародними конфліктами, а також на формування іміджу країни в глобальному інформаційному просторі. ІКТ відкрили нові можливості для прямої комунікації між суб'єктами міжнародних відносин і закордонною аудиторією, що дозволяє ефективніше доносити національні меседжі, формувати позитивний міжнародний образ і мобілізувати підтримку з боку міжнародної спільноти. Це набуває особливого значення в умовах інформаційної війни, гібридних загроз та глобальної конкуренції в медіапросторі. Водночас цифровізація дипломатії супроводжується новими викликами, які потребують комплексного осмислення. Серед ключових проблем – питання забезпечення кібербезпеки, захисту персональних і службових даних, протидії дезінформації, маніпулятивним технологіям та зовнішньому впливу на внутрішньополітичні процеси через цифрові канали. У цьому контексті виникає потреба у переосмисленні теоретичних підходів до дипломатії, формуванні нових стратегій комунікації та розвитку цифрових компетентностей дипломатичних кадрів.

Метою даної статті є визначення ключових напрямів впливу інформаційних технологій на функціонування сучасної дипломатичної служби, а також висвітлення основних інструментів і стратегій цифрової дипломатії, які використовуються в умовах трансформації міжнародного комунікаційного середовища. Увага приділена практичному досвіду окремих країн пострадянського регіону, що дозволяє простежити специфіку адаптації національних дипломатичних систем до вимог глобальної цифровізації та викликів інформаційної безпеки.

Історіографічний огляд. Упродовж останнього десятиліття в українському науковому середовищі суттєво активізувалися дослідження, присвячені трансформації сучасної дипломатії під впливом інформаційно-комунікаційних технологій. Особливої актуальності ця тематика набула після початку повномасштабної агресії Російської Федерації проти України, коли цифрова дипломатія набула статусу ключового інструмента міжнародної комунікації, протидії дезінформації та формування позитивного міжнародного іміджу держави. Важливою подією в розвитку наукового дискурсу стала міжнародна конференція «Цифрова дипломатія України: синергія реального і віртуального», що відбулася у 2023 р. на базі Львівського національного університету імені Івана Франка. У межах конференції дослідники обговорювали, як цифрові технології інтегруються в дипломатичну політику держав, зокрема в умовах безпекових загроз, інформаційної агресії та гібридних викликів [Цифрова дипломатія, 2023]. У публікації Н. Белоусової та В. Омеляненка «Підходи України до цифрової дипломатії в геополітиці технологій» [Белоусова, Омеляненко, 2024] здійснено аналіз політики

держави у сфері розвитку ІКТ та її впливу на зовнішньополітичні процеси. Автори стверджують, що цифрові інструменти стають не лише каналами комунікації, але й засобами досягнення стратегічних зовнішньополітичних цілей. Стан і перспективи розвитку публічної та цифрової дипломатії в Україні детально висвітлено в дослідженні Д. Зайця [Засць, 2024], в якому представлено класифікацію сучасних форм публічної дипломатії, зокрема цифрової, у контексті реалізації концепції м'якої сили та стратегічної комунікації. У статті В. Кононенка та Т. Комарової «Цифрова дипломатія як засіб стратегічної комунікації держави» [Кононенко, Комарова, 2024] цифрова дипломатія розглядається як інструмент публічної взаємодії з міжнародною аудиторією в умовах інформаційного суспільства. Автори підкреслюють, що дипломатична діяльність дедалі більше виходить за межі традиційного міжурядового формату та орієнтується на відкриту, оперативну та персоналізовану комунікацію. Окрема увага приділяється соціальним мережам та офіційним урядовим акаунтам як засобам впливу на зовнішні цільові аудиторії в умовах міжнародних криз. Іншу перспективу цифрової дипломатії демонструє стаття А. О. Рудневої та Ю. Г. Мальованої «Цифрова дипломатія у формуванні системи національної безпеки України в умовах війни з РФ» [Руднева, Мальована, 2023]. У роботі цифрову дипломатію проаналізовано крізь призму національної безпеки, з акцентом на її роль у протидії гібридним загрозам та інформаційним атакам. Авторки обґрунтовують, що цифрові канали відіграють не лише комунікативну, а й оборонну функцію: вони використовуються для стратегічного стримування, нейтралізації ворожої пропаганди, мобілізації міжнародної підтримки, зокрема шляхом активізації санкційного тиску на Росію та розвитку співпраці з міжнародними організаціями.

Таким чином, сучасна українська історіографія цифрової дипломатії охоплює широкий спектр аспектів від стратегічної комунікації до інформаційної безпеки і демонструє міждисциплінарний підхід до вивчення ролі ІКТ у зовнішній політиці держави. Українські дослідження цифрової дипломатії дають корисну базу для розуміння, як держава використовує ІКТ для зовнішньополітичної комунікації. Їхні автори підкреслюють значення цифрових платформ для іміджу, ролі публічної дипломатії, а також наголошують на потребі нормативного забезпечення та адаптації до нових викликів. Проте загальна кількість таких праць поки що обмежена, а спектр питань ще недостатньо широкий. Тому тема залишається перспективною для подальших досліджень з фокусом на емпірію, довгостроковий ефект і порівняльні підходи.

Виклад основного матеріалу. У сучасних умовах інформаційні технології виступають потужним каталізатором змін у сфері дипломатії, трансформуючи як форми, так і зміст міжнародної взаємодії. Одним із ключових понять, що позначає цю трансформацію, є Е-дипломатія (E-Diplomacy) – концепт, який передбачає використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) з метою реалізації зовнішньополітичних цілей та ведення міжнародних відносин. Це поняття часто вживається як синонім терміна «цифрова дипломатія» (Digital Diplomacy), однак у низці джерел між ними простежується певне змістове розмежування: перше зосереджується на внутрішньоорганізаційних аспектах дипломатичної діяльності в цифровому середовищі, друге – на її зовнішньокommunikativному вимірі. Е-дипломатія розширює функціональні можливості класичної дипломатії, додаючи

нові інструменти, засновані на використанні цифрових технологій. Вона сприяє формуванню позитивного міжнародного іміджу держави шляхом активного використання соціальних мереж, офіційних вебресурсів, платформ публічної дипломатії для просування національних інтересів, культурних цінностей та зовнішньополітичних наративів серед іноземної громадськості. Завдяки прямій взаємодії з громадянами інших країн, засобами масової інформації, лідерами думок та експертними спільнотами, держави можуть впливати на сприйняття своєї зовнішньої політики за кордоном [Кубко, 2023].

Цифрові технології також значно розширюють можливості моніторингу міжнародної ситуації. Інструменти на основі Інтернету, соціальних медіа та великих даних (Big Data) дозволяють у режимі реального часу відстежувати суспільні настрої, геополітичні тренди, позиції інших держав, що підвищує ефективність дипломатичного реагування. Крім того, ІКТ забезпечують безпечний та оперативний обмін інформацією між центральним апаратом міністерств закордонних справ і дипломатичними представництвами (посольствами, консульствами) через захищені канали зв'язку (зокрема, зашифрована електронна пошта, внутрішні комунікаційні платформи). Створюються цифрові архіви дипломатичних документів, звітів, аналітичних матеріалів, які є доступними в уніфікованих електронних системах. Окремий вимір Е-дипломатії пов'язаний з цифровізацією консульських послуг, які дедалі частіше надаються в онлайн-режимі. Це, зокрема, подання електронних заяв на візи, оформлення паспортів, реєстрація громадян за кордоном [Яковюк, Цвєлих, 2022]. У кризових ситуаціях, під час надзвичайних подій або стихійних лих, цифрові канали (соціальні мережі, SMS-оповіщення, мобільні застосунки) дають змогу оперативно інформувати громадян, координувати евакуаційні заходи та надавати необхідну допомогу.

Значне поширення також отримали віртуальні формати дипломатичної взаємодії: проведення міжнародних переговорів, двосторонніх і багатосторонніх зустрічей у режимі відеоконференцій. Це дозволяє не лише зменшити фінансові та часові витрати, але й підвищити ефективність комунікацій при розробці та погодженні міжнародних документів, резолюцій та угод. Таким чином, е-дипломатія формує нову парадигму міжнародного співробітництва, у якій цифрові технології стають не лише інструментами комунікації, а й складовою політичного впливу, стратегічного управління та забезпечення національних інтересів на глобальній арені. Е-дипломатія є відповіддю на глобальну цифрову трансформацію і має важливе значення, оскільки дозволяє реагувати на події та приймати рішення набагато швидше, ніж традиційні методи. Забезпечує можливість прямої взаємодії з громадськістю, підвищуючи підзвітність, що збільшує прозорість такої діяльності. Дозволяє державним акторам виходити за межі традиційних еліт і впливати на широкі верстви населення у всьому світі.

Е-дипломатія використовує широкий спектр цифрових інструментів, які можна умовно поділити на три основні категорії: соціальні медіа, офіційні платформи та внутрішні комунікаційні системи. Це найбільш помітні інструменти Е-дипломатії, які використовуються для прямої взаємодії з іноземною громадськістю. Серед них: X (Twitter), що використовується для швидких заяв, реагування на поточні події, поширення офіційних позицій та взаємодії з журналістами й лідерами думок; Facebook – використовується для публікації довгих статей, фото- та

відеозвітів, проведення опитувань, промоції культурних подій та таргетованої реклами (просування повідомлень у конкретних країнах); Instagram/TikTok – це інструмент для створення та поширення візуально привабливого контенту, який формує позитивний імідж країни, представляє культурні надбання та робить зовнішню політику більш «людською» та зрозумілою; YouTube – майданчик для розміщення офіційних звернень глав держав/міністрів, документальних фільмів, освітніх програм та пресконференцій; Telegram/WhatsApp – використовуються для внутрішньої координації, а також для швидкого інформування громадян (наприклад, консульські оповіщення під час криз) [Краснопольська, Милосердна, 2022]. Офіційні цифрові платформи – це інструменти, які забезпечують дипломатичну та консульську діяльність. Офіційні вебсайти МЗС та Посольств слугують центральним хабом для офіційної інформації, законів, консульських послуг та електронного документообігу. Забезпечують цифрову прозорість зовнішньої політики. Портали електронного урядування – це інтегровані системи, які дозволяють іноземцям подавати заявки на візи, дозволи на проживання, а громадянам – отримувати консульські послуги (наприклад, продовження дії паспорта) повністю онлайн. Дипломатичні служби використовують спеціалізоване програмне забезпечення для моніторингу мільйонів повідомлень у соціальних мережах, ЗМІ та базах даних, щоб зрозуміти настрої громадськості щодо своєї країни та прогнозувати міжнародні тенденції.

Внутрішні комунікаційні системи – ці інструменти необхідні для ефективної роботи самої дипломатичної служби. Захищена електронна пошта та VPN-мережі – основний інструмент для швидкого та конфіденційного обміну інформацією, інструкціями та звітами між центром та посольствами. Системи управління документами як цифрові платформи для створення, зберігання, спільного редагування та архівування дипломатичних документів, телеграм та службових записок, забезпечуючи контроль версій та безпеку даних. Відеоконференцз'язок (Zoom, Webex, Microsoft Teams) використовуються для проведення двосторонніх та багатосторонніх переговорів, консультацій та внутрішніх нарад із залученням міністрів та експертів з різних країн без необхідності фізичних поїздок. Важливо, що успіх Е-дипломатії залежить не просто від наявності акаунтів у соцмережах, а від інтеграції цих інструментів у єдину стратегію, яка поєднує публічну комунікацію з внутрішнім аналізом та прийняттям рішень.

У якості прикладу успішного впровадження е-дипломатії доцільно звернутися до кейсів окремих держав пострадянського простору, які активно використовують цифрові інструменти для реалізації та просування своїх зовнішньополітичних стратегій. Аналізуючи специфіку розвитку цифрової дипломатії в цьому регіоні, слід урахувати рівень технологічної готовності, інституційну спроможність, політичний режим та особливості інформаційного середовища кожної країни. Важливим чинником, що впливає на темпи та характер цифрової трансформації дипломатичних служб, є також геополітична конкуренція, яка визначає пріоритети зовнішньої комунікації, а іноді й спричиняє інформаційні протистояння у цифровому просторі. Для здійснення якісного порівняльного аналізу цифрової дипломатії доцільно обрати країни, що репрезентують різні рівні цифрового розвитку, політичної стабільності та геополітичної орієнтації. Такий підхід дозволяє виявити як спільні риси цифрової трансформації дипломатичних практик, так і

національні відмінності, зумовлені внутрішньою політикою, зовнішньою позицією та технологічною спроможністю держав.

Естонія, як член ЄС і НАТО, є визнаним лідером цифровізації у Європі. Її досвід у сфері електронного врядування, кібербезпеки та програмі e-Residency вважається зразком ефективного впровадження цифрових технологій у зовнішньополітичну практику. В Естонії успішно реалізуються елементи високотехнологічної е-дипломатії, орієнтованої на прозорість, інноваційність і залучення цифрових спільнот у процес формування іміджу держави. Україна, яка перебуває в умовах повномасштабної гібридної війни з Росією, демонструє приклад адаптації цифрових інструментів до кризових обставин. ІТ-рішення стали важливими елементами інформаційного спротиву, мобілізації міжнародної підтримки та комунікації з глобальною аудиторією. Особливу увагу привертає використання платформи «Дія» як елемента цифрової ідентичності та потенційного інструмента публічної дипломатії. Крім того, значний досвід напрацьовано в галузі кібербезпеки та протидії дезінформації. Казахстан, як представник Центральної Азії, перебуває в ситуації геополітичного балансування між впливами Російської Федерації та Китайської Народної Республіки. Його кейс є цінним для аналізу ролі інформаційних технологій у підтриманні внутрішньої стабільності, контролю інформаційного простору та розвитку регіональних цифрових платформ. ІТ-технології в Казахстані використовуються як інструмент «керованої модернізації» в умовах авторитарного політичного режиму. Російська Федерація репрезентує приклад активного, але суперечливого застосування цифрових технологій у сфері зовнішньополітичного впливу. Її цифрова дипломатія базується не лише на офіційних платформах, а й на використанні інструментів *sharp power* — зокрема через діяльність таких медійних структур, як RT та Sputnik. Ці канали активно застосовуються для просування проросійських наративів, інформаційних маніпуляцій та підривної діяльності в інших державах регіону. Залучення до аналізу таких різнопланових кейсів дозволяє представити повний спектр моделей взаємодії між інформаційними технологіями та дипломатією: від зразкової цифрової інтеграції (Естонія), кризового цифрового реагування (Україна), прагматичного балансування (Казахстан) до інструменталізації ІТ у цілях зовнішнього впливу та інформаційного тиску (Росія).

Кейс Естонії є одним із найбільш показових для аналізу можливостей використання інформаційних технологій у дипломатії та національній безпеці на пострадянському просторі. Естонія перетворила свою вразливість перед кібератаками на конкурентну перевагу та дипломатичний актив. Естонія використовує свої внутрішні цифрові досягнення як ключовий інструмент публічної дипломатії та економічного впливу. E-Residency (електронне резидентство) — унікальна державна програма, що дозволяє іноземцям отримати захищену цифрову ідентифікацію (ID-картку) для доступу до державних послуг Естонії (реєстрація бізнесу, відкриття банківського рахунку, подання податкових декларацій) онлайн з будь-якої точки світу. Це не просто економічний проєкт, а потужний інструмент *Soft Power*. Він формує позитивний бренд Естонії як інноваційної, прозорої та відкритої до глобальної співпраці країни, що зміцнює її позиції в міжнародних фінансових та ІТ-колах. Характерний й високий рівень цифрової взаємодії між МЗС та іншими державними інститутами через платформу X-Road, що забезпечує швидкий та

безпечний обмін даними. Це підвищує оперативність дипломатичної роботи та консульських послуг. Переживши масовану кібератаку у 2007 р., Естонія стала світовим лідером у сфері кіберзахисту, що використовується в її зовнішній політиці. Естонія активно просуває теми кібербезпеки та відповідальної поведінки держав у кіберпросторі на міжнародних майданчиках (ООН, ЄС, НАТО). Вона виступає як надійний експерт та ініціатор міжнародних норм. На території Естонії розміщено Центр передового досвіду НАТО з кібероборони (CCDCOE), що служить платформою для дипломатичних консультацій та військово-технічної співпраці. Естонія використовує свої ІТ-навички для надання технічної допомоги іншим країнам, особливо в регіоні Східного партнерства, зміцнюючи таким чином двосторонні та багатосторонні зв'язки [Батке, 2025; Петров, Головкин, Котов, 2025; Україна та Естонія..., 2024].

Естонський кейс демонструє, що для країн пострадянського простору інформаційні технології є не лише інструментом внутрішньої модернізації, а й потужним важелем формування міжнародного іміджу та посилення геополітичного впливу, за умови стратегічного інвестування в кіберстійкість та прозорість.

Приклад України є критично важливим для аналізу ризиків та адаптивних можливостей використання інформаційних технологій у дипломатії на пострадянському просторі. Україна являє собою унікальний приклад держави, яка трансформувала свою дипломатичну діяльність в умовах постійної та повномасштабної гібридної агресії. Україна стикається з усім спектром інформаційних та кібернетичних загроз, що вимагає від дипломатичної системи максимальної стійкості. Регулярні та скоординовані кібератаки на критичну інфраструктуру, а також на урядові мережі, включно з МЗС з метою саботажу, викрадення даних або дезорганізації роботи державних органів. Яскравим прикладом можуть слугувати Атаки NotPetya (2017) та серії атак на урядові сайти (січень 2022 р., лютий 2022 р.). Це є систематична робота російських медіа-ресурсів та ботоферм із метою дискредитації української зовнішньої політики, підриву довіри міжнародних партнерів та поширення наративів, що виправдовують агресію. Фокус уваги у даному випадку спрямований на поширення фейків про «втрату підтримки», «розкол у коаліції» або маніпуляції щодо гуманітарних питань. Спроби ворожих акторів заблокувати доступ до українських дипломатичних ресурсів або соціальних мереж у третіх країнах, ускладнюючи пряму комунікацію з іноземною аудиторією. У відповідь на виклики Україна швидко модернізувала свої цифрові інструменти, перетворивши їх на ефективний засіб боротьби та комунікації. Зокрема, використання соціальних мереж, зокрема Twitter та Telegram, як основних каналів для миттєвого інформування міжнародної спільноти про події, запитів про допомогу та спростування дезінформації. Українські дипломати та офіційні особи перетворилися на одних із найактивніших та найвпливовіших користувачів у світовій цифровій дипломатії, що забезпечило безпрецедентну швидкість мобілізації міжнародної підтримки. Використання застосунку «Дія» (платформи електронного урядування) не лише для внутрішніх послуг, а й для проєктів, які мають міжнародний вимір (наприклад, збір пожертв, фіксація військових злочинів, цифровізація документів для біженців) [Белоусова, Омеляненко, 2024; Заєць, 2024; Кононенко, Комарова, 2024; Руднєва, Мальована, 2023].

Приклад України демонструє, що в умовах гібридного середовища ІТ перестають бути лише допоміжним інструментом і стають критичним елементом національної стійкості та зовнішньої політики. Успіх української цифрової дипломатії базується на адаптивності, швидкості реакції та здатності мобілізувати міжнародну громадську думку за допомогою сучасних технологій.

Кейс Казахстану є важливим для аналізу операційних та організаційних ризиків, а також можливостей економічної дипломатії. Казахстан, будучи найбільшою країною Центральної Азії та важливим гравцем у Євразійському економічному союзі (ЄАЕС), балансує між технологічними та інформаційними впливами Росії та Китаю, використовуючи ІТ для внутрішньої модернізації та зовнішньоекономічної експансії. Головні ризики для дипломатії Казахстану пов'язані з його геополітичним розташуванням та спробами внутрішнього контролю над інформаційним простором. Тут виникають ризики технологічної залежності та впливу, оскільки значна частина інфраструктури (телекомунікації, внутрішнє ПЗ) може мати російське або китайське походження. Це створює ризик несанкціонованого доступу та контролю зовнішніх акторів, ускладнюючи провадження незалежної дипломатичної лінії. Відповідно, дипломатичні зусилля спрямовані на диверсифікацію постачальників та залучення європейських/американських ІТ-компаній, щоб уникнути повної залежності від одного геополітичного центру. У періоди внутрішньої нестабільності (наприклад, «Кантар» у січні 2022 р.) влада здатна використовувати ІТ для блокування соціальних мереж та інтернету, що, хоча і є внутрішнім заходом, створює негативний дипломатичний імідж та ускладнює роботу іноземних дипломатичних місій у країні. Таким чином, обмеження свободи слова в інтернеті суперечить ідеалам прозорості публічної дипломатії.

Казахстан є об'єктом активних інформаційних кампаній як з боку російських, так і (меншою мірою) китайських медіа, спрямованих на формування певних суспільних настроїв та підтримку інтеграційних проєктів. Отже, країна опинилася перед дипломатичним викликом: необхідність протидіяти маніпуляціям та захищати національний інформаційний суверенітет, не руйнуючи при цьому стратегічні партнерства. Казахстан активно використовує ІТ для модернізації державного управління та просування економічних інтересів за кордоном. Казахстан досяг значних успіхів у цифровізації внутрішніх послуг (додаток eGov Mobile), що створює позитивний імідж країни як інноваційної. Цей досвід використовується для навчання та консультування інших країн Центральної Азії, посилюючи регіональне лідерство. Спостерігається активний розвиток Міжнародного фінансового центру «Астана» (МФЦА), який використовує передові ІТ-рішення (FinTech, блокчейн) для залучення міжнародних інвестицій. МФЦА слугує головною вітриною та переговорним майданчиком для фінансової та інвестиційної дипломатії, використовуючи ІТ як засіб забезпечення прозорості та швидкості транзакцій. Використовується ІТ і для оптимізації транспортно-логістичних коридорів в рамках ініціативи «Один пояс, один шлях» (BRI). Створюються й цифрові хаби та відбувається інтеграція в глобальні електронні торговельні платформи, що зміцнює позиції Казахстану як ключового транзитного та цифрового моста між Сходом та Заходом [Allamurodov, 2024; Zhanaltay, 2024; Tassilova, Zhappasov, Shyngyssova, Sarybayev, 2018].

Кейс Казахстану ілюструє, що для великих країн пострадянського простору, які прагнуть багатовекторної зовнішньої політики, інформаційні технології є інструментом, що несе подвійний ризик: з одного боку, це ризик геополітичної залежності та внутрішнього контролю, а з іншого – це критична можливість для економічної модернізації, підвищення міжнародної конкурентоспроможності та зміцнення регіонального лідерства через цифрові інновації.

Приклад Російської Федерації є ключовим для ілюстрації ризиків та викликів, оскільки він демонструє використання інформаційних технологій не лише як інструменту дипломатії, але й як агресивного, системного засобу зовнішнього впливу та підривної діяльності на пострадянському просторі та за його межами. Цей підхід часто описують терміном «Гостра Сила» (Sharp Power). Росія використовує свої технологічні та медійні ресурси для цілеспрямованого впливу на внутрішньополітичні та зовнішньополітичні процеси в інших країнах. Системне використання державних медіа-платформ, таких як RT (Russia Today) та Sputnik, для поширення альтернативних (проросійських) наративів, маніпуляцій та фейків, спрямованих на підрив довіри до західних інститутів та підтримку проросійських політичних сил у країнах-сусідах. Маємо на увазі формування «руського мира» та підтримку концепції про «зовнішнє управління» в країнах пострадянського простору. Спостерігаємо активне використання кіберугруповань, пов'язаних із державними спецслужбами, для цілеспрямованого шпигунства, політичного втручання та саботажу на території інших країн. Ці дії безпосередньо суперечать нормам міжнародної дипломатії та створюють напругу, що вимагає постійних дипломатичних демаршів з боку атакованих країн. Просування російського програмного забезпечення, обладнання та технологічних стандартів (наприклад, у сфері безпеки та телекомунікацій) серед союзників (ЄАЕС, ОДКБ) створює технологічну «залізну завісу» та ускладнює євроінтеграційні процеси для низки країн. Російська дипломатія ефективно інтегрує ІТ для досягнення своїх геополітичних цілей, що є можливістю для нетрадиційних інструментів впливу. Використовує соціальні мережі та YouTube для швидкого реагування на міжнародні події, часто з метою виправдання агресивних дій або висміювання опонентів. Оперативно формує інформаційний порядок денний у глобальному масштабі, що змушує опонентів постійно «відбиватися» від звинувачень. Підтримка спільних цифрових платформ та інтеграційних проєктів у рамках ЄАЕС дозволяє уніфікувати стандарти та посилювати залежність країн-учасниць від російських технологічних рішень. Використовує інтернет-платформи для фінансування, координації та інструктування проросійських неурядових організацій, політичних партій та громадських активістів у країнах пострадянського простору, перетворюючи їх на елементи гібридної війни [Willaert, Tuters, 2025; Naq, 2025].

Таким чином, кейс Росії ілюструє, як для держав, які прагнуть ревізійної зовнішньої політики, інформаційні технології стають не лише засобом комунікації, а й комплексним, високотехнологічним інструментом геополітичного тиску.

В умовах зростання ролі інформаційних технологій у міжнародних відносинах особливу увагу слід приділити їх використанню як інструмента зовнішньополітичного впливу. Зокрема, цифрові технології дедалі частіше застосовуються як засіб реалізації геополітичного тиску. У цьому контексті

актуальним є акцент на негативних наслідках і ризиках, що супроводжують активну цифровізацію дипломатичної сфери країн пострадянського простору. Йдеться, насамперед, про інформаційні та кібернетичні загрози, серед яких кібершпигунство, витоки конфіденційної інформації, а також цілеспрямовані атаки на інститути зовнішньої політики (міністерства, дипломатичні представництва), що мають на меті отримання секретної кореспонденції або компрометуючих матеріалів. Серед інших форм загроз – дезінформаційні кампанії та інформаційно-психологічні операції, що базуються на технологіях глибинних фейків (deepfake), масованому застосуванні ботоферм та інструментів мережевого тролінгу. Ці дії спрямовані на підірив легітимності державних інститутів, дискредитацію дипломатичного корпусу та спотворення суспільного дискурсу щодо зовнішньополітичного курсу держав регіону. У цьому зв'язку кібератаки можуть розглядатися як складова гібридної тактики тиску в міжнародних відносинах.

Разом із тим, цифрові технології мають і значний позитивний потенціал у підвищенні ефективності, прозорості та результативності дипломатичної діяльності. Зокрема, застосування аналітики великих даних і штучного інтелекту сприяє моніторингу глобальних тенденцій, прогнозуванню кризових ситуацій та підтримці процесу ухвалення рішень у межах підходу evidence-based diplomacy. Ефективним є й використання мобільних застосунків і захищених цифрових платформ для координації дій у надзвичайних ситуаціях – евакуації громадян, реагування на природні катастрофи тощо. Автоматизація консульських процедур (електронні візи, онлайн-реєстрація) значно покращує доступність та якість послуг. Цифрові платформи, зокрема, X (Twitter), Facebook, Instagram, YouTube, стали важливими каналами прямої комунікації держави з міжнародною аудиторією, що дозволяє обходити традиційні ЗМІ. Окрім цього, цифрова дипломатія охоплює просування культурного, економічного та туристичного потенціалу за допомогою віртуальних виставок, вебконференцій та інтерактивних ресурсів. Також зростає значення онлайн-платформ, спрямованих на мобілізацію та інтеграцію ресурсів закордонної діаспори – через механізми краудфандингу, громадського лобіювання та міжнародної солідарності.

Висновки. Цифровізація докорінно змінює сучасну дипломатичну практику, трансформуючи як інструменти зовнішньої політики, так і способи комунікації держав із міжнародною аудиторією. Інформаційні технології відіграють двоїсту роль у дипломатії: з одного боку як чинник підвищення ефективності, прозорості та мобільності зовнішньополітичної діяльності; з іншого, як джерело нових викликів, пов'язаних із інформаційною безпекою, кіберагресією та маніпулятивним впливом. Проведений порівняльний аналіз практик Естонії, України, Казахстану та Російської Федерації засвідчив значну варіативність підходів до цифрової дипломатії в межах пострадянського простору. Естонія демонструє модель ефективної цифрової дипломатії, інтегрованої в загальну стратегію кібербезпеки та електронного врядування. Україна, перебуваючи в умовах війни та гібридних загроз, використовує цифрові інструменти як засіб оперативної комунікації, міжнародної мобілізації та протидії дезінформації. Казахстан розвиває цифрову дипломатію в умовах геополітичного балансування та технологічної залежності від глобальних акторів. Росія ж застосовує цифрові канали переважно як інструмент інформаційного впливу

та дестабілізації з використанням технологій дезінформації, кібератак і «гострої сили» (sharp power).

Узагальнюючи, можна стверджувати, що цифрова дипломатія набула стратегічного значення в міжнародних відносинах. Для держав пострадянського регіону її ефективна імплементація має базуватися на поєднанні технологічної модернізації, інституційної стійкості та розбудови довіри як усередині країни, так і на глобальному рівні. Подальше дослідження цієї теми передбачає глибший аналіз практик інформаційного протистояння, питань кіберетики, а також ролі цифрової дипломатії в системі забезпечення національної безпеки.

Список використаних джерел та літератури

Allamurodov, B. Kh. 2024. Digital Diplomacy as a Tool for Implementing the Foreign Policy of Central Asian Countries (On the Example of Kazakhstan and Uzbekistan). – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/377106675_Digital_Diplomacy_as_a_Tool_for_Implementing_the_Foreign_Policy_of_Central_Asian_Countries_On_the_Example_of_Kazakhstan_and_Uzbekistan

Haq, ul S. 2025. Russia's Digital Diplomacy and Cyber Governance: Strategic Narratives, Hybrid Tactics, and Global Implications (2000–2025). – Режим доступу: <https://assajournal.com/index.php/36/article/view/422>

Tassilova, A., Zhappasov, Z., Shyngyssova, N., Sarybayev, M. S. 2018. Comparative analysis on digital diplomacy in Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/325413489_Comparative_analysis_on_digital_diplomacy_in_Kazakhstan_Uzbekistan_and_Kyrgyzstan

Willaert, T., Tuters, M. 2025. From denazification to the Golden Billion: an inductive analysis of the Kremlin's weaponisation of digital diplomacy on Telegram. – Режим доступу: <https://www.nature.com/articles/s41599-025-05382-x>

Zhanaltay, Z. 2024. A New Frontier in Diplomacy: Digital Diplomacy Implementation in Kazakhstan. – Режим доступу: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-50966-7_6

Батке, Б. 2025. Як Естонія випередила всю Європу за рівнем цифровізації. – Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/ak-estonia-viperedila-vsu-evropu-za-rivnem-cifrovizacii/a-73367362>

Белоусова, Н., Омеляненко В. 2024. Підходи України до цифрової дипломатії в геополітиці технологій. *Вісник: Міжнародні відносини*, 58(1), 28–32.

Засць, Д. 2024. Стан та перспективи розвитку публічної дипломатії України під час широкомаштабної російсько-української війни. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 16 (1), 180–187.

Кононенко, В., Комарова, Т. 2024. Цифрова дипломатія як засіб стратегічної комунікації держави. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Питання політології»*, вип. 45, 15–20.

Краснопольська, Т. М., Милосердна, І. М. 2022. Цифрова дипломатія як основа нової публічної дипломатії. *Актуальні проблеми політики*, вип. 69, 13–20.

Кубко, В. 2023. Цифрова дипломатія в сучасних міжнародних відносинах. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. Студії*, вип. 50, 170–176.

Петров, В., Головка, І., Котов, І. 2025. Моделювання цифрової парадипломатії в глобальному просторі. Стратегія нейтралізації інформаційних загроз *Empirio*, Т. 2, спецвипуск. – Режим доступу: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/2f3f7979-08b4-4ac1-bd51-501e264c64eb>

Руднева, А. О., Мальована, Ю. Г. 2023. Цифрова дипломатія у формуванні системи національної безпеки України в умовах війни з РФ *Регіональні студії*, 111–115. – Режим доступу: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/34/19.pdf>

Україна та Естонія: результати партнерства у цифровій трансформації. 2024. – Режим доступу: <https://thedigital.gov.ua/news/technologies/ukraine-ta-estoniya-rezultati-partnerstva-u-tsifrovij-transformatsii>

Цифрова дипломатія України: синергія реального і віртуального. Матеріали міжнародної наукової конференції. Львів, 24 листопада 2023 р. Упорядники: М. Мальський, Р. Вовк, О. Кучик. Львів, 2023. 120 с.

Яковюк, І., Цвєлих, М. 2022. Цифрова дипломатія: впровадження електронних візових послуг в Україні. *Право та інновації* № 3 (39). – Режим доступу: <https://pti.org.ua/ndipzir/uk/article/view/871>

References

Allamurodov, B. Kh. 2024. Digital Diplomacy as a Tool for Implementing the Foreign Policy of Central Asian Countries (On the Example of Kazakhstan and Uzbekistan). – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/377106675_Digital_Diplomacy_as_a_Tool_for_Implementing_the_Foreign_Policy_of_Central_Asian_Countries_On_the_Example_of_Kazakhstan_and_Uzbekistan [in English]

Batke, B. 2025. Yak Estoniia vyperedyla vsiu Yevropu za rivnem tsyfrovizatsii. – Rezhym dostupu: <https://www.dw.com/uk/ak-estonia-viperedila-vsu-evropu-za-rivnem-cifrovizacii/a-73367362> [in Ukrainian]

Bielousova, N., Omelianenko V. 2024. Pidkhody Ukrainy do tsyfrovoy dyplomatii v heopolitytsi tekhnolohii. *Visnyk: Mizhnarodni vidnosyny*, 58(1), 28–32. [in Ukrainian]

Haq, ul S. 2025. Russia's Digital Diplomacy and Cyber Governance: Strategic Narratives, Hybrid Tactics, and Global Implications (2000–2025). – Режим доступу: <https://assajournal.com/index.php/36/article/view/422> [in English]

Kononenko, V., Komarova, T. 2024. Tsyfrova dyplomatiia yak zasib stratehichnoi komunikatsii derzhavy. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina, seriia «Pytannia politolohii*, vyp. 45, 15–20. [in Ukrainian]

Krasnopolska, T. M., Myloserdna, I. M. 2022. Tsyfrova dyplomatiia yak osnova novoi publichnoi dyplomatii. *Aktualni problemy polityky*, vyp. 69, 13–20.

Kubko, V. 2023. Tsyfrova dyplomatiia v suchasnykh mizhnarodnykh vidnosynakh. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia filos.-politoloh. Studii*, vyp. 50, 170–176. [in Ukrainian]

Petrov, V., Holovko, I., Kotov, I. 2025. Modeliuvannia tsyfrovoy paradyplomatii v hlobalnomu prostori. *Stratehiia neitralizatsii informatsiinykh zahroz Empirio*, T. 2, spetsvypusk. – Режим доступу: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/2f3f7979-08b4-4ac1-bd51-501e264c64eb> [in Ukrainian]

Rudnieva, A. O., Malovana, Yu. H. 2023. Tsyfrova dyplomatiia u formuvanni systemy natsionalnoi bezpeky Ukrainy v umovakh viiny z RF Rehionalni studii, 111–115. – Режим доступу: <http://regionalstudies.uzhnu.uz.ua/archive/34/19.pdf> [in Ukrainian]

Tassilova, A., Zhappasov, Z., Shyngyssova, N., Sarybayev, M. S. 2018. Comparative analysis on digital diplomacy in Kazakhstan, Uzbekistan and Kyrgyzstan. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/325413489_Comparative_analysis_on_digital_diplomacy_in_Kazakhstan_Uzbekistan_and_Kyrgyzstan [in English]

Tsyfrova dyplomatiia Ukrainy: synerhiia realnoho i virtualnoho. *Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Lviv, 24 lystopada 2023 r. Uporiadnyky: M. Malskyi, R. Vovk, O. Kuchyk. Lviv, 2023. 120 s. [in Ukrainian]

Ukraina ta Estoniia: rezultaty partnerstva u tsyfrovii transformatsii. 2024. – Режим доступу: <https://thedigital.gov.ua/news/technologies/ukraina-ta-estoniya-rezultati-partnerstva-u-tsifrovii-transformatsii> [in Ukrainian]

Willaert, T., Tuters, M. 2025. From denazification to the Golden Billion: an inductive analysis of the Kremlin's weaponisation of digital diplomacy on Telegram. – Режим доступу: <https://www.nature.com/articles/s41599-025-05382-x> [in English]

Yakoviuk, I., Tsvelykh, M. 2022. Tsyfrova dyplomatiia: vprovadzhennia elektronnykh vizovykh posluh v Ukraini. *Pravo ta innovatsii* № 3 (39). – Режим доступу: <https://pti.org.ua/ndipzir/uk/article/view/871>. [in Ukrainian]

Zaiets, D. 2024. Stan ta perspektyvy rozvytku publichnoi dyplomatii Ukrainy pid chas shyrokomashtabnoi rosiisko-ukrainskoi viiny. *Filosofiia ta politolohiia v konteksti suchasnoi kultury*, 16 (1), 180–187. [in Ukrainian]

Zhanaltay, Z. 2024. A New Frontier in Diplomacy: Digital Diplomacy Implementation in Kazakhstan. – Режим доступу: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-031-50966-7_6 [in English]

MODERN DIPLOMACY AND INFORMATION TECHNOLOGIES: INTERACTION, RISKS, AND OPPORTUNITIES

Lyudmila Lanoviuk

Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor of the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Oksana Sylka

Doctor of Historical Sciences,
Professor of the Department of International Relations and Social Sciences,
National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *This article explores the impact of information and communication technologies on the transformation of modern diplomacy, particularly in the context of digital diplomacy (e-diplomacy) as a new tool for implementing foreign policy strategies. Special attention is given to the analysis of digital diplomacy in post-Soviet countries with varying levels of digital modernization and geopolitical orientation: Estonia, Ukraine, Kazakhstan, and the Russian Federation. Methodologically, the study is based on comparative analysis, case studies, and content analysis of digital practices. The article outlines key instruments of digital diplomacy, including social media, e-governance platforms, big data analytics, and direct digital communication tools for engaging international audiences. Both the positive aspects of diplomacy's digitalization (transparency, efficiency, mobility, and national image enhancement) and the associated risks: namely cyber espionage, disinformation campaigns, and information-psychological operations are highlighted. The study emphasizes that digital diplomacy functions not only as an innovative communication channel but also as a crucial component of national security and geopolitical competition in the region. The examined country cases reveal diverse models of digital diplomacy from integrated approaches to the strategic use of technologies as instruments of informational influence. The article concludes with the necessity to enhance cyber resilience, institutional adaptation, and the strategic rethinking of digital tools in the foreign policy of post-Soviet states.*

Key words: digital diplomacy, information technologies, international relations, public diplomacy, post-Soviet space, cybersecurity, foreign policy strategy.

ВИВЧЕННЯ МІСЦЕВОГО КЛІМАТУ ВІТЧИЗНЯНИМИ ДОСЛІДНИКАМИ У СТАНОВЛЕННІ ПРИРОДНО- СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО РАЙОНУВАННЯ (ОСТАННЯ ТРЕТИНА ХІХ СТ. – 1918 Р.)

Апостол Тетяна Михайлівна
аспірантка,

Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН України, м. Київ

e-mail: tania_apostol@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-2559-2415>

Анотація. В статті вивчено розвиток вітчизняних досліджень місцевого клімату для потреб сільськогосподарської галузі. Показано, що на українських землях вітчизняні науковці, дослідники губернських земств для досягнення сталого розвитку землеробства і тваринництва докладно вивчали місцевий клімат та погодні фактори, їхню динаміку, вплив на формування ґрунтів, на розвиток і врожайність культур, на формування агротехнологій. Вивчення дослідниками місцевого клімату для потреб сільськогосподарської галузі поділено на три етапи: описовий етап у вивченні місцевого клімату та погодних факторів (1870-ті – кінець 1880-х); перехідний етап (кінець 1880-х – 1895) – зростання мережі метеорологічних спостережень та поглиблення аналізу метеорологічних відомостей; етап ведення поточної статистики (1895 – 1918) для досконалого вивчення та аналізу дії місцевого клімату й погодних факторів на результати господарської діяльності. У першому періоді: земства території сучасної України, спираючись на якісні оцінки дії факторів, вивчали клімат у повітах губерній, встановили його тип для конкретних місцевостей; було розпочато дослідження впливу погодних умов на врожайність вирощуваних культур й показано, що отриманий урожай є й результатом дії інших факторів (ґрунту, робочої сили, худоби, оборотного капіталу). У другому періоді: завдяки зростанню мережі спостережних, дощомірних та метеорологічних станцій, проводилися порівняння територій в межах Полтавської, Херсонської, Таврійської, Чернігівської губерній за температурними режимами, накопичувалися дані про кількість опадів та отримували розподіли середніх значень опадів в мм за місяцями та порами року. Всі земські районування за посівними площами культур точно підтверджувалися ґрунтовими та кліматичними умовами відповідних місцевостей. У третьому періоді, використовуючи дані поточної статистики за виділеними у губерніях районами за кліматично-географічними ознаками, земства поставили завдання систематизації однорідних явищ за тривалі періоди часу: вивчали поведінку сортів культур за різних погодних умов у межах районів, залежність результату сільськогосподарської діяльності (урожаю) від певних факторів (наприклад, погодних). Це дозволило виявити закономірності у розподілах посівів зернових культур в регіонах та отримати висновок про необхідність збереження вологи.

Ключові слова: районування, земство, кліматичні та метеорологічні умови, спостереження, кліматично-географічні ознаки, природно-сільськогосподарські регіони.

Постановка проблеми. Україна завжди відзначалася різноманіттям природних умов, що впливають на розвиток, територіальне розміщення та спеціалізацію сільськогосподарського виробництва. Внаслідок доволі різних природних умов місцевостей сформувалися різні за природним біокліматичним потенціалом території. Виявлення та вивчення таких територій, природно-сільськогосподарське районування, є важливим для розвитку аграрної науки та практики, оскільки розкриває їх природний біокліматичний потенціал, залучає аналіз природних умов з точки зору їх значення у сільськогосподарському виробництві. Визначальними показниками для такого районування є, насамперед, агрокліматичні фактори. При виконанні районування відбувався пошук і виділення природно-сільськогосподарських регіонів, однорідних за кліматичними умовами (в межах деяких коливань кліматичних показників), що, насамперед, наприкінці XIX ст. було спрямоване на поліпшення оцінювання сільськогосподарських земель. На сьогоднішній день враховують не тільки властивий кожній таксономічній одиниці комплекс природних умов, а й пов'язані з ними особливості використання земель, що разом складає основу для отримання грошової оцінки сільськогосподарських земель. А врахування разом з місцевими умовами поділу країни на зони, округи, райони складає запоруку успішної сучасної сільськогосподарської діяльності, що передбачає процес постійного вдосконалення зональних систем ведення сільського господарства, розміщення та технологій вирощування сільськогосподарських культур.

Вивчення становлення та розвитку природно-сільськогосподарського районування надає безцінний досвід у пошуку шляхів високоефективного використання аграрно-ресурсного потенціалу країни, можливих підходів для вдосконалення територіального розміщення та регіональної спеціалізації сільськогосподарського виробництва.

Мета – дослідити діяльність вітчизняних дослідників в останній третині XIX ст. – 1918 р. з вивчення місцевого клімату та погодних факторів, їх впливу на розвиток і врожайність сільськогосподарських культур, формування агротехнологій та визначити її роль у становленні природно-сільськогосподарського районування та розвитку сучасних видів районувань для успішного ведення сільського господарства.

Історіографічний огляд. Переважна частина виявлених джерел за предметом дослідження – статистичні звіти, статті та повідомлення, присвячені результатам земської діяльності у губерніях території сучасної України. В них розглядалися різноманітні аспекти діяльності, результати робіт губернських та повітових земств. Серед цих джерел також виявлена деяка інформація про діяльність науковців-аграріїв, а саме про співпрацю у вирішенні господарських завдань.

За тематичним спрямуванням історичні дослідження за проблемою поділяються на такі, що висвітлюють: питання, пов'язані із загальним описом клімату та погодних факторів у статистичному вивченні території губерній; дослідницькі задачі пошуку шляхів підвищення врожайності культур певного регіону; питання з вивчення ґрунтів та факторів, що впливають на ґрунтоутворення (або урахування впливу зональності). За обсягом інформаційного насичення можна виділити: земські статистичні звіти та описи повітів та губерній; статті вчених-ґрунтознавців; доповіді губернських земських зібрань; загальні статті про наукову

діяльність вітчизняних вчених-аграріїв. Усю сукупність праць, в яких розглядалися різноманітні аспекти теми дослідження, можна хронологічно поділити на три окремих періоди: публікації другої третини XIX ст. – кінця XIX ст., що подають переважно інформацію про вивчення місцевого клімату та впливу погодних факторів, найперші районування; публікації початку XX ст. – до 1917 р., що подають інформацію про поглиблення вивчення місцевого клімату та становлення природно-сільськогосподарського районування; наукові публікації пострадянського періоду, що розглядають види сучасних районувань або досліджують розвиток вітчизняного ґрунтознавства.

Перший період характеризують переважно видання губернського земства із статистичними звітами та описами повітів Чернігівської, Херсонської, Полтавської губерній. Видання, де опубліковані статистичні описи повітів губерній, містять розділи, присвячені вивченню географічних та кліматичних умов, першого районування [Матеріали для оцінки земельних угідь..., 1882], [Матеріали для оцінки земель..., 1883], [Збірка з господарської статистики, 1884]. Перелік видань цього періоду замикає узагальнююча робота Велецького С.Н. «Земська статистика. Довідкова книга із земської статистики у двох частинах» [Велецький, 1899], в якій викладені основні принципи земських статистичних досліджень та подано узагальнену характеристику окремого регіону.

Другий період характеризують як видані земствами описи сільськогосподарських років у губерніях за даними поточної статистики [Сільськогосподарський огляд..., 1911], [Щорічник..., 1896], узагальнюючі сільськогосподарські огляди [Історичний нарис..., 1890], [Зведена збірка..., 1900], [Про організацію..., 1883], так і наукові статті видатних вітчизняних вчених-ґрунтознавців [Докучаєв, 1889], [Висоцький, 1893]. Повідомлення [Самбікін, 1893] та протоколи засідань товариств сільського господарства [Журнал засідань, 1894], [Журнал засідань, 1902] доповнюють інформацію про роботи у розбудові мережі для метеорологічних спостережень. Серед видань цього періоду важливими є й узагальнюючі видання, серед яких можна виділити роботу «Землеробський центр та південь Європейської Росії» під редакцією В.В. Морачевського [Землеробський центр..., 1911], де висвітлено узагальнену характеристику одного з регіонів.

У третьому хронологічному періоді дослідники в галузі землевпорядкування й охорони земель Мартин А.Г. [Мартин, 2015] та історики науки Макієнко О.А. [Макієнко, 2007], Половка С.Г. [Половка, 2017], Романюк Н.Й. [Романюк, 2012], Сокирська В.В. [Сокирська, 2012] та ін. у своїх публікаціях всебічно аналізують різноманітні етапи розвитку вітчизняної галузевої наукової думки торкаючись питання галузевих районувань.

Проте історіографічний аналіз наукових джерел показав відсутність окремого дослідження за даною темою. Виявлені публікації обмежуються загальними питаннями історичного розвитку суспільства.

Виклад основного матеріалу. У 70-х роках XIX ст. набуло важливості проведення аналізу природних умов щодо їх значення у сільськогосподарському виробництві, насамперед – дії кліматичних та погодних факторів на результати сільськогосподарської діяльності. Поширення статистичних досліджень місцевого сільського господарства, з накопиченням та аналізом отриманих даних висвітлювали наявність таких територій, що вирізнялися схожими характеристиками (насамперед

групами природно-кліматичних, погодних і ґрунтових показників). Тому й для виділення подібних районів та місцевостей визначальними показниками виступили основні кліматичні та погодні фактори. За такого підходу земським статистикам вперше вдалося виділити в межах губерній природно-сільськогосподарські місцевості, однорідні за географічними, природними та кліматичними умовами [Русов, 1914]. Оскільки ж характеристику погоди та місцевого клімату у статистичних описах повітів губерній у 1880-х роках надавали майже завжди описово, то це дозволило виокремити перший, описовий, етап у вивченні місцевого клімату та погодних факторів (1870-ті – кінець 1880-х). В цей період статистики губернських земств та Центрального Статистичного Комітету, базуючись на якісних оцінках природно-кліматичних факторів, працювали над отриманням описів клімату у губерніях. Земські статистики Чернігівської, Полтавської, Херсонської, Таврійської та Харківської губерній [Русов, 1888], [Велецький, 1899], аналізували отримані дані, використовували типові групування, що дозволило їм увести поділ за типами й вперше поставити у відповідність отриманим місцевим природно-кліматичний типам виділені райони у губернії, а також розпочати вивчення впливу погодних умов на врожайність культур. В цей же період у вітчизняних науковців формувалося розуміння про необхідність врахування впливу на формування врожаю та процеси ґрунтоутворення в регіоні та наявної кліматичної зони. В.І. Ковалевський досліджував залежність вегетаційного періоду сільськогосподарських культур від географічного місцезнаходження. Результати досліджень він виклав у роботі «Про тривалість вегетаційного періоду культурних рослин у залежності від широти і довготи місця» (1884). На III Всеросійському з'їзді природознавців та лікарів (1889) вчений виступив із доповіддю «Запити сучасного сільського господарства до природознавства» [Вергунов, 2019], в якій наголосив на важливості вивчення клімату та погоди, необхідності відкриття метеостанцій на території країни. У роботах В.В. Докучаєва було висунуто та теоретично обґрунтовано явища природної зональності на основі узагальнення знань в галузі ґрунтознавства та геоботаніки та результатів дослідження чорноземних ґрунтів на півдні Європейської Росії (де вивчав і чорноземи Полтавщини) (1877–1878). У роботі «Російський чорнозем» (1883) він стверджував, що ґрунт – самостійне природне тіло, формується та підкорюється власним законам ґрунтоутворення, створюється і розвивається у складній взаємодії факторів ґрунтоутворення (гірських порід, рельєфу, клімату, рослинності, тварин та мікроорганізмів). Вивчаючи чорноземну полосу, В.В. Докучаєв у 1881 р. керував експедицією Вільного економічного товариства що вивчала чорнозем на вододілі Дніпра й Південного Бугу. В.В. Докучаєв продовжив вивчати процес утворення ґрунтів й у 1886 р. представив першу світову карту ґрунтів та наукову класифікацію ґрунтів.

Губернські та повітові земства Правобережжя у статистичному дослідженні сільського господарства від початку велику увагу приділяли вивченню кліматичних умов. Відомості, що збиралися за кліматичними та погодними показниками, спочатку були доступні в опитуваннях у вигляді якісних характеристик факторів («добре», «погане», «сприятливо», «несприятливо» та ін.). Дані про температуру та кількість опадів надходили переважно для обробки до Головної фізичної обсерваторії, оскільки метеостанції підпорядковувалися цій обсерваторії. Тому земствам опосередковано і лише через деякий час ставали доступними зведені

результати кількісних вимірів, з яких найпершими були середні значення температури повітря, тривалість вегетаційного періоду. І, наприклад, в результатах обстеження Кролевецького повіту Чернігівської губернії, опублікованих 1887 р. [Русов, 1914], дослідженнями 1867 – 1885 рр. земські статистики показували сприяли або ні погодні умови пір року для отримання урожаю (на основі даних про температуру та кількість опадів від Головної фізичної обсерваторії), характеризували погодні умови впродовж усіх сезонів, а також довели можливість статистичного виявлення впливу природно-географічних факторів на продуктивність землеробського господарства. У Таврійській губернії, де на кінець 80-х років XIX ст. працювало 12 метеостанцій [Пам'ятна книжка..., 1889], земські статистики в описі губернії за повітами (1888) вже вказували середню температуру за місяцями, порами року з різних станцій губернії, виконували порівняння територій у губернії за температурними режимами, коливанням середньомісячної температури. Вони також наводили дані про час та кількість опадів (в мм), що мало велике значення для цієї губернії внаслідок наявності високих температур влітку.

Із становленням мережі метеорологічних та дощомірних станцій, коли для сільськогосподарської статистики ставали доступні різноманітні дані від станцій відбувся перехід до наступного етапу, на якому відбулося активне зростання мережі метеорологічних та дощомірних станцій, накопичення даних їхніх спостережень й поглиблення аналізу метеорологічних та кліматичних відомостей (кінець 1880-х – 1895).

Як відомо, ґрунти Полтавської губернії В.В. Докучаєв досліджував й від кінця 1880-х років за запрошенням Полтавського губернського земства щодо докладного вивчення ґрунтів губернії. У 1888 – 1894 рр. під його керівництвом було виконане природничо-історичне обстеження Полтавської губернії, в якому не обмежувалися тільки дослідженням ґрунтів [Русов, 1914]. Майже в цей час В.В. Докучаєв, базуючись на розумінні про кліматичної зони, розпочав досліджувати умови існування ґрунтів, які можуть формуватися в декількох кліматичних зонах (інтразональних ґрунтів). У 1890-х роках, В.В. Докучаєв, М.М. Сибірцев та Г.М. Висоцький вивчали умови існування інтразональних ґрунтів, розташування зональних ґрунтів у сусідніх зонах. В цих дослідженнях В.В. Докучаєв спершу основне місце серед факторів ґрунтоутворення відводив клімату, П.А. Костичев виступив проти, оскільки стверджував, що утворення гумусу у ґрунті залежить насамперед від мікроорганізмів, а обробіток ґрунту повинен тісно пов'язуватися з ґрунтово-кліматичними та погодними умовами. М.М. Сибірцев прагнув так виокремити ґрунти, щоб вони найповніше відображали вплив зональних кліматичних умов. Його припущення про різну здатність ґрунтів до відображення впливу різних чинників ґрунтоутворення (насамперед кліматичних умов) увійшло до основних положень ґрунтознавства.

За характеристикою місцевості та ґрунтів земські статистики увели у губернії поділ на природні райони, повіти поділили на смуги та райони (наприклад, Миргородський повіт – 3 смуги, 4 райони (Луговий, Лісний, Центральний, Нагірний)) «Зведений збірник за статистичним описом Полтавської губернії у 1882-1889 роках». Загалом на межі 1890 р. земські статистики Полтавщини увели поділ губернії за природно-економічними ознаками на 26 районів, в основу якого поклали, насамперед, ґрунтові характеристики (тому поділ точно відображав характеристики

ґрунтів і одержана порайонна карта губернії співпала з гіпсометричною та ґрунтовою картами, отриманими у дослідженні В.В. Докучаєва) [Зведений збірник..., 1900].

Поточні результати природничо-історичного обстеження Полтавської губернії під керівництвом В.В. Докучаєва, що мали одним із завдань вивчення кліматичних та метеорологічних умов місцевості, спонукали земських діячів губернії, які були переважно також і членами Полтавського товариства сільського господарства, до наукового вивчення дії кліматичних та метеорологічних факторів на місцеві врожаї, а також до прагнення правильної побудови мережі метеорологічних спостережень у губернії. На засіданні Товариства у 1890 р. з доповіддю про це виступив М.Г. Кулябко-Корецький, як член Товариства та завідувач земського статистичного бюро. Він звернув увагу на недостатність метеорологічних даних для аналізу, оскільки дані з метеорологічних станцій на території губернії надходили лише до Головної фізичної обсерваторії (якій вони підпорядковувалися), до статистичного бюро вони могли потрапити через декілька років в узагальненій формі. На цей час Товариство вже самостійно почало облаштовувати метеорологічні станції, підпорядковані місцевому земству і розбудовувати власну, рівномірно розподілену по губернії, мережу з таких станцій. Оскільки Товариство у своїй діяльності завжди ґрунтувалося на передових наукових засадах, то М.Г. Кулябко-Корецький вказав, що за всіма відмінностями метеорологічних явищ (опадами та ін.) мають бути отримані виміри, що дозволить провести їх систематизацію та вивчення. Він запропонував записи з метеорологічних станцій, підпорядкованих Товариству, відправляти для аналізу Товариству або статистичному бюро. Також розглянув питання про рівномірне розподілення спостережних пунктів на території губернії, про розробку спеціальної програми метеорологічних спостережень для покращення збору та накопичення відповідних даних. Від того часу дані надходили до статистичного бюро, яке й виконувало аналіз даних з метеорологічних спостережень. Для розробки програми метеорологічних спостережень та вдосконалення збору метеорологічних даних Товариством було створено комісію із запровадження в Полтавській губернії мережі метеостанцій на чолі з членом Товариства, земським агрономом, статистиком П.М. Дубровським. Програма була розроблена та затверджена у 1892 р. В ній пропонувалася тришарова структура мережі у губернії, до якої ще й приєднали 225 дощових станцій для ґрунтового вивчення особливостей регіону та накопичення докладних відомостей про кліматичні умови [Велецький, 1894].

Від початку 1890-х рр. у Полтавській губернії земства почали щорічно розглядати статистичні розподіли опадів, середніх температур, інших факторів, а в описах деяких повітів вже з'являється статистичний аналіз за доволі тривалий термін часу, навіть за відсутності метеостанцій (наприклад, для Лохвицького повіту за даними кореспондентів були отримані розподіли опадів та середніх температур за 15 років) [Русов, 1914].

У Херсонській та Таврійській губерніях на 1890 р. вже були значні накопичення даних від місцевих метеостанцій. Наприклад, у Таврійській губернії вже щорічно аналізувати місцеву середню температуру та розподіл середніх значень опадів в мм за місяцями й порами року за даними від 12 станцій Головної фізичної обсерваторії в губернії (станції мали накопичені дані від 5 років (біля м. Мелітополь)

до 53 років (м. Севастопіль)) [Пам'ятна книжка..., 1889] та виконували порівняння територій губернії за температурними режимами. За земським статистичним аналізом кліматичних даних губернії та розподілу посівної площі у землевласників та селян за культурами у повітах та районах повітів було виявлено відповідність отриманих результатів ґрунтовим та кліматичним умовам різних частин губернії. У Херсонській губернії теж аналізували середні температури та величини опадів за даними метеорологічних станцій Головної фізичної обсерваторії, дощомірних та спостережних станцій. Результатами стали висновки про значні коливання значень опадів впродовж року та значний вплив погодних умов на вирощування зернових культур у губернії.

Зростання мережі станцій та пунктів для постійних метеорологічних спостережень поставили питання про розбудову поточної статистики кліматичних та погодних умов (опадів, температура, вітри, погодні катаклізми тощо) для ґрунтового вивчення їх впливу на розвиток польових культур та результати сільськогосподарської діяльності [Русов, 1888]. А рішення Полтавського губернського земства 1895 р. про запровадження ведення поточної статистики стало початком [Русов, 1914] третього етапу – етапу ведення поточної статистики (1895-1918) для досконалого вивчення дії місцевого клімату й погодних факторів на результати господарської діяльності.

На цьому етапі з метою пошуку шляхів отримання сталих результатів сільськогосподарської діяльності продовжувалося вивчення впливу погодних та кліматичних факторів. Для цього використовувалися різноманітні середні температур, величин опадів тощо за вимірами від метеорологічних станцій Головної фізичної обсерваторії та земських метеорологічних станцій. Аналізуючи наявні дані, зверталася увага на коливання значень опадів впродовж року та на нормальні середні, робилися висновки про вплив погодних факторів у 1898 р. на розвиток польових культур у губерніях, повітах, виділених за природно-економічними ознаками районах [Статистико-економічний огляд..., 1900].

Використовуючи накопичені дані поточної статистики для виділених за кліматично-географічними ознаками районів земські агрономи та статистики поставили завдання про систематизацію однорідних явищ за тривалі періоди часу. Земства розпочали вивчали поведінку сортів зернових культур за різних погодних умов у межах таких районів та залежність результату сільськогосподарської діяльності (урожаю) від певних кліматичних факторів. Це дозволило їм виявити закономірності у розподілах посівів зернових культур в регіонах та зробити висновок про необхідність збереження вологи у різних губерніях [Статистико-економічний огляд..., 1900]. Саме цей висновок (на основі відмінностей ґрунтів) став поштовхом до вивчення та аналізу способів обробітку ґрунту в межах виділених районів.

На початок ХХ ст. розгалужена мережа станцій для метеоспостережень у різних губерніях (насамперед, в Полтавській, Херсонській та Таврійській губерніях) дозволяла порівнювати накопичені дані за значні періоди часу (10 років та більше), що дозволило виявити зміни у розподілі польових угідь відповідно до змін погодних умов попередніх років. В цей період в описах з поточної статистики вони обов'язково вказували розподіл опадів за місяцями і за повний рік, мінімальні та максимальні суми річних опадів, температури повітря, тривалість вегетаційного

періоду тощо. Результатом аналізу отриманих розподілів опадів, температур, посівних площ та ін. часто ставали поділи губерній та повітів на райони або шари, виділення місцевостей із специфічними властивостями. Так, земські статистики Катеринославської губернії на основі вивчення місцевого клімату отримали поділи повітів на кліматичні шари (наприклад, Катеринославський повіт поділили на 3 кліматичні шари, за ним для різних шарів обґрунтованою стала різниця у часі виконання однакових польових робіт) [Матеріали..., 1899].

Ведення поточної статистики сільського господарства передбачало щорічний збір та аналіз різноманітних даних, що дозволяло не тільки досліджувати вплив різних факторів на розвиток сільськогосподарських культур, технології їх вирощування та хід польових робіт, а й вирішувати складні для того часу задачі. Так, використовуючи накопичені за 10 років метеорологічні дані, земські статистики Харківської губернії вирішили задачу про найменшу кількість дослідних полів для губернії (1908), а також виділили 3 райони у губернії (північно-західний, центральний, південно-східний), вказавши, що відповідно з даними про розподіл вологи розподілялися відомості про врожайність [Доповіді..., 1908]. Докладне вивчення та аналіз кліматичних та погодних умов в земських дослідженнях, а також формування методики аналізу відповідних даних, дозволило остаточно визначити місце агрокліматичних факторів, виконати обґрунтоване виділення природно-сільськогосподарських районів, однорідних за кліматичними умовами, ґрунтових місцевостей та проводити вивчення виділених регіонів.

Висновки. За результатами дослідження можна стверджувати, що виділення перших природно-сільськогосподарських районів та становлення вітчизняного природно-сільськогосподарського районування ґрунтувалося на докладному багаторічному вивченні та науковому аналізі місцевих кліматичних та погодних умов. Зусиллями земств, сільськогосподарських товариств та вчених-ґрунтознавців проводилися численні дослідження для потреб сільського господарства з вивчення місцевого клімату та ґрунтів, впливу погодних і кліматичних факторів на урожайність зернових культур. Хронологія таких досліджень щодо становлення природно-сільськогосподарського районування поділяється на три етапи:

– I етап – описовий етап у вивченні місцевого клімату та погодних факторів (1870-ті – кінець 1880-х), його характерні риси: використовуючи якісні оцінки дії факторів, земства вивчали клімат у повітах губерній; основні здобутки: встановлення типу клімату для конкретних місцевостей, розпочинання досліджень впливу погодних умов на врожайність вирощуваних культур, а також доведення, що отриманий урожай є й результатом дії інших факторів (ґрунту, робочої сили, худоби, оборотного капіталу).

– II етап – перехідний етап (кінець 1880-х – 1895), його характерні риси: зростання мережі метеорологічних спостережень та поглиблення аналізу метеорологічних відомостей; основні здобутки: завдяки зростанню мережі спостережних, дощомірних та метеорологічних станцій земства виконували порівняння територій в межах Полтавської, Херсонської, Таврійської, Чернігівської губерній за температурними режимами, накопичували дані про кількість опадів та отримували розподіли середніх значень опадів в мм за місяцями та порами року, отримані земські районування за посівними площами культур повністю відповідали ґрунтовим та кліматичним умовам виділених місцевостей.

– III етап – етап ведення поточної статистики (1895-1918), його характерні риси: глибоке вивчення та аналіз дії місцевого клімату й погодних факторів на результати господарської діяльності; основні здобутки: за даними з поточної статистики для виділених за кліматично-географічними ознаками районів земства прийшли до завдання щодо систематизації однорідних явищ за тривалі періоди часу, вивчали поведінку сортів культур за різних погодних умов у межах районів, залежність результату сільськогосподарської діяльності від різноманітних факторів (насамперед, погодних), виявили визначальні закономірності у розподілах посівів зернових культур в регіонах та отримали висновок про необхідність збереження вологості.

Наведене дає підставу визнати провідну роль вивчення агрокліматичних факторів у становленні вітчизняного природно-сільськогосподарського районування (остання третина XIX СТ. – 1918 р.).

Список використаних джерел та літератури

- Велецкий, С. Н., 1894. *Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год. Краткий очерк*. Изд-е Полтавского сельскохозяйственного общества. Полтава : Тип. Л. Фришберга, 149 с.
- Велецкий, С. Н., 1899. *Земская статистика. Справочная книга по земской статистике в двух частях*, ч. 1. История и методология, М., XL, 422 с.
- Вергунов, В.А., 2019. Професор В.І. Ковалевський – видатний учений та організатор вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. *Вісник аграрної науки*, 2(791), 74–81.
- Высоцкий, Г. Н., 1893. *Биологические, почвенные и фенологические наблюдения и исследования в Велико-Анадолу. 1901–1902*. В кн.: Высоцкий Г. Н. Избранные сочинения. Т. 1. Москва : АН СССР, 1962, 159–497.
- Доклады Харьковской губернской земской управы очередному губернскому земскому собранию (22 ноября 1908 г.) по экономическому отделу с приложениями журналов губернского экономического совета 20 июня и совещания по организации опытного дела 16–17 октября 1908 г.*, 1908. Харьков: Типогр. Б. Бенгис, 282, III с.
- Докучаев, В. В., 1889. *К учению о зонах природы: горизонтальные и вертикальные почвенные зоны*. В кн. : Сочинения. Москва; Ленинград: Изд-во АН СССР, 1951. VI, 398–414.
- Ежегодник Полтавского губернского земства на 1896 г. Год второй*, 1896. Полтава: Типо-литогр. И. А. Дохмана, 1–167.
- Журнал заседаний Полтавского сельскохозяйственного общества. 17 ноября 1893 г., 1894. Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества. Полтава: Тип. губ. правления, Вып. 6 (июль – декабрь), С. 112–188.
- Журнал заседания Полтавского сельскохозяйственного общества 14 марта 1901 г., 1902. Журналы Полтавского сельскохозяйственного общества. Полтава: Тип.-Литограф. М.Л. Старожицкого, Вып. 1 (январь – июнь), С. 87–122.
- Земледельческий центр и юг Европейской России (Тульская, Орловская, Курская, Харьковская, Полтавская, Екатеринославская, Херсонская и Таврическая). Общая характеристика областного района в естественно-историческом и статистическо-экономическом отношениях, 1911. Под ред. В. В. Морачевского, С-Пб.: Типогр. В. Ф. Киршбаума, 186 с.
- Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики, 1890. *Сборник Херсонского земства*, 10, 1–24.
- Макієнко, О. А., 2007. Концепція «обласництва» у статистичних дослідженнях херсонського земства. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, XXI, 103–107.
- Мартин, А.Г., 2015. *Природно-сільськогосподарське районування України*: монографія / Мартин А.Г., Осипчук С.О., Чумаченко О.М. К. : ЦП "Компринт", 328 с.
- Материалы для оценки земель Екатеринославской губернии*, 1899. Том первый. Екатеринославский уезд. Екатеринослав: Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 167, XLIII, 194, 355 с.

Материалы для оценки земель Херсонской губернии, 1883. Т. I. Одесский уезд: (Стат.-эконом. описание уезда). Сост. Стат. Отд. при Херсон. Губ. Зем. Управе. Херсон, XVII, 385, 132 с., 2 карты.

Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе, 1882. Том V. Козелецкий уезд. Чернигов: Губернская типогр., 75, 101 с.

Об организации работ по географическому (или оценочному) описанию и подворно-статистической переписи уездов: Доклад Статистического отделения, 1883. *Сборник Херсонского земства*, 3, 110–113.

Памятная книжка Таврической губернии, составленная статистическим бюро Таврического губернского земства, 1889. Под ред. К. А. Вернера, Симферополь, 76, 107, 124, 69, 73, 68, 31, 91, 30, [8] с.

Половка, С.Г., Половка, О.А., 2017. Історичний зріз становлення природничо-географічних досліджень у Харківському товаристві дослідників природи в другій половині XIX – початку XX століття. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Геологія. Географія. Екологія»*, 46, 129–135.

Романюк, Н.Й., 2012. *Сільські підприємці і підприємництво: 1861–1914 рр. (за матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній)*. Житомир: Полісся, 600 с.

Русов, А. А., 1914. *Краткий обзор развития русской оценочной статистики*. Киев: Изд-во Комерческого ин-та, 127 с.

Русов, А., 1888. Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям. *Сборник Херсонского земства*, 8, 40–75.

Самбикин, М.М., 1913. Организация сельскохозяйственной метеорологической сети в Полтавской губернии. ЦДІА України, Ф. 731, оп. 1, од. зб. 74, арк. 135–136 (з.в.).

Сборник по хозяйственной статистике Полтавской губернии, 1884. Т. III. Миргородский уезд. Под ред. Н. Терешкевича. Полтава: Типогр. И. А. Дохмана, 23, 88, 48, 211 с.

Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах, 1900. Вып. 1. Полтава: Типо-литогр. И. А. Дохмана, 279 с.

Сельско-хозяйственный обзор Черниговской губернии за 1910 г. Год седьмой, 1911. Чернигов: Типогр. Губернского Земства, 106, 387 с.

Сокирська, В. В., 2012. Сільськогосподарське економічне районування в умовах становлення російсько-українського кордону в 20-х роках XX ст. *Історичний архів*, 9, 85–90.

Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1898 год, 1900. Херсон : Паровая Типо-литогр. О. Д. Ходушиной, 300 с.

References

Dokladi Kharkovskoi gubernskoi zemskoi upravi ocherednomu gubernskomu sobraniyu (22 noyabrya 1908 g.) po ekonomicheskomu otdelu s prilozheniyami zhurnalov gubernskogo ekonomicheskogo soveta 20 iyunya i soveshchaniya po organizatsii opitnogo dela 16–17 oktyabrya 1908 g. [Reports of the Kharkov Provincial Zemstvo Council to the next Provincial Zemstvo Assembly (November 22, 1908) on the economic department with appendices of the journals of the Provincial Economic Council of June 20 and the meeting on the organization of experimental work of October 16–17, 1908.], 1908. Kharkov. [in Russian].

Dokuchaev, V. V., 1889. *K ucheniyu o zonakh prirodi: gorizontálne i vertikalnie pochvennie zoni [Towards the doctrine of natural zones: horizontal and vertical soil zones]*. In: Essays. Moscow; Leningrad, 1951. VI, 398–414. [in Russian].

Istoricheskii ocherk razvitiya Khersonskoi zemskoi selskokhozyaistvennoi statistiki [Historical outline of the development of Kherson zemstvo agricultural statistics], 1890. *Sbornik Khersonskogo zemstva [Collection of the Kherson Zemstvo]*, 10, 1–24. [in Russian].

Makienko, O. A., 2007. Kontseptsiya «oblasnitstva» u statistichnikh doslidzhennyakh khersonskogo zemstva [The concept of "regionalism" in statistical studies of the Kherson zemstvo]. *Kontseptsiya «oblasnitstva» u statistichnikh doslidzhennyakh khersonskogo zemstva [Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhia State University]*. XXI, 103–107. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].

Martin, A.G., Osipchuk, S.O., Chumachenko, O.M., 2015. *Prirodno-silskogospodarske raionuvannya Ukraïni: monografiya [Natural and agricultural zoning of Ukraine: monograph]*. Kyiv. [in Ukrainian].

Materiali dlya otsenki zemel Khersonskoi gubernii [Materials for the assessment of land in the Kherson province], 1883. Es. I. Odesskii uезд: (Stat.-ekonom. opisanie uезда) [Odesa county: (Statistical and economic description of the county)]. Kherson. [in Russian].

Materiali dlya otsenki zemel Yekaterinoslavskoi gubernii [Materials for land assessment in the Yekaterinoslav province], 1899. Vol. 1. Yekaterinoslavskii uезд [Yekaterinoslav county]. Yekaterinoslav. [in Russian].

Materiali dlya otsenki zemelnikh ugodii, sobrannie Chernigovskim statisticheskimi otdeleniem pri gubernskoi zemskoi uprave [Materials for the assessment of land deals, collected by the Chernihiv Statistical Department at the Provincial Land Administration], 1882. Es. V. Kozeletskii uезд [Kozeletsk county]. Chernigov. [in Russian].

Morachevskiy, V. V. (Ed.), 1911. Zemledelcheskiy tsentr i yug Evropeyskoy Rossii (Tul'skaya, Orlovskaya, Kurskaya, Harkovskaya, Poltavskaya, Ekaterinoslavskaya, Hersonskaya i Tavricheskaya). Obschaya harakteristika oblastnogo rayona v estestvenno-istoricheskom i statistichsko-ekonomicheskom otnosheniyah [The agricultural center and south of European Russia (Tula, Oryol, Kursk, Kharkov, Poltava, Ekaterinoslav, Kherson and Tauride). General characteristics of the regional district in natural-historical and statistical-economic terms], S-Pb. [in Russian].

Ob organizatsii rabot po geograficheskomu (ili otsenochnomu) opisaniyu i podvorno-statisticheskoi perepisi uездov: Doklad Statisticheskogo otdeleniya [On the organization of work on the geographical (or estimated) description and household-statistical census of districts: Report of the Statistical Department], 1883. *Sbornik Khersonskogo zemstva [Collection of the Kherson Zemstvo]*, 3, 110–113. [in Russian].

Polovka, S. G., Polovka, O. A., 2017. Istorichnii zriz stanovlennya prirodnicho-geografichnikh doslidzhen u Kharkivskomu tovaristvi doslidnikiv prirodi v drugii polovini XIX – pochatku XX stolittya [Historical overview of the formation of natural and geographical research in the Kharkiv Society of Naturalists in the second half of the 19th – early 20th centuries]. *Visnik Kharkivskogo natsionalnogo universitetu imeni V.N. Karazina. Seriya «Geologiya. Geografiya. Yekologiya» [Bulletin of the V.N. Karazin Kharkiv National University. Series "Geology. Geography. Ecology"]*, 46, 129–135. [in Ukrainian].

Romanyuk, N. I., 2012. *Silski pidpriyemtsi i pidpriyemnytstvo: 1861–1914 rr. (za materialamy Kyivskoi, Podilskoi i Volynskoi hubernii) [Rural entrepreneurs and entrepreneurship: 1861–1914 (based on materials from the Kyiv, Podolsk and Volyn provinces)]*. Zhytomyr. [in Ukrainian].

Rusov, A. A., 1914. *Kratkii obzor razvitiya russkoi otsenochnoi statistiki [A brief overview of the development of Russian evaluation statistics]*. Kyiv. [in Russian].

Rusov, A., 1888. Neskolkko vivodov iz statisticheskikh trudov po Chernigovskoi i Khersonskoi guberniyam [Several conclusions from statistical works on the Chernigov and Kherson provinces]. *Sbornik Khersonskogo zemstva [Collection of the Kherson Zemstvo]*, 8, 40–75. [in Russian].

Sambikin, M. M., 1913. Organizatsiya selskokhozyaistvennoi meteorologicheskoi seti v Poltavskoi gubernii [Organization of an agricultural meteorological network in the Poltava province]. CSHA of Ukraine, F. 731, Inv. 1, C. 74, sh. 135–136. [in Russian].

Sbornik po statisticheskikh svedeniy po Tavricheskoy gubernii [Collection of statistical information on the Tauride province], 1886. Statisticheskie tablitsy o hozyaystvennom polozenii seleniy seleniy Feodosiyskogo uезда i Kerch-Enikalskogo gradonachalstva [Statistical tables on the economic situation of the villages of Feodosia county and Kerch-Yenikalsky city authorities], Simferopol, 3. [in Russian].

Selsko-khozyaistvennii obzor Chernigovskoi gubernii za 1910 g. God sedmoi [Agricultural and economic survey of Chernihiv province for 1910. Year 7-th], 1911. Chernigov. [in Russian].

Sokyrskaya, V. V., 2012. Silskohospodarske ekonomichne raionuvannia v umovakh stanovlennia rosiisko-ukrainskoho kordonu v 20-kh rokakh XX st. [Agricultural economic zoning in the conditions of the formation of the Russian-Ukrainian border in the 1920s.]. *Istorychnyi arkhiv [Historical archive]*, 9, 85–90. [in Ukrainian].

Statistiko-ekonomicheskii obzor Khersonskoi gubernii za 1898 god [Statistical and economic review of the Kherson province for 1898], 1900. Kherson. [in Russian].

Svodnii sbornik po statisticheskomu opisaniyu Poltavskoi gubernii v 1882-1889 godakh [Consolidated collection of statistical data on the Poltava province in 1882–1889], 1900. Iss. 1. Poltava. [in Russian].

Tereshkevich, N., (Ed.), 1884. *Sbornik po khozyaistvennoi statistike Poltavskoi gubernii [Collection of statistical information on the Poltava province]*. Es. III. Mirgorodskii uезд [Mirgorod county]. Poltava. [in Russian].

Veletskii, S. N., 1894. *Dvadsat pyat let deyatelnosti zemstva v Poltavskoi gubernii, s 1866 po 1892 god. Kratkii ocherk* [Twenty-five years of zemstvo activity in Poltava province, from 1866 to 1892. A brief overview]. Poltava. [in Russian].

Veletskiy, S. N., 1899. *Zemskaya statistika: Sprav. kniga po zemskoj statistike v 2-h ch., Ch. I. Istoriya i metodologiya*. [Zemstvo statistics: Reference book on Zemstvo statistics in 2 parts, Part I. History and methodology]. Moskva. [in Russian].

Vergunov, V. A., 2019. Profesor V.I. Kovalevskii – vidatnii uchenii ta organizator vitchiznyanoi silskogospodarskoi doslidnoi spravi [Professor V.I. Kovalevsky – an outstanding scientist and organizer of domestic agricultural research]. *Visnyk ahrarnoi nauky* [Bulletin of Agricultural Science], 2(791), 74–81. [in Ukrainian].

Verner, K.A. (Ed.), 1889. *Pamyatnaya kniga Tavricheskoj gubernii* [Memorable book of the Tavrichesky province], Simferopol. [in Russian].

Visotskii, G. N., 1893. *Biological, soil and phenological observations and research in Veliko Anadol. 1901–1902* [Biological, soil and phenological observations and research in Veliko Anadol. 1901–1902]. In: Visotskii G. N. Selected Works. Vol. 1. Moscow, 1962, 159–497. [in Russian].

Yezhegodnik Poltavskogo gubernskogo zemstva na 1896 g. God vtoroi [Yearbook of the Poltava Provincial Zemstvo for 1896. Year Two], 1896. Poltava. [in Russian].

Zhurnal zasedanii Poltavskogo selskokhozyaistvennogo obshchestva. 17 noyabrya 1893 g. [Minutes of the meetings of the Poltava Agricultural Society. November 17, 1893.], 1894. *Zhurnali Poltavskogo selskokhozyaistvennogo obshchestva* [Journals of the Poltava Agricultural Society]. Iss. 6, 112–188. Poltava. [in Russian].

Zhurnal zasedanii Poltavskogo selskokhozyaistvennogo obshchestva. 14 marta 1901 g. [Minutes of the meetings of the Poltava Agricultural Society. March 14, 1901.], 1902. *Zhurnali Poltavskogo selskokhozyaistvennogo obshchestva* [Journals of the Poltava Agricultural Society]. Iss. 1, 87–122. Poltava. [in Russian].

STUDY OF LOCAL CLIMATE BY DOMESTIC RESEARCHERS IN THE FORMATION OF NATURAL AND AGRICULTURAL ZONING (THE LAST THIRD OF THE 19TH CENTURY – 1918)

Tetyana Apostol

Postgraduate Student,

Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. The manuscript studies the development of domestic research on local climate for the needs of the agricultural industry. It is shown that in Ukrainian lands, domestic scientists, researchers of provincial zemstvos, in order to achieve sustainable development of agriculture and animal husbandry, studied in detail the local climate and weather factors, their dynamics, impact on soil formation, on the development and yield of crops, on the formation of agricultural technologies. The process of studying the local climate by researchers for the needs of the agricultural industry can be divided into three stages: a descriptive stage in the study of the local climate and weather factors (1870s – late 1880s); a transitional stage (late 1880s – 1895) – the growth of the network of meteorological observations and deepening the analysis of meteorological data; a stage of maintaining current statistics (1895 – 1918) for a thorough study and analysis of the effect of the local climate and weather factors on the results of economic activity. In the first period: the zemstvos of the territory of modern Ukraine, relying on qualitative assessments of the action of factors, studied the climate in the counties of the provinces, established its type for specific localities; a study of the influence of weather conditions on the yield of cultivated crops was begun and it was shown that the resulting harvest is also the result of the action of other factors (soil, labor, livestock, working capital). In the second period, thanks to the growth of the network of observation, rain gauge and meteorological stations, comparisons were made of territories within the Poltava, Kherson, Tavria, Chernihiv provinces by temperature regimes, data on the amount of precipitation were accumulated and distributions of average precipitation values in mm by months and seasons of the year were obtained. All zemstvo zoning by crop areas was precisely confirmed by the soil and climatic conditions of the corresponding localities. In the third period: using current statistics data for districts allocated in the provinces according to climatic and geographical features, the zemstvos set the task of systematizing homogeneous phenomena over long periods of time - they studied the behavior of crop varieties under different weather conditions within the districts,

the dependence of the result of agricultural activity (harvest) on certain factors (for example, weather). This made it possible to identify patterns in the distribution of grain crops in the regions and to draw a conclusion about the need to conserve moisture.

Key words: *zoning, zemstvo, climatic and meteorological conditions, observations, climatic and geographical features, natural and agricultural regions.*

ГЕНЕТИЧНО МОДИФІКОВАНІ РОСЛИНИ: НАУКОВЕ БАЧЕННЯ АКАДЕМІКА О. О. СОЗІНОВА І СУЧАСНІ БІОТЕХНОЛОГІЧНІ РЕАЛІЇ

Нижник Світлана Володимирівна

кандидат історичних наук, старший дослідник,
завідувач сектору наукової бібліографії та біографістики
Інституту історії аграрної науки, освіти та техніки,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН, м. Київ
e-mail: svitlana_n_v@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4777-8018>

Анотація. Мета дослідження – проаналізувати наукове бачення академіка О.О. Созінова щодо проблем і перспектив використання генетично модифікованих рослин у контексті сучасних біотехнологічних досягнень, з'ясувати актуальність його ідей для розвитку генетики та селекції у ХХІ столітті. **Методологія** дослідження базується на принципах історико-наукового аналізу, порівняльно-ретроспективному підході та систематизації джерел. Використано міждисциплінарні підходи, що поєднують історію науки, генетику, біотехнологію та аграрну біологію. Проведено аналіз праць О.О. Созінова, архівних матеріалів, публікацій сучасних дослідників із проблем генної інженерії та трансгенних технологій. **Наукова новизна** полягає у виявленні еволюції наукових поглядів академіка О.О. Созінова на використання молекулярно-генетичних методів у селекції, а також у визначенні зв'язку між його концепцією генетичного контролю якості продукції рослинництва і сучасними підходами до створення генетично модифікованих культур. Уперше показано спадкоємність ідей української генетичної школи Созінова у формуванні біотехнологічної парадигми ХХІ ст. **Висновки.** Проаналізовано еволюцію уявлень про можливість генетичної інженерії в аграрній науці від кінця ХХ ст. до сьогодення. Особливу увагу приділено поглядам ученого на генетичну мінливість, добір, молекулярні основи спадковості та їхнє практичне значення для селекції сільськогосподарських культур. Показано, що концептуальні підходи О.О. Созінова до вивчення генетичної природи якості та стійкості рослин стали методологічною основою для сучасних досліджень у галузі створення трансгенних і геномно-редагованих організмів. Зроблено висновок про актуальність ідей інтеграції класичної генетики з молекулярними та біоінформаційними підходами для забезпечення продовольчої безпеки й сталого розвитку агросфери.

Ключові слова: генетично модифіковані рослини, О.О. Созінов, біотехнологія, генетика, селекція, молекулярні методи, наукова спадщина.

Постановка проблеми. У другій половині ХХ століття біологічна наука вступила в етап глибоких трансформацій, пов'язаних із формуванням нової генетичної парадигми, що поєднала класичні селекційні підходи з молекулярними та біотехнологічними методами. У цьому процесі ключову роль відіграли ідеї вітчизняних учених, серед яких особливе місце належить академіку О.О. Созінову – одному із провідних фахівців у галузі генетики, селекції та біохімії рослин. Його наукове бачення проблеми спадковості, мінливості та керованої трансформації геному стало методологічним підґрунтям для подальшого розвитку біотехнологій і досліджень генетично модифікованих організмів (ГМО).

Проблема створення та використання генетично модифікованих рослин сьогодні належить до найактуальніших у світовій аграрній науці. Вона охоплює не лише науково-технічні аспекти, пов'язані з підвищенням урожайності, стійкості до стресових факторів чи покращенням якості продукції, а й широкий спектр соціально-економічних, етичних та екологічних викликів. У сучасних умовах, коли глобальні продовольчі потреби поєднуються з вимогами до екологічної безпеки і сталого розвитку, питання наукового осмислення генетичних модифікацій набуває особливої ваги.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю простежити еволюцію наукових уявлень про можливості цілеспрямованого втручання в генетичну структуру рослин – від концептуальних засад, закладених у працях О.О. Созінова, до сучасних біотехнологічних практик. Розкриття наукового бачення вченого у світлі сучасних досягнень молекулярної генетики дає змогу оцінити не лише історичну тяглість української генетичної школи, а й її внесок у формування сучасної наукової позиції щодо безпечного та раціонального використання ГМО у сільському господарстві.

Таким чином, постає потреба у комплексному аналізі поглядів академіка О.О. Созінова на проблематику генетично модифікованих рослин, визначенні їхнього місця у контексті розвитку біотехнологічної науки кінця ХХ – початку ХХІ ст., а також у з'ясуванні, якою мірою його наукові ідеї корелюють із сучасними біоетичними, екологічними та економічними викликами.

Мета дослідження полягає в аналізі наукових поглядів академіка О.О. Созінова щодо проблеми генетично модифікованих рослин, виявленні їхнього значення для формування сучасних уявлень про біотехнологічні підходи у селекції та генетиці, а також у зіставленні наукових ідей вченого з актуальними тенденціями розвитку біотехнологій у рослинництві ХХІ століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Висвітленню проблематики генетично модифікованих рослин присвячено праці низки українських і зарубіжних учених. Серед вітчизняних дослідників варто відзначити Н.О. Козуб, Л.А. Пилипенко, І.О. Созінова, Я.Б. Блюма, О.О. Созінова, Ю.М. Сиволапа, Р.П. Рудого [Козуб, 2012; Сиволап, 2006], які аналізують досягнення та перспективи у створенні трансгенних рослин. Учені розглядають підходи, застосовані для розробки комерційних генетично модифікованих культур зі стійкістю до гербіцидів, комах і вірусів, а також стратегічні напрями й перспективи створення рослин, стійких до грибних, бактеріальних патогенів і нематод. Окрему увагу вони приділяють екологічним (зокрема агрономічним) та соціальним ризикам, пов'язаним із комерційним вирощуванням трансгенних культур. Питання правового регулювання біотехнологічної діяльності в Україні розкрито у працях М.О. Медвєєва та Я.Б. Блюма [Медвєєв, Блюм, 2004].

Серед зарубіжних дослідників варто виокремити Г. Брукса та П. Барфута [Brookes, Barfoot, 2011], які аналізують вплив біотехнологічних культур на навколишнє середовище; С. Пенна та Т. Ганапачі [Penna, Ganapathi, 2010], що розглядають проблеми інженерії рослинного геному та селекційних систем із використанням неантибіотичних маркерних генів; Мохда Фадлі Хамдана та Бун Чін Тана [Mohd Fadhli Hamdan, Boon Chin Tan, 2025], котрі здійснили порівняльний

огляд методів генетичної модифікації в селекції рослин, зокрема технологій CRISPR/Cas і традиційних ГМ-технологій та ін.

Вагоме значення мають дослідження, присвячені узагальненню основних напрямів наукової та творчої діяльності академіка О. О. Созінова [Нижник, 2024; 2025]. Короткі відомості про його науково-дослідну роботу в різні періоди життя подано у публікаціях В.А. Вергунова, Т.Ф. Дерлеменко, О.П. Анікіної, Л.А. Кириленко, С.В. Нижник [Вергунов, 2010; 2018; 2024] і в прижиттєвому бібліографічному покажчику наукових праць [Созінов, 2010].

Водночас комплексного аналізу поглядів академіка О.О. Созінова на проблематику генетично модифікованих рослин, визначення їхнього місця у контексті розвитку біотехнологічної науки кінця ХХ – початку ХХІ ст., а також з'ясування того, наскільки його наукові ідеї корелюють із сучасними біоетичними, екологічними та економічними викликами, дотепер не здійснено.

Виклад основного матеріалу. Проблема створення та використання генетично модифікованих рослин є одним із найскладніших і водночас найперспективніших напрямів сучасної біології та сільськогосподарської науки. Вона безпосередньо пов'язана з питаннями продовольчої безпеки, адаптації культур до стресових умов середовища, підвищення якості та біологічної цінності продукції.

Сучасне розуміння наукових засад створення генетично модифікованих рослин ґрунтується на досягненнях класичної та молекулярної генетики, які поступово сформували концепцію цілеспрямованого конструювання геномів.

Перші трансгенні рослини були отримані на початку 1980-х років шляхом трансформації із використанням векторів на основі Ті-плазмиди бактерії *Agrobacterium tumefaciens* (tumor-inducing). Починаючи з цього часу, генетично модифіковані рослини створено більш ніж для 90 видів, серед яких найважливіші сільськогосподарські культури – зернові, зернобобові, технічні, овочеві, плодові, ягідні та декоративні [Козуб, 2012, с. 74].

У кінці ХХ століття академік Олексій Олексійович Созінов (1930–2018) – видатний український вчений у галузі генетики та селекції рослин, який активно займався питаннями, пов'язаними з генетично модифікованими (ГМ) рослинами. Сформулював низку положень, які стали науковим підґрунтям для подальшого розвитку сучасної біотехнології в рослинництві. У своїх працях він виходив з позиції, що генетичне вдосконалення рослин має спиратися на глибоке розуміння закономірностей спадкової мінливості, структури геному і механізмів взаємодії генів, а не лише на емпіричний добір. Його концепція передбачала використання молекулярно-генетичних і біохімічних критеріїв оцінки селекційного матеріалу, що фактично стало передумовою майбутнього впровадження методів генетичної інженерії.

Академік О. О. Созінов належав до тих учених, які не лише формували сучасну наукову картину світу в галузі генетики, а й намагалися передбачити подальші напрями її розвитку. Особливу увагу О. О. Созінов приділяв зерновим культурам, насамперед пшениці, вбачаючи в них ключовий об'єкт для розкриття закономірностей взаємозв'язку між генотипом і якістю продукції. Він розробив генетично обґрунтовані методичні підходи до вивчення білкового комплексу зерна, що дозволяло ідентифікувати генетичні маркери, пов'язані з показниками хлібопекарських властивостей і харчової цінності [Созінов, 1988]. Саме ці

дослідження стали основою для подальшої ідентифікації сортів пшениці за білковими та електрофоретичними профілями, що сьогодні широко застосовується при оцінці трансгенних форм і молекулярній паспортизації сортів.

Вчений підкреслював, що будь-яке втручання у генетичний апарат рослини повинно бути науково обґрунтованим, цілеспрямованим і контрольованим, адже зміна структури білків, ферментів чи генів може мати далекосяжні наслідки не лише для самої рослини, а й для екосистеми в цілому. Такий підхід демонструє високий рівень наукової відповідальності, який і сьогодні є актуальним у дискусії щодо безпечності ГМ-рослин.

Дослідження О.О. Созінова і його школи у сфері якості зерна стали науковою базою для формування ідеології генетичних модифікацій у рослинництві. Вони забезпечили розуміння того, що зміна окремих генетичних детермінант може кардинально впливати на структурно-функціональні властивості білка і, відповідно, на якість кінцевої продукції.

Сучасні напрями біотехнологічних досліджень – створення зернових культур з вищим вмістом лізину, покращеною засвоюваністю білків, зниженою алергенністю або підвищеною харчовою цінністю – є логічним продовженням і розвитком ідей, закладених у науковій спадщині академіка О.О. Созінова.

Генетично модифіковані (ГМ) рослини створюються з метою цілеспрямованого змінення окремих властивостей культурних видів – підвищення врожайності, посилення стійкості до біотичних і абіотичних стресів, а також поліпшення харчових і технологічних характеристик продукції. Ці напрями тісно перегукуються з класичними завданнями селекції, яким приділяв увагу академік О.О. Созінов: підвищення продуктивності, поліпшення якості зерна та адаптація рослин до різних умов вирощування. Сучасні біотехнології дозволяють досягати аналогічних цілей швидше і з вищою точністю, доповнюючи традиційну селекцію.

Підвищення врожайності сільськогосподарських культур становить одну з базових економічних і продовольчих цілей сучасного аграрного виробництва, оскільки високий урожай безпосередньо визначає рівень продовольчої безпеки держави та ефективність використання земельних ресурсів [Созінов, 1997]. У межах сучасної біотехнології розробляються різні генетичні стратегії, спрямовані на оптимізацію фізіолого-біохімічних процесів рослин, що визначають їхню продуктивність.

Численні дослідження засвідчують, що ефективність генетичних модифікацій істотно залежить від агротехнічних прийомів, ґрунтово-кліматичних умов і середовищних факторів. Генетична зміна не завжди гарантує стабільний приріст урожайності у різних екологічних зонах, що потребує ретельного випробування та добору адаптованих ліній.

У контексті концепції екологічно збалансованого розвитку, академік О.О. Созінов підкреслював необхідність урахування генетичного фону місцевих сортів і потенційних ризиків для навколишнього середовища при впровадженні трансгенних культур [Созінов, 1998]. Такий підхід зберігає наукову актуальність у сучасних біотехнологічних дослідженнях, орієнтованих на створення високопродуктивних, але екологічно безпечних агробіосистем.

Одним із наскрізних мотивів у працях О.О. Созінова була ідея збереження генетичного різноманіття та недопущення деградації природних популяцій. Він

підкреслював важливість підтримки генетичної стабільності культур і необхідність збереження генофонду як стратегічного ресурсу людства [Созінов, 1999]. Ця позиція органічно узгоджується з сучасною практикою оцінки екологічних ризиків ГМО, яка передбачає контроль за можливими генетичними обмінами між трансгенними і дикорослими видами, збереження біорізноманіття та запобігання непередбачуваним змінам екосистем.

Одним із ключових напрямів сучасних біотехнологічних досліджень є підвищення харчової цінності сільськогосподарської продукції. У цьому контексті значного поширення набула біофортифікація, спрямована на введення у геном рослин генів, відповідальних за синтез вітамінів, мікроелементів або змінену композицію амінокислот. Такі підходи дали змогу створювати сорти з підвищеним вмістом провітаміну А, заліза та цинку, що має важливе значення для подолання мікронутрієнтних дефіцитів у регіонах із монокультурним типом харчування [Mohd Fadhli Hamdan, Boon Chin Tan, 2025].

Питання технологічних властивостей та зберігання також залишаються у центрі уваги генетичних і селекційних досліджень. Генетичні модифікації, спрямовані на поліпшення якості борошна, вмісту клейковини чи уповільнення процесів старіння продуктів, відкривають можливості для підвищення стабільності та однорідності сировини, що є особливо важливим для переробної промисловості. Удосконалення генетичних механізмів, відповідальних за стійкість до потемніння плодів, сприяє зниженню втрат при транспортуванні та зберіганні.

Не менш значущим аспектом є безпека та органолептичні властивості генетично модифікованих культур. Дослідження свідчать, що збереження або навіть покращення смакових, ароматичних і текстурних характеристик може поєднуватися з підвищенням вмісту корисних біологічно активних речовин. Водночас, як підкреслював академік О.О. Созінов, будь-які інноваційні зміни у геномі рослин повинні супроводжуватися комплексною оцінкою безпечності продуктів для здоров'я людини та екосистеми, а також належним маркуванням продукції для збереження довіри споживачів [Созінов, 1999].

Таким чином, сучасні біотехнологічні практики з покращення якості рослинної продукції розвивають ідеї, закладені у працях О.О. Созінова щодо взаємозв'язку між генетичними механізмами, якістю та біологічною цінністю харчових продуктів, формуючи підґрунтя для нової парадигми безпечного використання генетично модифікованих організмів у харчовій системі.

У сучасних умовах інтенсифікації аграрного виробництва генетично модифіковані рослини розглядаються не лише як результат розвитку біотехнологічних досліджень, але й як чинник соціально-економічної трансформації сільського господарства. Як зазначав академік О. О. Созінов, ефективне використання досягнень генетики має поєднувати економічну доцільність із науково обґрунтованим контролем за можливими екологічними наслідками [Созінов, 1999].

З економічного погляду впровадження ГМ-культур сприяє зниженню витрат на засоби захисту рослин, підвищенню продуктивності агроценозів і поліпшенню якісних показників продукції, що підвищує її конкурентоспроможність на внутрішньому та зовнішньому ринках. Дослідження показують, що використання трансгенних сортів дозволяє оптимізувати витрати виробництва й збільшити

рентабельність, особливо у регіонах із високим рівнем ураження шкідниками чи несприятливими кліматичними умовами.

Водночас екологічний аспект залишається предметом широких наукових дискусій. Зменшення застосування інсектицидів потенційно сприяє поліпшенню стану біорізноманіття, відновленню популяцій корисних комах і зниженню хімічного навантаження на ґрунти [Brookes & Barfoot, 2011]. Однак науковці звертають увагу на можливі ризики горизонтального переносу трансгенів у дикі популяції споріднених видів і на довгострокові зміни у структурі агроєкосистем.

Слід відмітити, що О. О. Созінов із науковою виваженістю підходив до проблеми генетичних модифікацій. Він розглядав її не лише з позицій прикладної користі, а й у ширшому біоетичному та еволюційному контексті, наголошуючи на необхідності глибокого розуміння потенційних наслідків втручання у геном. Його бачення передбачало поєднання досягнень класичної генетики з новітніми молекулярно-біологічними технологіями, але за умови дотримання принципу наукової обґрунтованості, безпеки та екологічної відповідальності [Козуб, 2012].

Таке наукове бачення випереджало свій час: сьогодні, коли біотехнологічні підходи стали основою створення генетично модифікованих рослин, ідеї академіка О. О. Созінова набули нового звучання. Вони слугують етичним і методологічним орієнтиром для сучасних досліджень у галузі генної інженерії, де поряд із технологічним прогресом не менш важливим залишається питання біологічної рівноваги та продовольчої безпеки.

Не менш важливою є соціально-регуляторна складова. Ефективне впровадження ГМ-культур потребує прозорого законодавчого регулювання, науково обґрунтованих процедур оцінки ризиків і належної комунікації між науковцями, виробниками та споживачами [Медвеєв, Блюм, 2012]. Як підкреслював О. О. Созінов, лише гармонійне поєднання наукового прогресу з етичними та суспільними нормами здатне забезпечити сталий розвиток біотехнологій у сільському господарстві [Созінов, 1999].

Значну увагу вчений приділяв питанню якості продукції та генетичного контролю її властивостей. Учений передбачав, що майбутнє аграрної науки полягатиме у створенні сортів, у яких бажані ознаки (висока поживність, стійкість до стресів, адаптивність) будуть забезпечуватися не випадковими мутаціями чи тривалим добром, а цілеспрямованим редагуванням геномів. Ця ідея, висловлена задовго до появи технологій CRISPR/Cas9, свідчить про його стратегічне мислення та здатність наукового передбачення.

Вчений також прогнозував посилення міждисциплінарності у майбутній біології. Він вважав, що ефективний розвиток генетики неможливий без інтеграції з біохімією, біоінформатикою, фізіологією рослин, а в перспективі – з інформатикою та системним аналізом. У цьому контексті О. Созінов фактично передбачив формування нової наукової парадигми – молекулярно-системної біології, яка нині лежить в основі сучасних біотехнологічних рішень.

Важливою складовою його наукового бачення була також прогностика впливу біотехнологій на суспільство. О. Созінов наголошував, що розвиток генної інженерії потребує не лише технічної досконалості, а й етичної, правової та освітньої підтримки [Созінов, 2006]. Він підкреслював значення підготовки нового покоління

фахівців, здатних працювати на межі наук і усвідомлювати відповідальність за результати своїх досліджень.

З огляду на сучасні біотехнологічні реалії, ідеї академіка Созінова набувають нового звучання. Його комплексне бачення взаємозв'язку між класичною генетикою, молекулярною біологією і селекцією узгоджується з нинішніми підходами до створення рослин з модифікованими ознаками – стійкістю до посухи, хвороб, підвищеним вмістом білка чи крохмалю. У сучасних дослідженнях, спрямованих на редагування геному (зокрема, за допомогою системи CRISPR/Cas), фактично реалізується принцип, який О. Созінов формулював ще у середині XX ст.: «знати ген — значить керувати проявом ознаки».

Вчений активно презентував результати своїх досліджень і наукові погляди з цієї проблематики на фахових конференціях та симпозіумах. Зокрема, у 2003 р. було опубліковано його доповідь «Генетично модифіковані рослини та перспективи їх застосування в Україні», у якій учений ґрунтовно проаналізував стан і можливості впровадження біотехнологічних досягнень у національне сільське господарство. У виступі він окреслив як наукові, так і етичні та соціально-економічні аспекти використання генетично модифікованих культур, наголошуючи на необхідності науково обґрунтованого підходу до їх впровадження в аграрну практику України [Созінов, 2003].

Нині наукові основи генетичної модифікації розширилися завдяки технології CRISPR/Cas9, яка дозволяє здійснювати точкові зміни у геномі без введення сторонніх генів [Mohd Fadhli Hamdan, Boon Chin Tan, 2025]. Це означає перехід від класичного трансгенезу до редагування геному, що наближає біотехнологічні підходи до природних процесів мутагенезу та рекомбінації, про які писав О. Созінов у своїх концепціях спадкових змін.

Висновки. У результаті проведеного аналізу встановлено, що наукове бачення академіка О. О. Созінова становить фундаментальну основу для розуміння сучасних процесів у галузі генетики, селекції та біотехнології рослин. Його концептуальні підходи до вивчення спадковості, генетичного різноманіття та якості зерна не лише визначили стратегічні напрями розвитку класичної генетики, але й заклали підґрунтя для сучасних технологій створення генетично модифікованих рослин.

Ідеї О. Созінова щодо використання генетичних маркерів, формування геномних банків, застосування молекулярних методів добору та необхідності генетичного моніторингу випереджали свій час і сьогодні реалізуються у практиках геномного редагування, біоінформатики та агробіотехнологій. Його наукова спадщина сприяла становленню інтегративного підходу, який поєднує класичну генетику з новітніми молекулярними технологіями.

Сучасні напрями використання ГМ-рослин – підвищення врожайності, стійкість до стресів, поліпшення поживної цінності – логічно продовжують цілі, що стояли в центрі досліджень ученого. При цьому важливими залишаються принципи: етичність, екологічна безпека та відповідальність науки перед суспільством.

В українському науковому просторі ідеї академіка зберігають високу актуальність, зокрема в контексті створення сортів, адаптованих до змін клімату, і раціонального використання генетичних ресурсів. У світовій науці вони перегукуються з концепцією «відповідальних інновацій», що підкреслює

необхідність гармонізації наукового прогресу з екологічними та соціальними цінностями.

Отже, наукова спадщина академіка О.О. Созінова не лише зберігає історичну значущість, але й виступає методологічною та етичною платформою для розвитку сучасної біотехнології, формуючи засади для сталого та безпечного використання генетичних знань у XXI столітті.

Список використаних джерел та літератури

Brookes G., Barfoot P., 2011. Global impact of biotech crops: Environmental effects 1996–2009. *GM Crops*, 2, 34–49.

Mohd Fadhli Hamdan, Boon Chin Tan, 2025. Genetic modification techniques in plant breeding: A comparative review of CRISPR/Cas and GM technologies. *Horticultural Plant Journal*, 11, 1807–1829. <https://doi.org/10.1016/j.hpj.2024.02.012>

Penna S., Ganapathi T., 2010. Engineering the plant genome. Prospects of stitction systems using non-antibiotic marker genes. *GM Crops*, 1, 128–136.

Вергунов В. А., Нижник С. В., Корзун О.В., Корзун Д.Ю., 2024. *Календар знаменних і пам'ятних дат в історії сільськогосподарської дослідної справи в Україні на 2025 рік*. Київ, 2024.

Вергунов В.А., Дерлеменко Т.Ф., Анікіна О.П., Кириленко Л.А., 2010. *Созінов Олексій Олексійович: біобібліогр. показжч. наук. пр. за 1954–2009 рр.: до 80-річчя від дня народження*. Київ.

Вергунов В.А., 2018. Він випереджав свій час: штрихи до портрету академіка О.О. Созінова. *Світосгляд*, 5, 14–16.

Козуб Н.О., Пилипенко Л.А., Созінов І.О., Блюм Я.Б., Созінов О.О., 2012. Генетично модифіковані рослини та проблеми захисту рослин: досягнення і оцінка потенційних ризиків. *Цитология и генетика*, 4, 73–86.

Медвєєва М.О., Блюм Я.Б., 2004. Правове регулювання біотехнологічної діяльності в Україні. *Актуальні проблеми державного управління*, 3, 87–96.

Нижник С. В., 2024. Творчі ініціативи вчених НААН у розвиток галузевого дослідництва (друга половина XX ст.). *Актуальні питання у сучасній науці*, 11, 1305–1316.

Нижник С.В., 2025. Наукова спадщина академіка О. О. Созінова в контексті розвитку вітчизняної генетики (друга половина XX ст.). *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*, 34, 124–131.

Сиволап Ю.М., Рудий Р.Б., Созінов О.О., 2006. Перспективи застосування в Україні досягнень молекулярної біотехнології та гемоніки для нової «зеленої революції». *Вісник НАН України*, 3, 21–31.

Созінов О.О., 1988. Селекційно-генетичні аспекти підвищення продуктивності і якості зерна пшениці. *Фотосинтез і продукційний процес*, 226–237.

Созінов О.О., 1997. Агроєкологія – філософія сільського господарства. *Вісник аграрної науки*, 9, 61–67.

Созінов О.О., 1999. Біотезнологія в агросфері – світло і тіні. *Пропозиція*, 4, 32.

Созінов О.О., 2003. Генетично модифіковані рослини та перспективи їх застосування в Україні. *Генетично модифіковані рослини: перспективи та проблеми: зб. праць*, 8–12.

Созінов О.О., 2006. Перспективи застосування в Україні досягнень молекулярної біотехнології та геноміки. *Вісник НАН України*, 3, 21–31..

References

Brookes G., Barfoot P., 2011. Global impact of biotech crops: Environmental effects 1996–2009. *GM Crops*, 2, 34–49. [in English].

Kozub N.O., Pylypenko L.A., Sozinov I.O., Blyum Ya.B., Sozinov O.O., 2012. Henetychno modyfikovani roslyny ta problemy zakhystu roslyn: dosyahnennya i otsinka potentsiynykh ryzykiv [Genetically modified plants and plant protection issues: achievements and assessment of potential risks]. *Tsytolohyya y henetyka*, 4, 73–86. [in Ukrainian].

Medvyeyeva M.O., Blyum Ya.B., 2004. Pravove rehulyuvannya biotekhnolohichnoyi diyal'nosti v Ukrayini [Legal regulation of biotechnology activities in Ukraine]. *Aktual'ni problemy derzhavnoho upravlinnya*, 3, 87–96. [in Ukrainian].

Mohd Fadhli Hamdan, Boon Chin Tan, 2025. Genetic modification techniques in plant breeding: A comparative review of CRISPR/Cas and GM technologies. *Horticultural Plant Journal*, 11, 1807–1829. <https://doi.org/10.1016/j.hpj.2024.02.012> [in English].

Nyzhnyk S., 2024. Tvorchy initsiatyvy vchenykh NAAN u rozvytok haluzevoho doslidnytstva (druha polovyna KhKh st.) [Creative initiatives of NAAS scientists in the development of sectoral research (second half of the twentieth century)]. *Aktual'ni pytannya u suchasniy nausti*, 11, 1305–1316. [in Ukrainian].

Nyzhnyk S.V., 2025. Naukova spadshchyna akademika O. O. Sozinova v konteksti rozvytku vitchyznyanoyi henetyky (druha polovyna KhKh st.) [The Scientific Heritage of Academician O. Sozinov in the Context of the Development of National Genetics (Second Half of the Twentieth Century)]. *Doslidzhennya z istoriyi i filosofiyi nauky i tekhniki*, 34, 124–131. [in Ukrainian].

Penna S., Ganapathi T., 2010. Engineering the plant genome. Prospects of stiction systems using non-antibiotic marker genes. *GM Crops*, 1, 128–136. [in English].

Sozinov O.O., 1997. Ahroekolohiya – filosofiya sil'skoho hospodarstva [Agroecology is a philosophy of agriculture]. *Visnyk ahrarnoyi nauky*, 9, 61–67. [in Ukrainian].

Sozinov O.O., 1999. Biotezhnolohiya v ahrosferi – svitlo i tini [Bioscience in the agricultural sector - light and shadows]. *Propozytsiya*, 4, 32. [in Ukrainian].

Sozinov O.O., 2003. Henetychno modyfikovani roslyny ta perspektyvy yikh zastosuvannya v Ukraini [Genetically modified plants and prospects for their use in Ukraine]. *Henetychno modyfikovani roslyny: perspektyvy ta problemy: zb. prats'*, 8–12. [in Ukrainian].

Sozinov O.O., 2006. Perspektyvy zastosuvannya v Ukraini dosyahnen' molekulyarnoyi biotekhnolohiyi ta henomiky [Prospects for the application of molecular biotechnology and genomics in Ukraine]. *Visnyk NAN Ukrainy*, 3, 21–31. [in Ukrainian].

Syvolap Yu.M., Rudyy R.B., & Sozinov O.O., 2006. Perspektyvy zastosuvannya v Ukraini dosyahnen' molekulyarnoyi biotekhnolohiyi ta hemoniky dlya novoyi «zelenoyi revolyutsiyi» [Prospects for the application of molecular biotechnology and hemonics achievements in Ukraine for a new “green revolution”]. *Visnyk NAN Ukrainy*, 3, 21–31. [in Ukrainian].

Verhunov V., 2018. Vin vyperedzhav sviy chas: shtrykhy do portretu akademika O.O. Sozinova [He was ahead of his time: touches to the portrait of academician O. Sozinov]. *Svitohlyad*, 5, 14–16. [in Ukrainian].

Verhunov V., Nyzhnyk S., Korzyn O., Korzyn D., 2024. Kalendar znamennykh i pam'yatnykh dat v istoriyi sil'skohospodars'koyi doslidnoyi spravy Ukrainy na 2025 rik [Calendar of significant and memorable dates in the history of agricultural research in Ukraine for 2025]. Kyiv. [in Ukrainian].

Verhunov V.A., Derlemenko T.F., Anikina O.P., Kyrylenko L.A., 2010. Sozinov Oleksiy Oleksiyovych: biobibliohr. pokazhch. nauk. pr. za 1954– 2009 rr.: do 80-richchya vid dnya narodzhennya [Sozinov Oleksii Oleksiiyovych: bibliography of scientific works for 1954–2009: to the 80th anniversary of his birth]. Kyiv. [in Ukrainian].

GENETICALLY MODIFIED PLANTS: SCIENTIFIC VISION OF THE ACADEMICIAN O. SOZINOVA AND MODERN BIOTECHNOLOGICAL REALITIES

Svitlana Nyzhnyk

Candidate of History, Senior Researcher,

Head of the Scientific Bibliographies and Biographical Research Sector at the National Scientific
Agricultural Library of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The purpose of the study is to analyze the scientific vision of academician O. Sozinov on the problems and prospects of using genetically modified plants in the context of modern biotechnological achievements, to find out the relevance of his ideas for the development of genetics and breeding in the XXI century. The research methodology is based on the principles of historical and scientific analysis, a comparative and retrospective approach, and the systematization of sources. Interdisciplinary approaches combining the history of science, genetics, biotechnology, and agricultural biology were used. The author analyzed the works of O. Sozinov, archival materials, and publications of modern researchers on the problems of genetic engineering and transgenic technologies. The scientific novelty is to reveal the evolution of academician O. Sozinov's scientific views on the use of molecular genetic methods in breeding, as well as to determine the relationship between his concept of genetic control of crop production quality and modern approaches to the creation of genetically modified crops. The continuity of the ideas of the Ukrainian genetic*

school of Sozinov in the formation of the biotechnological paradigm of the XXI century is shown for the first time. **Conclusions.** The evolution of ideas about the possibilities of genetic engineering in agricultural science from the end of the twentieth century to the present is analyzed. Particular attention is paid to the scientist's views on genetic variability, selection, molecular basis of heredity and their practical importance for crop breeding. It is shown that O. Sozinov's conceptual approaches to the study of the genetic nature of plant quality and resistance have become the methodological basis for modern research in the field of creating transgenic and genome-edited organisms. It is concluded that the idea of integrating classical genetics with molecular and bioinformatic approaches is relevant for ensuring food security and sustainable development of the agro-sphere.

Key words: genetically modified plants, O. Sozinov, biotechnology, genetics, breeding, molecular methods, scientific heritage.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

<https://doi.org/10.31392/VAN-2025.53-54.30>
УДК 930.1(114+115):303

ВИЙТИ З МЕТОДОЛОГІЧНИХ НЕТРІВ НА СВІТЛО ТЕОРЕТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

(Рецензія на книгу Чеканова Всеволода Юрійовича
«Просторово-часовий вимір історієписання: методологія і дослідницькі практики». Вінниця: «Твори», 2025. 488 с.)

Монографія Всеволода Чеканова написана на актуальну як для української історіографії, так і для історичної науки загалом тему. Вона покликана виконати важливу місію – повернути вітчизняних істориків-науковців до актуальних питань «самоідентифікації» історії як науки.

Ключовими в процесі «самоідентифікації» є осмислення наріжних категорій історичної науки – часу і простору, які виступають систематизаторами реконструкції, репрезентації та інтерпретації історичного минулого. Головна теза автора полягає в тому, що категорії часу і простору є не лише утилітарним інструментом історичного

дослідження, цілковито йому підвладним, але виступають як апріорні (в кантіанському сенсі) чинники, під дією яких і відбувається втілення знання про минуле. Доведення цієї тези здійснюється в рамках аналізу еволюції просторово-часових уявлень, що виникали, розвивалися і відтворювалися в історичних дискурсах від часів античності до сучасності.

Проведення істориком прикладного наукового дослідження в переважній більшості випадків відбувається у певній системі координат, але авторами вона часто не визначається з достатньою чіткістю. Так, у сучасних дослідженнях, створених в модній парадигмі «лінгвістичного повороту», це можуть бути координати уяви чи драматургії історичного тексту. Закономірності побудови таких координат розмиті, тут нерідко панує авторське свавілля. Проте, в більшості випадків йдеться про історичний простір й історичний час. Автор монографії визначає неминучість їх застосування як «непорушну якість репрезентації історичного знання» (с. 10), але чи є вона такою непорушною? Саме це питання і стоїть за даним дослідженням. Просторово-часові координати можуть мати об'єктивні географічні й хронологічні відповідники, але і тут в кожному історичному описі їхній зміст гранично модифікується відповідно до суб'єктивних поглядів дослідника, часто привнесених непомітно для нього самого. Адже простір і

час минулого, особливо віддаленого, недосяжні для нього і лише моделюються в процесі окреслення меж дослідження. Для різних історичних персонажів вони теж мали, вочевидь, різне смислове наповнення, що не могло не відображатись і в доступних нам джерелах. Нарешті, уява історика, в якій, власне, й «перебувають» вказані історичні час і простір, також постійно піддається різним «коригуючим» впливам, що безперервно надходять з навколишнього світу.

Як же підійти до такого сюжету? Автор обрав неоднозначний, але новаторський шлях, який він характеризує як «створення вектору (хронологічно простеженого до сьогодні) становлення, розвитку і трансформацій просторово-часових уявлень в історичному знанні» (с. 13). Більша частина тексту є, таким чином, цікавою мандрівкою від початків західної історіографічної традиції до сучасного розмаїття наукових праць, в яких спостерігається надзвичайно широкий спектр підходів до проблеми.

Монографічна праця Всеволода Чеканова «Просторово-часовий вимір історієписання: методологія і дослідницькі практики» є ґрунтовним і детальним дослідженням, присвяченим історіографічній інтерпретації часових і просторових параметрів минулого в науково-історичному та інших, пов'язаних із ним, дискурсах. Вона висвітлює проблеми теоретичної історії і, за визначенням автора, присвячена «морфології та механіці історичного знання». Отже, вона зосереджена на проблемі самопізнання історії як науки. Ключовим у цьому процесі є осмислення категорій, за котрими він визнає «структуруючу роль» в системі історичного знання. Тож необхідно лише вітати сміливість автора, що взявся виявити саме такі структури в історичних дискурсах різної природи, простежити їх еволюцію і зіставити між собою. Уже сама ця спроба становить неабиякий внесок в історіографію.

Відповідно, автор вводить в обіг і далі широко застосовує термін «просторово-часові структури» щодо висхідних координат історієписання, яким він буквально з перших рядків надає апіорного значення. Він стверджує, що вони функціонують саме як апіорні структури, в рамках яких знання про минуле втілюється ще до початку роботи науковця-дослідника. Тому в історичному дослідженні представлені і об'єктивний, пов'язаний з впливом цих структур, і суб'єктивний моменти. Вони висвітлюються в монографії із застосуванням як системного (там, де побудова хронологічно чіткої картини неможлива), так і хронологічного підходів, що робить виклад матеріалу різноманітним і цікавим, але вимагає від читача знань, зусиль та концентрації.

Книга охоплює значний період розвитку історичної науки, що уможливорює комплексний розгляд того, як змінювалися погляди на простір і час у різні епохи і як це впливало на підходи до дослідження минулого. Відповідно, просторово-часові структури постають не лише як апіорні, але й як змінні чинники дослідження, в яких часто виражався суб'єктивні підходи видатних істориків і які ставали засобами авторського форматування матеріалу.

Монографічне дослідження поширюється також на філософські, культурологічні, психологічні концепти, що показує розвиток історичного знання як динамічний процес, невід'ємний від процесів в інших галузях знання і навіть від художнього самовираження. До речі, дослідження репрезентації історичного простору та історичного часу в неісторичних жанрах науки та мистецтва («пов'язані дискурси» в термінології автора) представляє собою надзвичайно важливу сторону

даного дослідження. Воно показує експансію історичних методів на території інших дисциплін та жанрів мистецтва і, у свою чергу, зворотні впливи (переважно з літератури) на наукову історіографію.

Структура твору пластична – вона характеризується поєднанням різних засобів композиції матеріалу. Їй властива логічність, доцільність побудови, що враховує саме інноваційну якість концепції автора. Розділи з другого по четвертий побудовані за системним принципом: в них неможливість опису в послідовності багатьох сторін побудови та удосконалення науково-історичного дискурсу долається через показ історіографії в методологічному аспекті: як будови з властивостями інформаційної системи зростаючої складності – від відносно одноманітної суми простих її елементів до інтегрованої якості складних. Вона уже є не просто мапою розташування реперних точок дискурсу, а активною, дієвою системою зворотних зв'язків між складниками. У п'ятому і шостому розділах, присвячених суб'єктивним внескам видатних істориків, виклад організується за хронологічним принципом – від найдавніших часів до наших днів.

З перших сторінок роботи автор пропонує систематизований огляд основних джерел та історіографічної традиції в контексті розуміння просторово-часових структур. Перший розділ монографії присвячений загальному огляду історіографічних інтерпретацій простору і часу, де автор демонструє глибоке знання різних наукових шкіл і підходів. Він відзначає, що історичне осмислення простору і часу пройшло кілька важливих етапів розвитку, кожен з яких формував нові парадигми в історичній науці.

Аналіз різних етапів еволюції історичних поглядів дозволяє автору не лише відстежити процеси змін, але й зрозуміти логіку їх формування в контексті загального історичного розвитку. Таким чином, робота пропонує нові перспективи наукового осмислення минулого і маркує точки біфуркації, в яких змінювалися уявлення про час і простір, відкриваючи зовсім нові перспективи розвитку і розгалуження дискурсів історієписання.

Одним із ключових моментів дослідження є третій розділ монографії. Автор зосереджує увагу на тому, як історики різних епох репрезентували минуле через призму простору і часу, а також досліджує процес становлення сприйняття історії як певної схеми. Сильною стороною цього розділу є запровадження розгляду походження історії як науки від різновидів відліку часу, поширених і нав'язаних спільнотою через розгалуження суспільно значущих функцій, що виконувалися з їх застосуванням (с. 106–114). Особливий акцент зроблено на міфологічному вимірі простору і часу (с. 93–106), аналіз якого носить виражений новаторський характер – цей вимір доволі несподівано показаний як сильний суперник історичного виміру на світанку історичної думки. Загалом, усе це дозволяє краще зрозуміти, як у різні історичні епохи визначався характер наративів про минуле. Крім того, автор аналізує, як хронологічні рамки та характеристики історичного часу впливають на побудову просторових структур у наукових текстах.

Він також розглядає особливості історичного часу в різні епохи, відзначаючи, що кожен період мав свої унікальні характеристики у сприйнятті хронології. Такий аналіз допомагає читачеві зрозуміти, як репрезентація історії змінювалася відповідно до трансформацій у сприйнятті часу.

П'ятий і шостий розділи монографії присвячені аналізу розвитку історичних уявлень про простір і час, починаючи з античності і завершуючи сучасністю. Автор демонструє, що з часом уявлення про простір і час ставали дедалі більш суб'єктивними, і це знайшло своє відображення в авторських підходах до викладу історії. Історики почали більше звертати увагу на особистісний досвід і суб'єктивні відчуття часу та простору в своїх роботах.

Окремо варто відзначити п'ятий розділ, де автор розглядає формування суб'єктивного сприйняття просторово-часових структур в історіографії. Зокрема, підкреслюється внесок видатних істориків античності, середньовіччя і Нового часу. Значний інтерес представляють порівняльні аналізи просторово-часових структур у класичному і романтичному дискурсах XIX століття, а також в доробку істориків межі XIX–XX століть. Не залишені поза увагою і просторово-часові уявлення, відображені в доробку ключових представників української історичної науки.

Шостий розділ монографії присвячений аналізу новітніх підходів до репрезентації простору і часу в історичних дослідженнях. Автор ретельно досліджує вплив школи «Анналів». Надзвичайно цікавою є гіпотеза про залежність новаторської методології школи від розробленої нідерландським філософом Й. Хейзінгою концепції, що викладена в його книзі «Осінь Середньовіччя». Автор доводить цю гіпотезу методами порівняльного аналізу, в якому витяги з книги філософа розбираються за розробленими школою «Анналів» дослідницькими практиками.

Особливу увагу приділено роботам Фернана Броделя. Бродель розглядав історію не тільки через події і дати, але й через тривалі структури, що формували матеріальні умови існування суспільств. Автор показує, як ці підходи допомогли збагатити уявлення про історичні процеси, розширивши поняття часу та простору до складніших і багаторівневих концепцій, якими відзначений сучасний стан розвитку історичних досліджень.

Сьомий розділ присвячений пов'язаним дискурсам. Сама увага до них і узагальнення їх взаємостосунків в науковою історіографією уже представляють собою значне досягнення автора, бо, як правило, такі сюжети раніше не допускалися у «свята святих» історичної науки, не використовувалися щодо проблеми її ідентифікації (котру визначали суто як «самоідентифікацію»). Велику увагу приділено засобами відображення історичних простору і часу засобами кінематографу, як документального, так і ігрового.

Останній, восьмий розділ тематично спільний з висновками до монографії в цілому – тут автор узагальнює пройдений шлях, підсумовує його. Розділ присвячений сучасній системі історичного знання, в якій простір і час відіграють ключову роль. Сучасна історіографія все більше звертається до міждисциплінарності, яка дозволяє по-новому осмислити роль простору і часу в історії. Отже, в цьому розділі аналізуються методологічні підходи та їхній вплив на формування історичних дискурсів. Сильною стороною тут є виділення і опис декількох методів історієписання (с. 439–447), що є, безперечно, заслугою автора і його оригінальним внеском.

Загальні висновки монографії підсумовують дослідження і демонструють значущість роботи для подальших наукових пошуків. Автор пропонує читачам цінний інструментарій для розуміння того, як просторово-часові структури

формують історичні знання та як різні підходи до репрезентації простору і часу впливають на сприйняття минулого.

Дослідження Всеволода Чеканова, з огляду на увагу автора до теоретико-методологічних аспектів теми, актуалізує для професійних істориків значення простору і часу в історичних дослідженнях та при викладанні історичних дисциплін у вищій школі. Воно важливе для дослідження проблематики, якій приділяється мало уваги у сучасній українській історіографії.

Положення, висунуті автором, пройшли широку апробацію, публікувалися у наукових статтях у фахових виданнях та в закордонних журналах, внесених до наукометричних баз, оприлюднювалися на наукових конференціях, всеукраїнських та міжнародних. Попередні доробки автора широко використані в тексті монографії.

Монографія написана у стилі, що відповідає прийнятому в науковій літературі, хоча він може виявитись дещо ускладненим для непідготовленого читача. Утім, основні положення своєї роботи автор виклав у логічній послідовності. Це цілком авторська робота, цілісна і завершена відповідно до поставлених мети та завдань. Вона має самостійний характер, є новаторською за концепцією і має високу наукову цінність.

Монографія Всеволода Чеканова представляє собою важливий внесок у сучасну історіографію і є цінним ресурсом для науковців, студентів та дослідників, які цікавляться історіографією та методологією історичних досліджень. У спектрі вітчизняної історіографії вона відноситься до тих нечисленних праць, які пропонують вихід з методологічних нетрів до простору самоусвідомлення історичної науки. Її можна рекомендувати всім, хто прагне глибше зрозуміти, як простір і час впливають на історичну науку, на реконструкцію, репрезентацію та інтерпретацію минулого.

В.Л. Комар, доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи
і спеціальних галузей історичної науки
Карпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Мета наукового журналу – публікація статей проблемно-постановчого і узагальнюючого характеру, в яких відображені результати досліджень з різних проблем історії України, всесвітньої історії, історії науки і техніки, зокрема розвитку аграрної освіти та науки в Україні.

Автори подають до редакційної колегії електронний варіант статті українською або англійською мовами, загальним обсягом 10-36 сторінок.

Тексти подаються у форматі редактора MS Word for Windows: верхнє, нижнє, ліве – 25 мм, а праве – 20 мм; шрифт – Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5.

На першій сторінці статті друкуються індекс УДК, назва статті, ім'я, по-батькові, прізвище автора (авторів), науковий ступінь, вчене звання, посада і місце роботи (подається без скорочень українською та англійською мовою), e-mail, профіль ORCID, анотація українською та англійською мовами, кожна обсягом не менш як 1800 знаків, ключові слова українською та англійською мовами.

Перелік посилань розташовується в алфавітному порядку після тексту статті з обов'язковим зазначенням місця видання, загальної кількості сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). На початку списку подаються праці іноземною мовою в латинському шрифті. Список літератури транслітерується латинськими літерами (References). Після транслітерованої назви праці зазначається переклад англійською мовою в квадратних дужках. Іноземні література і джерела залишаються без змін. Переклад англійською мовою праць на латинському шрифті не потрібний. Після кожного посилання необхідно в дужках указати мову оригіналу джерела, наприклад: [in Ukrainian].

Посилання в тексті подаються за таким зразком: [Сушко, 2003, с. 15], де «Сушко» – прізвище автора використаної праці, «2003» – рік публікації праці, «с. 15» – сторінка.

Запрошуємо до співробітництва!

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІСНИК АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2025

Випуск 53-54

Редакційна колегія випуску:

Д-р іст. наук, проф. Журба М.А. (Україна, Київ) – г о л о в н и й р е д а к т о р;
д-р іст. наук, д-р, с-госп. наук проф. Вергунов В.А. (Україна, Київ); д-р іст. наук,
проф. Доценко В.О. (Україна, Київ); к.і.н., доц. Жолоб М.П. (Україна, Київ); д.і.н.,
проф. Коляда І.А. (Україна, Київ); доктор філософії в галузі історії, головний
асистент Сукареєв В. (Болгарія, Відін); д.і.н., проф. Потильчак О.В. (Україна, Київ);
д-р іст. наук, проф. Падалка С.С. (Україна, Київ).

Макетування та верстка	М. Жолоб
Комп'ютерний набір	О. Кропивко, Л. Лановюк
Оформлення обкладинки	А. Мельник

Підп. до друку 27.12.2025 р. Формат 70х108 1/16
Папір офсет. Друк. різогр.
Ум. автор. арк.: 26
Наклад 50 прим.

Віддруковано ТОВ «Твори»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
До Державного реєстру видавців, виготовлювачів
І розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.
21034, м. Вінниця, вул. 62а.
Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934.
e-mail: info@tvoru.com.ua
<http://www.tvoru.com.ua>